

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı**

**OSMANLI – SAFEVİ MÜNASEBETLERİ
(1612 – 1639)**

DOKTORA TEZİ

**Özer KÜPELİ
Tezi Hazırlayan**

DANIŞMAN: Prof. Dr. İsmail AKA

İZMİR – 2009

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612 – 1639)* başlıklı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Özer KÜPELİ

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 21/10/2009 tarih ve 40/18 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Tarih (Yeniçağ Tarihi) anabilim dalı doktora öğrencisi Özer Küpeli'nin aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve aday 23/10/2009 günü saat 10.30'da 90 dakika süren tez savunmasına almıştır.

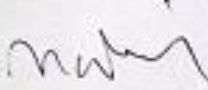
Snav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı / ~~başarısız~~ ~~başarısız~~ olduğu / ~~başarısız~~ / oyçokluğuyla karar vermiştir.

Prof. Dr. İsmail AKA
BAŞKAN

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU
ÜYE

Başarılı

Başarısız

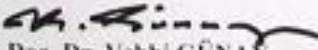
Düzeltilme (6 ay süreli)

Prof. Dr. Turan GÖKÇE
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Doç. Dr. Vehbi GÜNAY
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Yrd. Doç. Dr. Cahit TELCİ
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Tezin Türkçe Başlığı : Osmanlı - Safevi Münasebetleri (1612-1639)

Tezin İngilizce Başlığı : Ottoman - Safavid Relations (1612-1639)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	IX
KAYNAK KISALTMALARI	X
KAYNAKLARA DAİR	XIII
<i>A) Arşiv Kaynakları</i>	XVI
1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi	XVII
2) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi	XVIII
3) Yabancı Arşivler	XVIII
<i>B) Kaynak Eserler</i>	XIX
1) Belge Koleksiyonları	XIX
2) Osmanlı Tarihleri	XX
3) Safevi Tarihleri	XXIII
<i>C) Seyahatname ve Hatıralar</i>	XXV

GİRİŞ

OSMANLI-SAFEVİ MÜCADELESİNİN NEDENLERİ

<i>A) Siyasal / Bölgesel Rekabet ve Uluslararası İttifaklar</i>	3
<i>B) Mezhep Çatışması</i>	20
<i>C) Ekonomik Rekabet</i>	30

I. BÖLÜM

1612–1623 YILLARI ARASINDA

OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

<i>A) Barışın Bozulması ve İran Üzerine Sefere Karar Verilmesi</i>	47
<i>B) Veziriazam Mehmed Paşa'nın Revan Muharasası ve Azli</i>	53
<i>C) Veziriazam Halil Paşa'nın Serdarlığı, Erdebil Seferi ve Serav Antlaşması</i>	58
<i>D) Serav Antlaşması'ndan Sonra Tarafların İlişkileri</i>	71

II. BÖLÜM

IV. MURAD'IN SALTANATININ İLK DEVRESİNDE

OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

(1623–1631)

A) Bekir Subaşı Hadisesi ve Bağdat'ın Safevilerce Ele Geçirilmesi.....	78
B) Çerkez Mehmed Paşa'nın Abaza Üzerine Seferi ve Bağdat Serdarlığı.....	90
C) Safevilere Karşı Gürcistan'da İsyân ve Osmanlı Müdahalesi	92
D) Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat Seferi.....	96
E) Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniden İsyânı ve Halil Paşa'nın Serdarlığı.....	106
F) Hüsrev Paşa'nın Abaza Tedibine ve Bağdat'ın Fethine Memur Edilmesi.....	112
1) Erzurum Kalesi'nin Kuşatılması ve Abaza Meselesinin Halli.....	112
2) Hüsrev Paşa'nın Hemedan Seferi.....	115
3) Hüsrev Paşa'nın Bağdat'a Yürüyüşü ve Başarısız Kuşatması.....	122

III. BÖLÜM

IV. MURAD'IN İKTİDARI DOĞRUDAN ELE ALDIĞI DÖNEMDE

OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

(1632–1639)

A) Gürcistan'da Safevi Karşıtı Ayaklanmalar.....	135
B) Safevilerin Van Kuşatması	136
C) IV. Murad'ın Revan Seferi.....	142
1) Osmanlı Ordusunun Revan Üzerine Gidişi	143
2) Revan Kalesi'nin Kuşatılması ve Zaptı.....	146
3) IV. Murad'ın Revan'dan Tebriz'e Yürüyüşü	150
4) IV. Murad'ın İstanbul'a Dönüşü.....	153
D) Revan Kalesi'nin Safeviler Tarafından Geri Alınması.....	154
E) Erdelan Hâkimi Han Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne İlticası, Küçük Ahmed Paşa'nın Hezimetini ve Sonrasındaki Osmanlı-Safevi Diplomatik Temasları.....	160
F) IV. Murad'ın Bağdat Seferi	165
1) Veziriazam Bayram Paşa'nın Serdar Tayini ve Bağdat Seferi Hazırlıkları	166
2) IV. Murad'ın Bağdat Üzerine Yürüyüşü.....	171

3) Safevilerin Bağdat'ı Müdafaa Hazırlıkları	174
4) Bağdat Kalesi'nin Kuşatılması ve Osmanlı Ordusu Tarafından Fethi	178
a) <i>Ordunun Bağdat'a Varışı ve Kuşatma Tertibatının Alınması</i>	178
b) <i>Bağdat Kalesi'nin Kuşatılma Süreci</i>	181
c) <i>Kalenin Teslimi</i>	187
5) IV. Murad'ın İstanbul'a Dönüşü	192
G) <i>Diplomatik Temasların Başlaması ve Nihâi Osmanlı-Safevi Barışı</i>	193
SONUÇ	203
BİBLİYOGRAFYA	210
EKLER	233
1) <i>1612-1639 Yılları Arasında Osmanlı-Safevi Hükümdarları, Osmanlı Serdarları ve Safevi Sipehsarları</i>	
2) <i>1612–1639 Osmanlı-Safevi Münasebetleri Kronolojisi</i>	
3) <i>Resimler</i>	
4) <i>Belgeler</i>	

ÖNSÖZ

Anadolu ve İnan sahasında kurulan devletlerin tarih boyunca birbirleriyle bitmek bilmeyen bir rekabet içerisinde oldukları görülmektedir. Eski çağlardan itibaren Lidyalılar-Persler, İskender-Dara, Romalılar-Partlar, Bizanslılar-Sasaniler, Selçuklular-Moğollar gibi örneklerini gördüğümüz bu mücadelenin XV. yüzyıldan itibaren taraflarından birisi Osmanlı Devleti'ydi. Zira onlar doğuya doğru yayılmaya başladıklarında önce Timurlularla, ardından da Akkoyunlularla mücadeleye giriştiler. Bu iki devlet kısa sürede tarih sahnesinden silinirken, XVI. yüzyıl başlarında İnan'da yeni bir siyasal güç olarak ortaya çıkan Safeviler, sonraki iki asır boyunca Osmanlı Devleti'nin doğudaki rakibi oldu.

Mezhep ayrılığı, Osmanlı-Safevi düşmanlığını sürekli besleyen bir kaynaktı. Lakin bu iki devletin XVII. yüzyıldaki ilişkilerinde dinî etkenlerden ziyade siyasî ve ekonomik kaygılar daha ön plandaydı. Özellikle Şah Abbas'ın İngiliz Sherley kardeşleri himayesine almasından sonra Batı ile kurduğu münasebetler, ardından batı komşusuna karşı uluslararası bir ittifak oluşturma ve ipek yolunun istikametini değiştirme gayretleri incelendiğinde bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Osmanlı kaynakları konunun daha ziyade siyasî ve dinî gerekçeleri üzerinde durup meselenin iktisadî boyutuna değinmeseler de, Safevilerin bu çabalarının Osmanlı merkezî idaresini 1615'ten sonra doğuya büyük ve masraflı seferler düzenlemeye teşvik eden sebeplerden biri olduğu muhakkaktı. Bundan dolayı araştırmamızda öncelikle Osmanlı-Safevi mücadelesinin siyasî, dinî ve iktisadî sebepleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı-Safevi münasebetlerinin XVII. yüzyıldaki seyri pek az araştırmaya konu edilmiştir. Bu nedenle belirlediğimiz dönem dâhilinde tarafların münasebetlerinin siyasî-askerî seyrinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması suretiyle gelişmelerin daha sağlam bir tarihsel zemine oturtulması adına bu konuyu tercih ettik. Zaman diliminin genişliği sağlıklı bir tespit yapılabilmesi için konunun sınırlandırılmasını zorunlu kılmış ve araştırmamızın başlangıç tarihi 1612 yılı olarak belirlenmiştir. Zira tarafların 1578–1612 yılları arasındaki ilişkileri Bekir Kütükoğlu tarafından incelenip yayınlanmıştır. Dolayısıyla Nasuh Paşa Antlaşması'nın kabulünden sonraki dönemi ele almak suretiyle

başlattığımız araştırmamız 1638'de Bağdat'ın fethini mütakiben taraflar arasında yapılan Kasr-ı Şirin barışıyla sona ermektedir. 1639'da iki devlet arasında Kasr-ı Şirin'de varılan uzlaşma yaklaşık yüz elli yıllık savaşı bitirerek tarafların ilişkilerine sükûnet kazandırmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin doğu komşusuyla ilişkileri 1722 ertesinde Afganlıların İran'ı istilaya giriştiği sürece kadar sakin seyretmiştir.

Bu çalışma üç bölüm halinde tasarlanmıştır. Osmanlı-Safevi mücadelesinin nedenlerinin irdelendiği giriş kısmının ardından tarafların; birinci bölümde Nasuh Paşa Antlaşması'ndan IV. Murad'ın tahta çıkışına kadar olan devredeki (1612–1623), ikinci bölümde IV. Murad'ın saltanatının ilk yarısındaki (1623–1631), üçüncü bölümde ise IV. Murad'ın iktidara tam anlamıyla hâkim olduğu dönemdeki (1632–1639) münasebetleri ele alınmıştır.

Araştırmamızın kaleme alınışında birincil kaynakların kullanımına dikkat edilerek büyük ölçüde Osmanlı ve Safevi kaynaklarından faydalanılmıştır. Bunlara ilaveten Levant ve Doğu Hindistan kumpanyalarının raporları ile Venedik konsolosluk yazışmalarından özellikle tarafların mücadelesinin iktisadi boyutu incelenirken istifade edilmiştir. Yine yerli ve yabancı seyahatnamelerle hatıralar da çalışmamızda müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Konunun tercih edilmesinde etkili olan ve çalışmalarımız süresince maddi-manevi desteğini hiçbir şekilde esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. İsmail Aka'ya, metni baştan sona okuyup görüş ve önerileriyle beni yönlendiren Prof. Dr. Turan Gökçe ve Doç. Dr. Vehbi Günay'a teşekkür ederim. Ayrıca yoğun bir tempoyla gerçekleştirdiği İstanbul seyahatleri esnasında kütüphane ve arşivle ilgili taleplerimi sızlanmadan karşılıksız yerine getiren dostum İlker Külbilge'ye, kütüphanesindeki kaynakları bizimle paylaşma nezaketinde bulunan meslektaşım Dr. Musa Şamil Yüksel'e, yine tezimizle ilgili İran'dan bazı kitapları temin eden ve Farsça kaynakların tercümesinde yardımcı olan arkadaşım Mehdi Shoghli'ye minnetarım. Bu çalışmanın tamamlanmasında ailemin katkısını da göz ardı edemem. Eşim Filiz ve kızım Gülfem her zaman en büyük desteğim oldular.

13.09.2009 / Bornova-İzmir

KISALTMALAR

<i>AO</i>	: <i>Archivum Ottomanicum</i>
<i>BOA</i>	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
<i>CHIr</i>	: <i>The Cambridge History of Iran</i>
<i>D.</i>	: Defter
<i>D.BRZ</i>	: Büyük Ruznamçe Kalemi
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>E.</i>	: Evrak
<i>EI</i>	: <i>Encyclopaedia of Islam</i>
<i>EIr</i>	: <i>Encyclopaedia Iranica</i>
<i>EJOS</i>	: <i>Electronic Journal of Oriental Studies</i>
<i>hş</i>	: Hicrî-şemsî
<i>IJTS</i>	: <i>International Journal of Turkish Studies</i>
<i>İA</i>	: <i>İslam Ansiklopedisi</i>
<i>JESHO</i>	: <i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
<i>KK</i>	: <i>Kamil Kepeci</i>
<i>MAD</i>	: <i>Maliyeden Müdevver Defterler</i>
<i>MD</i>	: <i>Mühimme Defteri</i>
<i>MzD</i>	: <i>Mühimme Zeyli Defteri</i>
<i>TD</i>	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi</i>
<i>TED</i>	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi</i>
<i>T SMA</i>	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
<i>T SMK</i>	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
<i>ty</i>	: tarih yok

KAYNAK KISALTMALARI

- Defter-i Ahbâr* : Abdurrahman Hibrî Efendi, *Defter-i Ahbâr*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 2418.
- Düstûrî'l-inşâ* : Sarı Abdullah Efendi, *Düstûrî'l-inşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 3332.
- Fetihnâme-i Bağdad* : Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fetihnâme-i Bağdad*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054.
- Fezleke* : Hacı Halife Mustafa b. Abdullah «Kâtip Çelebi», *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, I-II, İstanbul 1286.
- Gâzânâme-i Halil Paşa* : Gânizâde Nadirî, *Gâzânâme-i Halil Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2139.
- Gülşen-i Hulefâ* : Nazmî-zâde Murteza'nın *Gülşen-i Hulefâ'sının Tenkitli Transkripsiyonu*, (Haz. Mehmet Karataş), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.
- Hammer Tarihi* : Joseph von Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII-IX, (terc. Mehmed Ata), İstanbul 1333.
- Hasan Bey-zâde* : Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, III, (Haz. Şevki Nezih Aykut), Ankara 2004.
- Hülâsatü's-siyer* : Muhammed Masum bin Hacegi-i Isfahanî, *Hülâsatü's-siyer, Târih-i Rüzgâr-ı Şah Safî-i Safevî*, Tahran 1358.
- Kronoloji* : İsmâil Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul 1971-1972.

- Münşe'atü's-selâtîn* : Feridun Ahmed Bey, *Münşe'atü's-selâtîn*, II, İstanbul 1294
- Ravzatü'l-ebrâr* : Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi; *Ravzatü'l-ebrâr*, Kahire 1248.
- Ravzatü's-safeviyye* : Mirza Bey Cünâbadî, *Ravzatü's-safeviyye*, (neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Tahran 1378.
- Sahâifü'l-ahbâr* : Derviş Dede Ahmed Efendi Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr fi vekâyi'i'l-a'sâr*, III, İstanbul 1285.
- Sir Thomas Roe's Negotiations* : *The Negotiations Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628*, London 1740.
- Suver-i Hütût-ı Hümayûn* : Önder Bayır, *IV. Murad'ın Hatt-ı Hümayunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* : İskender Beğ Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, I-II, (neşr. İrec Afşar), Tahran 1382.
- Târih-i Fetihnâme-i Bağdad* : Mustafa b. Molla Rıdvan el-Bağdadî; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 3140/2.
- Târih-i Gilmânî* : Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, İstanbul 1340.
- Târih-i Na'îmâ* : Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, I-II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007.
- Târih-i Peçevî* : İbrahim Peçevî, *Târih-i Peçevî*, II, İstanbul 1283.
- Târih-i Vecihî* : Vecihî Hasan Efendi, *Târih-i Vecihî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 917.

- The Chronicle of Deacon* : *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er (Zak'areay Sarkawagi Patmagrut'awn)*, (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2004.
- Viaggi* : Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*, I, (edt. Mario Schipano is by G. Gancia), Brighton 1843.
- Zafernâme* : Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2086.
- Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî* : İskender Beğ Türkmen ve Muhammed Yusuf Müverrih, *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, (neşr. Süheyli Hansari), Tahran 1317.
- Zindegânî* : Nasrullah Felsefi, *Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel*, V, Tahran 1358.

KAYNAKLARA DAİR

Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki resmî ilişkilerin Şeyh Safiyüddin'in altıncı batından torunu olan İsmail'in 1501'de Tebriz'de şahlığını ilan etmesiyle başladığını söylemek mümkündür. Ancak ilişkiler Şah İsmail'in Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinin Osmanlı hâkimiyeti için açık tehdit içermesi nedeniyle olumsuz bir havada başladı ve gelişti. Taraflar iki asırdan uzun süren komşuluklarının ilk yüz elli yılı boyunca pek çok kez savaştılar. Kısa süreli barış zamanlarında da birbirlerine karşı temkinli bir siyaset izlediler. 1624'ten sonra başlayan savaş süreci ise on beş yıl sürdü. Bu dönemde Osmanlı orduları, Azerbaycan ve Irak-ı Arap'a üçer kez sefer düzenledilerse de neticede elde edilen tek kazanım Bağdat'ın geri alınmasıydı. 1638 yılı sonuna doğru Bağdat'ın kuşatılması iki devlet ordularının karşı karşıya geldiği son savaştı. Ertesi yıl yapılan barış Osmanlı-Safevi mücadelesinin ve rekabetinin sonu oldu. İki devlet arasındaki barış süreci 1722'de Afganlıların İran'a girmesiyle ilişkilerin tekrar bozulduğu döneme kadar devam etti.

Türk tarihçiliğinde yeterli ilgiyi gördüğünü söyleyemeyeceğimiz Osmanlı-Safevi ilişkilerine dair yapılan çalışmaların neredeyse tamamına yakını ilk karşılaşmalar ve XVI. yüzyıldaki gelişmelerle ilgilidir¹. XVII. yüzyıla ilgili araştırmaların sayısı ise oldukça azdır. Bunların başında Bekir Kütükoğlu'nun monografisi gelir². Gerçi burada Osmanlı-Safevi ilişkilerinin 1578–1612 devresi ele alınmış ve ağırlık XVI. yüzyılın sonuna kadar olan kısma verilmişse de 1603–12 yılları arasındaki savaş süreciyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bu monografisinde Kütükoğlu, Osmanlı Devleti'nin Safevi

¹ Osmanlı-Safevi münasebetlerinin bu devrine dair yapılan çalışmalar için bkz., Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar), *Belleten*, LXVI/246, (Ağustos 2002), s. 512-516. Osmanlı-Safevi ilişkileriyle ilgili geniş ve güncel bir bibliyografya için bkz. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007, s. 291-292, 301-303, 323-325, 349-351.

² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

Devleti'ne karşı Anadolu'nun siyasî ve sosyal yapısını korumak içgüdüleriyle hareket ettiklerini ileri sürmekte, konuya bir bakıma «*nefs-i müdafaa*» olarak yaklaşmaktadır.

İncelediğimiz dönemle ilgili şimdiye dek yapılmış tek monografik çalışma Kerim Yans'ın doktora tezidir³. IV. Murad devrinde Osmanlı-Safevi ilişkilerinin siyasî ve askerî seyrini ortaya koymayı amaçlayan bu araştırma, bazı arşiv vesikalarıyla kaynak eserlerin eksikliğine rağmen ilk müstakil araştırma olması bakımından önemlidir. Ancak bu tezde iki devlet arasındaki sorunların temeline inilmemiş ve neden sonuç ilişkilerinin yeterince kurgulanmamış olması, çalışmanın önemli eksikliğini oluşturmaktadır.

Bunun dışında doğrudan konuyla ilgili olmamakla beraber IV. Murad'ın İran seferlerinin çeşitli araştırmalara konu edildiği görülmektedir. Bu bağlamda yapılmış ilk çalışma 1960'lı yıllarda doktora tezi olarak hazırlanmış olup Tahsin Ünal'a aittir ve IV. Murad'ın Bağdat seferini ele almaktadır⁴. Buna göre sefer öncesindeki ve sonrasındaki gelişmeler arşiv vesikalarıyla yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak ele alınmıştır. Benzer bir diğer çalışma Rhoads Murphey'e ait olup, IV. Murad devrinde Osmanlı ordusunun teşkilatlanması ve işleyişine odaklanmıştır⁵. Bu nedenle çalışmanın esasını Osmanlı-Safevi ilişkilerinden ziyade şark seferlerinin lojistiği, organizasyonu, finansmanı, kuşatma stratejileri oluşturmaktadır. Yazarın bu çalışması, yakın zamanda Türkçeye çevrilen ve Osmanlı ordusunun sefer organizasyonu ve savaş stratejileriyle ilgili önemli bir başvuru kaynağı olarak kabul edilen kitabının temelini teşkil etmiştir⁶.

Bunlardan başka incelediğimiz dönemdeki Osmanlı-Safevi münasebetlerinin siyasî ve askerî seyriyle ilgili genel bilgileri Osmanlı tarihinin bütününe yönelik hazırlanmış telif eserlerde bulmak mümkündür. Mesela Osmanlı tarihine dair en kapsamlı monografilerden birisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya aittir ve eserinin ikinci, üçüncü cildinde dönemin Osmanlı-Safevi münasebetlerine değinilmektedir⁷.

³ Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münâsebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977.

⁴ Tahsin Ünal, *IV. Murad ve Bağdat Seferi*, (Yay. Haz. Ali Güler-Suat Akgül), Ankara 2001.

⁵ Rhoads Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049)*, I-II, Unpublished Ph.D. dissertation, Chicago, Illionis 1979.

⁶ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare (1500-1700)*, London 1999; Türkçesi için bkz. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, (çev. M. Tanju Akad), İstanbul 2007.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II-III, Ankara 1994.

Kaynaklarını belirtmekteki ketumluğuna, bazı bilgi ve kronoloji hataları içermesine ve pek çok tarihinin artık güncelliğini yitirdiğini iddia etmesine rağmen daha iyisi ortaya konulamadığı için Uzunçarşılı'nın çalışması hâlâ vazgeçilemez bir başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir.

Bu kapsamdaki bir diğer eser İsmâil Hâmi Danişmend'e aittir. Siyasî olayların kronoloji esasına göre anlatıldığı bir çalışma olmakla birlikte neden-sonuç ilişkilerini veziriazamların etnik kökenleriyle ilişkilendirmek gibi bilimsel olmayan bazı yaklaşımları nedeniyle Danişmend'in yorum ve izahlarını dikkatle kullanmak gerekir. Dönemle ilgili bilgiler üçüncü ciltte bulunmaktadır⁸.

Bunların dışında Türkiye-İran ilişkilerine dair yazılmış genel monografilerde de dönemin olaylarına temas edilmiştir. Nitekim Mehmet Saray'ın tamamen ikinci el kaynaklara dayanarak hazırladığı kitapta tarafların ilişkilerinde Şiîliğin rolü üzerine odaklanılmış, tek taraflı ve yanlı bir yaklaşımla iki devlet arasındaki yegâne sorunun mezhep ayrılığı olduğu savunulmuştur⁹. Bir diğer monografi ise Remzi Kılıç'a aittir. Bu çalışma XVII. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı-Safevi siyasî münasebetlerinin genel hatlarıyla anlatıldığı bir el kitabı tarzında hazırlanmıştır¹⁰.

İran tarihiyle ilgili monografilerde de Osmanlı-Safevi münasebetleriyle ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür. İskoçyalı bir asker, devlet adamı ve tarihçi olan Sir John Malcolm'un en erken devirlerden XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İran tarihini anlattığı iki ciltlik eseri bunların başında gelmektedir¹¹. Şekil itibarıyla Uzunçarşılı'nın çalışmasına çok benzeyen bu eser birinci elden kaynak kullanımıyla ön plana çıkmaktadır. Safevi tarihiyle ilgili kısımlar eserin birinci cildinde bulunmaktadır.

İngiliz asker ve seyyah Sir Percy Sykes'in geçtiğimiz yüzyılın başında kaleme aldığı İran tarihi monografisi Malcolm'un eserine göre daha muhtasar bir çalışma

⁸ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, İstanbul 1971-1972. Eserin V. cildi ise *Osmanlı Devlet Erkânı (Sadr-ı A'zamlar, Şeyh-ül-İslamlar, Kapdan-ı Deryalar, Baş Defterdarlar, Reis-ül-Küttablar)* adını taşımaktadır.

⁹ Mehmet Saray, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiîliğin Rolü*, Ankara 1999. Bu çalışmanın biraz daha genişletilmiş ve genel perspektifle yazılmış hali için bkz. *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999.

¹⁰ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul 2001.

¹¹ Sir John Malcolm, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, I-II, London 1829.

olmakla beraber birinci elden kaynakları kullanması nedeniyle dikkate değerdir. Safevilerle ilgili kısımlar eserin ikinci cildinde yer almaktadır¹².

Bu ikisinden başka daha yakın zamanlarda Roger Savory'nin Safevi Devleti'nin siyasi, ekonomik ve kültürel tarihini ele alan eseri¹³ ile Cambridge Üniversitesi'nde bir grup akademisyen tarafından hazırlanan İran tarihinin Safevilerle ilgili kısımlarında da konumuzla ilgili bilgi bulabilmek mümkündür¹⁴. Lakin her iki eserde de tarafların münasebetlerine dair bilgiler oldukça kısa olup ayrıntı içermemektedir. Buna mukabil Safevilerin batıyla –özellikle Şah Abbas dönemindeki- kurdukları ilişkilere daha fazla yer verildiği dikkati çekmektedir.

Bunlardan başka Nasrullah Felsefi'nin Şah Abbas (1587–1629) ve dönemini ele alan monografisinde de Osmanlı Devleti ile ilişkilere bahsedilmektedir¹⁵. Yalnız bu çalışma geniş ölçüde İskender Münşî'nin eserinden iktibaslar yapılarak hazırlanmıştır ve yazarın Osmanlılara karşı önyargılı tavrı dolayısıyla ihtiyatla kullanılmalıdır.

Osmanlı-Safevi ilişkilerine değinilen yukarıdaki kitap ve monografiler dışında *İslâm Ansiklopedisi*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, *Encyclopaedia of Islam* ve *Encyclopaedia Iranica*'da yer alan birçok maddeden de yeri geldiğince faydalanılmış ve bunlar bibliyografyada gösterilmiştir.

A) Arşiv Kaynakları

Konuyla ilgili arşiv kaynakları arasında ilk müracaat edilen Osmanlı arşivleri olmuştur. Diğer taraftan başta İngilizlerinki olmak üzere bazı yabancı arşivlerde de Osmanlı-Safevi münasebetlerine dair malumat bulmak mümkündür. Bunların aksine İran arşivlerinde Safevilerin bu devrinden kalmış ve konuyla ilgili arşiv vesikası bulunmaması önemli bir eksikliktir¹⁶.

¹² P.M. Sykes, *A History of Persia*, I-II, London 1915.

¹³ Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980.

¹⁴ *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, (edt. Peter Jackson and Lorraine Lockhart), Cambridge 2001.

¹⁵ Nasrullah Felsefi, *Zindegâni-i Şah Abbas-ı Evvel*, I-V, Tahran 1358.

¹⁶ Nitekim İran'da Safevi Devleti'nin bu döneminden kalma arşiv belgesi olmadığı yapılan yayınlardan da anlaşılmaktadır. Keza Safevi şahlarının Osmanlı padişahlarına gönderdiği mektupların bile birçoğunun kaynağı Feridun Bey münşeatıdır. Bunun dışında yakın zamanlarda yayınlanan Kaçar devrinde Osmanlı-İran münasebetlerine dair belgeler külliyyatı incelendiğinde de görülmektedir ki, bu devre ait

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda ilk akla gelen arşiv İstanbul'daki Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi olsa da konumuzla ilgili belge ve defterler göz önüne alındığında bu arşivin çalışmamıza yeterince malzeme sağlayabildiğini söyleyemeyiz. Zira XVII. yüzyılın ilk yarısına ait mühimme defterleri serisinin bir kısmının eksikliği dışında diğer tasniflerdeki belge ve defterlerin de sayıca azlığı siyasî gelişmeleri devletin resmi vesikalarından takibini güçleştirmiştir. Bunun yanı sıra tarafların ilişkilerinin sosyo-ekonomik boyutlarını ortaya koymayı engellemiştir.

1618–24 ile 1632–36 arasına ait serilerin mevcut olmadığı mühimme defterlerinde Safevi sınırındaki gelişmelerle ilgili olarak Erzurum, Kars, Ahıska, Diyarbakir, Van, Musul gibi hudut vilayetlerinin beylerbeyi ve kale muhafızlarıyla, bölgedeki sancakbeyi ve diğer yerel yöneticilere yazılan hükümleri, İranlı tüccarların karşılaştığı problemleri, seferdeki orduya mühimmat, zahire ve levazım teminiyle ilgili hüküm ve fermanları, elçilerle ilgili kayıtları bulabilmek mümkündür. Ancak eksik seriler sebebiyle bu defterlerden Serav Antlaşması ve sonrasındaki diplomatik temasları, Şah Abbas'ın Bağdat'ı ele geçirmesiyle sonuçlanan Bekir Subaşı İsyanı öncesindeki gelişmeleri, Osmanlı merkezî idaresinin bu durum karşısında aldığı tedbirleri, Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat Seferi, IV. Murad'ın Revan Seferi ile ilgili gelişmeleri takip etmenin imkânı yoktur.

Mühimme defterleri kadar önemli olmasa da kayda değer bir diğer defter serisi *Maliyeden Müdevver Defterlerdir*. Bu tasnifte yer alan muhtelif maliye kalemlerine ait defterler daha ziyade seferlerle ilgili muhasebe kayıtları ve malî ahkâmı içermektedir.

Konuyla ilgili defterlerin bulunduğu bir başka tasnif ise *Kâmil Kepeci*'dir. Bu tasnifteki defterler de maliyeden müdevver defterlerde olduğu gibi seferdeki ordunun muhasebesine dair kayıtları içermektedir.

belgelerin bile büyük kısmının kaynağı Osmanlı arşivleridir (Bu belge külliyyatının birinci ve ikinci cildinin tanıtımı ve özeti hakkında bkz. İsmail Aka, “Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacarîye cild-i evvel (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), I. Cild, (1211–1270 / 1796–1854); II. Cild, (1271–1313 / 1854–1895)”, *Bellekten*, LXV/243, (Ağustos 2001), s. 713–737.

Yukarıdaki defter serilerinden başka Ali Emirî, İbnülemin Hâriciye gibi belge tasniflerinden de bu çalışmada faydalanılmıştır. Lakin bu tasniflerde yer alan belgeler IV. Murad'ın Bağdat'ı fethi ertesinde tarafların diplomatik temaslarıyla alakalıdır ve daha erken devirlere ait konumuzla ilgili belge bulunmamaktadır.

2) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Topkapı Sarayı Müzesi içinde bulunan arşiv XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle münasebetleri incelenirken mutlaka görülmesi gereken belgeleri ihtiva etmektedir. Zira bu arşivde; fermanlar, telhisler, çoğu seferlerle ilgili malî ve askerî konulara ait belge ve defterler, hudut ahvali ve İran'daki gelişmelerle ilgili padişahlara sunulan arzlar bulunmaktadır.

Araştırma konusu ile ilgili önemli malzemeler içermesine rağmen bu arşivden tam anlamıyla faydalanılamaz. En başta bu arşivin henüz kullanışlı ve güvenilir bir kataloğu yapılmamıştır. Araştırmacılar yıllar önce hazırlanmış ve yer yer yıpranmış, bir kısmı da artık okunmaz haldeki defterlerde yer alan tarihlere ve numaralara göre doğru dürüst bir içerik bilgisine dahi sahip olmadan deyim yerindeyse el yordamıyla çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Bu kataloglardan belgeler tespit edilip de iş belgeleri görmeye geldiğinde bu aşamada da arşiv müdürünün keyfi uygulamaları devreye girmektedir. Zira talep edilen belgeler izin verildiği ölçüde elinize ulaşmakta, çoğu zaman basit gerekçelerle bunları görmenize bile müsaade edilmeyip özetlerle yetinilmesi istenmektedir. Yine de otuz civarında belge ve defter tarafımızdan görülebilmüş, bunlardan araştırmamızda faydalandıklarımız bibliyografyada gösterilmiştir.

3) Yabancı Arşivler

Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'ni dünya ticaretinden dışlama ve İran ipeğini Bender-Abbas Limanı vasıtasıyla Avrupa'ya ulaştırma çabalarını İngilizlerin Doğu Hindistan ve Levant Kumpanyası yazışmalarından ayrıntılarıyla takip etmek mümkündür. Büyük kısmı yayınlanmış bu kayıtlardan dönemle ilgili ulaşılabildiklerimizde yer alan belgeler giriş kısmında Osmanlı-Safevi mücadelesinin

iktisadî boyutunun irdelendiği kısımda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yine İngiliz arşivlerinin Venedik konsolosluk yazışmaları ile ilgili yayınlarından da bu bağlamda faydalanılmış olup, özellikle ipek ticareti yolunun Akdeniz yerine okyanuslara taşınmasıyla ilgili faaliyetlere İtalyanların tepkisini bu belgeler aracılığıyla öğrenmek mümkündür.

Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'ne karşı batı ile ittifak kurma teşebbüsü sırasında Papa ile de irtibata geçmesi nedeniyle XVII. yüzyılın başında bir grup Hıristiyan din adamı İran'a gönderilmiştir¹⁷. İşte bu dönemde İran'da bulunan bu Hıristiyan din adamlarının yazdığı mektuplarda taraflar arasındaki diplomatik temaslara değinildiği için, bu mektupların yayınlandığı koleksiyon da çalışmamızda kullanılmıştır¹⁸.

B) Kaynak Eserler

1) Belge Koleksiyonları

Resmî veya gayri resmi mektup ve yazışma örneklerinin bir araya getirildiği münşeat mecmuaları konumuzla ilgili en önemli kaynak eserler arasındadır. Özellikle Feridun Bey Münşeatı (*Münşe 'atü's-selâtîn*, I-II, İstanbul 1294) Osmanlı-Safevi antlaşmaları ile karşılıklı mektupları barındırması bakımından özel bir öneme sahiptir.

Başka bir münşeat ise Defterdar Sarı Abdullah Efendi'nin *Düstûrül'inşâ* adlı eseridir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 3332). Feridun Bey münşeatıyla bir kısım ortak mektupları içermekle birlikte bazı ünik mektupları ihtiva etmesi bakımından ayrıca önemlidir. Bu ikisi dışında birkaç münferit münşeat mecmuası da kullanılmış ve bunlar bibliyografyada belirtilmiştir.

IV. Murad'a ait hatt-ı hümayunlar bir mecmua halinde bir araya getirilmiştir (*Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Kısmı, nr. 6110). Bu derlemede devleti meşgul eden hemen her siyasî gelişmeyle ilgili hatt-ı hümayun bulunmakla beraber konumuzla ilgili olanlar çoğunlukla askerî hususlara dairdir. Nitekim Safevi saldırılarına karşı sınır vilayetlerinde tedbir alınması, Şah

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Francis Richard, "Carmelites in Persia", *EIr*, IV, s. 832-834.

¹⁸ *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries*, I-II, London 1939.

Safi'nin Revan'ı istirdadı üzerine ordunun o tarafa sevki ve Bağdat Seferi ile ilgili hatt-ı hümayunlar bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bu çalışmanın kaynak bakımından eksiklerinden birisi İvoğlu Haydar'ın münşeattır. Birer sureti Tahran'da (*Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 6710; Tahran Milli Kütüphanesi, nr. 1071-F*), Londra'da (*British Museum, nr. 7688*) ve Chicago'da (*Chicago Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 1664-5*) olmasına rağmen Türkiye'de bir kopyası bulunmayan ve henüz basılmamış olan bu münşeat mecmuası Osmanlı veziriazamlarıyla sınır valilerinin, Safevi valilerine ve serdarlarına yazdıkları mektupları içermektedir. Ancak bu münşeatın bir sureti tarafımızdan temin edilemediğinden sadece Kerim Yans'ın aktarmaları doğrultusunda faydalanılmıştır.

2) Osmanlı Tarihleri

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin kaleme aldığı umumi tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Safevilerle mücadelesine dair oldukça teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Bunların başında önemli Osmanlı yazarlarından birisi olan Kâtip Çelebi ve *Fezleke*'si gelmektedir. 1000–1065 (1592–1654) yılları arasındaki hadiselerin kronolojik olarak anlatıldığı bu eserde İran seferleri ve Safevilerle diplomatik temaslarla ilgili oldukça teferruatlı bilgi mevcuttur. Ayrıca Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat seferinden itibaren bizzat şark seferlerine katılması dolayısıyla kendi gözlemleri eserinin değerini arttırmaktadır. Bu yüzden Naîmâ ve Hammer büyük ölçüde Kâtip Çelebi'nin yazdıklarından iktibasta bulunmuşlardır. Çalışmamızda Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinin iki ciltlik basma nüshası kullanılmıştır (*Fezleke-i Kâtip Çelebi, I-II, İstanbul 1286–1287*).

Şark seferlerine bizzat katıldığı bilinen bir diğer tarihçi Peçevî İbrahim Efendi'dir. 927–1049 (1520–1640) dönemini kapsayan ve bizzat bulunduğu şark seferlerindeki müşahedelerini de eklediği eserinde Peçevî, İran seferlerine ve Osmanlı-Safevi münasebetlerine dair önemli bilgiler aktarmaktadır (*Târih-i Peçevî, I-II, İstanbul 1283*). Konuyla ilgili kısımlar, basma nüshasını kullandığımız eserin ikinci cildinde bulunmaktadır.

Kullandığımız Osmanlı tarihlerinden bir diğeri 1000–1070 (1592–1659) dönemini kaleme alan ve konumuza dair yazdıklarında büyük ölçüde Kâtip Çelebi'den aktarmalar yapmakla birlikte yer yer orijinal bilgiler de veren Naîmâ Mustafa Efendi'nin eseridir. Bu eserin Mehmet İpşirli tarafından Latin harflerine aktarılan ve *Târih-i Nâ'imâ* (Ankara 2007) adıyla dört cilt olarak Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanmış nüshasından yararlanılmıştır. Yine Hammer'in Osmanlı tarihinin Âta Bey tarafından yapılan tercümesi de bu araştırmada faydalandığımız kaynaklar arasındadır (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, I-IX, İstanbul 1333). Konuyla ilgili bilgiler bu eserin sekizinci ve dokuzuncu ciltlerinde bulunmaktadır.

Ziya Yılmaz tarafından tenkitli metin neşri yapılan ve iki cilt halinde 2003 yılında Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi'nin *Tarih'i* de araştırmamızda başvurduğumuz kaynaklardan birisidir. Şark seferlerinin başka kaynaklarda pek değinilmeyen iaşe ve mühimmat gibi arka planda kalan meselelerine değinmesi bu eseri diğerlerinden farklı ve değerli kılmaktadır.

Yine muasır kaynaklardan Abdurrahman Hibrî'nin *Defter-i Ahbâr'ı* (Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 2418)¹⁹ ile Vecihî Hasan Efendi'nin *Tarih'inin* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 917) yazma nüshalarından da araştırmamızda yararlanılmıştır.

Yukarıdaki eserler kadar teferruatlı bilgiler içermeseler de Mustafa Saffî'nin I. Ahmed (1603–1617) devrinin tarihini anlatan *Zübdetü't-tevârih'i*, Hasanbeyzâde'nin *Tarih'i* ve *Telhis-i Tâcü't-tevârih'i*, Karaçelebizâde'nin *Ravzatü'l-ibrâr'ı*, Müneccimbaşı'nın *Sahâifü'l-ahbâr'ı*, Solakzâde'nin *Tarih'i*, Nazmizâde Murtaza'nın *Gülşen-i Hülefâ'sı* ve Edirneli Mehmed'in *Nuhbetü't-tevârih'i* faydalandığımız kaynaklar arasındadır. Yine IV. Murad'a ithafen kaleme alınmış olan Mülhimî'nin *Şehinşahnâme* ve *Muradnâme'si* ile Hemdemî'nin bir dünya tarihi olan *Tarih-i Şâhî'si* bu döneme dair muhtasar bilgiler içermektedir.

Umumi Osmanlı tarihleri dışında dönemin şark seferlerine dair yazılmış gazavatnâmeler ve özel tarihler de mevcuttur. Bunların başında Gânizâde Nâdirî'nin

¹⁹ Muhittin Aykun, *Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

1623–1626 yılları arasında yazdığı tahmin edilen *Gazanâme-i Halil Paşa* adlı eseri gelmektedir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2139). Halil Paşa'nın hayatı ve savaşlarıyla ilgili bu eserde Paşa'nın veziriazam olarak 1617'de çıktığı Erdebil Seferi'ne ve Serav Antlaşması'na da yer verilmektedir²⁰.

Bir diğer gazavatnâme IV. Murad'ın Revan seferine aittir. 1635'teki Revan Seferi'ne nişancı olarak katılan Sıdkî Paşa'nın seferin anısına ithafen kaleme aldığı *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 1103) ağır ve ağdalı dilinin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe manzume, beyit ve mısralara rağmen Revan Fetihnemesi'nin bir suretini içermesi ve seferin bazı ayrıntılarına değinmesi bakımından önemlidir²¹.

Mustafa b. Molla Rıdvan el-Bağdadî'nin *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 3140/2) adlı eseri Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nden başlayarak Irak-ı Arap'ın tarihini anlatır. Bu bağlamda Bağdat'ta yerli kullar ile beylerbeyiler arasındaki mücadeleye, Bekir Subaşı'nın geçmişine ve isyanına, bu isyan sonucunda kalenin Safeviler tarafından zaptına ve Hafız Ahmed Paşa'nın sekiz ay süren başarısız Bağdat kuşatmasına dair diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler ihtiva etmektedir. IV. Murad'ın Bağdat kuşatmasından ve fethinden de bahsedilen kısımlar ise oldukça muhtasar olup, kayda değer bilgiler içermemektedir.

Bunun gibi bir diğer eser Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Târihçe-i Feth-i Revan ve Bağdat* olarak da bilinen *Zafernâme*'sidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2086). Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın isteğiyle IV. Murad'ın Revan ve Bağdat seferlerine ithafen kaleme alınan bu tarih yazarın Osmanlı tarihiyle alakalı diğer eseri *Ravzatü'l-ibrâr*'a göre daha sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır²².

²⁰ Bu yazmanın Kazaklara karşı düzenlenen deniz seferleri bakımından önemi için bkz. Victor Ostapchuk, “An Ottoman *Ğazanâme* on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossacks (1621)”, *Harvard Ukrainian Studies*, XIV/3–4, (December 1990), s. 482-521.

²¹ Neşri için bkz. Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi* (IV. Murad'ın Revan Seferi), (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2006.

²² Karaçelebizâde'nin bu eseri iki ayrı teze konu olmuştur, bkz. Nermin Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafernâme Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*,

Mustafa Nuri Ziyaeddin'in *Fetihnâme-i Bağdat*'ı (Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054) ise IV. Murad'ın Bağdat Seferi ile ilgili en orijinal bilgilerin bulunduğu kaynaktır. Bu eseri diğerlerinden farklı kılan özelliklerin başında kalenin ayrıntılı tasvirini yaparken müdafilerin kumandanı Bektaş Han ve etrafındakilerin aldıkları tedbirlerden, Safevi komutanlar arasındaki görüş ayrılıklarından ve Bektaş Han ile Şah Safi arasındaki haberleşmelerden bahsetmesi gelmektedir. Ayrıca müdafilerin psikolojisi, kalenin tesliminden sonraki çarpışmalar, Bektaş Han'ın ölümü gibi başka hiçbir kaynakta bulunmayan ilginç ayrıntıları da içermektedir.

Abdurrahman Hibrî'nin de *Târihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad* adlı bir eserinin olduğuna dair bilgiler mevcutsa da²³, yaptığımız kütüphane araştırmalarında böyle bir esere rastlayamadık.

Genel ve özel tarihler dışında IV. Murad'ın Revan ve Bağdat seferine gidiş ve dönüşlerinin menzil menzil anlatıldığı ruznameleri de unutmamak gerekir. Bu ruznameler padişahların sefere çıkış tarihi, menzillere varış zamanı, hangi menzilde ne kadar kalındığı, kuşatmanın başlangıcı ve bitişi, dönüş menzilleri gibi bilhassa seferlerin kronolojisinin tespit edilmesini sağlayan mühim kaynaklardır. Bu ruznamelerden Revan seferine ait olanı *TSMK*'inde Bağdat 405 numarada kayıtlıdır²⁴. Bağdat seferi ile alakalı ruzname ise *BOA*'nde *MAD* serisi içinde 14357 numarada bulunmaktadır²⁵.

3) Safevi Tarihleri

Araştırdığımız dönemle ilgili en önemli Safevi kaynağı İskender Münşî'nin *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî* (Tahran 1382 hş) adlı eseridir. Bu eser Safevi Devleti'nin

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005; Ömer Kucak, *Zafernâme (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007.

²³ Ağah Sırrı Levent, *Gazavât-nameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-namesi*, İstanbul 1956, s. 111; Afyoncu, *a.g.e.*, s. 69.

²⁴ Bu yazmanın iki ayrı neşri yapılmıştır. Bunlardan Yunus Zeyrek tarafından neşredilende (*IV. Sultan Murad'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Ankara 1999) ciddi okuma hataları bulunmakta ve sayfa numaraları orijinal metinle uyuşmamaktadır. Ayrıca eksiklikler mevcuttur. Diğer neşir ise ruznamenin özeti olmakla birlikte girişindeki değerlendirme dikkate değerdir, bkz. A. Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi", *Belleten*, XVI/64, (Ekim 1952), s. 547-576.

²⁵ Bu ruzname Halil Sahillioğlu tarafından yayınlanmıştır, bkz. "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Journalı)", *Belgeler*, II/3-4, (1965), s. 1-35.

kuruluşundan Şah Abbas'ın ölümüne kadar olan olayları anlatmasına rağmen Şah Abbas ile ilgili bölümler eserin en hacimli kısmını oluşturmaktadır. Bu çerçevede Şah Abbas'ın komşularıyla giriştiği mücadeleler Safevi cephesinden ayrıntılı bir şekilde anlatılır.

İskender Münşî, Şah Abbas'ın ölümünden sonra tarihine 1633 yılına kadar gelen bir zeyl yazmış, bu tarihten sonrası ise Müverrih Yusuf tarafından ilave edilmiştir. Söz konusu eser bu zeyllerden dolayı *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî* (Tahran 1317 hş) adını taşımaktadır. Gerek *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, gerekse zeyli gelişmelere Safevilerin bakış açısını göstermesi bakımından özel bir yere sahiptir. Bununla birlikte İskender Münşî'nin olayları tarihlendirirken saate varıncaya kadar detaylı bilgiler vermesi sağlıklı bir kronoloji tespiti için ayrıca önem arz etmektedir.

Cünâbedî'nin *Ravzatü's-safeviye* (Tahran 1378 hş) adlı tarihi de aslında 1620'lerin başına kadar gelen genel bir Safevi tarihi olmakla birlikte özellikle Öküz Mehmed Paşa'nın 1615 Revan Seferi ve Halil Paşa'nın Erdebil Seferi'yle ilgili kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir.

Bir diğer Safevi kaynağı Şah Abbas'ın müneccimi Celalüddin Muhammed'in oğlu Kemal'in *Târihçe*'sidir (Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Kitaplığı, nr. 1861). İskender Münşî'nin eserine göre daha muhtasar bir eser olmakla birlikte onun değinmediği bazı noktalara temas etmesi bakımından mühimdir.

Bunlardan başka Muhammed Masum'un, Şah Safi dönemini anlattığı *Hülâsatü's-siyer*'i de (Tahran 1358 hş) bu çalışmada faydalandığımız kaynaklardan birisi olmuştur. Ancak bazı yerlerde *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*den aktarmalar yapıldığı dikkati çekmektedir.

Araştırma dönemimize ait Safevi kroniklerinden birisi ise Fazlullah Isfahanî'nin *Efdâlü't-tevârih*'idir. Üç cilt halindeki bu yazmanın özellikle üçüncü cildi Şah Abbas devrine olup, aslı İngiltere'de bulunmaktadır (*Christ's College, Cambridge, ms. Dd. 5-6*). Uzun süre İskender Münşî'nin eserinin bir sureti zannedilen bu yazmanın yakın zamanlarda farklı bir yazma olduğu fark edilmiş ve şimdilerde Charles Melville

tarafından neşre hazırlanmaktadır²⁶. Diğer taraftan İstanbul'da Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3143 numarada kayıtlı bulunan ve katalog bilgisinde Fazlullah İsfahanî'ye ait olduğu belirtilen *Târih-i Şah Abbas-ı İranî* adlı eser Cambridge'deki yazmanın bir sureti olabileceğine dair bizi ümitlendirmiştir. Lakin yapılan tetkik neticesinde bunun *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*'nin eksik bir nüshası olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu yazma henüz neşredilmediği için araştırmamızda yararlanma imkânı bulamadık.

C) *Seyahatname ve Hatıralar*

Doğu dünyası baştan beri batılılara ilgi çekici ve gizemli geldiğinden birçok seyyahın Anadolu ve İran'a seyahat etmesine neden olmuştu. Bazısında macera ve yeni yerler keşfetme duygusunun egemen olduğu bu seyahatlerin önemli bir kısmı ticarî ve siyasî gayelerle gerçekleştirilmişti. Bu nedenle sözkonusu seyyahlar Osmanlı ve Safevi sarayında temaslarda bulunmuşlar ve gözlemlerini seyahatnamelerine aktarmışlardı.

Araştırma dönemi içerisinde Anadolu ve İran'a seyahat eden seyyahların başında İtalyan Pietro della Valle (1586–1652) gelmektedir. Halil Paşa'nın Erdebil seferi sırasında Şah Abbas'ın yanında bulunan, Safevilerin Tebriz ve Erdebil'deki faaliyetleri hakkında bilgiler veren della Valle gözlemlerini mektuplar halinde kaleme almıştır. Toplam on iki mektuptan oluşan della Valle'nin seyahatnamesi İtalyancadır ve Farsçaya da tercüme edilmiştir²⁷.

Bir diğer önemli seyyah ticarî işleri dolayısıyla altı kez Anadolu ve İran'a seyahat eden Tavernier'dir. Seyahatnamesini doğuya yolculuk edeceklere bir rehber olması amacıyla kaleme aldığını belirten Tavernier, Osmanlı ve Safevi devletlerinin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısı ile ilgili gözlemlerini aktarmış, IV. Murad'ın

²⁶ Yazma hakkında geniş bilgi için bkz. Charles Melville, "A Lost Source for the Reign of Shah 'Abbas: the *Afzal al-Tavârikh* of Fazli Khuzani Isfahani", *Iranian Studies*, XXXI/2, (Spring 1998), s. 263-265; Charles Melville, "New Light on the Reign of Shah 'Abbas: Volume III of the *Afzal al-Tavârikh*", *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*, (edt. Andrew J. Newman), Leiden-Boston 2003, s. 63-96.

²⁷ Pietro della Valle'nin seyahatnamesi ve önemi için bkz. J.D. Gurney, "Pietro della Valle: The Limits ve Perceptions", *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London*, XLIX/1, in Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 103-116.

Revan seferiyle ilgili duyduklarını eserine taşımıştır. Aslı Fransızca olan Tavernier'in seyahatnamesinin İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır.

Evliya Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde Revan ve Bağdat şehirlerinden bahsederken yakın çevrede Safevilerle cereyan eden savaşlardan, IV. Murad'ın bu şehirleri kuşatmasından ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Lakin bu bilgilerin çoğu Osmanlı tarihlerinden aktarma gibi görünmektedir. Bununla birlikte Bağdat Kalesi'ne dair aktardıkları Nuri Ziyaeddin'in bilgileriyle mukayese imkânı vermesi bakımından önemlidir.

İngiltere Kralı'nın Hindistan temsilcisi olup, Safeviler ile diplomatik ve ticarî ilişkilerin başlamasına öncülük eden Sir Thomas Roe 1621–1628 yılları arasında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapmıştır. Elçiliği döneminde yazdığı mektupların konusu daha ziyade Erdel meselesinden dolayı Lehistan Krallığı, Avusturya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlere dairdir. Bununla birlikte II. Osman'ın katli, Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı, Bağdat'ın Safeviler tarafından ele geçirilmesi ve İran seferleri gibi dönemin olaylarıyla ilgili gözlemlerine de yer vermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

Bunların dışında doğrudan araştırma dönemimizle alakalı olmasa da Şah Abbas'ın XVII. yüzyılın başında Papa ve Avrupa krallarıyla kurduğu temaslara aracılık eden ve Osmanlı karşıtı bir ittifak oluşturulması için çabalayan Sherley kardeşlerin hatıralarından da giriş kısmında istifade edilmiştir.

GİRİŞ

OSMANLI-SAFEVİ MÜCADELESİNİN NEDENLERİ

XVII. yüzyılın başında İslâm dünyasının en önemli siyasal güçlerinden ikisi Osmanlı ve Safevi devletleriydi. Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne ulaşan geniş bir hat üzerinde yaklaşık yüz yıldır sınır komşusu olmalarına rağmen iki devletin çeşitli nedenlerle bitmek tükenmek bilmeyen mücadelesi, her ikisi için de siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan önemli kayıplara mal olmuştur. Bu mücadele her şeyden öte dünyanın değiştiği bir çağda Hıristiyan Batı'nın yükselişini durdurabilecek yegâne devlet konumundaki Osmanlıları birçok açıdan engellerken İslâm dünyasındaki dinî ve siyasal parçalanmayı daha da derinleştirmiştir.

XIV. yüzyılın başlarında Erdebil'de Sünnî bir tarikat olarak ortaya çıkan Safeviler, Hoca Ali'nin (1392–1429) şeyhliği sırasında Şîliğe meyletmiş, Şeyh Cüneyd (1447–1460) ve oğlu Şeyh Haydar (1460–1488) zamanlarında dinî-siyasî bir karakter kazanmıştı¹. Özellikle Şeyh Haydar yaydığı Şî-Rafizî fikirlerle Anadolu'daki müritleri arasında tanrı gibi algılanıyordu². Fakat Safevi tarikatının siyasî bir teşekkül haline gelmesi Haydar'ın en küçük oğlu İsmail zamanında gerçekleşecekti.

1490'da Akkoyunlu hükümdarı Yakub'un (1478–1490) ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında çocuk yaşta tarikatın başına geçen İsmail, her geçen gün siyasî ve askerî bakımdan güçlendi. Nihayet 1501 yılında Akkoyunlu şehzadesi

¹ Roger Savory, "Safawids", *EI*, VIII, s. 766. Safevilerin Erdebil'de kurulmuş Sünnî bir tarikattan zamanla İran'a hükmeden siyasal bir güce dönüşmesi hakkında bkz. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992. Ayrıca Safevi Devleti'nin kuruluşunda Şîliğin etkisi ve Erdebil'deki sûfi çevreler için bkz. Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids: Şi'ism, Sûfism, and the Ğulat*, Wiesbaden 1972; Şahî Ahmedov, *Azerbaycan'da Şîliğin Yayılma Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

² Savory, *a.g.m.*, s. 767; Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, XLI, (1965), s. 121-122.

Elvend'i Nahçıvan yakınlarında yenilgiye uğrattı ve ardından Tebriz'e girerek burada şahlığını ilan etti³. Böylece tarikatın Şeyh Cüneyd zamanında başlayan güçlü bir siyasal organizasyona dönüşme süreci tamamlanırken, aynı zamanda Türk-İslam tarihini derinden etkileyen bir gelişme oldu. İslâm âleminin ortasında, İran'da kurulan Şif Safevi Devleti, bu bölgede istikrarı sağlamakla birlikte aynı coğrafyanın İslâm dünyasındaki siyasî, iktisadî ve kültürel rolünü en aza indirdiği gibi, Anadolu ile Türkistan arasındaki irtibatı kesmekle Anadolu'nun güneyinden ve doğusundan mühim miktarda nüfusun Azerbaycan'a göçmesine neden olacaktı⁴.

XVI. yüzyılın hemen başında olumsuz bir ortamda başlayan Osmanlı-Safevi ilişkileri XVII. yüzyıl ortalarına kadar barış dönemleri de dâhil hep gergin bir seyir takip etti. İki devletin Kafkasya ve Irak-ı Arap'ta karşı karşıya geldiği yaklaşık yüz elli yıllık dönemde iki devlet arasındaki asıl sorunun Sünnîlik-Şîlik veya Türklük-İranlılık mücadelesi olduğu şeklinde yorumlar mevcuttur⁵. Meseleyi oldukça basite indirgeyen bu tarz yorumlar iki devlet arasındaki münasebetlere dar bir pencereden bakmaktan kaynaklanmaktadır ve yeterli dayanaktan da yoksundur.

Mezhep faktörü özellikle ilk zamanlarda savaşın yegâne sebebi gibi gözükse de uzun süre devam eden mücadele ve çatışmaları tek başına açıklamaya yeterli değildir. Nitekim iki devletin mücadele halinde olduğu coğrafyanın yanı sıra iç ve dış dinamikler, bölgesel çeşitlilikler, komşu devletlerin tutumu ve ittifaklar derinlemesine analiz edildiğinde sorunun sadece mezhep eksenli bir çatışma olmadığı anlaşılmaktadır.

³ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, XXXV, s. 452. Mehdî Keyvani, "İsmail-i evvel", *Dâiratü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, VIII, s. 637-639. Safevi Devleti'nin kuruluşu ve Şah İsmail dönemi için bkz. Savory, *Iran under the Safavids*, s. 27-49; Roger Savory, "Esmâ'îl I Safawî, Biography", *EIr*, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v8f6/v8f665.html>; H.R. Röemer, "The Safavid Period", *CHIr*, VI, s. 209-232; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 15-42.

⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1999, s. 175-176.

⁵ Bu tarz yorumlar muhtemelen Safevilerin millî bir İran devleti olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Mesela bkz. "İranlıların Türklere karşı takip ettiği siyasetin temelinde Şîlik duygusunun yattığı açık bir şekilde görülmektedir. Bunun sebebi araştırıldığı zaman, Türk-İslâm kültürü içinde eriyip kaybolmaktan korkan İranlıların İslâm âleminde ayırıcı ve radikal görüşlere yer veren Şîliğe sıkı sıkı sarıldıkları, millî benliklerini ve kültürlerini muhafaza etme isteği ile hareket ettikleri görülür. Dolayısıyla İran'ın, İslâm dünyasının önderliğini yapmış Türkiye ile olan ilişkilerinde Şîlik başlıca rolü oynamıştır.", bkz. Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999, s. V-VI. Yine, John Andrew Boyle de bu mücadeleyi İran-Turan mücadelesi olarak değerlendirmektedir, bkz. "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi", (çev. Berin U. Yurdadoğ), *Bellekten*, XXXIX/156, (Ekim 1975), s. 653-657. Safevilerin millî devlet karakteriyle ilgili tartışmalar için bkz. Mehmet Çelenk, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şîliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005, s. 100-107.

Kısacası bu iki devletin Anadolu, Kafkasya ve Ortadoğu coğrafyasına yayılan geniş bir bölgede birbirlerine siyasal ve ekonomik bakımdan üstünlük kurma çabaları da göz ardı edilmemelidir.

A) Siyasal / Bölgesel Rekabet ve Uluslararası İttifaklar

Şah İsmail (1501–1524)'in İran ve Azerbaycan merkezli bir devlet kurarak On iki İmam Şiîliği'ni resmî mezhep ilan etmesi ve Sünnî Müslümanları bu mezhebe geçmeleri için zorlaması Osmanlılar, Özbekler ve Memlûklar gibi güçlü komşularında tedirginlik yaratmıştı. Nitekim çok geçmeden doğuda Özbek Hanlığı ile mücadeleye girişen Şah İsmail, diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da, Memlûkların ise Suriye'deki hâkimiyetini tehdit eden faaliyetler içerisindeydi.

XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı sistemine alternatif bir siyasî güç olarak ortaya çıktıklarında Anadolu'da kalabalık bir mürit topluluğuna sahip olan Safeviler, hâkimiyet sahalarını genişletmeye niyetlendiklerinde Anadolu ve Suriye bölgelerini potansiyel hedef olarak belirlemişlerdi. Bununla birlikte Şah İsmail, Osmanlılara karşı saldırgan bir siyaset izlerken diğer taraftan Sünnî Memlûklarla dostane ilişkiler kurmaya çalışmakta⁶ ve Osmanlı karşıtı bir ittifak için de Venediklilerle haberleşmekteydi⁷. Safevileri, topraklarında gözü olduğu Memlûklarla ittifak arayışına iten sebep doğuda Özbeklerle mücadele ettiği sırada batıda kendisinden daha güçlü iki komşusuyla savaşıma gücünün yetmeyeceğini bilmeleridir. Zira komşularının hepsiyle savaşa tutuşmanın stratejik bir hata olacağını gayet iyi bilen Şah İsmail reel politığın bir gereği olarak Osmanlıların rakibi diğer devletlerle işbirliği yapma çabasındaydı⁸. Safevilerin bu diplomatik manevraları bile iki devlet arasındaki mücadelenin sadece mezhep ayrılığına dayandırılmayacağını bariz bir kanıttır.

⁶ Safevilerin Memlûklarla yakınlaşma çabaları için bkz. W.W. Clifford, "Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502–1516/908–922) I-II", *Der Islam*, LXX, (1993), s. 245-278. Lakin Safevilerin bir süre sonra Memlûklara karşı siyasetlerini değiştirdikleri görülmektedir. Çünkü I. Selim'in tahta çıktığı sıralarda Şah İsmail, Kahire'de Şîî faaliyetleri destekliyor, Avrupa devletlerini Memlûklar aleyhine kışkırtıyor, hatta onlara denizden, kendisinin de karadan Suriye'ye yürümesini teklif ediyordu, bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 259.

⁷ Giorgio Rota, "Safevî İrani ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", (çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 900; Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966, s. 245-246.

⁸ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. Ahmet Emin Dağ), İstanbul 2001, s. 75-79.

Safevilerin doğuda Özbeklerle giriştikleri mücadele mezhep farklılığına rağmen esas itibarla Horasan'ın hâkimiyeti üzerineydi. Osmanlı Devleti ile çatışma ise salt toprak meselesinden öte bir konuydu. Şah İsmail'in bir yandan İran'ın bütününe egemen olması, diğer yandan Anadolu'daki Türkmen kitleleri dinî-siyasî propagandayla etkisi altına alması, Osmanlıları Avrupa'ya sürme ve Batı Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada bir Türk-İran İmparatorluğu kurma iddiasında olduğu anlamına gelmekteydi⁹. Tehlikenin büyüklüğüne rağmen II. Bâyezid (1481–1512), başlangıçta Şah İsmail'e karşı temkinli ve hoşgörülüydü. 1504'te kazandığı zaferleri tebrik için kendisine –her ne kadar asıl vazifesi istihbarat toplamak olsa da- bir elçi bile gönderdi¹⁰. Şah İsmail'in 1507'de Dulkadıroğulları üzerine seferi¹¹ esnasında Osmanlı topraklarını ihlaline ses çıkarmadı. Hatta Safeviler 1510–11'de Teke bölgesinde patlak veren Şah-kulu İsyanı'nı açıkça desteklerken bile karşılık vermedi. Çünkü Osmanlı Sarayı için batıdaki gelişmeler daha öncelikli olduğundan II. Bâyezid, Şah İsmail'e karşı saldırganca değil pasif bir siyaset izlemeyi yeğliyordu¹².

II. Bâyezid'in bu siyaseti, Safevilerin güçlenerek İran'da Şiîliği yerleştirmelerini kolaylaştırırken, aynı zamanda propaganda ve isyanlarla kışkırtılıp desteklenen Anadolu halkının Şah İsmail'e meyline yol açıyordu. Babasının yumuşak politikalarını yetersiz bulan sertlik yanlısı I. Selim (1512–1520), Safevi tehlikesinin devleti tehdit ettiği gerekçesiyle sonunda babasını tahttan indirip yerine geçti ve iki yıl sonra 1514'te Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı¹³. Bu savaş Osmanlı Devleti'ne bölgede bir takım toprak kazançları sağlasa da temelde bir savunma savaşıydı. Yine de stratejik açıdan önemli avantajlar sağladı. Diyarbakır ve Erzincan'ın fethedilmesi Doğu Anadolu'daki otoritenin güçlendirilmesini sağlarken, özellikle İran'ı

⁹ Metin Kunt, “Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna”, *Kanunî ve Çağı, Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, (edt. Metin Kunt-Christine Woodhead; çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2002, s. 23.

¹⁰ Sydney Nettleton Fisher, “The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512”, *EJOS*, III, (2000), s. 86-87.

¹¹ Şah İsmail'in Dulkadır Seferi ve Irak-ı Arap'taki fetihleri için bkz. Roger Savory, “The Consolidation of Safawid Power in Persia”, *Der Islam*, XLI, (1965), s. 75-77.

¹² Feridun Emecen, “Osmanlı Devleti'nin «Şark Meselesi»nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımaları”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, 16–17 Aralık 2002, Konya*, Ankara 2003, s. 41.

¹³ Savaşın cereyanı hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 265-270; Tayyip Gökbilgin, “Çaldıran Muharebesi”, *İA*, III, s. 329-331; Selâhâttin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969, s. 50-67; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim'in Siyasî ve Askerî Hayatı*, İstanbul 2001, s. 69-74; Mustafa Çetin Varlık, “Çaldıran Savaşı”, *DİA*, VIII, s. 193-195; Michael J. McCaffrey, “Çâlderân”, *Eİr*, V, s. 656-658.

Anadolu'ya ve Halep'e bağlayan ana yolların geçtiği Diyarbakir'in fethi oldukça önemliydi. Üstelik bu kentin konumu Osmanlılara, Safevi ve Memlûkların hareketlerini yakından gözlemlene ve işbirliği yapmalarını engelleme imkânı veriyordu. Bunun yanı sıra Diyarbakir gelecekte İran ve Suriye içlerine düzenlenecek seferler için üs olma özelliğini taşıyordu¹⁴.

Çaldıran Zaferi, Şah İsmail tehdidini bütünüyle ortadan kaldırmasa da Safevilerin Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde gözle görülür bir azalmaya neden oldu. Aslında Safevilerin Anadolu ile ilgili ideallerinde temelde bir değişiklik yoktu. Bu nedenle fırsat bulduğunda Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerden geri kalmayan Şah İsmail, I. Selim'in ölümünün ardından Avrupa devletleri ve Papalık ile Osmanlı karşıtı ittifak yapmaya çalıştı. Lakin teklifi yeterli ilgiyi görmeyince teşebbüsü sonuç vermedi¹⁵.

I. Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethiyle Kızıldeniz kıyılarına ulaşan Osmanlı sınırlarının, oğlu I. Süleyman (1520–1566)'ın Mohaç Zaferi'nden sonra Orta Avrupa'ya kadar genişlemesi, dış politikadaki önceliklerin yeniden belirlenmesini gerektirmişti¹⁶. Osmanlılar artık Avrupa, Akdeniz, İran ve Hint Okyanusu'nda yani aynı anda dört ayrı cephede birden savaşmaya hazırlıklı olmak durumundaydı ve yükselen Batı Hıristiyanlığına karşı hem karada (Orta Avrupa), hem de denizde (Akdeniz ve Hint Okyanusu) yürütülen mücadele daha önemliydi. Bu nedenle Sultan Süleyman'ın Safevilerle ilişkileri daha fazla kötüleştirme gibi bir seçeneği bulunmadığından saltanatı sırasında doğuya doğru yayılmacı bir fetih siyaseti yerine, bu devleti kuşatma ve izole etme çabası öne çıktı. Yalnız bu amacı gerçekleştirebilmek için iki meselenin halledilmesi gerekiyordu. İlki muhtemel Safevi saldırılarına karşı Anadolu'nun doğusunu korumak için Van Gölü çevresindeki kaleler ile Azerbaycan ve Irak-ı Arap'ta kontrolü sıkı tutmaktı. İkincisiyse Fırat Nehri'ni Osmanlı ve Safevi toprakları arasında doğal bir sınır haline getirmekti. Bu iki husus Sultan Süleyman ile Şah Tahmasb (1524–

¹⁴ Allouche, *a.g.e.*, s. 112-113.

¹⁵ Fisher, "The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512", s. 89-90.

¹⁶ Modern tarihçiler XVI. yüzyılın başında sınırların genişlemesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin dışarıya karşı takip ettiği siyasetin farklılaşmasını «*yönelim krizi*» olarak nitelendirmişlerdir, bkz. Subhi Labib, "The Era of Suleyman the Magnificent: Crisis of Orientation", *International Journal of Middle East Studies*, X/4, (November 1979), s. 435-455.

1576) dönemlerinde Osmanlı-Safevi ilişkilerinin genel karakterini belirlemiştir¹⁷. I. Süleyman zamanında doğuya doğru düzenlenen üç büyük ve masraflı sefer sonunda Osmanlı merkezî idaresi bu planlarını büyük ölçüde gerçekleştirdi.

Sultan Süleyman döneminde İran'a düzenlenen seferlerin ilki 1533-35 yılları arasında gerçekleşmişti. Süleyman'ın tahta çıktıktan sonra dikkatini Rumeli'deki meselelere vermesi nedeniyle biraz geç kalmış olsa da İran seferi birkaç yıldır gündemdeydi. Zira Ulama ve Şeref Han örneğinde olduğu gibi iki tarafın sınır valilerinin zamana ve zemine göre taraf değiştiren tutumları¹⁸, 1526–28'de Anadolu'da birkaç Kızılbaş ayaklanmasının çıkması, Bağdat'taki Safevi valisinin Osmanlılara biat edip padişah adına sikke bastırmasına rağmen Tahmasb tarafından cezalandırılması gibi hadiseler Süleyman'ı İran'a sefer açmak konusunda teşvik ediyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ni asıl cesaretlendiren ise 1524'te Şah İsmail'in ölümü ve yerine on yaşındaki oğlu Tahmasb'ın geçmesiyle Safevi ülkesinde baş gösteren karışıklıklardı. Zira yeni şahın çocuk yaşta olması devlet yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Kızılbaş beylerini birbirine düşürmüştü ve ülkede istikrarsızlığa yol açmıştı. Durumdan istifadeyle Özbekler, Safevilerin elindeki Horasan'a saldırmışlardı. Safevilerin doğuda Özbeklerle uğraştığı bir sırada Sultan Süleyman Habsburglarla barış yapar yapmaz 1533'de geniş yetkilerle donattığı Veziriazam İbrahim Paşa'yı doğu seferine gönderdi¹⁹. Kışı Halep'te geçiren İbrahim Paşa 1534'te Safevi başkenti Tebriz'i fethedince Sultan Süleyman da ordusuyla buraya gelerek kendisine katıldı. Tebriz'den sonra Irak-ı Arap'a yönelmesi dolayısıyla Irakeyn Seferi olarak da bilinen bu harekât sırasında Şah Tahmasb belki de kendisi açısından doğrusunu yaparak hiçbir zaman Osmanlı

¹⁷ Allouche, *a.g.e.*, s. 114-115. Kanunî Sultan Süleyman'ın doğu siyaseti hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Rhoads Murphey, "Suleyman's Eastern Policy", *Suleyman the Second and His Time*, (edt. Halil İnalçık-Cemal Kafadar), İstanbul 1993, s. 229-248.

¹⁸ Aslen Teke Türkmenlerinden bir tımarlı sipahi olan Ulama, Şah-kulu isyanından sonra Şah İsmail'in yanına gitmiş, yiğitliği ve cesareti sayesinde az zamanda Azerbaycan valiliğine kadar yükselmişti. Ancak Tahmasb'ın ilk zamanlarında oldukça güç kazanan kendi aşireti Tekelülere karşı diğer oymakların birleşip Şah'ın desteğiyle başlattığı mücadeleyi kaybedince Osmanlılara sığınmıştı (1532). Ardından İstanbul'a naklinden sorumlu Bitlis hâkimi Şeref Han'ın kendisini öldürmek niyetinde olduğu düşüncesiyle Padişah ve veziriazam nezdinde teşebbüste bulununca Şeref Han da Safevilere sığınmak zorunda kalmıştı. Bu ve benzeri hareketlerine binaen Şah Tahmasb onun Osmanlılara sığındıktan sonra özellikle Veziriazam İbrahim Paşa'yı kıskırtarak Irakeyn Seferi'nin açılmasında etkili olduğuna inanmaktadır, bkz. Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, (çev. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001, s. 29-32.

¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten*, XXI/83, (Temmuz 1957), s. 449-482; Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *DİA*, XIX, s. 116-117.

ordusunun karşısına çıkmadı²⁰. Sonuçta Bağdat, Basra, Necef ve Kerbela gibi siyasî ve dinî bakımdan önemli Safevi şehirlerinin ele geçirilmesi yanında Osmanlı sınırları güneydeki liman kenti Basra'ya kadar ulaşmıştı. Birkaç yıl sonra burasının da Osmanlı topraklarına katılmasıyla Irak-ı Arap'ın fethi tamamlanmış oldu²¹.

Sultan Süleyman zamanında Safeviler üzerine iki sefer daha düzenlendi. Bunlardan ilki 1548–49 yıllarındaydı. Şirvan'da vali iken ağabeyi Şah Tahmasb ile ters düşüp ona karşı mücadeleye girişen Elkas Mirza'nın, üzerine gönderilen kuvvetlerden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınması iki devlet arasındaki ilişkileri germişti. Destek verildiği takdirde Tahmasb'ı devirip yerine geçmek konusunda Osmanlı yönetimini ikna etmeyi başaran Elkas Mirza 1548'de beraberinde bir Osmanlı ordusu ile İran'a yöneldi. Fakat mühimmat ve zahire sıkıntısı nedeniyle Tebriz'den öteye gidemeyip geri çekildiler. Beklenen başarının elde edilemediği bu sefer sonucunda Elkas Mirza'nın Tahmasb'ın yerine geçmek için yeterli desteğe ve hırsla sahip olmadığı anlaşılırken, en önemli kazanç Van'ın fethi oldu²².

Birkaç yıl sonra Tahmasb'ın, Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa işleri ile meşgul olmasını fırsat bilip kaybettiği yerleri geri almak için giriştiği faaliyetler bir kez daha doğu seferini gündeme getirdi. 1554 yılında Sultan Süleyman komutasındaki ordu²³ Revan ve Nahçıvan'a kadar ilerleyip Safevi sınırına yönelik akınlarda bulduysa da Şah Tahmasb ve ordusu yine ortaya çıkmadı. Dönüş yolundayken Mayıs 1555'de

²⁰ Kanuni Sultan Süleyman, Safevi Şahı Tahmasb'ı savaş meydanına davet etmişse de Tahmasb cevabında sayıca üstün Osmanlı kuvvetlerine karşı gereksiz yere savaşarak ordusunu telef etmeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Şah, Sultan Süleyman'ın kendisini takip etmesini zorlaştırmak için her yeri tahrip etmekle Osmanlı ordusunun çevreden lojistik destek almasını engellemeye çalışmıştır, *bkz.* Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 39-40.

²¹ Allouche, *a.g.e.*, s. 151. Bacque-Grammont'a göre Irak-ı Arap'ın fethine rağmen asker ve mühimmat kaybının fazlalığı dolayısıyla bu sefer Osmanlılar için neticede başarısızdır. Zira Veziriazam İbrahim Paşa'nın yeterli hazırlığı olmayan ordusu Bağdat'tan sonra Tebriz üzerine sevk etmesi kayıpları arttırmıştı. Bu hatası Paşa'nın idam sebeplerinden birisi olacaktı, *bkz.* Jean-Louis Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof.Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 217-218.

²² Roger Savory, "Alkas Mirza", *EI*, I, s. 406; Salih Aliyev Muhammedoğlu, "Elkas Mirza", *DİA*, XI, s. 55. Daha geniş bilgi için *bkz.* Walter Posch, *Der Fall Alkas Mirza und der Persienfeldzug von 1548–1549: ein Gescheitertes Osmanisches Projekt zur Niederwerfung des Safavidischen Persiens*, Marburg 2000.

²³ Başlangıçta ordunun başında Veziriazam Rüstem Paşa bulunuyordu. Ancak veliaht tayin edilen Selim'e karşı Mustafa'dan yana tavır alan ordunun, özellikle de yeniçerilerin isyan noktasına geldiği başkente iletilince Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'dan yola çıkarak Konya Ereğlisi'nde ordunun başına geçmiş ve oğlu Mustafa'yı öldürtmüştür, *bkz.* Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara 1997, s. 34-43.

Amasya'da bir antlaşma yapıldı ve Safeviler, Irak-ı Arap ve Kuzey Azerbaycan'daki Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar²⁴. İslâm dünyasının en güçlü devleti konumundaki Osmanlılar bu antlaşmayla şimdiye dek tanımadıkları Şîî Safevi Devleti'nin varlığını kabullenmiş oluyordular.

XVI. yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar her iki taraf açısından da tam bir netice vermemişti. Osmanlılar büyük ve masraflı seferlerle Safevileri ortadan kaldıramayacakları gerçeğini kavramışlar, Safeviler ise Anadolu'daki Kızılbaş zümreleri kullanarak Osmanlı Devleti'ne zarar veremeyeceklerini anlamışlardı. Dolayısıyla her iki tarafın da politikalarını çeşitlendirmesi ve mücadeleyi daha farklı alanlara yayması gerekiyordu. Bu nedenle sonraki yıllarda iki devlet arasında cereyan eden savaşlar, birinin diğerine siyasî ve ekonomik bakımdan üstünlük kurabileceği sınırlandırılmış bölgeler üzerinde yoğunlaşırken, düşmanı arkadan vuracak ittifak arayışları da daima gündemde olacaktı.

Osmanlı Devleti'nin 1560'lardan itibaren Kafkasya'ya karşı artan bir ilgisi mevcuttu. Bu ilgi sadece Safevileri etkisizleştirmek amacından kaynaklanmıyordu. Kuzeyde yeni bir tehdit olarak beliren Rusların 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astarhan'ı ele geçirerek Hazar Denizi'nin kuzeyindeki dengeleri değiştirmesi doğuyla ilgili siyasetlerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirdi. Rus tehdidini bertaraf edebilmek için 1563'te bir sefer tasarlandıysa. Ancak 1569'da gerçekleşebildi. Astarhan Seferi diye bilinen bu teşebbüsle Osmanlı merkezî yönetimi, Don ile Volga nehirleri arasında bir kanal açıp Karadeniz'den gönderecekleri bir donanmayı Hazar Denizi'ne geçirmeyi amaçlıyordu. Bu sayede Rusların Volga'nın aşağı havzasından uzaklaştırılması, İran'ın arkadan kuşatılması, Kafkasya'da tam hâkimiyetin sağlanması, Orta Asya'daki hanlıklar ile doğrudan ilişki kurulması ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yollarının kontrol altına alınarak ticaretin canlandırılması düşünülüyordu. Ayrıca bu sıralarda Şirvan ve Gürcistan'daki hanlar Safevilere karşı Osmanlı Devleti'nden himaye talep etmekteydi. Sokollu Mehmed Paşa'nın Safevilerin ve Rusların hakkından aynı anda

²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 361. Amasya Anlaşması için bkz. Ali Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Müsahası)*, İstanbul 1971; İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", *DİA*, III, s. 4-5.

gelmeyi planladığı bu proje çeşitli iç ve dış nedenlerle başarıya ulaşamayınca hedeflenen sonuçlara da ulaşamadı²⁵.

Astarhan Seferi'nin başarısızlığı üzerine büyük hayal kırıklığı yaşayan Osmanlılar yaklaşık on yıl sonra bir kez daha İran meselesini gündemlerine aldılar. 1555 sonrasında ilişkileri gerginleştiren birkaç olaya rağmen iki devlet de 1578'de genel bir Osmanlı saldırısı başlayıncaya kadar antlaşma hükümlerine sadık kalmışlardı. Ancak 1576'da Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra Safevi ülkesinde başlayan istikrarsızlık Osmanlı yöneticilerini savaş için cesaretlendirmekteydi. Oysa Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa başta olmak üzere bir kısım Osmanlı yöneticileri barışın bozulmasına pek taraftar değildiler. Fakat Tahmasb'ın yerine tahta çıkan II. İsmail'in (1576–1577) tutarsız yönetimi sırasında artan sınır tecavüzleri, Anadolu'da yeniden canlanan Kızılbaş faaliyetleri, ahalsinin önemli bir kısmı Sünnî olmasına rağmen Safevi hâkimiyetindeki Şirvan'da başlayan isyan ve nihayet Sokollu Mehmed Paşa'nın siyasî hasmı Lala Mustafa Paşa'nın şahsi ihtirasları savaş kararı verilmesinde etkili oldu²⁶. Neticede büyük bir Osmanlı kuvveti 1578'de Azerbaycan topraklarına girdi. Batıdaki mücadelenin bir kenara bırakılıp ansızın doğuya yönelinmesi, Avrupalıların Atlantik Okyanusu'na açıldığı bir dönemde Türklerin de Orta Asya'nın zenginliklerini elde etme amacı olarak yorumlansa da²⁷, meselenin sadece ticarî zenginliğe ulaşmak arzusuyla izahı mümkün değildir. Mamafih bu saldırı ile hedeflenenlerin 1569 seferinin beklentileriyle örtüşüğünü, yani Hazar Denizi'ne kadar Azerbaycan bölgesinin ele geçirilerek Safevi ve Rus tehditlerinin buralardan uzaklaştırılması ve Orta Asya hanlıklarıyla doğrudan irtibat kurulması olduğunu söylemek mümkündür.

Savaş başladıktan sonra Osmanlı Sarayı, Safevilerin doğu komşusu ve geleneksel düşmanı Özbeklerin hükümdarı II. Abdullah Han (1560–1598) ile irtibata geçti. Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlığı arasında XVI. yüzyılın başından beri

²⁵ Akdes Nimet Kurat, "The Turkish Expedition to Astarhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal", *Slavonic and East European Review*, XL/94, (December 1961), s. 7-23; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966, s. 93-98; Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XII/46, (Nisan 1948), s. 349-402.

²⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 23-31; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellelerini Fethi (1451–1590)*, Ankara 1993, s. 257-267.

²⁷ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1994, s. 588.

Safevilere karşı bir ittifak oluşturma düşüncesi mevcut olmasına rağmen her iki tarafın da öncelikleri farklı olduğundan böyle bir ittifak şimdiye kadar gerçekleşmemiştir. Oysa şimdi taraflar Safevi Devleti'ni bütünüyle ortadan kaldıracak ortak bir askerî harekâta girişmek konusunda anlaşmışlardı²⁸. Bununla birlikte Buhara ve Harezm Özbeklerinin aralarında Şiban Han'ın yasal varisliği konusunda süre gelen ihtilaf ve kuzeyden Kazakların saldırıları Abdullah Han'ın hemen harekete geçmesini engellemekteydi. Bu nedenle Osmanlı-Özbek ittifakı Safeviler karşısında ancak 1588'den sonra meyvelerini verdi. İki taraftan uğradığı saldırılar sonucunda batıda ve doğuda önemli toprak kayıplarına uğrayan Safevi Şahı'nın barış teklifine Osmanlı yönetimi, Özbek Hanı Abdullah'ın itirazlarına rağmen olumlu cevap verdi. Böylece Osmanlı-Özbek ittifakı nihaî amacına ulaşamadı ve Abdullah Han Safevilere karşı mücadelesini yalnız sürdürmek zorunda kaldı²⁹.

²⁸ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 118. Dönemin Osmanlı-Özbek ilişkileri için bkz. J. Audrey Burton, "Relations between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702", *JITS*, V/1-2, (1990-91), s. 87-99. Abdullah Han bu ittifaka Hindistan Timurîleri'nin sultanı Celaleddin Ekber Şah'ı (1556-1605) da davet etmiştir. Fakat Ekber Şah, Osmanlı Padişahını atalarının (Safevilerle) yaptığı barışı bozmakla suçlamış, üstelik Abdullah Han'a bir karşı ittifak, yani Hindistan Timurîleri-Özbek-Safevi ittifakı önermiştir. Ancak bu teklif Abdullah Han tarafından kabul edilmemiştir. Buna rağmen Ekber Şah 1587'de Osmanlı donanmasını Hint Okyanusu'ndan uzaklaştırmak için Portekizlilerle Yemen kıyılarına ortak bir saldırı girişiminde bulunmuştur. Zira o, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya ve Hint Okyanusu'na yönelik ilgisini yeni bir Portekiz istilası olarak görüyor, doğal olarak kendisi ve devleti için tehlikeli buluyordu. 1605'te ölen Ekber Şah'ın Osmanlı karşıtı siyaseti oğlu Cihangir Şah (1605-1627) tarafından da sürdürülmüş, hatta o, Şah Abbas ile dostane ilişkiler kurarak Osmanlılarla savaşında malî destek bile vermiştir. Bununla birlikte Şah Abbas'ın 1622'de ülkesinin topraklarına girerek önemli bir ticaret şehri olan Kandahar'ı almasına gücenen Cihangir Şah bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ile yakınlaşmış ve samimi ilişkiler halefleri tarafından da devam ettirilmiştir, bkz. Naimur Rahman Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations: A Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748*, Ph.D. dissertation, Wisconsin 1986, s. 36-66. Safevilerin Kandahar'ı ele geçirmesi ve Hindistan Timurîleri'nin buna tepkisi için bkz. Rizaul Islam, *Indo-Persian Relations, A Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughal Empire and Iran*, Tehran 1970, s. 83-86.

²⁹ Osmanlı-Özbek ittifakının neden başarılı olamadığına dair çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Mesela Batılı tarihçi Allen'e göre, Osmanlı-Özbek ittifakının Safevileri ortadan kaldırarak Moğolların XIII. yüzyılda gerçekleştirdiği enlemesine yayılmayı yeniden canlandırma teşebbüsü, tarihin akışına ters bir durumdu ve gerçekleşmesi de imkânsızdı. Ayrıca o, ağır levazimat ve topların hareketini gerektiren yeni savaş taktiğinin savunmada yani uzak bölgelerin ve ordugâhların sağlamlştırılıp uzun süre boyunca korunmasında Osmanlıların ve Özbeklerin güçlerini açacağı ileri sürmektedir, bkz. W.E.D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963, s. 38. İngiliz tarihçi Murphey'e göre de Osmanlı yönetiminin Azerbaycan'a ve Hazar ötesine yayılması belli bir temelden yoksun olup olağandışı politik koşulların ve geçici fırsatlardan yararlanma girişimlerinin sonucudur, bkz. *Ordu ve Savaş*, 2007, s. 27. Bir diğer yorum pek mantıklı görünmese de Osmanlı Devleti'nin bu ittifakı sürdürmek istememesinin nedenini güçlü bir Özbek Hanlığı ve fetih heveslisi Abdullah Han'ın yeni bir Timur galesi yaratabileceği endişesine bağlamaktadır, bkz. Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı*, I, (edt. Güler Eren), Ankara 1999, s. 585.

Osmanlıların 1578'de büyük bir orduyla başlattıkları taarruz ve Özbeklerle ittifak teşebbüsü Kafkasya'daki varlığını sürdürmek isteyen Safevileri de Ruslara yakınlaştırmıştı. Aslında iki devletin münasebeti 1568 yılında Astarhan Seferi'nin hemen öncesinde başlamış, aynı yıl bir Rus elçilik heyeti Safevi sarayında kabul edilmiş ve hediye olarak bazı askerî malzeme getirmişlerdi. Rusların amacı Safevileri, Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifaka ikna etmektir. Fakat Şah Tahmasb'ın 1555'te Amasya'da yapılan barıştan dolayı batı komşusuyla arayı bozmak istememesi nedeniyle bu ittifak mümkün olmadı. On yıl sonra 1578'de Osmanlıların büyük bir orduyla taarruza geçmesi ve barış durumunun ortadan kalkması üzerine 1586'da Hâdi Bey'in başkanlık ettiği bir Safevi elçilik heyeti bu kez Rusları olası ittifaka ikna için Moskova'ya gitti. Safevi Şahı teklifinde o derece ciddiydi ki, geri aldığı takdirde Bakü ve Derbend'i Ruslara vermeye hazır olduğunu belirtiyordu. Lakin Ruslar, Safevilerin teklifinin ciddiyetinden emin olmadıklarından ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini bozmak istemediklerinden hemen olumlu yanıt vermediler. Zaten savaşın seyrinin de Osmanlılardan yana olması bu ittifakın gerçekleşmesine imkân vermedi³⁰.

Safeviler ile Rusların münasebetleri 1590'da Osmanlı Devleti ile yapılan barıştan sonra da devam etti. 1594'te İran'a ulaşan bir Rus elçilik heyeti bu kez Osmanlılara karşı ortak bir hareket için Safevileri teşvik etti. Lakin bundan da bir sonuç çıkmadı. 1603 yılında Azerbaycan'a saldıran Şah Abbas, Ruslara bir kez daha elçi gönderdi. Elçinin görevi Rusları ortak bir askerî harekâta ikna etmekten ziyade dolaylı yoldan da olsa Osmanlı Devleti'ni güç duruma sokacak Kafkasya'ya yönelik bir saldırıda bulunup bulunamayacaklarını öğrenmektir. Ancak Ruslar bu sırada salgın hastalık, kıtlık, taht kavgaları ve Lehlilerin saldırılarıyla boğuşmakta olduklarından³¹, Safevilerin teklifleriyle ilgilenecek durumda değillerdi. Rusların bu güçsüz durumu Safevilere Azerbaycan'a yönelik istilayı daha kuzeye yani Dağıstan ve Gürcistan'a kadar genişletme cesareti verdi. Şah Abbas'ın Ruslarla ilişkisi azalarak da olsa saltanatının son yıllarına değin devam etti. Fakat hiçbir zaman Osmanlı Devleti aleyhinde siyasî ve

³⁰ Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interest, Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587-1639", *Safavid Iran and her Neighbors*, (ed. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 108-110.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993, s. 181-182, 193-211.

askerî bir ittifak ile sonuçlanmadı³². Yalnız bütün bu diplomatik temaslar iki ülke arasında ticaretin giderek gelişmesine ve yıldan yıla artan miktarda ipeğin İran'dan Rusya'ya gönderilmesine yol açtı³³.

1578'de karşılıklı sınır akınlarıyla başlayan ve on iki yıl süren bu uzun ve çetin savaşın güç koşullara rağmen Osmanlı orduları Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan'da birçok yeri fethettiler. Ele geçirilen yerler arasında eski Safevi başkenti Tebriz de bulunuyordu. Lakin bitmek bilmeyen savaşın asker ihtiyacını karşılamak için reayadan binlerce kişinin orduya yazılması, sonra bunların fetih bölgelerindeki tımarlarda, kalelerde ve ocaklarda dirlik ve kapı sahibi olmaları Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reaya ve askerî ayırımını temelinden sarsmıştı. Daha kötüsü savaşın ortaya çıkardığı maddi külfetti. Sayısı yüz bini aşan ordunun iâşe ve ikmal için yapılan büyük masraflar maliyenin gelir-gider dengesini bozmuştu. Öyle ki, fethedilen bölgelerin imarına para ayrılmadığı gibi askerlerin ulufe ödemeleri bile aksamaktaydı. Buna bir de yıllardır süren savaş yüzünden psikolojisi bozulan askerlerin yarattığı huzursuzluklar (düzensizlik, emre itaatsizlik, isyan, firar) eklenince Özbek Hanı Abdullah'ın itirazlarına rağmen barış yapmak kaçınılmaz bir hal almıştı.

Safevi cephesinde durum daha da kötüydü. Mağlubiyetler ordunun moralini bozmuş, saray entrikaları artmış, Kızılbaş beyleri arasındaki iktidar mücadelesi savaşın önüne geçmişti. Bu ortamda Muhammed Hüdabende (1577–1587) tahttan indirilip yerine Abbas geçirildi. Şah Abbas zayıf konumuna rağmen savaşı devam ettirmekten yanaydı. Fakat Özbeklerin 1588 yılında doğudan saldırıya geçerek Herat başta olmak üzere bazı kentleri ele geçirmeleri³⁴ üzerine Osmanlı Devleti'yle barış yapmaya mecbur kaldı. Nihayet 1590 yılında Ferhat Paşa Antlaşması ile Safeviler, Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan, Şehrizar'daki Osmanlı egemenliğini tanıdılar. Ayrıca Hz. Muhammed'in ashabı ve halifeleriyle Sünnîlere yönelik hakaret içeren ifadeler kullanmamaya söz verdiler³⁵. Haydar Mirza adlı Safevi

³² Matthee, *a.g.m.*, s. 110-120.

³³ Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe*, XXXV/4, (1994), s. 748-750.

³⁴ R.D. McChesney, "The Conquest of Herat 995–6/1587–8: Sources for the Study of Safavid / Qizilbash-Shibanid / Uzbek Relations", *Etudes Safavides*, (edt. Jean Calmard), Paris-Teheran 1993, s. 69-107.

³⁵ *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 249-252.

şehzadesi de antlaşmanın devamını temin için rehine olarak İstanbul'a gönderildi³⁶. Safeviler karşısında 1514'ten sonra ilk kez bu kadar parlak bir başarı elde eden Osmanlılar yeniden Orta Avrupa meselelerine yöneldiler. Şah Abbas ise büyük toprak kayıplarına rağmen bu antlaşmayla kendisi ve ülkesi için en önemli tehdidi bertaraf etmişti. Böylece dikkatini içerde istikrarı sağlamaya ve doğuda Özbeklerle mücadeleye yoğunlaştırabilecekti.

XVI. yüzyılın son çeyreği Osmanlılar için oldukça zor bir dönemdi. Doğuda ve batıda girilen uzun savaşların ortaya çıkardığı problemler, nüfus artışı, batının yeni askerî teknolojisi, finansal bunalım vb. faktörlerin olumsuz sonuçlarıyla birleşince ülkeyi siyasal, sosyal ve ekonomik bakımdan ciddi bir kriz ortamına sürüklemişti. Nüfus baskısı yüzyılın başlarından beri var olan bir gelişmeydi. Bununla birlikte fetihler sürdükçe ve yeni yerler iskâna açıldıkça bu baskının etkisi fazla hissedilmiyordu. Yüzyılın ortalarında fetihler yavaşlayınca bu baskının şiddeti artmaya başladı. Topraksız ve işsiz binlerce insan çareyi beylere, paşalara ve saraya kapılanmakta buldu. Safeviler ve Habsburglarla yapılan savaşlarda tımarlı siphilerden ziyade tüfek kullanabilen piyade askerine olan ihtiyaç kapıkulu sayısını daha da arttırdı. Maaşlı asker sayısındaki plansız artış finansmanda sorun yaratınca devlet çareyi bu insanların barış zamanlarında orduyla ilişkilerini kesmekte buldu. Böylelikle savaş zamanlarında askere alınıp, barış zamanlarında başıboş bırakılan, sekban ve sarıca diye adlandırılan silahlı gruplar ortaya çıktı³⁷.

Dönemin bir başka sıkıntısı malî krizdi. 1580'lerden itibaren Osmanlı piyasaları yoğun şekilde Amerika'dan gelen gümüşün etkisi altına girmişti. Buna savaşların getirdiği maddi yük de eklenince hazine açıkları büyüdü ve devlet 1585–86'da paranın değerini düşürmek zorunda kaldı³⁸. Hazine açıklarının kapatılması için bir diğer çare ise vergilerin çeşitlendirilmesi ve avarız türünden vergilerin düzenli hâle getirilmesiydi. Fakat hazineye gelir sağlama amacındaki bu teşebbüsler geniş halk

³⁶ Kadı Ahmed-i Kumî, *Hülâsatü't-tevârih*, (Translated and edited by Hans Müller as *Die Chronik Hulâsat at-tawârih des Qâzî Ahmad Qumî: Der Abschnitt über Schah 'Abbās I*), Wiesbaden 1964, s. 44-47.

³⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700", *AO*, VI, (1980), s. 283-337.

³⁸ 1585–86 tağşişinin nedenleri ve Osmanlı ekonomisine etkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 143-161.

kitleleri üzerinde hoşnutsuzluk yarattı. İşsiz güçsüz kalabalıkların, sarıca ve sekbanların, tımarları ellerinden alınmış sipahilerin, savaştan kaçan kapıkulları ve yeniçerilerin en önemli insan kaynağını oluşturduğu «*Celâlî*» adı verilen silahlı çetelerin isyanı XVI. yüzyılın son on yılında Anadolu'nun her yanına yayıldı. Bunlar XVII. yüzyıl başlarında Karayazıcı, Deli Hasan, Kalenderoğlu gibi bazı Celâlî liderlerinin etrafında toplanarak Osmanlı düzenli ordularıyla savaşan, şehirleri yağmalayan büyük organize çetelere dönüştüler. Celâlîlerin zulmünden kaçan halk kalelere, palangalara ve büyük şehirlere sığınmak zorunda kaldı. Anadolu'da ziraî ve ticarî faaliyetler durma noktasına geldi. Devletin otoritesini ve bütünlüğünü ciddi şekilde tehdit eden bu çeteler 1607–1610 yılları arasında Kuyucu Murad Paşa'nın şiddetli tedbirleriyle ortadan kaldırıldı³⁹.

Osmanlı ülkesinde bunlar yaşanırken Şah Abbas; hem iktidarını pekiştirmekte, hem de devleti güçlendirme ve yeniden yapılandırma yolunda bir takım reformlar gerçekleştirmekte idi. O, 1587'de tahta çıktıktan sonra iki cephede birden savaşı sürdürürken, dâhildeki en önemli meselesi Kızılbaşların yönetimdeki nüfuzlarıydı. Aslında beyler devletin kuruluşundan beri ülkenin yönetiminde etkindiler. Fakat etkileri Muhammed Hüdabende'nin zayıf iktidarında daha da artmıştı. Üstelik aralarındaki amansız rekabet ve düşmanlık, dâhilde sürekli isyanlar çıkmasına neden oluyordu. Böyle hallerde ülkenin çıkarları ve savunması pek önemsenmediğinden, devlet giderek zayıflamaktaydı. İşte bu ortamda tahta çıkan Şah Abbas, Kızılbaş umeranın gücünü bertaraf edip merkezî otoriteyi temin için kendisine bağlı daimi bir ordu oluşturmak için kolları sıvadı. Zira Kızılbaş zümresine dayanan bir ordunun hükümdarlarına bağlılığı beylerin iyi niyet ve sadakatleri ölçüsündeydi. Kızılbaş beylerin ordudaki gücünü azaltmak amacıyla genç Şah «*şahseven*»⁴⁰ adıyla anılan doğrudan kendine bağlı askerî bir birlik oluşturdu. Ancak bu çaba yeterli gelmeyince Osmanlı kapıkulu teşkilatını andıran tarzda Kafkasya'da yaşayan Hıristiyan toplulukların (Gürcü, Ermeni ve Çerkez) mensuplarından oluşan ve ücretleri merkezî hazineden ödenen «*Gulâmân-ı Hâssa-i Şerife*» adıyla ateşli silahlarla donatılmış bir ordu teşkil etti. Diğer taraftan

³⁹ Celâlî isyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celâlî İsyânları*, İstanbul 1995; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591–1611*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul 2000; Mücteba İlgürel, “Celâlî İsyânları”, *DİA*, VII, s. 252-257.

⁴⁰ Şahseven hakkında bkz. Richard Tapper, “Shahsevan”; *El*, IX, s. 221; Aynı Yazar, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), Ankara 2004.

Kızılbaş korcularının sayısı azaltılırken mahallî beylere bağlı kuvvetler de dağıtıldı. Daha sonra Fars ve Tacik unsurlardan oluşturulan tüfekçi ve esirlerden devşirilen topçuların da katılımıyla bu ordunun mevcudu kırk bine ulaştı⁴¹.

İktidarını pekiştirme ve devleti yeniden yapılandırma faaliyetleri çerçevesinde yeni ordunun teşkiliyle uğraşan Şah Abbas, ayrıca ülke içindeki muhalif unsurlara karşı harekete geçti. Öncelikle tahta çıkmasında önemli pay sahibi ve hâlihazırda «*vekîl-i divân-ı âlî*»si olan Ustaclu Aşireti'nin kudretli beyi Mürşid-kulu Han'ı ortadan kaldırdı (1589). Ardından Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve Luristan'daki ayaklanmaları bastırarak güvenliği sağladı. Gilan ve Mazenderan'ın yerel hanedanlarına Safevi hâkimiyetini kabul ettirdi⁴².

Dâhilî istikrarı sağlayan Şah Abbas dikkatini Özbekler tarafından istila edilen topraklara yöneltti. Batıda Osmanlılar ile savaş tüm şiddetiyle devam ederken doğudan saldıran Özbekler; Herat, Meşhed, Nişabur gibi önemli Safevi kentlerini ele geçirmişlerdi (1588). Buna 1591'de uzun süredir Safevilerin elinde bulunan Kandahar da eklendi. Özbekler on yıl kadar bu bölgeleri ellerinde tuttular. Ancak güçlü hükümdarları Abdullah Han'ın 1598'de ölümüyle başlayan saltanat mücadeleleri Şah Abbas'a aradığı fırsatı verdi. Ani bir saldırıyla Özbekleri ağır bir mağlubiyete uğrattı ve Herat şehrini geri aldı. İki tarafın savaşı 1603'e kadar devam etti ve bu süreçte Safeviler ağır kayıplara rağmen Horasan'ın batısına büyük ölçüde hâkim oldular⁴³.

Özbeklerle mücadele sırasında Safevi Şahı içeride de radikal değişiklikler gerçekleştiriyordu. Bunlardan birisi başkentini Kazvin'den Isfahan'a taşınmasıydı. Bu teşebbüs dönemin tarihçisi İskender Münşî tarafından belirtilen sebeplerin⁴⁴ aksine, jeopolitik kaygılar, ekonomik beklentiler ve devlet yönetimini Kızılbaş nüfuzundan

⁴¹ Laurance Lockhart, "The Persian Army in the Safavid Period", *Der Islam*, XXXIV, (1959), s. 91-93; *Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration*, (Translated and explained by V. Minorsky), London-Cambridge 1980, s. 33-34; Savory, *Iran under the Safavids*, s. 78-80.

⁴² Kadı Ahmed Kumî, *Hülâsatü't-tevârih*, s. 32-42; Roger Savory, "Abbas I", *EI*, I, s. 7.

⁴³ Roger Savory, "Abbas I", *EI*, I, s. 73; Röemer, "The Safavid Period", s. 267.

⁴⁴ İskender Münşî; şehrin havasının güzelliği, suyunun bolluğu ve topraklarının verimliliğinden söz ederek bir anlamda Şah'ın tercihinde bunların etkili olduğunu vurgulamaktadır, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, I, s. 544.

uzaklaştırmakla ilgiliydi⁴⁵. Çölün ortasında merkezî bir konuma sahip olan İsfahan başkent yapılduktan sonra gerçekleştirilen imar ve inşaa faaliyetleriyle önemli bir siyasî ve ticarî merkez haline gelmiş, meydan, saray ve bahçelerinin güzelliğiyle şöhret bulmuştur⁴⁶.

İçeride otoritesini güçlendiren ve doğuda Özbeklere karşı zafer kazanan Şah Abbas yüzünü batıya çevirerek Avrupa devletleri ve Papalık ile münasebet kurdu. Bunda 1598'de İran'a gelip hizmetine giren Sherley kardeşlerin etkisi büyüktü. Sherley kardeşlerin en büyüğü Anthony, Essex Lordu adına 1598'de İngiltere'den yola çıkmış, Safevi Şahı'nı Türkler aleyhine Hıristiyan hükümdarlarıyla bir ittifaka razı etmek ve İngiltere ile İran arasında ticarî münasebetler kurmak için İran'a gelmişti⁴⁷. Anthony Sherley ertesi yıl Şah tarafından beraberinde Hüseyin Ali Bey'in başında bulunduğu bir Safevi elçilik heyeti ile birlikte Papa, Habsburg İmparatoru, İspanya, Fransa, Lehistan ve İskoçya krallarıyla, İngiltere Kraliçesiyle ve Venedik Dojuyla görüşüp Osmanlı karşıtı ittifakın gerçekleştirilmesi için Avrupa'ya gönderildi⁴⁸. Daha güvenli olduğu için Rusya üzerinden Avrupa'ya doğru yola çıkan elçilik heyeti önce altı ay kaldıkları Moskova'da Rus Çarı Boris Godunov (1598–1605), sonra 1600 yılının Ekim'inde Prag'da Habsburg İmparatoru II. Rudolph (1576–1612) ile görüştü. Buradan Toskana'ya geçen heyet Toskana dükası tarafından kabul edildikten sonra Papa VIII. Clement'in (1592–1605) huzuruna çıktı. Yolculuğun başından beri Anthony Sherley ile Hüseyin Ali Bey arasında var olan anlaşmazlık burada kavgaya dönüştü ve Sherley heyetin mihmandarlığını bıraktı. Diğer taraftan Safevi elçilik heyetinin bazı mensupları Hıristiyan olup ayrıldılar. Yanındaki adamların hemen her gün eksilmesine rağmen Hüseyin Ali Bey, İspanya'ya geçti ve III. Philip (1598–1621) tarafından kabul edildi. Fakat yanındakilerden bir kaçının daha tanassur etmesiyle heyeti iyice zayıflayınca

⁴⁵ Röemer, "The Safavid Period", s. 270-271; Stephen P.Blake, "Shah 'Abbas and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to İsfahan", *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*, (edt. Andrew J.Newman), Leiden-Boston 2003, s. 146.

⁴⁶ Savory, *Iran under the Safavids*, s. 154-176; Stephen P.Blake, *Half the World: The Social Architecture of Safavid İsfahan, 1590-1722*, Costa Mesa, California 1999.

⁴⁷ Antony Sherley'in İran yolculuğunun ayrıntıları için bkz. *Sir Antony Sherley his Relation of his Travels into Persia*, London 1613; *The Three Brothers; The Travels and Adventures of Sir Antony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley, in Persia, Russia, Turkey, Spain etc. with Portraits*, London 1825.

⁴⁸ *The Three Brothers*, s. 21-22; *Don Juan of Persia, A Shi'ah Catholic, 1560–1604*, (edt. G. La Strange), London and New York 1926, s. 232-233; Ayrıca bkz. Roger Savory, "The Sherley Myth", *Studies on the History of Safavid Iran*, London 1987, s. 73-81.

İngiltere, Fransa, İskoçya ve Lehistan kralları nezdinde yapılacak görüşmelerden vazgeçerek 1602 yılında İran'a dönmek üzere Lizbon'dan yola çıktı⁴⁹.

Hüseyin Ali Bey'in başında bulunduğu elçilik heyeti vasıtasıyla iletilen cazip teklifler Habsburg İmparatoru II. Rudolph ile İspanya Kralı III. Philip'in ilgisini çektiyse de karşılık olarak boş vaatlerde bulundular. Buna rağmen Şah Abbas, niyetinin ciddiliğini göstermek için Papa'ya bizzat mektuplar göndererek Hıristiyan misyonerlerin İran'da rahat seyahat etmelerine izin vermiş, Hürmüz'e gidecek Hıristiyan tacirlere serbestlik tanımış, masrafları bizzat devlet hazinesinden karşılayarak İsfahan'da bir kilise ile manastır dahi inşa ettirmişti⁵⁰. Bununla da yetinmeyip 1607'de Vatikan elçisi Paul Simon aracılığıyla Papa'ya Hıristiyan güçleri Halep'e saldırırsa, kendisinin de Diyarbakir'e yürüyeceğini bildirmişti⁵¹. Papa'nın gösterdiği alaka ve İspanyolların Basra Körfezi'ne saldırmayacaklarına dair verdikleri garanti Şah Abbas'ı savaş açmak konusunda cesaretlendirmişti⁵². Üstelik Osmanlılar batı cephesinde Avusturya ile savaşı sürdürürken, dâhilde de Celâlî fetretiyile meşguldüler. Bu durumun işini daha da kolaylaştıracağını bilen Safevi Şahı 1603'te Azerbaycan topraklarına ani bir saldırı başlattı.

On yılı aşkın bir süredir Azerbaycan'ı elinde bulunduran Osmanlı Devleti, batı cephesinde süren savaş, Celâlî isyanları ve malî yetersizlikler sebebiyle burada sistemli bir iskân politikası uygulayamamış ve bölgenin Şîî halkı üzerinde otorite tesis edememişti. Bizzat Şah tarafından idare edilen Safevi ordusu önce Osmanlı kuvvetlerinin çekilmek zorunda kaldığı Tebriz'i, ardından Nahçıvan'ı ele geçirdi. Az sonra 1603'ün Ekim ayı ortalarında bölgedeki en büyük Osmanlı garnizonunun bulunduğu Revan Kalesi'ni kuşattı. Kaledeki kuvvetler Revan Beylerbeyi Şerif Paşa kumandasında aylarca direnmelerine rağmen Erzurum tarafından beklenen yardım bir

⁴⁹ Mesela bu heyettekilerden biri olan Oruç Bey Hıristiyan olup Portekiz kralının hizmetine girmiş ve Don Juan adını almıştır. Elçilik heyetinin İspanya'daki faaliyetleri ve geri dönüşü hakkında *bkz. Don Juan of Persia*, s. 281-301.

⁵⁰ Şah Abbas'ın Papa ile mektuplaşması için *bkz. A Chronicle of the Carmelites*, I, s. 92-96; Avrupa devletleri ile olan münasebetler için *bkz. Laurance Lockhart*, "European Contact with Persia, 1350-1736", *CHIr*, VI, s. 386-390; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 249-254; Sykes, *A History of Persia*, II, s. 269-283.

⁵¹ *A Chronicle of the Carmelites*, I, s. 130-131.

⁵² Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 254.

türlü gelmeyince teslim olmak zorunda kaldılar (8 Haziran 1604)⁵³. Böylece Safeviler bir yıl içinde 1590 barışıyla kaybettikleri toprakların neredeyse tamamını geri almışlardı.

Safevi saldırısı Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız yakalamıştı. Ordunun büyük kısmı batı cephesinde savaşta iken, sadece doğu eyaletlerinin askerleriyle Safevi tehdidini bertaraf etmenin mümkün olmadığını başkentteki yöneticiler gayet iyi bilmekte idiler. Zira eyalet kuvvetlerinin mühim bir kısmı da Celâlî çetelerini takip ve tediple meşguldüler. Tam bu sırada III. Mehmed'in vefatı (1603) Osmanlı ordularının hemen harekete geçmesini imkânsız kıldı. Nihayet 1604 yılında Cigalazâde Sinan Paşa komutasında bir ordu hem Celâlîlerin hakkından gelmek, hem de Safevilerle savaşmak üzere doğuya doğru yola çıktı. Ordu, Kars'a ulaştığında Safevilerin geri çekildiği haberi geldi. Sinan Paşa, Safevi ordusunun peşine düştü ise de hem kışın yaklaşması, hem de Şah Abbas'ın atalarından kalma bir taktikle çekildiği yerleri yakıp yıkması ordunun ilerlemesini güçleştirdiğinden geri dönüldü. Diyarbekir'de kışlaması yolundaki tüm tavsiyelere rağmen Van'da konaklamayı tercih eden Vezir Sinan Paşa ani bir Safevi baskını üzerine orduyu yeniden toparlamak üzere Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Baharın gelişiyle birlikte Osmanlı ordusu toplanıp yeniden harekete geçti. 1605 yılının Mayıs ayında iki taraf Tebriz yakınlarında karşılaştı. Ancak Sinan Paşa, Şah Abbas karşısında ummadığı bir yenilgi alınca ordunun bütün ağırlıkları ve hazineyi savaş meydanında bırakarak geri çekildi⁵⁴. İstanbul'da şok etkisi yaratan bu yenilginin ardından doğu cephesine yeni bir serdarın tayini gündeme geldiyse de siyasî çekişmeler nedeniyle bu iki yıldan önce mümkün olmadı. Safeviler bu süreçte Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan'daki bütün Osmanlı garnizonlarını ele geçirdiler. 1606 yılı başlarında Gence, yaklaşık bir yıl sonra da Şemahı Safevi hâkimiyetine geçti⁵⁵.

Yeni serdar Kuyucu Murad Paşa, 1607 yılının Haziran ayında Üsküdar'dan orduyla hareket etti. İhtiyar veziriazamın hedefi öncelikle Canbolad-oğlu ve Kalenderoğlu gibi büyük Celâlî şeflerinin tedibiydi. Birkaç yıl devam eden şiddetli takibat

⁵³ *Aynı Eser*, s. 259-267.

⁵⁴ *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, (Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar), Ankara 2003, s. 29-45; *Târih-i Peçevî*, II, s. 263-267.

⁵⁵ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 270-277.

sayesinde Celâlîler dize getirilip Anadolu'da dirlik ve düzen temin edilince sıra İran üzerine yürümeye geldi (1610). Tebriz'e kadar ilerleyen Osmanlı ordusu karşısında meydan savaşından ısrarla kaçınan Şah Abbas, Kuyucu Murad Paşa'nın bütün meydan okumalarına rağmen ortaya çıkmadı. Bunun üzerine ordu, gelecek sefer mevsimine kadar kışlaklara döndü. Kuyucu Murad Paşa'nın Diyarbekir'de kışladığı sırada iki taraf arasında başlayan diplomatik temaslar, Paşa'nın 1611'de ölümüne rağmen halefi sabık Diyarbekir Beylerbeyi Nasuh Paşa tarafından sürdürüldü ve nihayet 1612 yılında barışla neticelendi⁵⁶.

Kuyucu Murad Paşa'nın İran üzerine yürüme hazırlıkları yaptığı sırada Şah Abbas bir kez daha Avrupa'ya elçi gönderdi. Önce Prag'da Habsburg İmparatoru ile görüşen Robert Sherley 1609 yılı sonlarında İtalya'ya ulaştı ve Papa tarafından kabul edildi. İranlılar gibi giyinen, kadife kumaştan altın işlemeli siyah bir pelerin takan ve üstünde haç bulunan sarığıyla aynı zamanda samimi bir Katolik olduğu izlenimini vermeye çalışan Sherley, Safevi Şahı'nın Papa'ya iyi dileklerini ilettili. Özenle hazırlanmış konuşmasında Şah Abbas'ın Türklere karşı kazandığı zaferlerden bahsetti ve Papa'nın liderliğinde oluşturulacak bir Hıristiyan ittifakının Türklere İstanbul'u alabileceğini ileri sürdü. Bu gerçekleşirse Şah'ın Hıristiyan olmaya hazır olduğunu ifade etti. Ancak elçinin gösterişi ve uçuk kaçık vaatleri Papa'yı pek etkilemediğinden olsa gerek Sherley bir şey elde edemeden Roma'dan ayrıldı⁵⁷.

Bütün bu savaşlar süresince Osmanlı-Safevi rekabetinin iki bölge üzerinde odaklandığı dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Kafkasya bölgesi iken, diğeri Irak-ı Arap topraklarıydı. Bu bölgeler iki devlet için de iktisadî olduğu kadar siyasî ve jeopolitik hedefler bakımından da önem taşımaktaydı. Zira Kafkasya'ya egemen olan devlet doğal olarak Gürcüler ve Ermeniler gibi Kafkasya kavimleriyle Azerbaycan hanlıkları üzerinde otorite kurabilmekteydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yöneticileri XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Kafkasya'ya yönelik yoğun bir faaliyet içerisine girişmişlerdi. Burası ele geçirildiği takdirde Rusların Kafkasya'ya inmesinin ve Hazar

⁵⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 277-278. Söz konusu anlaşma için bkz. *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 257-261; *Düstürü'l-inşâ*, nr. 3332, 162b-166b.

⁵⁷ *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1607-1610*, Volume XI, (edt. Horatio F. Brown), London 1904, belge no: 524, 531, 541, 648; Sherley'in tekliflerinin reddi ve Roma'dan ayrılması hakkında bkz. belge no: 661. Bu konuda ayrıca bkz. *The Three Brothers*, s. 141.

Denizi kıyılarına ulaşmasının engellenebileceği, Orta Asya'dan gelip Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yollarının kontrol altına alınacağı ve dünyanın en önemli ipek üretim bölgesinin Osmanlı topraklarına katılacağı düşünülüyordu. Ancak Azerbaycan'ın güneyinde Şîî halkın çoğunlukta olması bu bölgenin Osmanlılardan ziyade Safevilere temayülüne neden oluyordu. Zira burası Safevi Devleti'nin doğduğu topraklardı ve Safevi hanedanıyla tarihî-dinî bağlar oldukça güçlüydü. Yine Tebriz, Gîlan, Şirvan gibi önemli ipek üretim merkezlerinin burada bulunması Safeviler için bölgeyi daha da mühim kılıyordu⁵⁸. Bundan dolayı Safeviler de hem ipek üretimini, hem de bağlantılı ticaret yolları üzerinde denetim sağlayabilmek için Osmanlı Devleti ile mücadele ediyorlardı. Bununla birlikte Kafkasya'nın kuzeyine yayılmak, ülke sınırlarını Karadeniz kıyılarına ulaştırmak da Safevilerin düşünceleri arasındaydı ve bu uğurda Ruslarla ittifak yapmaktan bile çekinmemişlerdi.

Kafkasya dışında mücadelenin cereyan ettiği bir diğer bölge ise Irak-ı Arap topraklarıydı. Bölge hem Sünnî hem de Şîî İslâm'ın önemli dinî merkezlerini barındırmanın yanı sıra Hindistan'dan gelip Basra Körfezi yoluyla Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarının geçtiği bölgeydi. Dolayısıyla buraya egemen olan devlet bu yolların denetimini elinde bulundurmakla aynı zamanda dünya ticaretine hâkim oluyordu. Ayrıca Irak-ı Arap ve Arabistan'daki aşiretler üzerinde otorite tesis etmek de kolaylaşıyordu.

İşte bu iki bölge için Osmanlı ile Safevi devletleri arasında baştan beri var olan rekabet 1612 barışından kısa süre sonra Kafkasya'da, ardından da Irak-ı Arap'ta tekrar başladı ve mücadeleler 1639'daki nihaî barışa kadar da devam etti.

B) Mezhep Çatışması

Sınır komşusu oldukları andan itibaren ilk yüz elli yılı çoğunlukla sıcak çatışma halinde geçiren Osmanlı ve Safevi devletlerinin bu mücadelesi genellikle mezhep ayrılığına dayandırılmıştır. XIV. yüzyılda Erdebil'de Şeyh Safiyüddin tarafından kurulmuş Sünnî bir tarikat iken Hoca Ali zamanında Şîîliğe meyleden, 1501

⁵⁸ Bu bölgelerin ekonomik konumları ve Safeviler için önemi hakkında bkz. Hooshang Jabbari, *Trade and Commerce Between Iran and India during the Safavid Period (1555-1707)*, Delhi 2003, s. 31-37.

yılında Şah İsmail'in taç giymesiyle birlikte siyasî hedefleri olan bir teşekkül halinde ortaya çıkan Safevilerin komşuları arasında en kudretlisi Osmanlı Devleti idi. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra gittikçe merkezleşen ve kurumsallaşan bir imparatorluk haline gelen Osmanlılar, İslâm dünyasının Sünnî karakterli en büyük gücü konumundaydı. Bir görüşe göre kendilerini Sünnî komşularından ayırt etmek ve İslâm dünyasının Sünnîlik dışındaki mezheplerini temsil için Şiîliği benimseyen⁵⁹ Safevilerin, Şah İsmail zamanında Osmanlı hâkimiyetindeki Anadolu topraklarında yaşayan konar-göçer Türkmenler arasında «*On iki İmam Şiîliği*»ne dayalı propaganda faaliyetlerine girişmesi doğal olarak Sünnî Osmanlı Devleti ile çatışmayı kaçınılmaz kıldı.

Selçuklu döneminden beri mevcut inançlarını ve sosyal yapısını hiç değiştirmeden, çoğu zaman devlet kontrolünden uzak bölgelerde bağımsız yaşamaya alışmış konar-göçer Türkmenler, Osmanlı merkezî yönetiminin sıkı bir şekilde uyguladığı toprağa yerleştirip vergi alma siyasetinden hoşnut değillerdi. Onlar artık Osmanlı Devleti'ni özellikle İstanbul'un fethinden sonra geleneklerinden uzaklaşmış batıya dönük bir Bizans-Balkan gücü gibi görüyor, kurtuluşu doğudan bekliyorlardı⁶⁰. Osmanlı yönetimine karşı olan tepkileri, büyük kısmı heterodoks İslâmî inanışlara sahip Türkmenler arasında birkaç yüzyıldan beri yaygın olan Tanrı'nın bir mehdi hüviyetinde insan bedeninde zuhur edeceği inancıyla birleşince Şah İsmail'in işi daha da kolaylaşıyordu. Kendisini mehdi olarak sunan, müritlerinin Tanrı gözüyle baktığı⁶¹ «*mürşid-i kâmil*» İsmail, Türkmenlere onları Osmanlı zulmünden kurtarmak için geldiğini söylüyor ve refah içinde bir yaşam vaat ediyordu⁶². Yüzünü batıya dönmüş

⁵⁹ Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, s. 17-18. Bir başka yorumdaysa önemli bir Şiî nüfus barındıran İran'da Şiîliğin Safevi dergahının dinî-politik amaçları için en etkili güç olduğu belirtilmiştir, bkz. Çelenk, *a.g.t.*, s. 116.

⁶⁰ Jean-Louis Bacque-Grammont, *Les Ottomans, Les Safavides Et Leurs Voisins: Contribution a L'histoire Des Relations Internationales Dans L'Orient Islamique De 1514 a 1524*, İstanbul 1987, s. 17.

⁶¹ Safevi nazariyesine göre «*Şah*», hem Hz. Ali'nin bedeni, hem de Tanrı'nın yeryüzünde insan biçimindeki görüntüsüyüdü, bkz. Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, (çev. Turan Alptekin), İstanbul 2006, s. 54. Şah İsmail «*Hatâî*» mahlasıyla yazdığı şiirlerinde bile Tanrı'nın kendi bedeninde cisimleştiğini iddia ediyordu, bkz. Roger Savory, "Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid Iran", *Der Islam*, LIII, (1976), s. 232.

⁶² Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: from Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies*, XXVII/1, s. 135-138. Roger Savory'e göre Şah İsmail'in gücü üç kaynaktan beslenmekteydi. Bunlardan ilki Pers hükümdarlarının mirasçısı olduğu düşüncesi, ikincisi kayıp imamın kendisi olduğu iddiası –ki ulema bu iddiayı kendisinin siyasî gücünden çekinerek gönülsüzce kabullenmişti- üçüncüsü de Şah'ın «*mürşid-i kâmil*» fonksiyonudur, bkz. "The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids", *Studies on the History of Safavid Iran*, London 1987, s. 25. Şah İsmail'in Anadolu'daki konar-göçer

Osmanlıların sırtını dayadığı Anadolu'da, devletin bütün yükünü çekmelerine rağmen yönetime katılmayan, bir başka deyişle kenarda kalmış kitlelerin, şimdi İsmail'in akıllıca yürüttüğü dinî-ideolojik propaganda sayesinde Safevilerin askerî ve siyasî çıkarları için ihtiyaç duyduğu nüfusu temin edebileceği potansiyel bir kaynak haline gelişi Osmanlı Devleti açısından oldukça ciddi bir tehlikeydi⁶³. Nitekim çok geçmeden Şah İsmail'in yoğun propaganda faaliyetleri konar-göçer zümreler arasında yankı bulup ayaklanmalara neden olunca, Osmanlı Devleti büyük sıkıntıya düştü. Derhal yoğun bir karşı propagandaya girişen Osmanlı merkezî yönetimi, Safevi Şiîliğini benimseyen ve on iki dilimli kızıl taç ve kızıl sarık giymeleri dolayısıyla «Kızılbaş»⁶⁴ olarak anılan bu zümrelere karşı sert önlemler almak zorunda kaldı. Bu durum Osmanlı halk İslâm'ının «Sünnilik» ve «Kızılbaşlık» olarak bölünmesine yol açtı. Öte yandan merkezî idarenin Kızılbaşlara karşı uzun süre takibat ve cezalandırma siyaseti uygulaması etkileri günümüzde dahi hissedilecek biçimde onların giderek Sünnî toplumdaki dışlanmalarına ve devletten uzaklaşmalarına neden oldu⁶⁵.

Türkmenleri kendi yanına çekmek için takip ettiği propaganda siyaseti ve Türkmenlerin Kızılbaşlığa meyli hakkında kısa fakat özlü bir değerlendirme için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Bellekten*, LXIV/229, (Nisan 2000), s. 145-152. Ocak ayrıca Şah İsmail'in kurduğu devletin İmamiye Şiîliğine dayalı olmakla birlikte propaganda tarzının ve propagandaya maruz kalan kırsal kesim ahalisinin dinî inançlarının «Nizârî İsmailîliği» ile örtüştüğünü söylemektedir. Bununla birlikte Şah İsmail'in kolay taraftar kazanmak için bilinçli olarak propaganda faaliyetlerinde İmamiye inanç kalıplarını İsmailî imam anlayışı ile bütünleştirdiğini belirtmektedir, bkz. "Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi: Alevilik ve Nizari İsmailîliği", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I: Bildiriler ve Müzakereler*, Isparta 2005, s. 30-32. Safevi propagandasının kullandığı metotlar ve telkin tekniği hakkında bkz. Ocak, "Türkiye-İran Dini İlişkileri", <http://irankulturevi.com/lang-tr-TurkiyeIranDiniIliskileri.cgi>. Şah İsmail bütün bu propaganda faaliyetlerini Anadolu'ya gönderdiği halifeler vasıtasıyla yürütüyordu. Bu halifeler ise doğrudan Şah'tan emir alan «Halîfetü'l-hulefâ»ya bağlıydı. Bu müessesenin işleyişi hakkında bkz. Roger Savory, "The Office of Khalifat Al-Khulafa under the Safawids", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXV/4, (October-December 1965), s. 497-502.

⁶³ J.R. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis-P.M.Holt), London 1964, s. 208-209. Muasır bir Venediklinin raporuna göre 1512'de I. Selim tahta çıktığında Anadolu halkının dörtte üçü Şah İsmail taraftarıydı, bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, s. 277-278. Tarikatın İran'daki müritleri Anadolu'ya göre oldukça azdı. Kaldı ki onların da önemli bir kısmı Türk'tü. Bir anlamda tarikatın başı Azerbaycan'da, gövdesi ise Anadolu'da idi, bkz. İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, 13-15 Şubat 1993, İstanbul 1993, s. 90.

⁶⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızılbaş", *İA*, VI, s. 789; İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *DİA*, XXV, s. 547.

⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 141-143; Saim Savaş, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 907-919. Safevi tarikatı üzerine araştırmalarıyla tanınan Mazzaoui, Kızılbaşlığı «Anadolu Halk İslâmı» şeklinde tanımlamaktadır, bkz. Mazzaoui, *Origins*, s. 71 ve 83-84. Kızılbaşlara karşı takip edilen siyaset günümüzde popüler tarihçiliğinin de oldukça ilgisini çekmektedir. Yalnız

Kızılbaşların giderek artan hoşnutsuzluğu karşısında II. Bâyezid, Anadolu'da Şah İsmail'e meyletmiş bazı konar-göçer grupları Rumeli'ye iskân etmek⁶⁶, Safevi tarikatının para ve insan kaynağını kesmek için sınırdan geçişleri yasaklamak gibi bir takım önlemler aldı⁶⁷. Doğuda çoğu Kızılbaş taraftarı sınır görevlilerinin işgüzarlığı yüzünden bu önlemler yeterince etkili olmazken, Azerbaycan'daki oluşumun Osmanlı Devleti aleyhine bir takım hedefleri olduğu anlaşılınca Kızılbaşlara karşı takip edilen siyaset daha da sertleşti⁶⁸.

II. Bâyezid'in sertleşen önlemlerine rağmen Kızılbaş halifelerinin propaganda faaliyetleri sayesinde Safevi tarikatı Anadolu'daki konar-göçer Türkmenler arasında, özellikle de Teke yöresinde taraftar bulmaya devam etmiştir. Nitekim bu Türkmenlerin katılımıyla 1511'de (Osmanlı Padişahı her yıl kendisine düzenli sadaka göndermesine rağmen) Şah-kulu önderliğinde büyük bir Kızılbaş isyanı patlak verdi⁶⁹. Kendisini Şah İsmail adına Osmanlı tahtının asıl varisi ilan eden Şah-kulu müritlerinin gözünde mehdi ve peygamberdi. Bununla birlikte isyana destek verenler arasında sadece Şah-kulu'nun müritleri değil Osmanlı merkezî idaresinin uygulamalarından rahatsız Sünnî köylüler, konar-göçerler ve toprakları bir şekilde ellerinden alınmış sipahiler de bulunuyordu. Kısa sürede sayıları yirmi bine ulaşan isyancılar önce Antalya'ya saldırdılar, ardından

bunların birçoğu konuya dar bir kapsamdan ve önyargıyla yaklaştıklarından Kızılbaş Türkmenlere karşı takip edilen siyaseti devşirme veziriazamların tekelindeki devlet erkinin Anadolu Türk unsuruna karşı kullanıldığı bir tür sınıf çatışması olarak görmektedirler. Nitekim yakın zamanlarda yayınlanan ve Anadolu Aleviliği'nin Türk tarihi ve etnolojisiyle alakasının ortaya konulmaya amaçlandığı bir çalışmada da benzer bakış açısı söz konusudur, bkz. Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler (Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi)*, İstanbul 2005, s. 462-463.

⁶⁶ İtalyan arşivlerindeki bir rapora göre II. Bâyezid bu dönemde 16.000 kişiyi Mora ve Arnavutluk dolaylarına sürgün etmiştir, bkz. Nevin Özkan, *Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler (1485-1791)*, (Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme), Ankara 2004, s. 88, 130.

⁶⁷ Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri* içinde, (Haz. Çiftçiöğlü Nihal Atsız), İstanbul 1947, s. 251; *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi – 1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2007, s. 219. Hatta II. Bâyezid, 1502'de İstanbul'da 5.000 Kızılbaş olduğu şeklinde bir söylenti çıkınca kentin kapılarını kapattırması ve şüphelileri tutuklatmıştır, bkz. Grammont, *Les Ottomans, Les Safavides*, s. 18; Fisher, "The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512", s. 85.

⁶⁸ II. Bâyezid'in Safevi Devleti'nin kuruluşu sırasında Azerbaycan'da olup bitenleri casusları vasıtasıyla takip ettiği, vaziyetin Osmanlı aleyhine geliştiği anlaşılınca Safeviyye Tarikatı mensuplarını «ehl-i fesâd» olarak nitelendirip, yakalandıkları yerde haklarından gelinmesi için sancakbeylerine hükümler gönderdiği bilinmektedir, bkz. *Osmanlılar'da Divan, Bürokrasi, Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Aid 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, (Haz. İlhan Şahin-Feridun Emecen), İstanbul 1994, hüküm no: 11, 71, 111, 281, 330, 453, 454.

⁶⁹ Teke yöresindeki Türkmenlerin Safevi dergâhıyla münasebetlerinin eskiye dayanması bunda etken olmalıdır. Mamafih Şah-kulu'ndan on yıl kadar önce «Nasuh» adlı birisinin bu bölgede isyan hazırlığında olduğu Osmanlı makamlarınca tespit edilmiş ve ona destek verenler sürgün edilmiştir, *II. Bâyezid Dönemine Aid 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, hüküm no: 451, 452.

kuzeye yönelerek Kütahya'yı kuşattılar ve yakaladıkları Anadolu Beylerbeyi'ni işkenceyle katlettiler. Doğuya yönelen isyancıları Hadım Ali Paşa Sivas'ta yakaladı ve buradaki savaşta hem kendisi, hem de Osmanlı makamlarının sapkın bir asi saydığı Şah-kulu öldü. Sağ kalan Kızılbaşların birçoğu İran'a kaçarken, yakalananlar Mora'ya sürüldüler⁷⁰. Kızılbaşlar ertesi yıl Safevi halifesi Nur Ali önderliğinde bir kez daha ayaklandılar. Tokat'ı ele geçiren isyancılar Sivas'ta Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Şah İsmail'in yanına gitmek için İran'a yöneldiler⁷¹.

II. Bâyezid'in şehzadeleri arasındaki saltanat mücadeleleri Safevi halifelerine rahat propaganda yapma imkânı verirken tertipçisi oldukları isyanların yayılmasını da kolaylaştırıyordu. 1512'de babasını tahtan indirip yerine geçen I. Selim, kardeşlerini bertaraf edip konumunu sağlamlaştırdıktan sonra Kızılbaş ve Safevi meselesinin çözümünü öncelikli gündem olarak belirledi. Niyeti baştan beri Şah İsmail ile karşılaşmak olan Selim'in bu noktada en önemli sorunu savaşın meşruiyeti sorunuydu. Şeriata göre Müslüman bir devletin bir diğer Müslüman devlete karşı savaşabilmesinin yegâne şartı ilahî yasaları uygulatmak veya bunun ihlalinin önlemektir⁷². Dolayısıyla Safevilerle mücadelenin dinî kisvelere uydurulması gerekiyordu. Bu noktada doğru inancı savunduklarını vurgulayan Osmanlı otoriteleri, Safevileri «*Rafizî*» (sapkın), hatta kâfir olarak niteleyip gayrimüslim devletlerle aynı kefeye koydular. Hatta geleceğin şeyhülislamı Kemalpaşazâde yayınladığı fetva ile Kızılbaşlar ile savaşı, İslâm'ın gayrimüslim düşmanlarına karşı yapılan gaza ve cihatla bir tuttu⁷³. Böylelikle sefer için kutsal bir gerekçe elde eden I. Selim, İran üzerine sefere çıkarken, diğer taraftan da Anadolu'daki Kızılbaşların tespit edilip cezalandırılması emretti⁷⁴. Ayrıca İran tarafı ile

⁷⁰ İsyân hakkında geniş bilgi için bkz. Şehabettin Tekindağ, “Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/3, (1967), s. 34-39; I/4, (1968), s. 54-59; Tansel, *Bâyezid'in Siyasî Hayatı*, s. 248-256.

⁷¹ Nur Ali Halife isyanı hakkında bkz. Çağatay Uluçay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *TD*, VI/9, (1954), s. 53-90; VII/10, (1954), s. 117-142; VIII/11, (1955), s. 185-200; Sümer, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁷² Majid Khadduri, “Harb, Legal Aspect”, *EI*, III, s. 180.

⁷³ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 34-37; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1999, s. 100-103.

⁷⁴ Şehabettin Tekindağ, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *TD*, XVII/22, (1967-8), s. 55-56. I. Selim'in emri üzerine bu tarihlerde 40.000 Kızılbaşın katledildiğine dair rivayetler vardır. Lakin bu dönem üzerine birçok araştırması bulunan Fransız tarihçi Grammont bu «*büyük avı*»nın olaylara bulaşan tımar sahiplerini yerlerinden atmak ve bilinen elebaşlarını öldürmekten ibaret kaldığını ve 40.000 Kızılbaşın öldürüldüğünü ispatlayan hiçbir kanıtın bulunmadığını söylemektedir, bkz. Jean-Louis Bacque-Grammont, “Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu:

ticaret dâhil her türlü irtibatı yasakladı⁷⁵. I. Selim'in, Şah İsmail'i ortadan kaldırıp Safevi Devleti'ne son vermek için çıktığı İran Seferi sonunda 1514'te Çaldıran'da elde ettiği zafer ve müteakiben Kızılbaşlara karşı başlatılan şiddetli takibat ne Şah İsmail'in ne de devletinin sonu oldu. Fakat Safevi propagandasının hızını kesti. Anadolu altı yıl sonra I. Selim'in son iktidar yılında yine Şah İsmail'in tahrikiyle çıkan ve şiddetle bastırılan Şah Veli isyanına kadar herhangi bir Kızılbaş ayaklanmasına sahne olmadı⁷⁶. Zira Çaldıran Savaşı'nda aldığı mağlubiyet müritlerinin gözünde yenilmez bir kahraman olan Şah İsmail'in imajını yerle bir ederken, bir kısım müritleri de ona olan katıksız sadakatlerini sorgulamaya başlamıştı. Gerçi o, halen «*mürşid-i kâmil*»di, fakat bir zamanlar müritlerinin üzerinde sahip olduğu büyüleyici etkinin oldukça uzağındaydı⁷⁷.

Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Baba Zünnûn ve Şah Kalender isyanları Kızılbaş Türkmenleri tekrar hedef haline getirdiyse de genç Padişahın Macaristan işlerine önem vermesi nedeniyle Safeviler üzerine hemen sefer açılmadı. Hatta Safevilerin Bağdat Valisi Zülfikar Bey'in kendilerine itaatine bile Osmanlı Padişahı ilgisiz kaldı. Zülfikar Bey'in isyanı Safevilerce bastırıldı ve kendisi de öldürüldü. Fakat bu durum birkaç yıl sonra Osmanlı merkezî yönetimi için İran seferinin sebeplerinden birisi oldu⁷⁸. 1533–35 yıllarındaki İrakeyn Seferi ile Şiîlerin kutsal mekânlarının merkezî Bağdat, Safevilerin elinden alındı⁷⁹. VIII. yüzyıl ortalarından 1258'deki Moğol istilasına kadar Hilâfetin merkezî olan Bağdat'ın fethi İslâm dünyasının lideri konumundaki Osmanlı Devleti için oldukça önemliydi. Bağdat 1508'den beri Safevilerin elindeydi ve Şah İsmail burayı ele geçirdiğinde İmam Musa

Olaylar (1512–1606)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, (edt. Robert Mantran-çev. Server Tanilli), İstanbul 1995, s. 173. Faruk Sümer ise bu kadar insanın öldürülmesinin veya hapsinin önemli bir mesele olup, devletin gücünü aşan bir teşebbüs olduğunu ifade etmektedir, *bkz.* Sümer, *a.g.e.*, s. 36. I. Selim'in, Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiîleştirme teşebbüsleri karşısında aldığı tedbirler için *bkz.* Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiîleştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 269-281.

⁷⁵ I. Selim'in uyguladığı ticarî blokaj için *bkz.* Jean-Louis Bacque-Grammont, “Études Turco-Safavides, I. Notes sur le Blocus du Commerce Iranien par Selim Ier”, *Turcica*, VI, (1975), s. 68-88.

⁷⁶ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 95-96; Sümer, *a.g.e.*, s. 73-74. Şah Veli İsyanı hakkında geniş bilgi için *bkz.* Jean-Louis Bacque-Grammont, “Études Turco-Safavides, III. Notes et Documents sur la Révolte de Sâh Velî b. Seyh Celâl”, *AO*, VII, (1982), s. 5–69.

⁷⁷ Savory, “The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids”, s. 24.

⁷⁸ Grammont, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler”, s. 214-215.

⁷⁹ Bağdat'ın da içinde olduğu bütün Irak coğrafyasının dinî bakımdan Safevilerce taşındığı önem için *bkz.* Rudi Matthee, “The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids”, *IJTS*, IX/1–2, (Summer 2003), s. 158-163.

Kâzım'ın kabrinin üzerine kubbe inşa ettirip, Hanefî mezhebinin kurucusu Ebu Hanife'nin türbesini yıktırmıştı. Sultan Süleyman fetihten sonra ona nispet yapar şekilde İmâm-ı Âzam Ebu Hanife'nin mezarını yeniden bulup tamir ettirerek yanına cami ile medrese yaptırdı. Ayrıca büyük mutasavvıf Abdülkadir Geylanî'nin türbesinin üstünü kubbeyle kapattırdı ve Şah İsmail'in başlattığı bir cami inşaatını bitirip ibadete açtı. Hatta bunlarla kalmayıp Necef ve Kербela'daki Ehl-i Beyt makamlarını ziyaret ederek ne kadar kuşatıcı ve bütünleştirici bir İslâm hükümdarı olduğunu Şîilere gösterdi⁸⁰. Sünnî Osmanlı Padişahının bu davranışları Bağdat'ta yaşayan Şîilerin kalbini kazanmak kadar Safevilerin de moralini bozmaya yönelik dinî-siyasî bir propagandaydı.

XVI. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Safevilerin Anadolu'ya yönelik dinî-ideolojik propaganda faaliyetleri sadece sınır boylarında etkili oluyordu. Buna rağmen Osmanlı orduları 1548–49'da ve 1553–55'te iki kez daha İran üzerine yürüdüler. 1555'teki Amasya Antlaşması iki taraf arasında yirmi yıldan uzun sürecek bir barış devrinin kapısını açtı. Osmanlı Devleti Sünnîlik ile Şîilik arasındaki önemli bir çatışma konusu olarak gördükleri «teberrâ'î»liğin⁸¹ önlenmesi konusunda Safevilerden güvence alırken, İranlı hacıların Şîilerce kutsal sayılan mekânları ziyaret etmelerine de izin verdi⁸². Zira Safevilerin hacılar vasıtasıyla Mekke'deki olayları açıkça veya el altından etkileme çabasından ötürü özellikle savaş dönemlerinde İranlı hacı adaylarının sınırı geçmesi Osmanlı Devleti tarafından yasaklanıyor, barış zamanlarında ise geliş gidişleri sıkı bir kontrole tabi tutuluyordu⁸³. Hatta Osmanlı merkezî yönetimi İranlı hacıların Bağdat ve Basra gibi Şîilerin yoğun olduğu bölgelerden geçerek kutsal topraklara gitmeleri yerine Halep ve Şam yoluyla gitmelerini tercih ediyor ve bunu da antlaşmalarda şart koşuyordu⁸⁴.

Benzer bir şekilde Safeviler de doğudaki düşmanları Özbeklerle mücadeleleri yüzünden Orta Asya'dan hacca gideceklere izin vermiyorlardı. İzin verilse bile hacıların

⁸⁰ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, II, (haz. Mustafa Cezar vd.), İstanbul 1958, s. 880; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 348; Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü, 1300–1923*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2007, s. 115-116.

⁸¹ Halifelik meselesinde Hz. Ali'ye muhalefet eden Hz. Aişe ve bazı sahabeye lanet edilmesi.

⁸² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 450.

⁸³ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517–1638)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995, s. 141.

⁸⁴ *Münşe'âtü's-selâtîn*, II, s. 261.

İran topraklarındaki seyahatleri can güvenlikleri açısından oldukça tehlikeliydi. Bu nedenle Orta Asya'dan yola çıkan hacı adaylarının bir kısmı Astarhan üzerinden önce Kırım'a gidip, oradan Anadolu üzerinden kutsal topraklara ulaşmaya çalışıyorlardı. Ancak Rusların XVI. yüzyıl ortalarında Astarhan'ı ele geçirmesi bu yolu da sıkıntıya sokmuş, Orta Asya Müslümanları birçok kez Osmanlı Devleti'ne elçi göndererek buna bir çözüm bulmalarını istemişlerdi. Hindistan Müslümanları ise Safevilerle herhangi bir problemleri olmamasına rağmen hac yolculuğu için daha çok deniz yolunu tercih ediyorlardı. Lakin bu yolculuk için Hint Okyanusu'nu kontrollerinde tutan Portekizlilere bir takım rüşvetler vermek mecburiyetindeydiler. Portekizlilerle anlaşılabilir onları bekleyen daha büyük tehlike özellikle XVII. yüzyılda bu denize korku salan İngiliz, Hollandalı ve Portekizli korsanlardı⁸⁵.

1555 Amasya Antlaşması sonrasında Anadolu'da Kızılbaş faaliyetleri az da olsa devam etmekteydi. Fakat Kızılbaşlığa hiçbir şekilde müsamaha göstermeyen Osmanlı merkezî yönetimi teftişler neticesinde İran ile irtibatı tespit edilenleri Kıbrıs'ın fethinden sonra aileleriyle birlikte oraya sürdü veya hırsızlık, eşkıyalık gibi çeşitli suçlamalarla en ağır şekilde cezalandırdı. Kızılbaş takibatı Safevilerle savaşın tekrar başladığı 1578 öncesinde daha da şiddetlendi. Zira 1576'da Tahmasb'ın ölümünden sonra şah olan II. İsmail'in gönderdiği halifeler Anadolu Kızılbaşları arasında propaganda faaliyetlerine yeniden hız vermişti⁸⁶. Nitekim kısa bir süre sonra 1577'de Maraş Türkmenleri Şah İsmail olduğunu iddia eden bir kişi önderliğinde isyan ettiler.

⁸⁵ Orta Asya Müslümanlarının hac yolculuğu ve kullandıkları yollar hakkında bkz. R.D. McChesney, "The Central Asian Hajj-Pilgrimage in the Time of the Early Modern Empires", *Safavid Iran and Her Neighbors*, (edt. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 129-156. Yine Hindistan Timurîleri hâkimiyetinde yaşayan Müslümanların hac ziyaretleri ve sorunları için bkz. Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, s. 182-293. Aslında Hint Müslümanları için deniz yolu kullanışlı gibi gözükse de Portekizli korsanlar yüzünden oldukça tehlikeliydi, bkz. Sanjay Subrahmanyam, "Persians, Pilgrims and Portuguese: The Treavils of Masulipatnam Shipping in the Western Indian Ocean, 1590-1665", *Modern Asian Studies*, XXII/3, (1988), s. 503-530.

⁸⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 8-14. Hükümdarlığı sırasında bazı Kızılbaş liderlerini öldürten, Şâfilîğe meyilli olduğu söylenen, Şîî ulemayı saraydan uzaklaştırıp yerlerine Sünnî alimleri ikâme eden, camilerde Hz. Muhammed'in ashabına ve halifelerine küfredilmesini yasaklayan, bu maksatlı duvar yazılarını sildiren, hatta küfretmediğini yeminle ispatlayanlara 200 tuman ödül vaat eden Şah II. İsmail'in Anadolu'da Kızılbaş tahrikine girişmesi ve Şîîlik propagandası yaptırması, Safevilerin iç ve dış politikaları arasındaki farkları göstermesi bakımından ilginçtir. II. İsmail'in söz konusu faaliyetleri için bkz. Rosemary Stanfield-Johnson, "The Tabarra'iyân and the Early Safavids", *Iranian Studies*, XXXVII/1, (March 2004), s. 65-67. Matthee'ye göre II. İsmail bu siyasetiyle Tacik ailelerin gücünü arttırırken, Kızılbaşların hanedan üzerindeki etkisini azaltıyordu, bkz. Rudi Matthee, "Safavid Dynasty", *EIr*, http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/ot_grp13/ot_safaviddynasty_20080728.html.

Devleti dört yıl uğraştıran bu isyan sırasında Kızılbaş takibatı yeniden başlatıldı ve suçlu sabit olanlar şiddetle cezalandırıldı⁸⁷.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl boyunca Kızılbaşlara karşı takip ettiği siyasetin bir benzeri İran'da Sünnîlere karşı uygulanıyordu. Daha Şah İsmail zamanında pek çok Sünnî, Şiîliği kabul etmeye zorlanmıştı. Hatta İsmail Tebriz'i aldıktan sonra ezanı değiştirmiş, itiraz edenlerse vahşice katledilmişti⁸⁸. Sünnî karşıtı faaliyetler Şiî ulemanın desteğiyle Şah İsmail'in halefleri tarafından da sürdürülmüş⁸⁹, hatta Şah Abbas bu konudaki şiddetiyle Şah İsmail'i aratmamıştı⁹⁰. İmam Rıza'ya hürmeten 1601 yılında Isfahan'dan Meşhed'e kadar yürüyüp bir anlamda hacı olarak ne kadar samimi bir Şiî olduğunu açıkça ortaya koyan Şah Abbas⁹¹, bir takım vergi muafiyetleri sağladığı gayrimüslim tebaasına gösterdiği hoşgörüyü hiçbir zaman için topraklarındaki Sünnî Müslümanlara göstermemiş, hatta birçok bölgede onları baskı altında tutmuştu⁹². Safevilerin bu davranışı İran'ı Şiîleştirme politikasının bir parçası olmakla birlikte⁹³ Sünnî Müslümanların, Osmanlı ve Özbeklerin potansiyel işbirlikçileri olarak görülmesinden de kaynaklanmaktaydı.

⁸⁷ Colin Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri, 1565–1585", *Der Islam*, LVI, (1979), s. 251-254. Ayrıca bkz. Saim Savaş, "XVI. Asırda Safeviler'in Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 07–09 Nisan 1999, Bildiriler*, (Yay. Haz. Alaaddin Aköz-Bayram Ürekli-Ruhi Özcan), Konya 2000, s. 183-197.

⁸⁸ Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", *İA*, XI, s. 276, 278. Şah İsmail'in Tebriz'e girdikten sonra 20.000'den fazla kişiyi öldürttüğü hakkında bkz. Sümer, *a.g.e.*, s. 24, dn 37. Hatta Sünnîliğe nefretinden ötürü bazı Sünnî ulemanın kabirlerini açtırıp kemiklerini dahi yaktırmıştır, bkz. Ghulam Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1939, s. 51. Şah İsmail döneminde Sünnîliğe karşı takip edilen siyaset için bkz. David Morgan, *Medieval Persia: 1040–1797*, New York 1988, s. 112-123.

⁸⁹ Rosemary Stanfield Johnson, "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I", *Iranian Studies*, XXVII/1, s. 123-133.

⁹⁰ Şah Abbas'ın Demâvend ve Simnân'daki Sünnîlere yönelik baskısı ve uygulamaları için bkz. Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890*, Chicago 1984, s. 120-121; Hamid Algar, "Iran, Shi'ism in Iran Since the Safavids", *EIr*, http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/v14f2/v14f2006_1.html.

⁹¹ Yirmi sekiz gün süren bu yolculuğun ayrıntıları hakkında bkz. Charles Melville, "Shah 'Abbas and the Pilgrimage to Mashad", *Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society*, (edt. Charles Melville), London 1996, s. 191-229.

⁹² Vera B. Moreen, "The Status of Religious Minorities in Safavid Iran, 1617–61", *Journal of Near Eastern Studies*, XL/2, (April 1981), s. 120-121; Roger M. Savory, "Relations between the Safavid State and its Non-Muslim Minorities", *Islam and Christian-Muslim Relations*, XIV/4, (October 2003), s. 442-449; Savory, *Iran under the Safavids*, s. 273-274.

⁹³ Safevilerin İran'ı Şiîleştirme faaliyetleri çerçevesinde Sünnîlere ve Sünnî tarikatlarına karşı izledikleri siyaset konusunda bkz. Mazlum Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri, İmâmîye Şi'ası'nda Usûlîlik ve Hiyerarşik Yapılanması*, İstanbul 2004, s. 113-117.

1590 barışından sonra Şah Abbas tüm dikkatini dâhilî istikrarı sağlamaya ve doğuda Özbeklerle mücadeleye verince, Şîî halifelerin Anadolu'daki faaliyetleri zayıfladı. Ancak Safevi propagandasının izleri Celâlî fetreti sırasında görülmeye devam etti. Zira bir kısmı büyük çeteler halinde dolaşan Celâlî gruplarının destek aldığı unsurların başında Kızılbaş Türkmen aşiretleri gelmekteydi⁹⁴. Üstelik bu grupların şeflerinin Kalenderoğlu Mehmed örneğinde olduğu gibi sıkıştıkları zaman çareyi Safevilere sığınmakta veya Şah'ın desteğini sağlamakta aramaları bir anlamda aradaki gönül bağının işareti sayılabilir.

XVII. yüzyılda Safevilerin Anadolu'ya ilgilerinin geçen yüzyıldaki kadar canlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira resmî belgelerde Kızılbaş halifelerinin faaliyetlerine dair ayrıntılara rastlanılmamaktadır. Bir kısım belgelerse organize bir hareketten ziyade Kızılbaş olmaları nedeniyle çeşitli suçlar isnad edilen kişilerle ilgilidir. Bu büyük ölçüde Şah Abbas'ın politika değişikliğinden kaynaklanmaktaydı. Mamafih Şah Abbas'ın İran'da Kızılbaşlara karşı sert tavrı, onları devlet yönetiminden uzaklaştırıp geri plana itmesi, bunların Anadolu'daki uzantılarına yönelik faaliyetleri de etkileyip en aza indirmişti. Öte yandan Osmanlı merkezî yönetiminin Anadolu'daki Kızılbaş zümrelere karşı uyguladığı şiddetli takibat onları sindirirken aynı zamanda müttelikleri Safevilere uzaklaştırmıştı. Öte yandan artık Safevi Şah'ının Kızılbaşlar için pek kutsallığı kalmamıştı. Nitekim Şah Abbas doğal olarak bir sufi önderi olmasına rağmen Kızılbaşlar için oldukça mühim olan «*mürşid-i kâmil*» unvanını kullanmayı reddediyordu⁹⁵. Çünkü o, devleti göçebe hayat tarzından yerleşik ve kurumsal bir yapıya geçirme çabası içerisindeydi ve Kızılbaş teokrasisi bu noktada önemli bir engeldi. Ayrıca Şah Abbas, Kızılbaş sûfi çevrelerin Osmanlı Devleti'yle işbirliği yaptığından kaygılanıyordu⁹⁶. Bundan dolayı Kızılbaş Türkmenler giderek devlet yönetiminden dışlanırken, onların yerini merkezde geleneksel Fars bürokrasisi alıyor, millî bir İran devletinin temelleri atılıyordu⁹⁷. Bütün bunlara rağmen XVII. yüzyılda ne

⁹⁴ Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 322.

⁹⁵ Taha Akyol'un kaynak göstermeden aktardığına göre Şah Abbas bu duruma karşı çıkıp “*bizim pîrimiz kimdir?*” diyerek sarayın önünde toplanan sûfi kalabalığının üzerine asker göndererek dağıtmış, elebaşlarını öldürmüştü, bkz. *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999, s. 104-105.

⁹⁶ Savory, “The Office of Khalifat Al-Khulefa”, s. 501-502.

⁹⁷ Savory, “The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids”, s. 17-23.

Kızılbaş Türkmenler şahın hizmetine koşmaktan⁹⁸, ne de Osmanlılar İran'a sefer söz konusu olduğunda fetva makamına başvurmaktan vazgeçtiler⁹⁹.

Yüz elli yıllık sıcak ve soğuk savaş süreci incelendiğinde Osmanlı-Safevi çatışmasının temelinde sadece Sünnîlik-Şîîlik mücadelesinin olmadığı anlaşılmaktadır. İki devlet arasındaki düşmanlık esasta siyasal rekabetten kaynaklanmaktadır. Bu noktada Osmanlıların Sünnîliği, Safevilerin de Şîîliği iç ve dış politikalarını belirlerken siyasal bir araç olarak kullandıkları görülmektedir¹⁰⁰. Nitekim Osmanlılar dâhilde genelde Şîîliğe, özelde Kızılbaşlığa temayülü önlemek için Sünnîliği desteklemeyi ve güçlendirmeyi temel siyaset olarak belirlerken, dış politikadaysa Safevileri Müslüman dünyasının bölünmesine neden olan din düşmanları şeklinde göstermekle bir anlamda onları İslâm dünyası vicdanında mahkûm etmeye çalışıyorlardı. Buna mukabil Safeviler batı komşularının topraklarında yönetimden memnun olmayan kitleleri Şîîlik propagandasıyla harekete geçirmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakarak kendilerine avantaj yaratmak ve hâkimiyetlerini batıya doğru genişletmek çabasındaydılar.

C) Ekonomik Rekabet

Doğudan batıya doğru uzanan uluslararası ticaret yolları üzerinde kurulmuş ve yerleşmiş Osmanlı ve Safevi devletlerinin birbiriyle mücadeleye girişmesindeki nedenlerden birisi de ekonomik rekabettir. Her iki devlet de başlangıçtan itibaren diğerinin uluslararası ticaretten elde edeceği kazancı baltalamak gibi bir çaba içerisindeydi ve yeri geldiğinde askerî politikalarını buna göre şekillendirmekteydi.

⁹⁸ Mesela, 1603–5 yılları arasında Safeviler Azerbaycan'a saldırdığı zaman Anadolu'dan bazı Türkmen oymakları Şah Abbas'ın yanına gelmişti. Yine Şah 1623'te Bağdat'ı kuşattığı sırada Beydilli Boyu'ndan Gündoğmuş oymağıyla beraber ona katılmıştı, *bkz.* Sümer, *a.g.e.*, s. 154. Yine Kuyucu Murad Paşa karşısında mağlup olan başta Kalenderoğlu olmak üzere büyük Celâlî şefleri de adamlarıyla beraber Şah Abbas'ın yayına gitmişlerdi, *bkz.* Griswold, *a.g.e.*, s. 160-164.

⁹⁹ IV. Murad, Safeviler üzerine sefer düzenlemeye karar verdiğinde Şeyhülislam Nuri Efendi'den Râfîzî Şîa ile savaşmanın caiz olduğuna dair fetva çıkartmıştı. Bu fetvada “*muhakkak ki bu Râfîziler asi, fasık ve büyük günah işleyenlerdir*” denilmektedir, *bkz.* Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (çev. Muhlis Canyürek), İstanbul 1992, s. 67.

¹⁰⁰ Bu konuda bir değerlendirme için *bkz.* Ocak, “Türkiye-İran Dini İlişkileri”, <http://irankulturevi.com/lang-tr-TurkiyeIranDiniiliskileri.cgi>.

Orta ve yeniçağlar boyunca uluslararası ticaretin en önemli metalarından birisi ipektir¹⁰¹. Henüz Osmanlı Devleti zuhur etmeden Selçuklular ve Moğollar zamanında İran'ın ticaret malları özellikle de ipeği Trabzon ve Ayas (Yumurtalık) iskeleleri yoluyla Batı ülkelerine sevk ediliyordu. Osmanlıların yükselişi, takip ettikleri iktisadî politikalar ve Anadolu'daki ticaret yollarının kontrol altına alınmasıyla XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa, Yakınoğru'nun en önemli ipek ticareti merkezî haline gelmişti¹⁰². Bursa artık batılı tüccarlarla doğulu tüccarlar arasında baharat, bitkisel boya, kalay, yünlü kumaş gibi önemli maddelerin ticaretinin yapıldığı canlı bir uluslararası pazardı¹⁰³. Mamafih Bursa ipek sanayisinin ithal mallara bağımlılığı, aynı zamanda bu pazarın siyasal krizlere duyarlı olmasına yol açıyordu. Mesela I. Selim'in, 1514'te Safevilere savaş açar açmaz sınırları kapaması, ardından 1518'de İran ipeğinin ülkeye girişini yasaklaması Bursa ipek pazarını bariz bir şekilde etkilemişti¹⁰⁴. Aslında bu tedbirler Safevileri en önemli gelir kaynağından mahrum bırakarak finansal sıkıntıya sokmak amacını taşıyordu ve başarılı da oldu¹⁰⁵. Fakat ambargo Safeviler kadar Osmanlı ve İtalyan pazarlarını da etkilemiş, bu devletler önemli ekonomik kayıplara uğramıştı. Osmanlı tüccarları zararları için birkaç kez I. Selim'e müracaat ettilerse de tazmini konusunda bir sonuç alamadılar. İtalyan tüccarlar alternatif ticaret yollarından Astarabad-Hazar Denizi-Astarhan güzergâhını devreye sokarak Avrupa'ya ipek taşımaya başladılar. Sultan Selim'in koyduğu ambargonun Safeviler kadar kendi ülkesini de kayba uğrattığını ve uluslararası ticaretin yerleşmiş düzenini derinden etkilediğini gören Sultan Süleyman, İran ile ipek ticaretini eski haline döndürürken tüccarların uğradığı zararları tazmin için büyük çaba sarf etti. Bununla birlikte Safevilerin elinde bulunan Azerbaycan'daki ipek üretim merkezlerini doğrudan kontrol

¹⁰¹ Niels Steensgaard, "Harir, Survey of the Trade and Industry", *El*, III, s. 209. Osmanlı dönemi için bkz. Halil İnalçık, "Harir, The Ottoman Empire", *El*, III, s. 211-218.

¹⁰² Halil İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 208.

¹⁰³ Suraiya Faroqhi, "Anayol Kavşağında Bursa: İran İpeği, Avrupa Rekabeti ve Yerel Ekonomi (1470-1700)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesav), İstanbul 2003, s. 103.

¹⁰⁴ I. Selim'in İran'dan ipek ithalini yasaklamasının Bursa pazarına etkisi için bkz. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 197-213. Safevilerle savaş dönemlerinde ipek arzının azalması Bursa pazarında ipek fiyatlarının keskin bir şekilde yükselmesine neden oluyordu, bkz. Murat Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History*, XL/3, (September 1980), s. 536-538.

¹⁰⁵ Grammont, *Les Ottomans, Les Safavides*, s. 55.

altına almak için de harekete geçti¹⁰⁶. Onun saltanatında 1533–35, 1548–50 ve 1553–55'te Osmanlı orduları üç kez Azerbaycan'a girdi. Lakin Şirvan'a kadar olan bölgenin ele geçirilmesi ancak 1578–90 savaşı sırasında gerçekleşti.

Sultan Süleyman döneminde Safevilerle mücadelenin devam ettiği bir diğer bölge Irak-ı Arap ve Basra Körfezi idi. Bu bölgelerin ele geçirilmesiyle Osmanlı yönetimi Hint deniz yolu üzerinde tam bir denetim sağlama konusunda önemli bir adım attı. Hint deniz yolu üzerinde denetim sağlama çabası devleti yüzyılın başından beri meşgul eden bir konuydu. Çünkü Portekizliler Hindistan mallarının Avrupa'ya nakli için 1501 yılından itibaren Ümit Burnu yolunu kullanmaya başladıkları gibi Hint Okyanusu'ndaki bütün deniz trafiğini tehdit ediyorlardı. Hatta bu çerçevede 1503–1513 yılları arasında Kızıldeniz'e birçok kez donanma göndererek Arap yarımadası ve Afrika kıyılarında üs elde etme, böylelikle Hindistan ticaretini tümüyle ele geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardı¹⁰⁷.

Kızıldeniz'in Portekizlilerce ablukaya alınması üzerine Osmanlı Devleti onlarla mücadelede başarısız olan Memlûkların yardım çağrısını durumun vahametine binaen büyük bir istekle kabul etti. II. Bâyezid, Memlûklara gemi inşası için yardımda bulundu ve Selman Reis gibi usta denizciler gönderdi. Ancak bu işin Memlûkların çabalarıyla halledilemeyeceği anlaşılınca Osmanlı merkezî yönetimi meseleye bizzat el koyma gereği hissetti. Memlûklar üzerine yürüyen I. Selim 1516'da Suriye, Lübnan ve Filistin'i ve ertesi yıldıysa Mısır'ı fethetti. Böylece Doğu Akdeniz'in tamamı Osmanlı hâkimiyetine alınırken Kızıldeniz'deki Portekiz tehdidi bertaraf edildi¹⁰⁸. Osmanlıların bundan sonraki hedefi Tebriz'den gelip, Erzurum ve Tokat üzerinden Bursa'ya giden «İpek Yolu» ile Basra, Bağdat ve Halep'e uğrayan «Baharat Yolu»na bütünüyle hâkim olmaktı¹⁰⁹. Bu düşünce 1533–35 yılları arasında Safevi toprakları üzerine düzenlenen İrakeyn Seferi'nin temel hedeflerindendi. Nitekim bu sefer sonucunda Bağdat'ın

¹⁰⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 282.

¹⁰⁷ Salih Özbaran, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *TD*, XXXI, (Mart 1977), s. 71-81.

¹⁰⁸ M. Yakub Mughul, “Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika”, *Belgeler*, II/3–4, (1965), s. 37-48; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 378-384.

¹⁰⁹ Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *TED*, XXV, (Mart 1971), s. 53.

fethedilmesi (1534) ve on yıl kadar sonra da Basra'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle (1546) Basra-Bağdat-Halep kervan yoluna tamamıyla hâkim olundu¹¹⁰.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bu yolu korumak ve Hindistan ticaretine bütünüyle egemen olmak için denizde Portekizlilerle amansız ve oldukça masraflı bir mücadeleye girişen Osmanlı Devleti¹¹¹, karada da Asya'nın içlerinden gelen ticaret yollarının hâkimiyeti için büyük projelerin peşine düştüler. Zira Rusların XVI. yüzyılın ortalarında İngilizlerle işbirliği yaparak Moskova'nın doğusunda ve Kazan'ın kuzeybatısında yer alan Nijni-Novgorod ve Kuzey Buz Denizi'nde güvenli ve doğal bir limanı bulunan Arhangelks hattında açılan «kuzey deniz yolu»nu faaliyete geçirmeleri önemli bir gelir kaybına yol açıyordu¹¹². Bu durumu tersine çevirmek için Osmanlılar 1569'da Astarhan'a bir sefer düzenlediler ve Don-Volga nehirleri arasında bir kanal açmak suretiyle Hazar Denizi'ne donanma indirmeyi planladılar. Gerçekleşmesi durumunda Rus ve Safevi tehditlerine büyük darbe vurulmasına, Hazar Denizi kıyısındaki ipek üretim merkezlerinin ele geçirilmesine ve Orta Asya'nın içlerinden gelip bu denizin kuzeyinden geçen başta Harezmi-Astarhan-Kırım yolu olmak üzere ticaret yolları üzerinde denetim sağlanmasına imkân verecek olan bu teşebbüs başarıya ulaşamadı.

Astarhan seferinden on yıl kadar sonra Osmanlılar büyük bir kuvvetle Safevilerin elindeki Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını zapta kalkıştılar. Onların bu savaşı başlatmasında siyasî ve askerî sebepler kadar ekonomik faktörler de etkiliydi. Zira ulaşılmak istenen hedefler arasında Hazar Denizi kıyısındaki ipek üretim

¹¹⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 397-398. Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti Hint mallarının bu yolla Doğu Akdeniz limanlarına gelmesini temin için denizde de Portekizlilerle yoğun bir mücadeleye girişmiş, onlara karşı Hint Müslümanları ittifak yolları aramışlardır, bkz. Muhammed Yakup Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538*, İstanbul 1974, s. 102-172.

¹¹¹ Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu politikası ve Portekizlilerle mücadelesi için bkz. Giancarlo L. Casale, *The Ottoman Age of Exploration: Spices, Maps and Conquest in the Sixteenth-Century Indian Ocean*, Unpublished Ph.D. dissertation, Cambridge-Massachusetts 2004, s. 130-286.

¹¹² Hindistan ticareti Portekizlilerin elindeyken, İngilizler ve Hollandalılar, Çin ve Hindistan'a kuzeyden yol bulmak için arayışa başlamışlardı. Bu arayışın bir sonucu Rus tüccar ailesi Stroganovların İngilizlerle işbirliği içerisinde Sibirya'da ticaret kolonileri kurmalarıydı. Bu ortaklıkla ilgili olarak Anthony Jenkinson adlı bir İngiliz 1557'de beraberinde bir ticarî heyetle Moskova'ya gelmiş ve Çar IV. İvan'ın Safevi Şahı ile ilgili verdiği özel görevi de üstlenerek Harezmi'e kadar gitmiştir. Anthony Jenkinson'un Rusya ve İran seyahatleri ve buralardaki faaliyetleri için bkz. *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea*, I-II, (edt. E. Delmar Morgan and C.H. Coote), New York ty.

merkezlerinin ele geçirilmesi ve buralardan Kafkasya'nın kuzeyine çıkan ticaret yollarının kontrol altına alınması da bulunmaktaydı. On iki yıl süren meşakkatli savaş sonucunda bu büyük ölçüde başarıldı. 1590'daki antlaşmayla Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'a hâkim olan Osmanlılar burada üretilen ipeği Halep'e nakledip, oradan da Venedik ile diğer Avrupa ülkelerine satmaya başladılar. Bu sayede Halep gümrük gelirleri 1603'te Safevilerin Azerbaycan ve Kafkasya'ya saldırmasından hemen önce yıllık üç yüz bin duka altın gibi hayli yüksek bir meblağa ulaşmıştı¹¹³.

1590'dan sonraki on yıllık süreçte içeride istikrarı sağlayan, doğuda da Özbekleri yenilgiye uğratan Şah Abbas, atalarının Çaldıran yenilgisinden bu yana Osmanlı Devleti karşısında daha çok savunmada kaldıkları çekingen siyaseti bir yana bırakıp, cesur ve saldırgan bir politika izlemeye başladı. Onun bu politikası sadece siyasî ve askerî teşebbüslerden ibaret olmayıp, aynı zamanda Osmanlıları uluslararası ticaretin getirilerinden mahrum bırakacak girişimleri de içeriyordu. Bu konudaki niyetini XVI. yüzyılın sonlarına doğru Ruslarla münasebet kurduğu sırada açıkça göstermiş, onlarla askerî bir ittifakın yanı sıra Kafkasya ticaret yollarının denetimi ve İran ipeğinin Avrupa'ya Rusya üzerinden nakli amacıyla ekonomik işbirliği yapılması için bizzat çaba sarf etmişti. Bu çabalar her ne kadar bir sonuç vermediyse de iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesine katkıda bulundu. Ruslar İran ipeğinin önemli müşterilerinden biri haline gelirken, karşılığında Safevilere ateşli silah, samur kürk ve kaliteli tekstil ürünleri sattılar¹¹⁴.

XVII. yüzyıla birlikte daha geniş kapsamlı faaliyetlere girişen Şah Abbas, önce güney ticaret yollarını Basra Körfezi'nin en güney ucundan itibaren denetim altına almak için harekete geçti. Bu maksatla 1601'de Şiraz Valisi Allahverdi Han'a İran'ın güneybatısındaki Lar Eyaleti'nin istilasını emretti. Ertesi yıl Safevi kuvvetleri körfezin güneyindeki adalardan biri olan Bahreyn'i Portekizlilerden aldılar¹¹⁵. 1603'e gelindiğinde Şah Abbas yönünü kuzeye çevirmiş ve on üç yıl evvel Osmanlılara kaptırdığı toprakların peşine düşmüştü. Çok geçmeden saldırıya geçen Safevi orduları

¹¹³ Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago 1974, s. 178.

¹¹⁴ Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730*, New York 1999, s. 77-78.

¹¹⁵ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 614-616; Malcolm, *The History of Persia*, I, s. 347-348.

zayıf Osmanlı kuvvetleri karşısında kısa sürede Azerbaycan ve Kafkasya'daki birçok şehri ele geçirdi. Bu zaferin ardından Şah Abbas ipek imalatını ve ticaretini tekeline almak için ciddi bir çaba içerisine girdi. Öncelikle Azerbaycan'ın Culfa kentinde ikamet eden, ipek üretimini ve uluslararası ipek ticaretini ellerinde tutan Ermenileri başkent Isfahan'a sürerek himayesine aldı (1604–5)¹¹⁶. Sarayın koruması altında ticarî kredi kolaylıkları sağladığı, vergilerini düşük tuttuğu, dinî özgürlük verdiği ve çeşitli imtiyazlar bahşettiği bu Ermeni tüccarlar Halep, İzmir, İstanbul, Livorno ve Amsterdam gibi şehirlerde oluşturdukları geniş ticarî ağlarla dünya ipek ticaretinin tümünü denetimlerine aldılar. Şah Abbas, Ermeni tüccarların uluslararası ticarete katılımıyla birlikte ülkeye sokacakları gümüşü askerî ve idarî reformların finansmanında kullanma imkânı buldu. Bununla birlikte asıl niyeti ipek üretimini ve ticaretini doğrudan kontrolüne almak ve bu sayede Osmanlı Devleti'ni uluslararası ticaretten dışlamaktı¹¹⁷. Zira Avrupalıların Asya'dan temin ettiği ham ipeğin miktarı yıllık 200–230 ton civarındaydı ve bunun % 86'sı İran menşeliydi. İran'ın ihraç ettiği ipeğin tamamının Avrupalı tüccarların eline Halep veya İzmir yoluyla geçtiği varsayıldığında Osmanlı topraklarından her yıl yaklaşık yüz seksen–iki yüz ton ipek geçmiş oluyordu ki, bunun da ülke ekonomisine sağladığı kazanç oldukça yüksekti¹¹⁸. İşte Şah Abbas ipek imalatını ve ticaretini bir bakıma devletleştirmekle ülkesinin gelirlerinin artacağını, buna mukabil Osmanlı hazinesinin transit ticaretten elde ettiği gümrük gelirlerinin azalacağını umut ediyordu. Aynı zamanda Osmanlı kaynaklı enflasyonist baskıların

¹¹⁶ Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, s. 84-89. Ermenilerin Isfahan'da yerleştirildikleri mahalle zamanla «*Yeni Culfa*» olarak anılmıştır. Şah Abbas'ın kendilerine sağladığı avantajlar sayesinde dünya ticaretini kontrol altına alan Yeni Culfa'daki Ermeni cemaatiyle ilgili olarak bkz. Vartan Gregorian, “Minorities of Isfahan: the Armenian Community of Isfahan, 1587–1722”, *Iranian Studies*, VII/3, (1974), s. 652-680. Bu konuda yakın zamanlarda yapılmış bir çalışma için bkz. Sebouh D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747*, Unpublished Ph.D. dissertation, New York 2007.

¹¹⁷ *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, (edt. Susan Babaie-Katryn Babayan-Ina Baghdiantz McCabe and Massumeh Farhad), London 2004, s. 50-53; Linda K. Steinmann, “Shah ‘Abbas and the Royal Silk Trade 1599–1629”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, XIV/1, (1987), s. 70.

¹¹⁸ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim, 1590–1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600–1914*, II, (edt. Halil İncalcık-Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş vd.), İstanbul 2000, s. 631. İstanbul'daki Venedik elçisinin 1617'de Senato'ya yazdığına göre Osmanlıların ipek ticaretinden elde ettiği yıllık gelir 3-4 milyon akçe civarındaydı, bkz. *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1615–1617*, Volume XIV, (edt. Allen B. Hinds), London 1908, belge nr. 745. Halil İncalcık ise ipek ticaretinin Osmanlı hazinesine yıllık 70.000 altın civarında katkı sağladığını yazmaktadır, bkz. “İpek, Osmanlı Devleti”, *DİA*, XXII, s. 363.

önlenebileceğini, Avrupa'ya Rusya veya deniz üzerinden alternatif ticaret yollarının bulunmasıyla Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretin dışında bırakılabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle onlara karşı siyasî-askerî ittifak ve ticarî ortaklık yoluyla Avrupalı güçlerle işbirliğine giderek ipeğin Avrupa'ya naklinde Yakındoğu yerine Basra Körfezi'nin güneyindeki Hürmüz ve Ümit Burnu yolunun kullanılması için çaba sarf etti¹¹⁹.

Şah Abbas'ın batılı krallar ve Papa ile ilk defa irtibat kurması 1599 yılında oldu. Hüseyin Ali Bey'in başında bulunduğu bir elçilik heyeti bir yıl önce İran'a gelen ve Şah'ın hizmetine giren İngiliz Sir Anthony Sherley'in mihmandarlığında Moskova yoluyla Avrupa'ya yollandı. Bu heyetin amacı Osmanlı Devleti'ne karşı olası bir askerî ittifakın yanı sıra komşularının topraklarından geçen ticaret yollarının denizlere kaydırılmasını temin etmektir. O sırada Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Habsburg İmparatoru'nun ilgisiyle karşılaşan heyet ondan bir takım vaatler aldıktan sonra Toskana, Vatikan ve İspanya'ya da uğradı. Hem heyet içerisindeki anlaşmazlıklar ve kopmalar, hem de Safevilerin teklifinin Avrupa hükümdarlarınca kuşkuyla karşılanması sebebiyle bu teşebbüs amacına tam olarak ulaşamadı. 1603'te batı cephesinde savaşın yeniden başlaması üzerine Safevi elçilik heyetleri bir kez daha Avrupa yollarına düştüler. 1607'de bir heyet daha gönderildi. Nihayet 1610'da Ümit Burnu'nu dolaşarak Lizbon'a ulaşan İran elçileri bu yolun ucuzluğunu göstermek istercesine yanlarında iki yüz balya ipek getirmişlerdi¹²⁰. Doğrudan ipek ticaretinin başlatılması karşılığında, Osmanlılar üzerine bir haçlı seferi düzenlenmesini ve Kızıldeniz yolunun abluka altına alınmasını isteyen Şah Abbas'ın teklifi bir kez daha Avrupa devletlerine iletildi. Ancak Ümit Burnu yolunun dezavantajları, Habsburgların Osmanlılarla henüz barış yapmış olması, İngilizlerin Yakındoğu ile kurmuş olduğu ticarî bağlar ve pazarlarının zarar göreceğini düşünen Venediklilerin muhalefeti yüzünden bu girişim pek rağbet görmedi¹²¹. Sadece İspanya Kralı III. Philip teklifi ilginç buldu ve detayları öğrenmesi

¹¹⁹ R.W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic Review, New Series*, XXVI/1, (1973), s. 39-40.

¹²⁰ Elçinin getirdiği ipek ve mücevherlerin değeri 250.000 ducatiye tekabül ediyordu, bkz. *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1513-1616*, Volume II, (edt. W. Noel Sainsbury), London 1862, belge nr. 486.

¹²¹ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.

için 1608'de İran'a Portekizli Augustin rahibi Antonio de Gouvea'yı gönderdi. Onun verdiği rapora ve bizzat krala yaptığı takdime göre, Hürmüz'e yılda iki kez gönderilecek Portekiz gemileriyle İranlı Ermeni tüccarların ipeğini Avrupa'ya taşımak İspanyollar açısından oldukça kârlı bir iş gibi gözüküyordu. Safeviler ile İspanyollar arasında olası bir uzlaşma aynı zamanda körfezin güney ucundaki bu iki devlet arasındaki çekişmenin ortadan kalkması için de fırsat olabilirdi¹²².

Safevi-İspanyol yakınlaşması hiçbir zaman için ticarî ve siyasî bir ortaklıkla sonuçlanmadı. Öncelikle bu proje Anthony Sherley'in kişisel hayali ve resmî İspanyol söylemi olmaktan öteye geçmedi. Mamafih İspanyol sarayı ile onun Napoli ve Goa'daki genel valilerinin bu projeyi tam olarak desteklediklerini söylemek de mümkün değildir. İkincisi ticaret ve devlet gelirlerini aksatan şartlar –ki Şah Abbas'ın genişlemek ve gerektiğinde savaşmak olarak özetlenebilecek stratejisi nedeniyle çoğu zaman dalgalı ve belirsiz bir seyir söz konusuydu- projenin uygulanabilirliğini tehdit ediyordu. İstikrarsız bir coğrafya ipek ticaretinin yönünün değiştirilmesi için uygun bir ortam sağlamadığı gibi tarafların uzun vadeli düşünmesine de izin vermiyordu. Ayrıca ipeğin Avrupa'ya nakli için yeni yolların devreye sokulması ne Safevi sarayının, ne de İran'ın yerli tüccarlarının yararına bir teşebbüstü. İpek trafiğinde Ermenilere tanınan ayrıcalıklar yani Avrupa'ya ipeği taşıma hakkı İranlı tüccarlara ait olmasına rağmen yabancı tüccarların kılavuzluğu kaçınılmazdı. Ermeni tüccarların bu düzene rıza göstermeleri haliyle sahip oldukları özerkliği kaybetmeleri anlamına geliyordu. Bunlar Şah Abbas'ın ipek ticareti yolunun değiştirilmesi projesini pek de dikkatli tasarlamadığını göstermektedir. Zira onun bütün planı Avrupalıları elinden geldiği kadar Osmanlılar aleyhine çevirmektir. Bu uğurda her şeyi mubah görüyor, geçmişte babasının Ruslara elçi gönderip Bakû ve Derbend'i alabilirse onlara bırakacağını söylediği gibi, şimdi de

173. Şah'ın Avrupa'ya gönderdiği diplomatik misyonlar ve bunların Avrupa devletleri ile Papalık nezdinde ipek ticaretinin deniz yoluyla yürütülmesi için çabaları hakkında *bkz.* Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, s. 237-244, 253-286.

¹²² *Aynı Eser*, s. 284. Şah Abbas'ın Avrupa devletleri nezdinde siyasî temaslarını yürüten Sherley kardeşlerin attığı her adım İngilizler tarafından dikkatle takip edilmekteydi, *bkz.* *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1513-1616*, II, s. 143, 164, 186, 209-210.

kendisi ipek yolunun değiştirilmesi karşılığında Avrupalı güçlere Kudüs'ü Hıristiyanlara vereceğini vaat ediyordu¹²³.

XVII. yüzyılın başlarında Safevilerin kendilerine karşı Avrupa devletleriyle işbirliği çabası içerisinde olmasına Osmanlı yönetiminin tepkisinin ne olduğunu kaynaklarda bu konuya pek fazla değinilmediği için tam olarak bilemiyoruz. Muhtemelen Osmanlı sarayı, Safevilerin bütün faaliyetlerinden haberdardı ve Avrupa devletleri nezdinde bir takım diplomatik girişimlerde bulunulmuştu. Ancak meselenin çözümü için doğrudan Safevilerle muhatap olmaları bir süre gecikti. Bunun nedeni bir yanda Avusturya ile savaşın sürmesi, diğer yanda Celâlî eşkıyasıyla mücadele edilmesiydi. Kaldı ki, 1605'te sınırlı sayıda askerle düzenlenen şark seferi ciddi bir hezimetle sonuçlanmıştı. Az sonra 1606'ta Avusturya ile barış yapıp, ardından da Celâlî çetelerinin hakkından gelince İran'a büyük bir sefer düzenlendi (1610). Lakin hem Kuyucu Murad Paşa'nın, hem de halefi Nasuh Paşa'nın savaştan kaçınması ve Safevi Şahı'nın barış teklifi nedeniyle ordu Tebriz'den öteye geçmedi. Nihayet 1612'de barış yapıldığında antlaşmanın maddelerinden birisi de ipekle ilgiliydi ve geri aldığı topraklara karşılık Şah Abbas her yıl 100 yük ipek ve 100 yük kıymetli kumaşı Osmanlı Devleti'ne vermeyi taahhüt etmişti¹²⁴. Buna rağmen 1614'de Halep'teki Venedik konsolosu uzun süredir gemi gelmediğini ve ipeğin yetersizliğinden bahsediyordu¹²⁵. Aslında Osmanlı idaresi bu süreçte bir çözüm daha geliştirmişti. O da ülke içinde ham ipek üretimini arttırmaktı. Aslında Bizans döneminden beri Mora ve Bilecik'te üretim yapılmaktaysa da İran ipeği kadar kaliteli değildi. 1578'de İran ile savaş başladıktan sonra Bursa'da da ipek üretimi başlamıştı ve istihsal gittikçe artmaktaydı¹²⁶. Fakat yine de üretilen ipeğin miktarı Osmanlı ve Venedik piyasalarının ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzaktı.

¹²³ Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, s. 81-82.

¹²⁴ Her ne kadar antlaşma metinlerinde ipekle ilgili bir şarttan bahsedilmiyorsa da (*Münşe 'âtü's-selâtin*, II, s. 257-261; *Düstürü'l-inşâ*, 162b-166b), dönemin tarihçilerine göre Şah böyle bir taahhütte bulunmuş, verdiği sözü tutmayınca da savaş yeniden başlamıştır, bkz. *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 142-143; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, I, (Yay. Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 602; *Târih-i Peçevî*, II, s. 340-343; *Fezleke*, I, s. 346; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 421.

¹²⁵ Andras Riedlmayer, "Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes: 1603-1618", *The Turkish Studies Association Bulletin*, V/1, (March 1981), s. 8.

¹²⁶ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008, s. 239.

Osmanlı Devleti ile barış yapıldıktan sonra Şah Abbas dikkatini yeniden güneye çevirdi. Buna neden olan olay daha önce başkente yerleştirdiği ve himayesine aldığı Ermeni tüccarlara Müslüman olmaları için baskı yapılmasıydı. Muhtemelen Ermenilerin şikâyeti üzerine Katolik Hıristiyanlarca (İspanyollar) bunun ilişkilere zarar verecek bir olay şeklinde ima edilmesi Şah Abbas'ın son birkaç yıldan beri samimi ilişkiler kurduğu İspanyollara karşı politikasını değiştirmesine yol açtı. 1614'te İmamkulu Han kumandasındaki Safevi ordusu, Portekiz-İspanyolların İran kıyılarındaki son kalesi Gombroon (Bender-Abbas)'u ele geçirdi¹²⁷.

Sınır meselelerindeki anlaşmazlıklar, Osmanlı elçisi İncili Çavuş'un alıkonulması ve Şah'ın söz verdiği iki yüz yük ipeği göndermemesi gibi sebepler yüzünden Osmanlı-Safevi savaşı 1615'te yeniden başladı. İspanyolların gönderdiği bir elçi 1618'de İran'a ulaştı. İlk işi Osmanlılarla barış yapılmasını engellemek ve ipeğin Avrupa'ya denizden nakliyle ilgili son bir görüşme gerçekleştirmekti. Lakin Şah Abbas İspanyolların teklifleriyle ilgilenmedi. Çünkü bir süredir Safevilerle görüşen İngilizlerin Doğu Hindistan Kumpanyası'na ait gemiler Aralık 1616'dan itibaren Basra Körfezi'nde ticarete başlamışlardı ve şimdi İran ipeğine yeni bir güzergâh bulunması konusunda Safevilerle işbirliği için uğraşıyorlardı¹²⁸.

1611–12'de İngiltere'de bulunduğu süre boyunca Robert Sherley, İran ipeğinin Avrupa'ya denizden nakliyle ilgili İngiliz hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Ancak bu işin muhatabı olan Doğu Hindistan Kumpanyası, 1612'de Hindistan'ın kuzeybatısında faaliyete geçirilen ve İngiliz pamuklularının en önemli pazarı konumundaki Surat Limanı'na yoğunlaştığından ek masraf açacak bu teklife soğuk bakıyordu. Lakin bu pazarın kısa sürede doyması ve yüklü miktarda kumaş stoku, hâlihazırda İngiliz pamuklularının büyük rağbet gördüğü İran pazarını gündeme getirdi. İran'ın ticarî potansiyelinin kumpanyanın dikkatini çekmesi 1614 yazında Halep'ten Surat'a kara yoluyla gitmek için yola çıkan ve yolculuğu sırasında İran'a uğrayan Richard Steele adlı bir İngiliz tüccar sayesinde mümkün olmuştu. Onun derlediği bilgilere göre İran oldukça soğuk bir yerdi ve insanlar yılın beş ayında kalın giysiler giyiyorlardı. Öte yandan İngiliz tekstil sektörüne gereken ham ipeği buradan kolayca ve

¹²⁷ Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, s. 83.

¹²⁸ Aynı Eser, 83-84.

Halep'e oranla % 50 daha ucuza temin etmek mümkündü¹²⁹. Steele ve tüccar bir arkadaşı olan John Crowther 1615 baharında Robert Sherley'i de yanlarına alarak Safevi ülkesiyle ticaretin mümkün olup olmadığını araştırmak maksadıyla kumpanya adına İran'a gittiler. Layıkıyla tamamlanan görev sonrası Steele'in takdim ettiği raporlar Surat ve Londra'da ayrı değerlendirmelere tabi tutuldu¹³⁰. Nihayet 1617 yılı ortalarında kralın emriyle İngilizlerin Hindistan sefiri Thomas Roe, İran'a özel temsilci olarak Edward Connock'u gönderdi ve bu kişi Safevilerle bir dostluk ve ticaret antlaşması yapmaya muvaffak oldu. Ertesi yıl imtiyazların daha da genişletilmesi talebi Şah Abbas tarafından kabul edilmedi ve önceki antlaşma aynen teyit edildi¹³¹. Aslında İngilizlerin arzusu imtiyazların genişletilmesinden ziyade iki ülke arasındaki ticareti değişik tokuş yoluyla –ipek alıp karşılığında kumaş ve kalay satarak- gerçekleştirmekti. Hesaplarına göre yıllık İran ipeği alımlarının tutarı üç-dört milyon altın civarındaydı. Bu kadar parayı nakit olarak bir araya getirmenin zorluğu yanında merkantilist bir yaklaşımla altının ülke dışına çıkmasını da istemediklerinden aynî ödeme yapmak işlerine daha çok geliyordu¹³². Buna mukabil Şah Abbas'ın tercihi nakit alışverişi veya işlerin en azından kredili sistemle yürütülmesiydi. Sonunda iki taraf üçte biri nakit, kalanı aynî olmak üzere bir ödeme planında uzlaştı¹³³. Safevi Şahı'nın ticaretin nakit parayla yapılmasında direktmesi ülkesinin değerli madenlere olan ihtiyacından kaynaklanıyordu. Savaş zamanlarında kendisi Osmanlı pazarlarına ipek ambargosu uygularken, karşı taraf da altın ve gümüş paranın İran'a geçişini yasaklıyordu. Haliyle ortaya çıkan para buhranı,

¹²⁹ *East India Company's Records: Letters Received by the East India Company from its Servants in the East*, Volume II, (edt. William Foster), London 1897, s. 98-99.

¹³⁰ *Aynı Eser*, II, s. 153-154, 169-172, 182, 208-209. Yapılan değerlendirmelere göre İran ile ticaretin başlaması oldukça kârlı bir yatırım gibi gözüküyordu, bkz. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul, 1615-1619*, Volume II, (edt. William Foster), London 1926, s. 347; *Letters from George Lord Carew to Sir Thomas Roe, Ambassador to the Court of the Great Mogul, 1615-1617*, (edt. John Maclean, F.S.A.), London 1860, s. 77-78.

¹³¹ *Letters Received by the East India Company*, VI, s. 293-297; *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1617-1621*, Volume III, (edt. W. Noel Sainsbury), London 1870, belge nr. 56-57, 59-60. İngilizlerin İran ipeğine ilgi duymaları ve ipek yolunu değiştirme projeleri hakkında bkz. Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, s. 323-331.

¹³² Bu yıllar İngiltere'de artık yavaş yavaş merkantilist iktisat politikalarının benimsenmeye başladığı dönemdi. Zira ülkenin içinde bulunduğu para darlığından Doğu Hindistan Kumpanyası sorumlu tutuluyor, değerli madenleri Hindistan ve İran piyasalarına aktarmakla suçlanıyordu. Nitekim kumpanyanın başında bulunan Thomas Mun kumpanyanın politikalarının İngiltere'nin çıkarları ile çatışmadığını, aksine hazinenin sahip olduğu değerli maden stoğunun artmasını sağladığını iddia eden bir kitap bile yayınlamak zorunda kalmıştı, bkz. Thomas Mun, *England's Treasure by Forraign Trade: The Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure*, London 1664.

¹³³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 304.

altın ve gümüşün aşırı değerlenmesine yol açıyor, hazine finansman sıkıntısı çekiyordu¹³⁴.

Safevi-İngiliz dostluğu İspanyollar, Osmanlılar ve Venedikliler tarafından pek de hoş karşılanmadı. İspanyollar türlü entrikalarla bu antlaşmaya engel olmaya çalışıp başarılı olamayınca, deniz yoluyla ipek nakliyatını engellemek için hazırlıklara başladılar. İngilizlerin, Yakındoğu ticaretini gözden çıkarmak pahasına da olsa ipek yolunu değiştirme işini üstlenmeleri Osmanlı ve Venedik pazarları için daha büyük bir tehditti¹³⁵. Yıllardır ambargo nedeniyle arz sıkıntısı yaşayan Osmanlı piyasalarının bu yeni durum karşısında nasıl bir hâl alacağı endişe yaratıyordu. En önemli geçim kapısı Yakındoğu ticareti olan Venedikliler, İspanyolların Şah Abbas ile şartların iyileştirilmesi konusunda pazarlık yaptığını, hatta ipek almak için Hürmüz'e altı gemi gönderdiklerini bildirip, veziriazama bir yandan ipek taleplerini nasıl karşılayacağını sorarken, diğer yandan Halep vasıtasıyla Avrupa'ya nakledilen ipek ve diğer emtia trafiğinin yakında durabileceği uyarısında bulunuyorlardı. Gerçi Halil Paşa'ya göre deniz yolunun uzunluğu nedeniyle bu endişeler yersizdi. Paşa ayrıca Lizbon'a ipek taşıyacak gemileri olmadığını, olsa bile ipek götüren bu gemilerin boş dönmek zorunda kalacağı düşünülduğünde Safeviler açısından bu işin pek de kârlı olmayacağını ileri sürüyordu. Oysa Venedikliler telaşlanmakta haklıydı. Çünkü Halep'teki İranlı tüccarlar Şah Abbas'ın İspanyollarla değil, İngilizlerle pazarlık yaptığını ve anlaşmasının an meselesi olduğunu belirtiyorlardı¹³⁶. Bu arada 1618 yılında Osmanlı-Safevi savaşı sona erdi. Bağdat yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer emtianın gelmesiyle Halep pazarı

¹³⁴ Safevi ülkesinde altın ve gümüşe olan talep ve ihtiyaç için bkz. Willem Floor-Patrick Clawson, "Safavid Iran's Search for Silver and Gold", *International Journal of Middle East Studies*, XXXII, (2000), s. 348-362; Rudi Matthee, "Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Period", *Modern Asian Studies*, XXXIV/1, (2000), s. 233-253. Safevi darbhanelerinde altın para dışında gümüş ve bakır paralar da basılmaktaydı, bkz. Rudi Matthee, "Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint Of Huwayza", *JESHO*, XLIV/4, (2001), s. 509-510.

¹³⁵ Londra'daki Venedik elçisinin sekreteri Doja ve senatoya yazdığı raporda bu gelişmelerin Venedik ve Türkler aleyhindeki tehlikelerine dikkat çekiyordu, bkz. *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1615-1617*, Volume XIV, belge nr. 622.

¹³⁶ *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1617-1619*, Volume VX, (edt. Allen B. Hinds), London 1909, belge nr. 903. Aslında Venedikliler, İngilizlerin ipek ticaretiyle ilgili siyasetlerini on yıl kadar önce fark etmişlerdi. 1610 Mayıs'ında İstanbul'daki Venedik Elçisi kendi senatosuna birkaç İngiliz tüccarın Trabzon'a İran ipeği almaya geldiklerini yazıyordu. Bununla birlikte İngilizlere ipek ticareti için Suriye bölgesinin kesinlikle açılması gerektiğini, şayet bu zengin ulus buraya sirayet ederse bölgedeki Venedik ticaret düzeninin temelinden sarsılacağını ifade ediyordu, bkz. *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1607-1610*, Volume XI, belge nr. 886.

yeniden canlanırken, artan ticaret hacmi kısa süreliğine de olsa Doğu Akdeniz'deki liman kentlerinde yüzleri güldürdü. Fakat Osmanlı yönetiminin yanlış bir zamanlama ile ipek üzerindeki vergileri arttırma teşebbüsü ipek yolunun değiştirilmesi konusunda çaba sarf edenleri daha da hırslandırdı¹³⁷. İngilizler Safevilerle kurdukları iyi ilişkileri daha da ilerletip, Şah Abbas'ın 1622'de Basra Körfezi'ndeki son Portekiz kalesi Hürmüz'ü kuşatıp zaptı sırasında bizzat donanma desteği dahi sağladılar¹³⁸. Ertesi yıl Hollandalıların Doğu Hindistan Kumpanyası, İngilizlerle aynı şartlara haiz bir antlaşmayı Safevilerle imzaladı ve böylece ipek ticaretine dâhil oldu¹³⁹.

1624'te Hindistan ile Doğu Akdeniz arasındaki transit ticaretin önemli merkezlerinden biri Bağdat'ın Şah Abbas tarafından ele geçirilmesi Osmanlı-Safevi savaşını yeniden başlattı. Kısa süre sonra Musul'a da giren ve şimdi Halep'e göz koyan Safeviler, Avrupa'ya bir kez daha elçi gönderdiler. Üstelik elçinin yanında seksen balya ipek de bulunuyordu. Safevi elçisi İngiliz kralına siyasî ittifakın yanı sıra yeni bir ticaret antlaşması önerisinde bulundu ve Şah'ın her yıl İran limanlarından kendisine sekiz bin balya ipek göndermeyi vaat ettiğini söyledi. Bu gelişmeyi endişeyle takip eden Venedik konsolosu ise raporlarında Şah Abbas'ın, İngilizlere, Osmanlılardan Halep'i alarak ipeği Yakınoğu yoluyla sevk edebileceğinden bahsettiğini yazıyordu¹⁴⁰. İngiliz kralının bu taleplere yanıtı 1626'da İran'a bir heyet yollamak oldu. Ancak Safevi yönetiminin İngiltere'ye sevk etmek istediği ipeğin miktarının ihtiyaçtan fazla olması ve bunun bedelinin temininde karşılaşılan güçlükler İngilizleri kararsızlığa itiyordu¹⁴¹. Ayrıca yüklü miktarda altın ve gümüşün ülke dışına çıkacak olması, güney deniz yolunun uzunluğu, İspanyol-Portekiz saldırıları ve Levant Kumpanyası'nın menfaatleri ile ilgili

¹³⁷ İnalçık, “Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti”, s. 174-175. Bu barış sürecinde Halep'in ticaret hacmi her geçen gün artış gösterdi ve 1621'de ihraç edilen yıllık İran ham ipeği miktarı 6.000 balyaya ulaştı. Bunun 3.000'i Marsilya'ya, 1.500'ü Venedik'e, 600'ü İngiltere'ye, 500'ü Hollanda'ya, 400'ü Cenova, Lucca, Floransa ve Messina'ya ihraç edilmişti, bkz. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, s. 91.

¹³⁸ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 979-982.

¹³⁹ Willem Floor, “Dutch-Persian Relations”, *EIr*, VII, s. 603-605; Willem Floor, “The Dutch and the Persian Silk Trade”, *Safavid Persia, The History and Politics on Islamic Studies*, (edt. Charles Melville), London-New York 1996, s. 331-336.

¹⁴⁰ *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1625–1626*, Volume XIX, (edt. Allen B. Hinds), London 1913, belge nr. 689. İstanbul'daki İngiliz elçisi de Türklerin ticaret yollarının kontrolünü kaybetmek üzere olduğunu yazıyordu, bkz. *Sir Thomas Roe's Negotiations*, s. 228.

¹⁴¹ Şah'ın tekliflerinin İngiliz hükümetiyle Doğu Hindistan Kumpanyası nezdinde tartışılması için bkz. *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1625–1629*, Volume VI, (edt. W. Noel Sainsbury), Vaduz 1964, belge nr. 2-26.

endişeler İngilizlerin kararsızlığını daha da arttırmaktaydı. Yine de İngiliz ve Hollandalılar her geçen gün Hint Okyanusu'nda ve Basra Körfezi'ndeki konumlarını güçlendirerek, geçen yüzyılda Portekizli ve İspanyolların sahip olduğu konuma ulaşmışlardı. Onlar, Hint Okyanusu ve etrafındaki her türlü deniz trafiğini kontrol ediyor, Şah ile işbirliği halinde Kızıldeniz ile Hindistan arasında seyreden ticaret ve hac konvoylarını yağmalıyorlardı. Bu saldırılar sebebiyle Mısır gümrük gelirlerinde düşüşler olurken, Osmanlı tüccarı Kızıldeniz'e dahi açılmaz hale gelmişti. Çare için Divan-ı Hümayun'a başvuran tüccarların isteklerini karşılamak noktasında Osmanlı hükümetinin elinden pek bir şey gelmiyordu. Bir ara eski düşman İspanyollar Osmanlılara, İngilizlere ve Hollandalılara karşı ittifak yapmayı önerip Hürmüz ve Kızıldeniz yoluyla Hint emtiası, baharat ve ipek taşımayı teklif ettilerse de İngilizlerin muhalefeti ve Kızıldeniz'i İspanyollara açmanın gelecekte doğuracağı tehlikeler nedeniyle bu işbirliği mümkün olmadı. Osmanlı Devleti'nin kısmen de olsa uluslararası transit ticarettten dışlandığı bu dönemde Şah Abbas tarafından tesis edilen Bender-Abbas limanı İngiliz ve Hollandalılarla yapılan ticaret sayesinde bölgenin en önemli ticaret üslerinden biri haline geldi¹⁴².

Safeviler, İngiliz ve Hollandalılarla girdikleri ortaklık sayesinde amaçlarına büyük ölçüde ulaştılar. Öyle ki, 1628 yılı ortalarına gelindiğinde Halep'teki Venedik konsolosu Senato'ya Halep pazarındaki tüccarların İran'dan şiddetle ipek beklediklerini arz ediyordu¹⁴³. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra Şah Abbas öldü ve yerine torunu geçti (1629). Şah Safi (1629–1642), dedesinin ipek üretimini ve ticaretini devlet tekeline alma teşebbüsünü terk ederek, bu işleri tamamen yerli tüccarların kontrolüne bıraktı¹⁴⁴. Satın aldıkları ipeğe karşılık nakit para vermektten özellikle kaçınan İngilizlerle ticarî ilişkilere bir takım kısıtlamalar getirdi. İngiliz ve Hollandalıların ödedikleri gümrük vergileri yükseltildi. Şah Safi, Portekizlilerle münasebet kurarak

¹⁴² Inalcık, “Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti”, s. 175-176. Bu yıllarda İran ham ipeğinin üretimi ve ticareti için bkz. Edmund Herzig, “The Volume of Iranian Raw Silk Exports in the Safavid Persia”, *Iranian Studies*, XXV/1, (1992), s. 61-79.

¹⁴³ *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1628–1629*, Volume XXI, (edt. Allen B. Hinds), London 1916, belge nr. 240.

¹⁴⁴ Şah Safi ipekle ilgili tekelleri kaldırmakla birlikte dedesinin İngilizlerle yaptığı anlaşmayı bazı değişikliklerle birlikte yeniledi, bkz. R.W. Ferrier, “The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Safavid Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLIX/1, In Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 54-58, 63-64.

haraç ödemeleri koşuluyla Hürmüz'e yerleşmelerine izin vermeyi teklif etti. Bu gelişmeler Halep'teki Venedik konsolosunu oldukça umutlandırmış olacak ki, İngilizlerin büyük meblağlara ulaşan ipek alımları için gerekli nakit parayı temin edemeyeceklerini düşündüğünden İran ipeğinin eskisi gibi Halep'e akacağını rapor ediyordu. Fakat Londra'daki Venedik konsolosu bu kadar umutlu değildi. 1633 yılının hemen başında İngiltere'deki Venedik elçisi, doja ve senatoya yazdığı raporda İngilizlerin en büyük korkusunun Osmanlı ve Safevi devletleri arasında yapılacak bir barış olduğunu, böylelikle Halep pazarının yeniden işlerlik kazanmasından endişelendiklerini ve buna asla izin vermek niyetinde olmadıklarını belirtiyordu¹⁴⁵.

Şah Abbas'ın izlediği ipek siyaseti Osmanlıların Yakındoğudaki ticaretlerini Venediklilerle birlikte derinden etkiledi. Bağdat, Halep ve Kahire gibi uluslararası ticaretin büyük merkezleri eski önemlerini yitirirken İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar Yakındoğu ticaretinin kontrolünü ele geçirdiler. Onlarla birlikte İzmir yeniden akmaya başlayan İran ipeği sayesinde Doğu Akdeniz'in yeni ticaret merkezî haline geldi¹⁴⁶. Osmanlı merkezî idaresinin kendi topraklarında seyahat eden ve ticaret yapan Acem tüccarlarına zorluk çıkarılmayıp her türlü kolaylığın sağlanmasına yönelik aldığı tedbirlere rağmen¹⁴⁷ İran ipeğinin Osmanlı pazarlarına yeniden akmasını sağlayan olay 1638'de Bağdat'ın fethinden sonra gerçekleşen barıştı. Zira bu antlaşma iki devlet arasında uzun bir barış sürecinin başlangıcı oldu. Bu sayede Osmanlı Devleti 1630'lardan sonra Hindistan ile Doğu Akdeniz arasındaki transit baharat ticaretini bütünüyle yitirmiş olmakla birlikte ipek ticaretinin en azından bir kısmını korumayı başardı.

¹⁴⁵ *Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1632–1636*, Volume XXIII, (edt. Allen B. Hinds), London 1921, belge nr. 4 ve 101.

¹⁴⁶ Uluslararası ticaretin Halep'ten İzmir'e kayması hakkında bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600–1750*, New York and London 1988, s. 27-30.

¹⁴⁷ *85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040 / 1630–1631)*, Tıpkıbasım, Ankara 2001, nr. 51, 287, 311, 692.

I. BÖLÜM

1612–1623 YILLARI ARASINDA OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

1603'te Safevilerin Azerbaycan'daki Osmanlı kalelerine ani saldırısıyla başlayan savaşın hızı Revan, Nahçıvan ve Gence gibi önemli kalelerin Safeviler eline geçmesiyle 1607'den sonra kesilmiş, bu süreçte Avusturya savaşları ve Celâlî fetreti ile uğraşan Osmanlı yönetiminden gerekli karşılık verilememiştir. 1606'da Avusturya ile yapılan barış sonrasında sert tedbirlerle Celâlîleri büyük ölçüde sindiren Veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın 1610'daki İran seferinde Tebriz'e kadar ulaşılmış, lakin Safevi ordusu geleneksel taktiğe başvurarak savaşmak için ortaya çıkmadığından herhangi bir sonuç alınamamış ve kışlaklara geri dönmüştü¹. Bu sırada taraflar arasında karşılıklı mektuplaşmalarla başlayan temaslar², Kuyucu Murad Paşa'nın ölümünden (25 Cemaziyelevvel 1020 / 5 Ağustos 1611) sonra sadarete getirilen Diyarbekir Beylerbeyi Nasuh Paşa zamanında da sürdü. Sonunda Safeviler ortaya çıkan barış fırsatını kaçırmamak için ciddi bir teşebbüste bulunmaya karar verdiler. Şah Abbas'ın kadıaskeri Kadı Han riyasetinde Isfahan ve Kazvin kadılarının da içinde bulunduğu bir Safevi elçilik heyeti 1612 yazında Diyarbekir'de bulunan Nasuh Paşa'nın yanına ulaştı. Nasuh Paşa'nın ardından payitahta doğru yola koyulan heyet 27 Eylül'de yanlarında bol miktardaki ipek ve değerli kumaşlarla birlikte büyük bir kafilе halinde İstanbul'a vardı³. Başkentte gayet iyi ağırlanan Kadı Han ve maiyeti Kasım ayının ortalarında I. Ahmed tarafından kabul edildi ve müzakereler neticesinde vaktiyle Kanunî Sultan Süleyman ile

¹ Bu seferin ayrıntılı tasviri için bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 562-589.

² Veziriazam Murad Paşa tarafından Şah Abbas'a gönderilen mektuplar için bkz. *Münşe 'âtü's-selâtin*, II, s. 267-271, 275-276, 344-351; Abdü'l-hüseyn Nevai, Şah 'Abbas: *Mecmû'a-i Esnâd ve Mükâtabât-ı Târihî Hemrâh bâ-Yâddâştâ-i Tafsilî*, III, Tahran ty, s. 36-71.

³ Safevi tarihçisi Cünâbadî, Kadı Han'ın 500 kişilik bir maiyetle hareketinden bahseder, bkz. *Ravzatü's-safeviyye*, s. 839.

Şah Tahmasb arasında yapılmış antlaşma esas alınarak barışın tesisi kararlaştırıldı (26 Ramazan 1021 / 20 Kasım 1612)⁴. Şeyhülislam Mehmed Efendi tarafından kaleme alınarak⁵ Kadı Han'a takdim edilen antlaşmanın şartları şu şekildeydi⁶:

- ✓ İran'da Hz. Ayşe ile Peygamberin bazı ashabına küfür ve lanet okunmasının (tebarra'ilik) yasaklanması;
- ✓ Sınırın Kanunî Sultan Süleyman ile Şah Tahmasb arasında yapılan 1555 Amasya Antlaşması'na göre yeniden belirlenmesi;
- ✓ Hâlihazırda Osmanlı toprağı olan Bağdat yakınlarındaki Hüveyze ile Şehrizer Eyaleti'ni istila eden Seyyid Mübarek ve Hilav Han'ın Safeviler tarafından desteklenmemesi;
- ✓ İranlı hacıların güvenlik gerekçesiyle Bağdat ve Basra yolu yerine Halep ve Şam üzerinden Hacca gitmeleri;
- ✓ Dağıstan'da başta Şemhal Han olmak üzere Osmanlı Devleti'ne tâbi hanlara herhangi bir müdahalede bulunulmaması ve buradaki Osmanlı hâkimiyetinin tanınması;
- ✓ Rusların Terek Irmağı kıyısına inşa ettikleri kaleyi yıkmak ve onları buradan uzaklaştırmak amacıyla yapılacak sefere Safevilerce engel çıkarılmaması;
- ✓ Sınır tayini konusunda Osmanlı Devleti adına Azerbaycan sınırı için Van Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın, Irak sınırı için de Bağdat Beylerbeyi Mahmud Paşa'nın görevlendirilmesi.

Nasuh Paşa adıyla bilinen antlaşmanın imzalanmasından sonra Safevi elçisi Kadı Han'a İstanbul'dan ayrılması için izin verildi ve beraberinde Osmanlı elçisi İncili

⁴ *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 142-144; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 592, 602, 606, 608, burada okuma hatası olsa gerek Safevi elçisi Kadı Han'ın adı «*Saru Han*» yazılmıştır. *Fezleke*, I, s. 345-347; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 390-391; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsi*, II, s. 863-865; *Ravzatü's-safeviyye*, s. 836-839.

⁵ Hammer, mutad olduğu üzere bu sulhnamenin Reisülküttap veya Nişancı marifetiyle değil de bizzat Şeyhülislam Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmasını Safevilerin Peygamberin bazı ashabına ve Hz. Ayşe'ye yönelik söyledikleri her türlü kötü sözden sakınmalarını sağlamak için olduğunu belirtmektedir, bkz. *Hammer Tarihi*, VIII, s. 141.

⁶ *Münşe'âtü's-selâtîn*, II, s. 257-261; *Düstürü'l-inşâ*, 162b-166b.

Mustafa Çavuş olduğu halde Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa'nın refakatinde ülkesine uğurlandı⁷.

A) Barışın Bozulması ve İran Üzerine Sefere Karar Verilmesi

1612'de Osmanlı Devleti ile yapılan barışın ardından dikkatini Kafkasya'ya yönelten Şah Abbas Gürcü prensleri üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştı. Safevi sarayında yetişmiş ve onlara tabi olarak Gürcistan'da hüküm süren Kakheti hâkimi Tahmures ile Kartlı hâkimi Luarsab bir süreden beri Şah'ın otoritesine muhalefet ediyorlardı. Hatta Tahmures Safevi topraklarına akınlarda bile bulunmuştu. Bunun üzerine Gürcü prenslerine rahat durmaları çağrısında bulunan Şah Abbas, olumlu karşılık alamayınca Tiflis'e ordu gönderdi. İki koldan üzerlerine gelen Safevi ordusuyla baş edemeyeceklerini anlayan Tahmures ve Luarsab, bir diğer Gürcü prensi Baş-ı-açık hâkimi Gürşin Han'a sığınarak Osmanlı Padişahı'nın himayesini talep ettiler⁸.

Şah Abbas antlaşma hükümleri gereşince Gürşin Han'a elçi göndererek Gürcü prenslerinin iadesini talep ettiyse de⁹, aynı zamanda Gürcistan'a ordu sevk etmesi İstanbul'da tedirginlik yaratmıştı. Aslında Osmanlı Sarayı'nı kaygılandıran Şah Abbas'ın diplomatik teamüllere uygun talebi değil, tehditkâr üslubuydu. Durumun gerginleşmesi üzerine Şah Abbas «*Mehmed Bey-i Tâliş*» adlı bir elçisini Nasuh Paşa'ya gönderip amacının Safevilere tabi Gürcü prenslerin tedibi olduğunu bildirdi¹⁰. Fakat Osmanlı başkentinde Nasuh Paşa karşıtı bazı hizipler Şah'ın Gürcistan harekâtını Safevilere savaş açılması için bahane olarak kullanmaya hazırldılar. Zaten saray ve çevresinde, yaklaşık iki senedir İran'da bulunan Elçi İncili Mustafa Çavuş'un hâlâ iade edilmemiş¹¹ ve Şah'ın her yıl için göndermeyi taahhüt ettiği iki yüz ipeğın de gelmemiş¹² olması

⁷ *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 144; *Fezleke*, I, s. 346.

⁸ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 868-870; *Ravzatü's-safeviyye*, s. 842-850. İtalyan seyyah Pietro della Valle'nin iddiasına göre Şah Abbas'ın bu seferi açması aslında bir gönül meselesi nedeniyledir. Luarsab Han'ın kız kardeşini beğenen Şah Abbas, bu hanım Tahmures Han ile evlendirilince boşanmasını istemiş, teklifi reddedilince de hiddetlenerek sefer açmıştır, *bkz. Viaggi*, I, s. 662-663.

⁹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 875.

¹⁰ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 869; *Hammer Tarihi*, VIII, s. 157-158.

¹¹ İskender Münşî, sınırın tespitiyle ilgili hususlar henüz tam çözüme kavuşmadığından İncili Çavuş'un vazifesinin bitmediğini, dolayısıyla İsfahan'da ikamet ettiğini ve rahatının yerinde olduğunu, hatta buna özel ihtimam gösterildiğini zikretmektedir, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 869.

¹² Antlaşma metinlerinde ve Safevi tarihlerinde ipekle ilgili herhangi bir kayıt olmamasına rağmen, Osmanlı tarihlerinde Safevilerin, Osmanlı Devleti'ne her yıl 200 yük ipek (bazı yerlerde 100 yük ipek,

nedeniyle Safevilere karşı olumsuz bir hava esmekteydi. Bunların üstüne Safevilerin Gürcistan'a yönelik teşebbüsleri nedeniyle savaş yanlısı grup sesini daha da yükseltince, çok geçmeden bütün bu hareketler Osmanlı yönetimince 1612'de yapılan barışın ihlali olarak yorumlandı ve İran'a yeni bir sefer gündemin esas konusu haline geldi. İstanbul'daki gelişmeler ciddi bir hal alınca Safevi Şahı Abbas barışın devamını sağlamak için Kuşçu Zâkir Ağa'yı, hem I. Ahmed'e hem de Veziriazam Nasuh Paşa'ya yazılmış iki mektup ve Gürcülerden ganimet olarak ele geçirilmiş oldukça kıymetli murassa bir taç ile birlikte elçilik vazifesiyle İstanbul'a gönderdi¹³.

Gelen mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla Şah Abbas, Gürcistan'ı istilaya kararlı olmakla birlikte teşebbüsünün kendince mantıklı gerekçelerini izah etmekte ve bunun Osmanlı merkezî idaresince onaylanmasını istemektedir. Nitekim I. Ahmed'e yazdığı mektubunda Şah Abbas, Gürcistan seferinin gerekçesini açıklarken niyetinin Müslümanlara baskı uygulayan “*Gürcü keferesi*”ni tedip etmek olduğunu belirtirken onlara karşı kazandığı zaferin sevabının da padişaha ait olduğunu özellikle vurgulamaktaydı¹⁴. Nasuh Paşa'ya gönderdiği mektupta ise benzer hususları ifade ettikten sonra, İncili Mustafa Çavuş'un henüz sınır meseleleri çözüme kavuşmadığı için İran'da tutulduğunu ve bu konu çözümler çözümler gönderileceğini bildiriyordu. Ayrıca antlaşma şartlarına göre Başlı-açık hâkimi Gürşin Han'dan mülteci Gürcü prenslerin iadesini talep ettiğini, reddedilince de Osmanlı Padişahı adına orayı istilaya niyetlendiğini yazıyordu¹⁵.

100 yük değerli eşya) haraç vereceği yazılıdır. Bu konuya İngilizler de dikkat çekmekte Safevilerin her yıl Osmanlılara 40.000 pound değerinde 400 balya ipek vermeyi taahhüt ettiğini belirtmektedirler, bkz. *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1513–1616*, Volume II, belge nr. 617. Safevi Şahı'nın anlaşma hükümlerine göre her yıl için vaat ettiği 200 yük ipeği göndermemesi dönemin tarihçilerince savaşın sebeplerinden birisi olarak kabul edilir. Güya Şah Abbas'a söz konusu talep hatırlatıldığında “*Ben haraca mı kesilsem gerek?*” dediğini ve bu cevaba hiddetlenen I. Ahmed'in de barışın ihlal edildiğini belirterek savaş kararı aldığını yazarlar, bkz. *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 142-143; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, s. 602; *Târih-i Peçevî*, II, s. 343; *Fezleke*, I, s. 369; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 421. Bu izahata rağmen savaşın asıl gerekçesi söz verilen ipeğin gönderilmemesinden ziyade ileride açıklanacağı gibi sınır meselelerinde –özellikle Azerbaycan sınırı-Safevilerin takındığı uzlaşmaz tavrıdır.

¹³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 879-880.

¹⁴ *Düstûrül-inşâ*, 169a-171a.

¹⁵ *Düstûrül-inşâ*, 167a-169a.

Bu sırada tarafların murahhasları arasında sınır konusuyla ilgili müzakereler devam ediyordu¹⁶. Ancak müzakerelerin başından beri sınırın belirlenmesiyle ilgili pek de mühim sayılamayacak bazı konularda taraflar arasında bir türlü anlaşma sağlanamıyordu. Nihayet Safevilerin sınır konusundaki kararını içeren bir mektup 1614 yılının Haziran ayında Emirgüne Han tarafından Nasuh Paşa'ya gönderildi¹⁷. Ancak Ahıska'nın 1555 Amasya Antlaşması'na göre Safevi toprağı olduğunun ve sadece son birkaç padişah döneminden beri Osmanlı Devleti elinde bulunduğunun iddia edilmesi, bu nedenle de kendilerinde kalması gerektiğinin savunulması Osmanlı tarafının itirazına yol açtı. Bu itirazların Safevi tarafına iletilmesi ise biraz zaman aldı. Zira yılın sonlarına doğru İstanbul'da siyasî bir kriz patlak vermişti. Bu süreçte Nasuh Paşa, I. Ahmed'in emriyle idam edilmiş ve yerine (Kara/Öküz) Mehmed Paşa getirilmişti (13 Ramazan 1023 / 17 Ekim 1614)¹⁸. Mehmed Paşa'nın sadarete gelişiyle beraber Nasuh Paşa'nın Safevilere karşı izlediğı barışçı siyaset terk edilmesi ilişkileri tekrar gerginleştirdi. Yine de diplomatik temaslar bir müddet daha sürdü. Mehmed Paşa öncelikle Emirgüne'nin sınır konularıyla ilgili mektubuna cevaben Şah Abbas'a, Emirgüne'ye ve Kadı Han'a birer name gönderdi.

Şah Abbas'a yazılmış mektupta Ahıska'nın Osmanlı toprağı olduğu ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında başka bir millet elinden alındığı belirtiliyordu. Ayrıca Gürcistan halkının öteden beri Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu ve bunun defterlerle sabit olduğu bildiriliyordu. Keza Bağdat civarında bazı bölgelerin 1555 antlaşmasında Osmanlı tarafına bırakılmış olmasına rağmen şimdi Safevi işgalinde bulunduğu ve Nasuh Paşa Antlaşması'na göre buraların tahliyesi gerekirken halen boşaltılmadığı hususu hatırlatılıyordu. Netice itibarıyla Şah'ın sınır konularındaki uzlaşmaz tutumunun antlaşma hükümlerine aykırı bir davranış olduğu ve tavrını değıştirmedeği takdirde

¹⁶ Sınırla ilgili konuların müzakeresinde Safevi Devleti adına Azerbaycan bölgesi için Çukur-sad valisi Emirgüne Han, Irak-ı Arap bölgesi için de Mirahor-başı Mehdi-kulu Bey tayin edilmişti, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 864.

¹⁷ Emirgüne Han'dan gelen sınıname metni için *bkz. Düstürü'l-inşâ*, 171a-172b.

¹⁸ Nasuh Paşa'nın öldürülmesinin sebepleri üzerine türlü şayialar mevcuttur. Bunlardan birisi kendinden önceki Veziriazam Murad (Kuyucu) Paşa'yı zehirlediğı ve bu yüzden kul taifesinin nefretini kazandığı (*Târih-i Na'imâ*, II, s. 416-417), diğeryse İran ile yapılan barış sırasında onların tarafını tuttuğı ve gizlice münasebetler kurduğudur (*Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 319-320). Esas itibarıyla Nasuh Paşa'nın öteden beri I. Ahmed ile arasının iyi olmadığı, Paşanın karakterinden ve faaliyetlerinden rahatsız olan Padişahın ilk fırsatta ondan kurtulmak istediğı anlaşılmaktadır.

bunun savaş sebebi olacağı vurgulanmaktaydı¹⁹. Kadı Han'a yazılan mektupta; öncelikle kendisiyle İstanbul'da kararlaştırıldığı üzere 1555'teki sınırların esas alınacağına dair maddeye neden sadık kalmadığı ve Şah Abbas'ın Ahıska ile alakalı tutumuna neden muhalefet etmediği konusunda sitemde bulunuluyordu. Diğer taraftan Osmanlı vükelasının büyük bir kısmının desteklememesine rağmen Nasuh Paşa'nın çabası ve arzusu sayesinde barışın gerçekleştiği hatırlatılarak, Şah'ın sınır meselelerinde takındığı tutum değişmezse savaşın tekrar başlayacağı ifade ediliyordu²⁰. Revan hâkimi Emirgüne'ye yazılan mektupta ise; Ahıska'nın kırk yıldan beri Osmanlı eyaleti olduğu, halen de bu özelliğinin devam ettiği bilgisi verilerek antlaşma hükümlerine uyması isteniyordu²¹. Kısacası konunun muhatabı olan üç kişiye ayrı ayrı gönderilen mektuplarla Osmanlılar, Ahıska'daki egemenliklerinin kabulünü ve Bağdat'ın doğusundaki kalelerin bir an önce tahliyesini talep etmekteydiler. Bu isteklerin reddini de savaş sebebi sayacaklarını açıkça vurguluyorlardı. Osmanlıların ihtarlarına rağmen Şah Abbas ve Kadı Han, İbrahim Ağa adlı bir elçiyle gönderdikleri namerde Ahıska'nın Safevi toprağı olduğu konusundaki ısrarlarını sürdürdüler²². Bunun üzerine Veziriazam Mehmed Paşa her ikisine de bir kez daha mektup yollayıp sınır mevzusunu bir kez daha açıkladıysa da, artık sulhun bozulduğunu, mesuliyetin kesinlikle Osmanlı tarafına ait olmadığını ve bundan böyle savaşın kaçınılmaz olduğunu ifade etti²³.

Tarafların toprak konusunda taviz vermemesi ve sınır konusunun bir çözüme kavuşmaması üzerine Veziriazam Mehmed Paşa serdar tayin edilerek şark seferine memur oldu. Bu durum bir süreden beri İstanbul'da savaş beklentisi içindeki hiziplerin hedeflerine ulaşması anlamına geliyordu. Zira payitahtta her geçen gün savaş taraftarlarının sayısı artmaktaydı. Hatta bir rivayete göre I. Ahmed, Nasuh Paşa'nın yaptığı barışa muhalefetle bu hizipleri desteklemekteydi ve Safevilere savaş açmak için fırsat kolluyordu²⁴.

¹⁹ *Düstûrû'l-inşâ*, 171b-175b.

²⁰ *Düstûrû'l-inşâ*, 175b-178b.

²¹ *Düstûrû'l-inşâ*, 178b-180b; İbrahim Çelebi Cevrî, *Düstûrû'l-inşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 4304, 184b-186b.

²² Yans, *a.g.t.*, s. 39.

²³ Şah Abbas'a Veziriazam Mehmed Paşa tarafından gönderilen mektup için bkz. *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 323-325.

²⁴ Ahmed b. Hemdem Süheyli, *Târih-i Şâhî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı, nr. 4356, 483b.

Mehmed Paşa'nın serdar tayin edilmesi üzerine telaşlanan Şah Abbas, Abbas-kulu Bey isimli elçisi ile bir kez daha mektup gönderdi. Fakat veziriazam cevabında Şah Abbas'a, III. Murad (1595–1603) zamanında olduğu gibi şimdi de ufak tefek hususları bahane ederek barışı bozduğunu, bu durumda kendisine verilen sefer görevini ifa etmekten başka yapacak bir şeyi olmadığını bildirdi²⁵.

Osmanlı ordusunun sefer hazırlıklarına başlaması üzerine halen Gürcistan'da bulunan Şah Abbas gerginleşen ilişkileri yatıştırmak maksadıyla son çare olarak İncili Mustafa Çavuş ile Cigala-zâde'nin şark seferi sırasında esir alınan ümerayı, Mazenderan Sipahsaları (Burun) Kasım Bey nezaretinde söz verdiği ipek ve değerli hediyelerle birlikte iade etti. Lakin İncili Mustafa Çavuş'un adamları kendisinin Osmanlı topraklarına dâhil olduğunu haber vermek için İstanbul'a ulaştığında Mehmed Paşa çoktan Üsküdar'a geçmişti (23 Rebiyülahir 1024 / 22 Mayıs 1615)²⁶. Üstelik bu durum I. Ahmed'e arz edildiğinde seferin ertelenmesine izin vermediği gibi Mehmed Paşa'ya bir an önce hazırlıkları tamamlayıp yola çıkması emredildi²⁷.

Serdar olduğu gün tersane ve tophaneye giderek bizzat hazırlıkları başlatan²⁸ Mehmed Paşa yirmi gün kadar Üsküdar'da konakladıktan sonra harekete geçti ve yaklaşık iki buçuk aylık bir yürüyüşten sonra orduyla Halep civarındaki Gökmeydan yaylasına ulaştı (12 Receb 1024 / 7 Ağustos 1615)²⁹. Ancak kış yaklaştığından sefer ilkbahara ertelendi ve askerler kışlaklarına dağıldı³⁰. Bu esnada Şah'a gözdağı verilmesi maksadıyla “*elbetde bir sefer lâzımdır*” düşüncesiyle Kerkük Beylerbeyi Kayış

²⁵ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 325-326.

²⁶ Bütün kaynaklar Veziriazam Mehmed Paşa'nın Üsküdar'a geçişi için 23 Rebiyülahir gününde mutabikken yalnız Müneccimbaşı 3 Rebiyülevvel demektedir, bkz. *Sahâifü'l-ahbâr*, s. 637.

²⁷ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 880; *Fezleke*, I, s. 369-370; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 422; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 529.

²⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 634-636.

²⁹ Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, Veziriazam Mehmed Paşa'nın Üsküdar'da on gün kaldığını söyleyip Gökmeydan'a varış tarihi olarak 12 Receb 1024 derken (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 637); Kâtip Çelebi ve Na'imâ, veziriazamın Üsküdar'da yirmi gün konakladığını ve Halep'e Şaban ayında vardığını söylemektedirler (*Fezleke*, I, s. 369; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 421). Bu noktada Abdülkâdir Efendi'nin verdiği bilgilerin tüm bu hazırlıkların canlı tanığı olması ve söz konusu dönemde İstanbul'da çeşitli görevlerde bulunması dolayısıyla sıhhatli olabileceği düşünülse de zaman zaman tarihleri karıştırdığı göz ardı edilmemelidir.

³⁰ *Fezleke*, I, s. 369; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 421. Bir rivayete göre Mehmed Paşa'nın seferi ilkbahara ertelenmesinde her vakit yanında bulunan ve lafına çok itibar ettiği Sultan Selim Camii muvakkiti Müneccim Derviş Mehmed Efendi'nin “*bu sene düşmana mülâki olmak münasip değildir*” şeklindeki sözü etkili olmuştur, bkz. *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 637; *Hammer Tarihi*, VIII, s.158.

Mehmed Paşa ve Musul Beylerbeyi Zülfikar Paşa Bağdat'ın doğusunda Hemedan hâkimi Lûr Hüseyin'in tasarrufundaki Safevi topraklarına akınla görevlendirildi³¹. Serdar Mehmed Paşa'nın Halep'e ulaştığı sıralarda Safevi elçisi (Burun) Kasım Bey de yanında Şah'ın taahhüt ettiği miktarda ipekle beraber İstanbul'a varmıştı. Mutat olduğu üzere bir mahalde konaklatılıp levazımı görülmesine rağmen kendisine ve mektubuna hiç iltifat olunmadığı gibi huzura da kabul edilmedi³².

Osmanlı ordusu Revan üzerine yürümek için İstanbul'dan yola çıktığında Safeviler bir kez daha Gürcistan meselesiyle meşguldüler. Zira isyan edip Başı-açık hâkimine sığınan Tahmures Han'ın yerine Kakheti'ye gönderilen David Han da bir süre sonra Safevilere karşı baş kaldırıp yanında bulunan Kızılbaş emir ve askerlerini katlederek selefi Tahmures Han'ı geri çağırmişti. Bu sırada Şirvan'daki «*Vefalistan Aşireti*»nin reisi Melik Pirî'nin de Tahmures Han'dan yana tavır alması Safevilerin Gürcistan'daki konumunu ciddi şekilde sarsmıştı. Mehmed Paşa'nın Halep'te kışlamasından istifadeyle Şah Abbas hemen Divanbeyi-başı Ali-kulu Han kumandasında bir kuvveti Tahmures Han üzerine sevk etti. Gönderdiği ordu Tahmures Han tarafından Başı-açık yolu üzerindeki Erk Çayı yakınlarında büyük bir bozguna uğratıldı³³. Bu başarısından sonra Halep'teki Mehmed Paşa'ya haber yollayan Tahmures Han, Dağıstan beylerinin ittifak halinde olduğunu, Demirkapı'daki Safevi egemenliğine son verildiğini, şayet Kırım Hanı Demirkapı'ya gelirse buradan emniyetle geçebileceğini, hatta kendisine rehberlik edileceğini belirtiyordu. Durum hemen I. Ahmed'e arz edilirken, Kırım Hanı Canibek Giray'a da mektup yollanarak Veziriazam Mehmed Paşa'nın ilkbaharda İran üzerine sefere çıkacağı bildirildi. Kendisinden destek

³¹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 639. 1024 yılı olaylarının anlatıldığı sırada diğer Osmanlı vakayinamelerinin hiçbirinde bilgi bulunmayan bu akının tarihi olarak 5 Zilkade 1025 tarihinin verilmesi tarih konusunda bir yanlışlık olabileceğini akla getirmektedir. Aynı şekilde İskender Münşi'nin de Kayış Mehmed Paşa'nın yenilgiye uğratılıp öldürülmesini 1025 olayları arasında zikretmesi ilginçtir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 925. Muhtemelen 1024'te başlayan bu akın 1025 yılında da devam etmiştir. Nitekim 1027 yılı başlarında Mazenderan'da Şah'ın yanında bulunan İtalyan seyyah Pietro della Valle; Şah Abbas'a Hemedan hâkimi Lûr Hüseyin ile Kasım Sultan'dan gelen hediyeler arasında Kayış Mehmed Paşa ile pek çok Türk esirin kellesinin olduğunu söylemektedir, bkz. *Viaggi*, I, s. 622-623. Sonuç itibarıyla tarihlerde bir hata olsa da Bağdat'ın doğusundaki Osmanlı faaliyetlerinin başarısızlıkla neticelendiği muhakkaktır.

³² *Fezleke*, I, s. 369-370; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 422.

³³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 888-893.

olarak Demirkapı üzerinden Şirvan'a taarruz etmesi, bölgeyi yağmalaması istendi³⁴. Fakat Kırım Hanı'nın böyle bir saldırı gerçekleştirmesi mümkün olmadı. Zira Şah Abbas bizzat kumanda ettiği kuvvetlerle asi Gürcüler üzerine yürümüş, yenilen Tahmures Başı-açık'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sonrasında Kakheti ve Şirvan'da Tahmures taraftarı pek çok kişiyi yakalatıp öldürtürken, Safevilerin Gürcistan'daki konumunu güçlendirmişti³⁵. Şah'ın bu harekâtı üzerine Şirvan'a gitmekten çekinen Kırım Hanı, Trabzon yolunu kullanmak için müsaade istediye de bu izin verilmeyerek bir an önce Demirkapı'ya ulaşip emri yerine getirmesi konusunda diretildi. Bunun üzerine Canibek Giray kardeşi Fetih Giray kumandasında yirmi bin kişilik kuvveti Demirkapı'ya göndermeye karar verdiyse de bu hiç gerçekleşmedi³⁶.

B) Veziriazam Mehmed Paşa'nın Revan Muharasası ve Azli

Bahar gelince Mehmed Paşa sefer için otağını Gökmeydan'a kurdu (1 Rebiyülahir 1025/18 Nisan 1616) ve ordu toplanmaya başladı. Bu sırada toplar ve cephaneye de Gökmeydan'a dizilirken, yeniçerinin levazımatı görüldü. İstanbul'dan sipariş edilip Payas İskelesi yoluyla Halep'e getirilen mühimmat da cephaneye ilave olundu. Yine Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa tarafından eyaletteki tüm sancakbeyleri ve alaybeylerine haber yollanıp Mart ayı sonuna kadar Erzurum'da toplanmaları buyuruldu³⁷. Gökmeydan'da iken Bağdat Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Seyyid Han'ı

³⁴ *Münşe 'âtü's-selâtîn*, II, s. 111-114.

³⁵ *Ravzatü's-safeviyye*, s. 855-856. İskender Münşi'ye göre 100.000 civarında insan ölmüş, 70.000 kadarı da esir edilmiştir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 900-901. Şah Abbas bu muzafferiyetinden sonra hem Gürcistan'daki konumunu güçlendirmek hem de bölge halkının Osmanlı taraftarı olduğundan şüphelendiği için 100.000 civarında insanı İran'ın içlerine sürgün etmiştir, bkz. Maeda Hirotake, "The Forced Migrations and Reorganisation of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, (Edited by Osamu Ieda and Tomohiko Uyama), Sapporo 2006, s. 250-256. Safevilerin Gürcistan siyaseti ve Gürcülerin gulam sistemi içindeki yeri için bkz. Valerian N. Gabashvili, "The Undiladze Feudal House in the Sixteenth to Seventeenth-Century Iran According to the Georgian Sources", *Iranian Studies*, XL/1, (February 2007), s. 37-58; Keith Hitchins, "Georgia, History of Iranian-Georgian Relations", *Elr*, <http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/v10f5/v10f504a.html>. Ayrıca bkz. Lucien-Louis Bellan, *Chah 'Abbas I: Sa Vie, Son Histoire*, Paris 1932, s. 225-230.

³⁶ Kırım Hanı'na görevi ifa etmesi konusunda Veziriazam Mehmed Paşa'nın gönderdiği mektup için bkz. *Münşe 'âtü's-selâtîn*, II, s. 114.

³⁷ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 639-640.

Nihavend üzerine gönderen Veziriazam Mehmed Paşa³⁸, Erzurum'a hareket ederek 20 Mayıs'ta buraya vardı³⁹. Erzurum'da geçirdiği birkaç günlük dinlenme sırasında kuşatmada yararlı olabileceği düşüncesiyle kaledeki topların sökülüp orduyla birlikte götürülmesini emretti⁴⁰. Sonra tekrar yola koyulan ordu 5 Haziran'da Kars'a ulaştı⁴¹.

Kars Kalesi yıllardır harap bir durumdaydı. Zira 1604 yılında Safeviler buraya bir baskın düzenlemişler ve kaleye ağır hasar vermişlerdi. O günden beri yüzüne bakılmayan kale Osmanlı kaynaklarına göre “*vîrân, taşı ve toprakları yatur, ma'mûr olunması lâzımdır*” denilerek, gerçekteyse Safevi sınırında stratejik konuma sahip bu garnizonun yeniden ihyası amacıyla bir haftalık geceli gündüzlü çalışma neticesinde tamir edildi⁴². Arkasından kaleye dizdar ve kullar tayin edilip, Haziran ayı sonlarında Revan'a doğru yola çıkıldı. Nihayet 11 Eylül'de Revan Kalesi önlerine ulaşıldı (29 Şaban 1025)⁴³.

Revan'a varılır varılmaz kuşatma hazırlıklarına başlanırken, bu sırada Gürcistan'daki Karnıyarık Kalesi hâkimi Şah-kulu Melîlân oğlu Gazi Bey Safevilere karşı isyan etti. Bunun üzerine Safevilerin Tebriz Valisi Pir Budak Han asileri tedip için yola çıkınca, isyancılar Van Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa'dan yardım istediler.

³⁸ Münecimbaşı, Veziriazamın Mustafa Paşa'yı görevlendirdikten sonra Erzurum yoluna çıktığını söylerken (*Sahâifü'l-ahbâr*, s. 641); Kâtip Çelebi bu emrin Erzurum'dan Kars'a doğru hareket edildiğinde verildiğini kaydeder (*Fezleke*, I, s. 374).

³⁹ Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi'ye göre Veziriazamın Erzurum'a varışı 4–5 Cumadelülâ (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 641); Kâtip Çelebi ve Na'imâ'ya göre evâil-i Cumadelülâdır (*Fezleke*, I, s. 374; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 425).

⁴⁰ Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi Erzurum Kalesi'nden “*altı bedoluşka ve iki kolonborna ve yuvalak beş bin kifayet eder deyüp ve kundaklardan ve dingillerden ikişer kat*” alındığını yazarken (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 641); Kâtip Çelebi “*kaleden yedi top indirildi beşi on dörder vukiyye atar ikisi kolonborna idi*” demektedir (*Fezleke*, I, s. 374).

⁴¹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 641. Kâtip Çelebi ve Na'imâ'ya göre Kars'a varış tarihi Cumadelülânın evâhidir, bkz. *Fezleke*, I, s. 375; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 425.

⁴² *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 641-642.

⁴³ Ordunun Revan'a varış tarihiyle ilgili Osmanlı kaynaklarında farklı bilgiler mevcuttur. Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi'ye göre bu tarih 20 Recebdir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 642. Kâtip Çelebi, Na'imâ ve Münecimbaşı Cumadelâhire evasıtı (*Fezleke*, I, s. 375; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 425; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 638), Mehmed bin Mehmed, Ramazan ayı demekle yetinir (*Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr'ı ve Târih-i âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, (Haz. Abdurrahman Sağırlı), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 656 ve Ek II, s. 34). Karaçelebizâde ise sadece Receb ayı demektedir (*Ravzatü'l-ibrâr*, s. 531). Safevi kaynakları da bu konuda tutarlı değildir. İskender Münşi'yi göre bu tarih Şabanın 23'ündedir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 904. Kemal b. Celal Müneccim ise 28 Şaban demektedir, bkz. *Târihçe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Kitaplığı, nr. 1861, 51a. Bütün bu tarihleri tahkik eden İ.H. Danişmend 29 Şaban (11 Eylül) gününde karar kılmıştır, bkz. *Kronoloji*, III, s. 264.

Revan muhasarasına yardım için çağırıldığından civardaki Kürt beyleriyle beraber altı-yedi bin kişilik bir kuvvetle yola çıkmış olan Tekeli Mehmed Paşa, Selmas yakınlarında yanında yaklaşık beş bin kişi bulunan Pir Budak Han ile karşılaştı. İki tarafın muharebesinden Van Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa galip çıktı. Pir Budak öldürülürken, pek çok Kızılbaş esir alınarak Revan'daki orduya götürüldü⁴⁴.

Osmanlı ordusu tarafından kuşatılan Revan, Safevilerin burayı ele geçirdikleri 1604'ten beri Çukur-sad hâkimi Emirgüne Han tarafından idare edilmekteydi. Bu süreçte kale iyice tahkim edilmiş, on iki bin süvarinin yanı sıra Horasan, Isfahan ve Mazenderan'dan topçular getirilmiş, ayrıca yirmi bin kişiye üç-dört yıl yetecek miktarda zahire ve mühimmat stoklanmıştı⁴⁵. Kuşatma başladığı sıralarda Şah Abbas da ordusuyla Gökçeğöl havalisindeki Alakis deresi civarına gelmiş, Safevi kaynaklarına göre sayısı yüz bin civarında olan Osmanlı ordusunun levazım yollarını vurmak üzere emir ve beylerini görevlendirmişti⁴⁶. Safevilerin mütemadiyen ikmal yollarına baskınları yüzünden zaman zaman güç duruma düşen Veziriazam Mehmed Paşa, ordunun büyük bir kısmını muhasarada kullanmakla beraber geriye kalan az sayıdaki kuvveti de Safevilere mukabele için görevlendirmek zorunda kaldı⁴⁷.

Kuşatmanın başladığı gece üç yönden metrisler kazılarak bunlardan birine Rumeli Beylerbeyi Davut Paşa, diğerine yeniçeri ağası dokuzar topla ve üçüncüsüne de Diyarbekir Beylerbeyi on iki topla girdi⁴⁸. Revan Kalesi yirmi gün boyunca toplarla üç

⁴⁴ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 901-902. Topçular Kâtibi, Tekeli Mehmed Paşa'nın muharebe sonunda 21 esir aldığını ve 1.000'den fazla Kızılbaş öldürdüğünü zikreder, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 643. Karaçelebizâde'ye göre ise 1.000'den ziyade Mazenderan tüfekçisi kılıçtan geçirilmiş, 100 kadarı da esir düşmüştür, bkz. *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 531. Bu hareketin sonunda ganaimin paylaşılması sorun olmuş, Hakkari beyi ile Hoşap hâkiminin fazladan aldığı hayvanlarla erzakın Kars'taki orduya teslimi talep edilmiştir, BOA, MD 81, nr. 143. Bu sırada Revan Valisi Emirgüne'nin yakın adamlarından Osmanlı tarafına sığınanlar da bulunmaktaydı. Nitekim Emirgüne'nin hazinedarı ile birlikte yedi kişi Erzurum'a gelmiş, hazinedar veziriazamın yanına gönderilirken diğerleri Erzurum'da istihdam edilmişti, BOA, MD 81, nr. 331.

⁴⁵ *Ravzatü's-safeviyye*, s. 857.

⁴⁶ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 903-904.

⁴⁷ Mehmed Paşa şu şekilde görevlendirme yapmıştı: "... Toprak-kal'a'dan cânibe Van Beylerbeyisi ve Erzurum Beylerbeyisi Hasan Paşa karavullarda olup ve Ahışa Beylerbeyisi ve Oltu ve Ardahan'dan re'âyâlar zahireler getirüp, fûruht ederlerdi. Ve at oğlanları otluğa gidüp, her vakit bir beylerbeyi ve sancak-beyleri ma'an gitmeğin, lâkin Şâh-ı bed-fi'âl dört cânibden at oğlanların devşürüp, hîle ile giriftâr olurlardı.", *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 642-643. Cünâbadî de Safevi Şahı'nın yanında bulunan toplam 62.000 kişilik ordunun bir anlamda Osmanlı ordusunu kuşattığını ve bütün ikmal yollarını keserek onların işini zorlaştırdığını söylemektedir, bkz. *Ravzatü's-safeviyye*, s. 858.

⁴⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 643; *Fezleke*, I, s. 375.

koldan aralıksız dövülmesine rağmen müdafilerin gücü bir türlü kırılmadı. Aslında Revan surları toprakla tahkim edilmiş ve büyük toprakların yıkıcı etkisine dayanacak kadar güçlü değildi. Ancak buranın kolayca fethedebileceği zannıyla ordunun beraberinde getirdiği az sayıdaki top şimdi yetersiz kalırken, surlarda açılan gedikler müdafiler tarafından hemen kapatılıyordu⁴⁹. Bununla birlikte gündüz sürülen topraklar, lağım da çare olmuyor, metrislerden yeniçerilerin hendeğe attığı torbalar gece kaledekiler tarafından içeri çekiliyordu⁵⁰. Öte yandan Toprak-kale tarafında geceleri meşalelerle kuşatmayı takip eden Şah'ın yanındaki kuvvetler de beklenmedik anlarda Osmanlı birliklerine saldırıp, metrisleri basarak hayli zarar veriyorlardı⁵¹. Yine böyle baskınlardan birinde karakol vazifesindeki Tekeli Mehmed Paşa askerleriyle iki bin kişilik Safevi kuvvetini pusuya düşürmeyi başardı. Yaralanmasına rağmen dört yüz kadarını öldürüp yüz yirmi de esir aldı⁵².

Günlerdir dövülen kalede açılan gediklerin kısa sürede kapatılması ve lağım faaliyetlerinden bir sonuç alınamaması üzerine Osmanlı kurmayları, kalenin ele geçirilmesi için genel bir taarruz yapılmasını kararlaştırdılar⁵³. Lakin bu taarruz da başarısız oldu. Özellikle Mazenderan tüfekçilerinin dirayetli savunması karşısında ağır

⁴⁹ Osmanlı kumandanlarının kalenin kolayca fethedileceğini düşündüğünden yeterli miktarda top getirmediklerini iddiası Mehmed b. Mehmed er-Rûmî'de yer almaktadır, "*Lâkin «Kal'a-i Revan bir müstahkem hisâr olmayub, leşger-i İslâmın ancak üzerine varmasına mevkûfdur, sükkânı olan sürh-serân bir bölük cebân tâyifedür, fi'l-hâl teslîm-i kal'a iderler, zahmetler ihtiyâr olunub minâre-beden ve rüyîn-ten toprak götürülmek lâzım değıldür» deyû ol seferde yeniçeriler ağası bulunan Musli Ağa mukaddemâ serdâr ve a'yân-ı asker mahzarlarında delâyl irâd idüb azîm bahsler itmeğle, cendân kal'a-girlik esbâbi getirülmemişidi.*", *Nuhbetü't-tevârih*, s. 656.

⁵⁰ *Fezleke*, I, s. 375; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 425-426. Safevi tarihçisi Cünâbedî kale ahalesinin eline geçen kilim, halı gibi her şeyi torba niyetine kullanıp surlarda açılan gedikleri doldurduğundan bahsetmektedir, *bkz. Ravzatü's-safeviyye*, s. 860.

⁵¹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 643-645; *Fezleke*, I, s. 375-376; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 426.

⁵² Topçular Kâtibi'ne göre on dört kurşun yarası almış Tekeli Mehmed Paşa Ramazanın 12. günü (23 Eylül 1616) şehit olmuştur, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 644. Kâtip Çelebi ise Tekeli Mehmed Paşa'nın 1.000 kadar baş ve 500 kadar dil alıp orduya geldiğini ve bu sayede meşhur olduğunu yazar, *bkz. Fezleke*, I, s. 375. Tekeli Mehmed Paşa bu muharebede ölmediği anlaşılmaktadır. Zira bir yıl kadar sonra kendisi Safevi emirlerinden Karçakay'ın Erzurum civarını yağmalamasına mukabil Tebriz dolaylarına gönderilecektir.

⁵³ Buna göre Mehmed Paşa bir an önce kalenin ele geçirilmesi için toplamı 90.000'i bulan orduyu 30.000 kişilik kuvvetlere ayırıp her gün üç kez genel taarruz yapılmasını emretmiştir. Cünâbedî, ilk günkü saldırılarda Osmanlı ordusunun 40.000 kayıp verdiğini, kale ile Osmanlı ordusu arasında cesetlerden bir duvar oluştuğunu söylemektedir, *bkz. Ravzatü's-safeviyye*, s. 859-861. İskender Münşî de bu taarruzlar sırasında her gün kaleye 40-50.000 kadar Osmanlı askerinin saldırdığını kaydetmektedir, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 904. Safevi kaynaklarının taarruza katılan askerlerle ilgili verdiği bu rakamlar oldukça abartılıdır. Söyledikleri kadar olmasa da 10-15.000 kadar askerin bu saldırılara katılmış olması daha muhtemeldir.

zayıf verildi. Türkçe-bilmez Hasan Paşa kaleden gelen bir top mermisiyle, Yeniçeri Ağası Muslu Ağa ise tüfekle vurulup şehit oldu⁵⁴.

Osmanlı topçularının şiddetli ateşi altında artık gedikleri kapatmaya yetişemeyen kaledekiler kuşatmanın otuz üçüncü gününde ateşkes istediler ve teslim için “*şahımızla görüşelim*” diyerek üç gün mühlet⁵⁵ talebinde bulundular. Bu talep veziriazam tarafından uygun görülünce top ateşi kesildi. Ancak kısa süre sonra bunun müdafilerin bir hilesi olduğu anlaşıldı. Çünkü içeridekilerin niyeti Şah Abbas ile teslim konusunu görüşmek değil, surlarda açılan gedikleri onarıp kaleyi tahkim etmektir. Bu durum Osmanlı askerleri tarafından anlaşılınca kalenin dövülmesine tekrar başlandıysa da mühimmat ve zahirenin azalması, asker arasında salgın hastalıklar baş göstermesi ve yaklaşan kış fethe dair ümitleri azalttı⁵⁶. Kuşatmayı daha fazla sürdürme imkânı kalmadığını gören Mehmed Paşa son bir teşebbüs olarak Halil Ağa'yı elçi sıfatıyla Şah Abbas'a gönderdi. Veziriazamın Nasuh Paşa zamanında yapılan barışa uygun davranmadığı yönündeki ithamlarına rağmen Şah Abbas, önce Beydilli Saru Bey'i, sonra da Ustaclu Çerağ Sultan'ı elçi olarak yolladı. Çerağ Sultan, Şah Abbas'ın Nasuh Paşa ile yapılan sulha vakıf olmasından dolayı Kadı Han'ı barış müzakereleri için görevlendirileceği bilgisini ilettili⁵⁷. Fakat Mehmed Paşa, Kadı Han'ı beklemeden elli beşinci günde kuşatmayı bitirme kararı aldı (25 Şevval 1025 / 5 Kasım 1616)⁵⁸. Dönüş yolunda Kars'a ulaşıldığında askerlerin taşımaya mecali kalmadığı için topların bir kısmı kaleye konuldu. Ardından Erzurum'a hareket edildi. Ancak şiddetli soğukların yolculuk

⁵⁴ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 644-645; Kâtip Çelebi, Türkçe-bilmez Paşa'nın yaralandığını söyler, bkz. *Fezleke*, I, s. 375.

⁵⁵ Kâtip Çelebi ateşkes süresinin dört gün olduğunu yazmaktadır, bkz. *Fezleke*, I, s. 37)

⁵⁶ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, bu sıkıntı konusunda zahirenin büyük bir kısmını tedbir için saklayan ve askere dağıtmayan defterdarı suçlamaktadır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 645. Naîmâ ise Hasanbeyzâde'ye istinaden bu sürede topçuların Emirgüne'nin sarayını hedef alan atışlar yaptığını, buna mukabil defterdarın padişahın sarayını yıkıp berbat etmeyin diye çıkıştığını kaydeder, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 426. İskender Münşî de Osmanlı ordusunda hastalıkların baş gösterdiğini zikreder, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 906.

⁵⁷ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 906-909.

⁵⁸ Ordunun Revan'a varış tarihinde olduğu gibi muhasaranın kaç gün sürdüğü konusunda da Osmanlı kaynakları arasında birlik yoktur. Nitekim Kâtip Çelebi, Naîmâ ve Münecimbaşı'na göre bu süre kırk dört gündür, bkz. *Fezleke*, I, s. 376; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 426; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 638. Peçevî muhasaranın iki ay sürdüğünü yazar, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 343. Karaçelebizâde ise bu süre için elli beş gün demektedir, bkz. *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 532. İ.H. Danişmend birbiriyle çelişen bu tarihlerden elli beş günü doğru olarak kabul etmiştir, bkz. *Kronoloji*, III, s. 264.

şartlarını oldukça ağırlaştırması nedeniyle özellikle Soğanlı yaylası geçilirken çok sayıda asker kaybedildi⁵⁹.

Bu sırada Safevi Elçisi Kadı Han da Erzurum'a geldi ve sulh şartlarının müzakeresine başlandı. Görüşmeler sonunda 1612 antlaşması esas alınmak suretiyle barış yapılmasına karar verildi. Bununla birlikte Safevilerin her yıl göndermeyi taahhüt ettiği ipeğin miktarı yarı yarıya azaltılarak yüz yüke düşürülmüştü⁶⁰. Antlaşmanın bir sureti Şah Abbas'a gönderilirken, Veziriazam Mehmed Paşa seferin akıbetini ve barış konusunu I. Ahmed'e bildirdi. Ancak Padişah, saraydaki muhaliflerin de etkisiyle yapılan barışı onaylamazken, hem Revan gibi toprak bir kaleyi alamamasından⁶¹, hem de büyük miktarda asker ve hazine kaybına neden olmasından⁶² ötürü Mehmed Paşa'yı azletti (8 Zilkade 1025 / 17 Kasım 1616).

C) Veziriazam Halil Paşa'nın Serdarlığı, Erdebil Seferi ve Serav Antlaşması

Mehmed Paşa Revan seferindeyken İstanbul'da kaymakam (vekil) olarak vezirlerden Gürcü Mehmed Paşa kalmıştı. Ancak bir süre sonra azledilip yerine Etmekçi-zâde Vezir Ahmed Paşa tayin edilmişti. Kaymakam Etmekçi-zâde Ahmed

⁵⁹ Kars'tan yola çıkılacağı gün ansızın başlayan fırtınada ordunun konakladığı çayıra yıldırım düşmüş, barut yüklemekle görevli yüz kadar kişi yaralanmış ve ölmüştür, bkz. *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 532. Şiddetli soğuklar aynı zamanda askerin zahire ihtiyacını da sıkıntıya uğratiyordu "... *ba'dehu Soğanlı Yaylası'n geçüp, asker-i İslâm ziyâde müzâyaka ve şiddet-i şitâlar olup, bir ferdde çadır ve ağırlık kalmayup, bir kile arpa on guruşa ve bir mahalde beşer guruşa ve kal'a altında üçer guruş ile alınurdu. İkişer guruşa da olmuşdur. Yüz bin guruş hazîne cem' olurdu, eğer tedârük olan zahire fûrûht olsa.*", *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 646; *Fezleke*, I, s. 376; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 426.

⁶⁰ *Fezleke*, I, s. 376; *Târih-i Peçevî*, II, s. 343; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 638.

⁶¹ *Fezleke*, I, s. 376; "Çünkü bu haber hazret-i pâdişâh-ı muzaffer-ferr sem'ine irişdi, mûmâ-ileyh Mehmed Paşa'ya «Bu kadar bî-nihâye asker ve hazîne ve mühimmât ile varub Revan gibi bir oldukça kal'ai almağa kâdir olmadın» deyu hâtır-mânde olmağla azl idüb ...", *Nuhbetü't-tevârih*, s. 657; "Çün Dâmâd Mehmed Paşa'nun Revân'da hıdmeti nümâyân olmayup, sù'-i tedbîri iyân ve hîle vü nîreng-i Kızılbaş'a aldanup, kal'aya yürüyüşde direng itmekle, melâ'in, kal'a rahnelerin yapup, Ser'asker-i merkûma reng virdüğü Pâdişâh-ı cihâna beyân kılındı, Şâh-ı dîn-penâh, bu sù'-i tedbîrden âgâh olıcak, Serdâr-ı merkûma bî-huzûr ve derûn-ı dilden rencûr olup, vezâret-i uzmâ ve serdârlığı âhara tevcih ...", bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 888-889.

⁶² Peçevî, "ordu-yı hümayunda kal'a feth olunduğu takdirce alıkonmak için külli zahire idhâr olunmuş idi ve cebehâne makulesinin envâ'ından ve nice kantar barut-ı siyâh ve sâ'ir levâzım ve mühimmât ki had u hasırdan efvân idi cümlesin şâha hibe ve temlik itdiler ve murâd üzere maslahat gördük diyü gitdiler." demekle külliyetli miktarda zahire ve mühimmatın Şah'ın eline geçtiğini yazar, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 343. Ölü sayısıyla ilgili olarak Osmanlı kaynakları net rakamlar vermezken İskender Münşî, Osmanlı ordusunun seferin başından sonuna 40.000 kayıp verdiğini zikreder, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 909. Cünâbadî'ye göre bu sayı 50.000'e yakındır. Ayrıca o, Osmanlı ordusunun pek çok mühimmat, zahire ve alâti terk edip gittiğini belirtir, bkz. *Ravzatü's-safeviyye*, s. 862.

Paşa, Mehmed Paşa'nın azledilmesinden sonra sadaret beklentisine girmekle beraber zalim ve yalancı karakteri buna engel oldu. Sadaret mührü I. Ahmed tarafından Kaptanıderya Halil Paşa'ya verildi (8 Zilkade 1025 / 17 Kasım 1616)⁶³.

Halil Paşa'nın sadarete getirildiği günlerde bir süredir İstanbul'da zorunlu ikamete tâbi tutulan Safevi Elçisi Burun Kasım, I. Ahmed'in emriyle Yedikule'ye hapsedildi⁶⁴. Halil Paşa da ilkbaharda düzenlenecek İran seferine serdar tayin olundu. Ayrıca Kırım Hanı Canibek Giray'a ferman ve harcırah gönderilerek sefere katılması istendi⁶⁵.

Kış boyunca sefer hazırlıkları yapan Halil Paşa⁶⁶, Haziran ayının ortalarına doğru Üsküdar'a geçti (8 Cemaziyelahir 1026 / 13 Haziran 1617)⁶⁷. Mesafe oldukça uzak olduğundan askerın yorgun düşmesi kaçınılmazdı. Bu nedenle Diyarbakır'de kışlanmasına ve ilkbaharla birlikte İran'a yürünmesine karar verildi⁶⁸. Üsküdar'da geçen yirmi günün ardından harekete geçen Halil Paşa, İzmit'e vardığında Erzurum Beylerbeyi Ahmed Paşa'dan bir mektup aldı. Mektupta Safevi ümerasından Karçakay Han'ın yirmi beş bin kadar Kızılbaşla Erzurum dolaylarını yağmaya geldiği, Yeniçeri Ağası Hüseyin'in Kızılbaşları pusuya düşürdüğü, dört beş bin kadarını öldürüp beş yüzünü esir aldığı ve sefer için gerekli zahire, mühimmat ve topların hazırlandığı bildiriliyordu⁶⁹.

⁶³ *Fezleke*, I, s. 376; *Târih-i Peçevî*, II, s. 344-345; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 427-428; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 889; *Sahâîfü'l-ahbâr*, III, s. 638. Söz konusu kaynaklar Halil Paşa'nın veziriazam oluşuyla ilgili herhangi bir tarih belirtmezlerken Karaçelebizâde bu tayinin Zilhiccede (Aralık ayında) vâki olduğunu bildirir, *bkz. Ravzatü'l-ibrâr*, s. 532. Topçular Kâtibi'ne göre ise Saferin guresindedir (8 Şubat 1617), *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 650. Halil Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri için *bkz. J.H. Kramers, "Halil Paşa, Kayserili", İA, V/1, s. 160-161.*

⁶⁴ *Fezleke*, I, s. 377; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 428; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 532.

⁶⁵ *Fezleke*, I, s. 377; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 428. Kırım Hanı'nın 3.000'e yakın askerle gelip orduya katılması hakkında *bkz. BOA, MD 81, nr. 370.*

⁶⁶ Cephane hazırlıkları için Cebecibaşı Mehmed Ağa görevlendirilmiş, Tophane'de 100 adet şâhî darbuzan (top) döktürülmüş, 150 adet araba tamir edilmiş ve zahire iştirası için fermanlar gönderilmiştir, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 656.

⁶⁷ *Fezleke*, I, s. 383; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 431; *Nuhbetü't-tevârih*, s. 658; *Sahâîfü'l-ahbâr*, III, s. 639. Bütün bu kaynaklar istisnasız bir şekilde Veziriazam Halil Paşa'nın Üsküdar'a geçişi için Cumâdelâhire'nin sekizinci hamîs günü derler. Yalnız burada bir çelişki söz konusudur. Hamîs haftanın beşinci günü için kullanılan bir tabir olup Perşembe'yi ifade eder. Bu durumda Perşembe günü Cumâdelâhire'nin onuncu gününe denk gelmektedir (15 Haziran 1616). Biz yine de serdarın Üsküdar'a geçişi için 8 Cumâdelâhire'yi esas aldık. Topçular Kâtibi ise serdarın Cumâdelûlâ evâhîrinde Üsküdar'a geçtiğini, yirmi gün kadar orada kaldığını ve Cumâdelâhire'de hareket ettiğini belirtir, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 658-659. Halil Paşa'nın Üsküdar'a geçtiği günlerde Anadolu'daki kadılara yollanan bir hükümde derbendlerin ve yolların tamiri istenmekteydi, *bkz. BOA, MD 82, nr. 89.*

⁶⁸ *Fezleke*, I, s. 383; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 431.

⁶⁹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 659-660.

Nitekim bu mektupta bahsedildiği gibi Şah Abbas, Osmanlı ordusu İstanbul'dan yola çıktığı sıralarda ikmal ve levazım yollarını vurması için Karçakay Han'ı Erzurum dolaylarına göndermişti. Doğu eyaletlerinde yağma ve talana girişen Karçakay Han kendisine mukabelede bulunan Osmanlı sınır kuvvetlerine yenilince Van'a doğru çekilmişti⁷⁰.

Karçakay Han'ın harekâtına misilleme olarak Van Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa da –ki Mehmed Paşa'nın Revan seferi sırasında Safevilerin Tebriz Valisi Pir Budak'ı mağlup ederek şöhret bulmuştu- Tebriz'e yağma amaçlı bir saldırı planlamıştı. On-on iki bin kadar askerle harekete geçen Mehmed Paşa, Hoy yakınlarındaki Karadere'ye ulaştığında Karçakay Han'ın da Van'a doğru ilerlediği haberi işitildi. Hakkâri hâkimi Yahya Bey başta olmak üzere Kürt beyleri yakınlarını korumak bahanesiyle ordudan ayrılıp geri dönmeye kalkıştılar. Zaten Kürt beylerine kızgın olan Tekeli Mehmed Paşa'nın bunlara engel olmaya çalışmasıyla durum gerginleşti. Münakaşa sonunda birbirlerini hançerleyen Tekeli Mehmed Paşa ile Yahya Bey'in ölmesi neticesinde başsız kalan ordu tamamen dağıldı. Böylece Tebriz saldırısı başlamadan biterken, Karçakay Han, savunmasız kalan Van civarını yağmalayarak ülkesine döndü⁷¹.

İzmit'ten ayrılan Veziriazam Halil Paşa, Konya, Adana, Halep yoluyla Diyarbekir'e ulaştı ve burada askerleri kışaklara dağıtırken, bir yandan da sefer mühimmatının tedarikine başladı (11 Şevval 1026 / 12 Ekim 1617)⁷². Diğer taraftan

⁷⁰ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 921-922.

⁷¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 922-924. Bir diğer Safevi tarihçisi Cünâbadî, Tekelü Mehmed Paşa ile Yahya Bey arasındaki mücadeleye farklı bir yorum getirmiştir. O, Yahya Bey'in yanında 5.000 kişi olduğu halde orduya geç katılmasına kızan ve ağır laflar eden Tekelü Mehmed Paşa'ya “*benim emrimde elli bin hane Kürt var, ben sizin emirkulunuz değilim*” gibi ifadelerle karşılık vermesi üzerine aralarındaki atışmanın kavgaya vardığını ve birbirlerini hançerlediklerini yazar, *bkz. Ravzatü's-safeviyye*, s. 864-865.

⁷² *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, I, s. 662, sefer ihtiyacı için temin edilen mühimmat ve levazım hakkında *bkz.* s. 668-669. Kâtip Çelebi ve ondan naklen Na'imâ, serdarın Diyarbekir'e varış tarihi olarak Şaban ayı (Ağustos) demektedirler, *bkz. Fezleke*, I, s. 383; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 431. Halil Paşa'nın, yirmi gün kaldığı Üsküdar'dan Temmuz başında hareket ettiğini, ordunun konaklayarak gittiğini ve aradaki mesafeyi dikkate alırsak Ağustos ayında Diyarbekir'e ulaşması imkânsızdır. Bu durumda Topçular Kâtibi'nin verdiği ve Ekim ayına tesadüf eden tarih daha mantıklıdır. Diğer taraftan Safevilerle ipek konusunda pazarlık yapan İngilizler de Osmanlı ordusunun hareketini dikkatle takip ediyorlardı. Nitekim bu sıralarda İsfahan'da bulunan İngiliz kumpanya yetkilisi Edward Pattus, etrafta Halil Paşa'nın Halep'te 400.000 kişilik bir ordu topladığı ve hedefinin Erdebil olduğu söylentisinin

Kırım Hanı Canibek Giray askerleriyle Kefe'den Trabzon'a geçerek derhal Gence, Nahçıvan ve Culfa taraflarını yağmalamak için Halil Paşa'dan izin talep etti. İsteddiği izni alınca da adı geçen yerlere akınlarda bulunup, otuz bin kadar esir ve bol miktarda ganimetle Diyarbekir'e serdarın yanına geldi. Bu başarısından ötürü Canibek Giray ödüllendirilip taltif edildi ve Kırım kuvvetlerine Cizre havalisi kışlak olarak tahsis edildi⁷³.

Halil Paşa Diyarbekir'de kışlarken Gürcistan'daki Güril hâkiminden gelen bir mektupta Safevilerin o tarafları ele geçirmek üzere faaliyette bulunduğu belirtilmesi üzerine Batum Beylerbeyi Ömer Paşa, Murtaza ve Sefer paşalarla birlikte Güril, Dadyan ve Açıkbaş bölgelerinin muhafazasına tayin olundu⁷⁴. Öte yandan bu sıralarda Osmanlı tahtında bir değişiklik gerçekleşti ve vefat eden I. Ahmed'in yerine kardeşi I. Mustafa geçti (23 Zilkade 1026 / 22 Kasım 1617). I. Mustafa'nın tahta çıkışıyla birlikte yaklaşık bir yıldır Yedikule'de hapis tutulan Safevi elçisi Burun Kasım serbest bırakılıp Halil Paşa'nın yanına yollanırken⁷⁵, cülus bahanesiyle Şah Abbas'a da bir name gönderildi⁷⁶.

Tahttaki değişiklik Veziriazam Halil Paşa'nın konumunu etkilemezken, I. Mustafa gönderdiği bir mektupla seferin geleceğiyle ilgili kararı kendisine bıraktı. Birkaç ay sonra akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle azledilen Mustafa'nın yerine geçen II. Osman da (1 Rebiyülevvel 1027 / 26 Şubat 1618) Halil Paşa'ya karşı selefinden farklı davranmadı⁷⁷. Hatta II. Osman'ın cülusunu bildirmek için İran'a gönderilen Ömer Ağa isimli elçiyle savaş ya da barış konusunda son kararın Halil Paşa'ya ait olduğu Şah Abbas'a da iletildi⁷⁸. Ömer Ağa Safevi Şahı'na veziriazamdan da bir name götürmüştü ve bu namede barışın mümkün olabilmesi için çözülmesi gereken meseleler sıralanmıştı. Buna göre öncelikle bir yıl kadar evvel Mehmed Paşa ile yapılan

dolaştığını yazıyordu, bkz. *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1517-1621*, Volume III, belge nr. 446.

⁷³ *Gazânâme*, 106b-107a; *Târih-i Peçevî*, II, s. 364. Münecimbaşı ve Mehmed b. Mehmed'e göre Kırım Hanı'nın yanında kırk bin asker bulunmaktadır, bkz. *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 639; *Nuhbetü't-tevârih*, s. 659.

⁷⁴ *Fezleke*, I, s. 384; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 432; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 639-640.

⁷⁵ *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 535.

⁷⁶ *Hammer Tarihi*, VIII, s. 177. Padişahın, Nasuh Paşa zamanında yapılmış müsalahadan duyduğu memnuniyeti bildiren bu namenin metni için bkz. *Düstûrül'inşâ*, 72b-75b.

⁷⁷ *Gazânâme*, 107b-109a.

⁷⁸ Ganizâde Nadi'rî elçinin adını Ömer Ağa olarak zikrederken (*Gazânâme*, 110a), İskender Münşî ise bu ismi Hasan Ağa olarak yazmaktadır (*Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 931).

müzakerelerde üzerinde uzlaşılamayan Gürcistan ve Van dolaylarındaki ihtilaflı bölgelerin kime ait olacağını belirlenmesi, Irak-ı Arap'ta halen Safevi işgalindeki bazı kalelerin hemen boşaltılması isteniyordu. Yine Safevi Şahı'ndan her yıl göndermeyi taahhüt ettiği iki yüz yük ipeği bir an önce göndermesi ve sınır meselelerinin çözümü için tam yetkili bir elçinin tayini talep ediliyordu. Mektubun sonunda Halil Paşa, görüşmelerin başlaması için önkoşul olarak ileri sürdüğü bu hususlar bir çözüme kavuşmazsa barışın mümkün olamayacağını kesin bir dille bildirirken, şartların reddi halinde Kırım Hanı'nın da destek verdiği bu seferin kaçınılmaz olacağını belirtmekteydi⁷⁹.

Gönderdiği mektuba Şah Abbas'ın cevap vermekte nazlanmasını bir oyalama taktiği olarak yorumlayan Veziriazam Halil Paşa baharın gelişiyle birlikte Tebriz'e doğru harekete geçti. Bu sırada Kırım Hanı Canibek Giray'a da haber verilip, Safevilerin Osmanlı ordusunun ilerlemesinden haberdar olup sınır halkını İran'ın içlerine sürgün etmeden evvel harekete geçip hudut boyuna akın yapması istendi. Bunun üzerine Kırım Hanı da Bahadır ve Sufi beylerin kumandasında dört-beş bin kadar adamı yağmaya gönderirken, bunlar Nahçıvan civarından otuz-kırk bin koyun, dört-beş bin at, iki bin deve ve üç bin kadar esirle geri dönüp Tatvan civarında Canibek Giray ile buluşup Osmanlı ordusuna katıldılar⁸⁰.

Osmanlı ordusunun harekete geçmesi üzerine durumun ciddiyetini kavrayan Şah Abbas, Ömer Ağa ile beraber kendi elçisi Mirza Muhammed Hüseyin-i Ebherî'yi veziriazama gönderdi. Halil Paşa Van'a ulaştığında Safevi elçisini huzuruna kabul etti. Elçinin getirdiği mektupta Şah, Revan seferinden sonra Mehmed Paşa ile müzakere olunan şartlar çerçevesinde barışa hazır olduğunu beyan ediyordu⁸¹. Mirza Muhammed'i alıkoyan Veziriazam Halil Paşa, Defterdar Hekim Osman Ağa'yı İstanbul'dan dönen Safevi elçisi Burun Kasım ile beraber Şah Abbas'a yolladı⁸². Elçi vasıtasıyla Şaha gönderdiği mektupta barış görüşmelerine başlanabilmesi için yerine getirilmesi gereken şartları bir kez daha hatırlatan Halil Paşa, ayrıca barışın devamını temin için III. Murad

⁷⁹ *Düstûrî'l-inşâ*, 148a-149a.

⁸⁰ *Gazânâme*, 110b-111b.

⁸¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 931.

⁸² *Gazânâme*, 114a.

zamanında olduğu gibi Safevi şehzadelerinden birisinin rehin olarak verilmesini ve iki yüz yük ipeğin de hemen gönderilmesini talep etmekteydi⁸³.

Elçilerin geliş gidişi ve mektuplaşmalara rağmen bir sonuç alınamayınca yola devam eden Osmanlı ordusu İran topraklarına girdi ve etrafı yağmalayarak Tebriz yakınlarına kadar ilerledi. Asıl hedefin Erdebil olduğunu öğrenen Şah Abbas kuvvetlerinin büyük bir kısmını, Tebriz'in muhafazasına tayin ettiği Karçakay Han'ın emrine verip, kendisi de Erdebil'i korumak için Kazvin'den hareket etti. Lakin bu şartlarda Osmanlı ordusunun karşısına dikilmesinin mantıklı bir yol olmadığını bildiğinden geleneksel Safevi taktiğini uygulamaya karar verdi. Karçakay Han'a Tebriz'i boşaltmasını emrederken, kendisi de Osmanlıların geçeceği yolları ve etrafını tahrip ederek ülkenin içlerine doğru çekilmeye başladı⁸⁴. Kısa süre sonra Tebriz'e ulaşan Osmanlı ordusu boşaltılmış ve tahrip edilmiş bir şehirle karşılaştı. İran içlerine doğru ilerleyen orduya arkadan saldırı olabileceği ihtimaline karşı önce Tebriz Kalesi'ne asker konulması düşünüldü. Lakin başta susuzluk olmak üzere bir takım sıkıntılar yüzünden kalenin ikamete uygun olmaması nedeniyle bu fikirden vazgeçilerek surların yıkılmasına karar verildiği gibi şehirde barınmaya müsait bir duvar dibi dahi bırakılmadı⁸⁵.

Tebriz'den sonra Erdebil istikametinde yürüyüşe devam eden Osmanlı ordusu üç menzil sonra Fehusfec (فهوسفج) kasabasına vardığında⁸⁶ elçi Hekim Osman Ağa Erdebil'den geri döndü. Zira Şah Abbas Osmanlı ordusunun Erdebil'e yaklaşması dolayısıyla oldukça endişelenmiş ve Hekim Osman Ağa'yı acele olarak Osmanlı ordugâhına yollamıştı⁸⁷. Osman Ağa ile gönderdiği mektupta Şah Abbas sulh taraftarı olmasına rağmen iki taraf arasındaki görüşmelerde hep aynı konulara odaklanıldığından

⁸³ *Düstürü'l-inşâ*, 149b-150b. Hekim Osman Ağa'nın Şah Abbas ile müzakeratına dair bkz. *Zindegâni*, V, s. 1680-1686.

⁸⁴ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 932-933. İsfahan'daki İngiliz temsilcisi Şah Abbas'ın bu politikasını övüyor, 100.000 kişilik ordusunu üç kısma ayırıp düşmanlarının ikmal yollarını kestiğini ve bu sayede Osmanlı ordusunun birkaç aylık yiyeceğinin kalmakla oldukça güç durumda bulunduğunu yazıyordu, bkz. *Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1517-1621*, Volume III, belge nr. 446.

⁸⁵ *Gazânâme*, 114b-115a.

⁸⁶ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 933.

⁸⁷ Şah Abbas'ın yanında bulunan İtalyan seyyah Pietro della Valle Osmanlı ordusunun Erdebil'e yaklaşması dolayısıyla gerek halkın, gerekse de Şah'ın oldukça endişeli ve üzgün olduğunu, hatta Şah Abbas'ın atalarının merkadine gidip sabahlara kadar ağlayıp dua ettiğini yazmaktadır, bkz. *Viaggi*, I, s. 784-785.

barışın sağlanamadığını ifade ediyordu. Mamafih her sene yüz yük ipek ve değerli hediye göndermeyi kabul ettiğini, yalnız oğullarından birini çeşitli mahzurlar dolayısıyla Osmanlı payitahtına göndermesinin mümkün olmadığını, lakin akrabasından kim istenirse rehin verebileceğini belirtmekteydi⁸⁸.

Halil Paşa ile Şah Abbas arasında bu mektuplaşmadan da bir sonuç çıkmazken, elçi Hekim Osman Ağa'nın dönüş yolunda Tebriz halkının perişan bir halde Karçakay Han tarafından iç bölgelere doğru sürüldüğünden ve Safevi ordusunun bu işle meşguliyetinden bahsetmesi kafaları karıştırdı. Zira Osman Ağa, Kırım Hanı'nın birkaç bin atıyla yapacağı bir saldırı ile hem Safevi kuvvetlerine önemli bir darbe indirileceği, hem de külliyetli miktarda ganimet elde edileceği iddiasındaydı ve şimdi Osmanlı savaş divanı böyle bir baskının mümkün olup olamayacağını tartışmaktaydı⁸⁹. Başta Defterdar Baki Paşa olmak üzere bazı tecrübeli kurmayların yedi konak mesafeyi hızlı bir şekilde alan askerin dinlenmeye fırsat bulamadan girişeceği bir savaşta başarı kazanamayacağı şeklindeki muhalefetlerine rağmen, özellikle Tatar Hanı ve Abaza Paşa'nın baskıları sonucu Veziriazam Halil Paşa harekâta onay verdi. Diyarbekir Beylerbeyi Mustafa Paşa, Van Beylerbeyi Elmacı Paşa, Sivas Beylerbeyi Osman Paşa, Rumeli Beylerbeyi Arslan Paşa, Halep Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa ile Kırım Hanı Canibek Giray Han'ın memur edildiği bu baskına Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa serdar tayin olundu. Ganimet hırsıyla bir an önce yola koyulmak isteyen bu kuvvetler yanlarına iki de top alarak yola çıktılar (1 Ramazan 1027 / 22 Ağustos 1618) ve sekiz konaklık mesafeyi hiç dinlenmeden iki buçuk günde alıp Serav sahrasına ulaştılar⁹⁰. Ancak yorgunluktan bitap düşmüş ve dikkatleri dağılmışken bir anda baskını önceden haber almış olan Karçakay

⁸⁸ *Gazânâme*, 115a-115b.

⁸⁹ Abdurrahman Hibri, diğer Osmanlı vekayinamelerinden farklı olarak veziriazamın, Kırım Hanı'nı Şah Abbas'ı savaş meydanına çekmekle görevlendirdiğini, fakat Şah'ın kendi yerine Karçakay Han'ı gönderdiğini yazmaktadır, *bkz. Defter-i Ahbâr*, 5a-b.

⁹⁰ *Târih-i Peçevî*, II, s. 364-366; *Fezleke*, I, s. 391-392; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 443; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 676-678; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 645. İ.H. Danişmend, Pül-i Şikeste bozgununu 20 Ramazan 1027 / 10 Eylül 1618 günü vukuatı olarak yazmaktadır, *bkz. Kronoloji*, III, s. 274. Oysa Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Kırım Hanı ve beraberindekilerin hareketini 1 Ramazan / 22 Ağustos günü olarak zikrederken, diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ordunun iki buçuk günde Serav'a ulaştığı dikkate alınırsa bu bozgunun tarihinin 3-4 Ramazan / 24-25 Ağustos olması gerekir.

Han'ın pususuna düřtüler⁹¹. Pol-i Şikeste (Kırık-köprü) bozgunu olarak da bilinen ve birkaç saat süren çatışma sonunda Hasan Paşa, Rumeli Beylerbeyi Arslan Paşa ile Diyarbekir Beylerbeyi Mustafa Paşa ölürken Elmacı Mehmed Paşa ile Şirvanlı Mustafa Paşa esir düştüler. Esirler arasında beş yüz kadar asker de bulunuyordu. Ölenlerin sayısı ise oldukça fazlaydı⁹². Baştan beri harekâtın en büyük taraftarı Kırım Hanı Canibek Giray esir düşmesine ramak kala yeniçeriler ile Şam askerinin dirayetli savunması sayesinde kurtulmayı başarırken, vekili Mirza Bey ve birkaç adamı Safevilerce yakalandı⁹³.

Karçakay Han kazandığı zaferi Şah Abbas'a bildirmesi için Yusuf adlı bir adamını Erdebil'e gönderdi. Bu sırada Erdebil'i boşaltıp çevre köyleri de yakarak Osmanlı ordusunun ileri hareketini engelleyecek tedbirleri almakla uğraşan Şah Abbas, bu müjdeye oldukça sevinirken, halkı evlerine dönmek konusunda serbest bıraktı ve Karçakay Han'a zaferden duyduğu memnuniyeti ilettili⁹⁴. Buna mukabil Karçakay Han da Mirza Bey vasıtasıyla iki beylerbeyi ile sayıları beş yüzü bulan diğer esirleri Erdebil'e Şah'ın yanına gönderdi⁹⁵.

⁹¹ Karçakay Han'ın Osmanlı ordusunun hareketini önceden nasıl öğrenip pusu kurduğıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Na'imâ, Hasanbeyzâde'den naklen Karçakay Han'ın halkı göç ettirirken sergilediğı perişanlığın aslında Elçi Osman Ağa'yı kandırmak için yapılan bir düzmece olduğunu ve Osmanlı kuvvetlerinin baskın için kıskırtıldığını yazar. Ona göre birkaç yıl önce Kırım'daki hanlık mücadelesinden kaçarak Safevi Şahı'na sığınan Şahin Giray, adamlarından bazılarını casusluk amacıyla Canibek Giray'ın askerleri arasına sokup Kızılbaş kuvvetlerinin silahsız ve gafil durumda buldukları şayiasını yaymış, bu dedikodular Osman Ağa'nın ifadeleriyle de desteklenince ganimet hırsına kapılan Kırım Hanı baskın için özellikle direktmiştir, *bkz. Târih-i Na'imâ*, II, s. 444. Buna mukabil İtalyan seyyah Pietro della Valle, Osmanlı ordusunda bulunan Kızılbaş Ali Bey'in önceden yola çıkarak baskını Karçakay Han'a haber verdiğini ve pusunun bu suretle kurulduğunu zikretmektedir, *bkz. Viaggi*, I, s. 804-805.

⁹² *Târih-i Peçevî*, II, s. 366; *Fezleke*, I, s. 392; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 443-444; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 645. Münşi'ye göre Osmanlı kaybı 15.000 civarındadır, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 935-936.

⁹³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 935.

⁹⁴ Pietro della Valle'ye göre birkaç yıl önce Gürcistan seferi sırasında kiliselerin yakılması yüzünden şimdi Şah ve Erdebil halkı, Osmanlı ordusunda bulunan Tahmures Han'ın intikam için saldırmasından çekiniyorlardı. Nitekim Tahmures Han'ın serdardan bir miktar kuvvet alıp Erdebil'e Şeyh Safiyüddin'in tekkesini yakmaya geldiğı şekilde bir şayia yayılınca tekkenin boşaltıldığını, hatta Şah'ın ecdadının kemiklerinin bile taşınmasına cüret edildiğini, lakin zafer haberi üzerine bundan vazgeçildiğini kaydeder, *bkz. Viaggi*, I, s. 802; *Zindegâni*, V, s. 1679-1680. Diğer yandan Şah Abbas'ın Karçakay Han'ın zaferine sevinmekle birlikte temkinli olduğı anlaşılmaktadır. Na'imâ'nın yazdığına göre, Erdebil'de Şeyh Safiyüddin'in merkadinde dua ederken Osmanlı askerinin bütünüyle bozulduğı müjdesi verildiğinde Şah, savaşta yeniçeri ağasının diğer bölük ağaları ile hazır olup olmadığını sormuş, hayır yanıtını alınca da hiddetlenerek "evvelâ Tatar Osmanlı değildir, birkaç beylerbeyi ve bir miktar asker bozulmakla ne hâsıl olur?" diyerek barış için teşebbüste bulunmuştur, *bkz. Târih-i Na'imâ*, II, s. 444.

⁹⁵ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 936.

Bozgun haberi Halil Paşa'ya ulaşınca hemen kurmaylarıyla bir durum değerlendirmesi yaparak ne yönde hareket edilmesi gerektiğini tartıştı. Kurmayların bir kısmı Safevi kuvvetlerinin Osmanlı ordugâhına baskın yapabileceği endişesiyle geri çekilmeyi önerdiler. Başta Defterdar Baki Paşa olmak üzere bazı tecrübeli devlet adamları buna karşı çıktılar. Onlar geri çekilmenin Safevileri cesaretlendireceğini, ileri hareketin askerin maneviyatını yükselteceğini ve Şahı şaşırtacağını söyleyerek Erdebil'e doğru yürüyüşe devam edilmesi fikrini savundular. Bu fikir Halil Paşa tarafından da desteklendi ve ordu Erdebil'e doğru yola koyuldu⁹⁶. Osmanlı ordusunun Erdebil üzerine hareketi gerçekten de Şah Abbas'ı şaşırtmış, üstelik kaygılandırmıştı. Pol-i Şikeste'de kazanılan zafer üzerine tertip edilen şenlikler yasaklanırken, Erdebil'in ve tekkenin boşaltılması bir kez daha gündeme geldi⁹⁷.

Aynı günlerde Bağdat Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya bir ferman gönderilerek Kerkük Beylerbeyi, civardaki sancakbeyleri ve Kürt hâkimleriyle müştereken Safevilerin elindeki Penhuvan Kalesi'ni zaptetmesi, sonra da Kızılhisar ve Erdelan üzerinden ordu-yı hümayuna dâhil olması emredildi. Ancak bu vazife, Bağdat kullarının emri dinlemeyip Mustafa Paşa'ya muhalefet ederek çadırlarını taşra çıkarmamaları yüzünden yerine getirilemedi. Bağdat'ta toplanan diğer asker bir süre bekledikten sonra sefer mevsiminin sonuna yaklaşılması dolayısıyla vilayetlerine geri döndüler (26 Zilkade 1027 / 14 Kasım 1618)⁹⁸. Veziriazam Halil Paşa, Erdebil'e hareketinden sonra Hekim Osman Ağa'yı tekrar Şah Abbas'a yollayarak rehin ve arazi talebinden vazgeçtiğini, her yıl gönderilecek ipek karşılığında sulha razı olduğunu bildirdi. Ayrıca barış yapıldığı takdirde iaşenin azlığı ve gelinen yolun haraplığı yüzünden dönüşün Meraga üzerinden yapılacağı belirtildi⁹⁹.

⁹⁶ *Târih-i Peçevî*, II, s. 367; *Fezleke*, I, s. 392; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 444-445; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 645-646; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 537. Ganizâde Nadirî bu sırada asker arasında bazı kişilerin şimdiye kadar bir Osmanlı serdari Erdebil'e teveccüh etmemiş ve Tebriz'den bir konak ileri gitmemiştir diyerek vehme kapıldıklarını, bunu duyan Veziriazam Halil Paşa'nın da üzüntüyle karışık bir kızgınlıkla Erdebil'e hareket emrini verdiğini yazar, bkz. *Gazânâme*, 115b-116a. Öte yandan İskender Münşî'nin kaydına göre Burun Kasım, Veziriazam huzuruna çıktığında “*biz sulh istedikçe ne diye üzerimize gelirsiniz*” diye sormuş, Halil Paşa da cevabında “*yiyeceğimiz bittiğinden gelmek zorunda kaldık*” demiştir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 933. Cünâbadî ise, Halil Paşa'nın Tebriz'de kışlamak niyetinden bahseder, bkz. *Ravzatü's-safeviyye*, s. 867.

⁹⁷ *Viaggi*, I, s. 808.

⁹⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 680-681.

⁹⁹ *Gazânâme*, 115b; *Viaggi*, I, s. 812-813.

Şimdiye kadar hep savaş taraftarı bir görüntü çizen Vezirazam Halil Paşa'nın daha önce dayatılan şartlardan vazgeçerek barışa razı bir tavır içerisinde girmesi Osmanlı Devleti'nin batı sınırındaki bazı olumsuz gelişmelerle ilgiliydi. Zira Boğdan işlerine müdahaleleri, Eflak ve Boğdan voyvodalarını himayeye kalkışmaları ve I. Ahmed'in saltanatının son yıllarında Kazakların Karadeniz kıyısındaki şehirlere saldırıları nedeniyle Lehlilerle ilişkiler gerginleşmişti¹⁰⁰. Bu meselelerin çözümü için Lehistan'a sefer açılması düşünüldüğünden Vezirazam Halil Paşa'nın doğu sınırında bir an önce barışı sağlayıp başkente dönmesi zorunluluk haline gelmişti¹⁰¹. Diğer taraftan kışın yaklaşması da savaşı sona erdirmeyi gerektiren sebeplerdendi. Zira sabık Vezirazam Mehmed Paşa'nın Revan seferinden dönüşte kış nedeniyle çektiği sıkıntı ve verilen kayıplar henüz hafızalarda tazeliğini koruyordu.

Halil Paşa, barışı isteyen taraf olmakla birlikte Şah Abbas'ın hileye başvurmasını engellemek için orduyla birlikte ilerleyişini sürdürdü. Erdebil'e bir menzil uzaklıktaki Serav'a vardığında Karasu adlı mevkiye kondu ve Şah'ın cevabını beklemeye koyuldu. Yine de teyakkuzu elden bırakmayıp, Erdebil'de olduğu bilinen Şah Abbas'ın ani bir saldırıda bulunabileceğini düşünerek orduyu muharebeye hazır bir şekilde bekletti ve etrafa karakollar kurdurdu. Kırım kuvvetlerini de Erdebil çevresine yağma ve talana gönderdi. Civardaki köyler Safevilerce boşaltılıp yakılmış olmasına rağmen birçok gizli zahire deposu bulunurken, ele geçirilen arpa ve buğday iase sıkıntısı çeken orduya getirilerek askerlere dağıtıldı¹⁰².

Osmanlı ordusunun Erdebil'e bir konak mesafeye kadar yaklaşması nedeniyle tedirgin olan Karçakay Han, Halil Paşa'ya özür içeren mektuplar gönderip, Şah'ın muradının sulh olduğunu, elçinin yola çıkmak için hazırlıklar yaptığını, birkaç güne kadar Osmanlı ordugâhına varacağını belirterek daha fazla ilerlememesi ricasında bulundu. Vezirazam da Karçakay Han'ın bu isteğini karşılıksız bırakmayarak bir menzil ötedeki Erdebil üzerine yürümedi. Kısa süre sonra da Şah'ın elçisi Burun Kasım sulh

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 173-175.

¹⁰¹ Pietro della Valle, Avrupa'dan dönen Ermeni tüccarların Osmanlı-Lehistan münasebetlerinin bozulduğuna ve Lehliler üzerine bir sefer düzenleneceğinden Vezirazam Halil Paşa'nın İstanbul'a çağrıldığına dair haberler getirdiklerini yazmaktadır, bkz. *Viaggi*, I, s. 815-816.

¹⁰² *Gazânâme*, 115b-116a; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 681.

şartlarını müzakere için Osmanlı ordugâhına ulaştı¹⁰³. Hemen Veziriazam Halil Paşa'nın huzuruna kabul edilen Safevi elçisinin ukala ve mağrur tavrı müzakerelerin gergin bir havada başlamasına neden oldu¹⁰⁴.

Safevi elçisi Burun Kasım ile yürütülen müzakereler sırasında barışın, sabık Veziriazam Mehmed Paşa zamanında kararlaştırılan şartlar çerçevesinde yapılması konuşulmuştu. Ancak bunun için Ahıska'daki Osmanlı egemenliğinin ve Bağdat civarında işgal altındaki Osmanlı kalelerinin boşaltılmasının Şah Abbas tarafından kabul edilmesi gerekiyordu. Ayrıca Mehmed Paşa zamanında söz verildiği gibi Safevi Şahı'nın her yıl yüz yük ipek ve diğer hediyeyi göndermesini de şart koşuyorlardı. Osmanlıların ileri sürdüğü bu şartlar metne dökülerek Veziriazam Halil Paşa tarafından imzalandı ve Kasım Bey ile birlikte giden Cebecibaşı Mehmed Ağa vasıtasıyla Şah Abbas'a gönderildi (6 Şevval 1027 / 26 Eylül 1618)¹⁰⁵.

Cebecibaşı Mehmed Ağa Erdebil'e varıp Şah Abbas'ın huzuruna çıktı ve sulh şartlarını sundu. Buna istinaden Şah iyi niyet göstergesi olarak başta Van Beylerbeyi Almacı Mehmed Paşa olmak üzere üst rütbelerden bazı esirleri serbest bıraktı. Aynı iyi niyeti Halil Paşa da Osmanlı ordusunun Erdebil civarına yağma için saldırmasını yasaklayarak gösterdi. Ardından kurmaylarıyla kendisine sunulan şartları müşavere eden Şah Abbas barış teklifini kabul etti ve cevabını Burun Kasım, Cebeci Mehmed Ağa ve serbest bıraktığı esirlerle birlikte Osmanlı karargâhına yolladı¹⁰⁶. Ayrıca Şah Abbas, iaşe sıkıntısı çeken Osmanlı ordusuna yüzlerce deve yükü zahire ile küçükbaş

¹⁰³ *Gazânâme*, 116b-117a.

¹⁰⁴ Şiddetli rüzgârın olduğu bir günde gelen Safevi elçisi Burun Kasım huzura çıktığında “Bizim ile sulh edersiz ve döner üzerimize asker gönderirsiniz, sizin kangı sözünüze i’timad edelim” diye çıkışınca, Dilaver Paşa konuyu değiştirmek için “Kasım Bey bu diyârın rüzgârı her zaman böyle şedid mi eser?” demiş, elçi cevaba yeltendiği sırada nüktedanlığı ile meşhur Baki Paşa “Yok Sultanım! Bu rüzgâr şimdi Kasım Bey’in burnu yelidir” diyerek burnunun büyüklüğü ile dikkat çeken elçinin mağrur tavrını bozmuş ve ortamda gülüşmelere yol açmıştır. Baki Paşa'nın bu latifesi Şah Abbas'ın oldukça hoşuna gitmiş ve kendisine üç katar yükü hediye göndermiştir, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 368; *Fezleke*, I, s. 393-394; *Târih-i Na’imâ*, II, s. 445; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 646; *Hammer Tarihi*, VIII, s. 178. Burnunun büyüklüğü ile alay edilmesinden olsa gerek Kasım Bey'in adı nâmelerde Yadigâr Ali Sultan şeklinde geçmektedir, bkz. *Târih-i Na’imâ*, II, s. 448; *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 687.

¹⁰⁵ *Gazânâme*, 118a-120a. Topçular Kâtibi, Veziriazamın niyetinin aslında Erdebil'in varoşlarını yağmalamak olduğunu, fakat diplomatik teamüllere göre “nâmeleri muktezâsınca Erdebil’e mukaddem elçi göndermek lâzımdır” diyerek, üslup bilen Cebecibaşı Mehmed Ağa'nın gönderildiğini yazar, bkz. *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 682; Bellan, *a.g.e.*, s. 239-241. Cülek sahrasında kaleme alınan sulhname müsveddeleri için bkz. *Düstûrül-inşâ*, 150b-153a.

¹⁰⁶ *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 682; *Târih-i Âlem-ârâ-yı ‘Abbâsî*, II, s. 937.

hayvan, veziriazam ve sair paşaların her birine birkaç deve yükü yiyecek, içecek ve hediyeler gönderdi¹⁰⁷.

Şah Abbas cevabında her yıl için taahhütte bulunduğu ipek ile diğer hediyelerin hazırlığına başladığını ve yakında muteber bir elçiyle göndereceğini ifade edince Halil Paşa, kış gelmeden ordunun Erzurum'a ulaşabilmesi için Ekim ayı sonlarına doğru hareket emri verdi¹⁰⁸. Merend yakınlarına ulaşıldığında Veziriazam Halil Paşa, Tebriz üzerine giderken Van'da alıkoyduğu Safevi elçisi Mirza Muhammed Hüseyin-i Ebherî'yi serbest bıraktı ve sınırı aşana kadar Osmanlı ordusunu takiple görevlendirilen Karçakay Han'a peşini bırakması için geri gönderdi¹⁰⁹. Osmanlı ordusu Erzurum'a ulaştığında Halil Paşa, Kırım Hanı'nı ülkesine uğurladı ve kendisi de kışlamak için Tokat'a geçti (6 Zilhicce 1027 / 24 Kasım 1618)¹¹⁰. Halil Paşa, Tokat'ta iken Van Beylerbeyi Hasan Paşa'dan Safevi elçisi Yadigâr Ali Sultan'ın yüz yük ipek ve sair hediye ile birlikte 4 Aralık 1618'de Van'a vasıl olduğu haberini, hemen ardından da Padişahın Safevilerle yapılan barıştan dolayı duyduğu memnuniyeti bildiren mektubunu aldı¹¹¹. Buna rağmen Halil Paşa İstanbul'daki muhaliflerin kışkırtmaları nedeniyle Serav Sahrası'ndaki hezimetten sorumlu tutularak kısa süre sonra azledildi ve selefi Mehmed Paşa bir kez daha sadarete getirildi (1 Safer 1029 / 18 Ocak 1619)¹¹².

Safevi elçisi Burun Kasım ya da resmî belgelerdeki adıyla Yadigâr Ali Sultan 1619 yılı baharında yanında getirdiği yüz yük ipek ve diğer hediyelerle birlikte

¹⁰⁷ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 683; Osmanlı ordugâhına gelen zahirenin kaç deve yükü olduğu farklı kaydedilmiştir. Bu rakam Münşî'de 500'dür, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 937. *Gazânâme*'de ise (123a) 500–600 deve yükü şeklinde geçmektedir. Peçevî, Kâtip Çelebi ve Naîmâ 800 rakamını vermektedir, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 369; *Fezleke*, I, s. 393; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 445. Cünâbadî ise yiyecek sıkıntısı çeken Osmanlı ordusuna İran'dan günlük narhla yiyecek alabilmeleri için Şah tarafından ruhsatname verildiğini yazar, bkz. *Ravzatü's-safeviyye*, s. 871.

¹⁰⁸ *Gazânâme*, 123a-123b; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 683.

¹⁰⁹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 937.

¹¹⁰ *Gazânâme*, 124a; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 683.

¹¹¹ *Gazânâme*, 124a. Yalnız burada bir çelişki söz konusudur. Zira Safevi Elçisi Yadigâr Ali Sultan'ın beraberindeki ipeklerle birlikte Van'a gelişi üzerine Veziriazam Halil Paşa'nın yanında bulunan bir diğer Safevi Elçisi Burun Kasım'ı serbest bıraktığı yazılıdır. Oysa bazı Osmanlı kaynaklarında Yadigâr Ali Sultan ile Burun Kasım'ın aynı kişi olduğu belirtilmektedir, bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 448; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 687. Safevi Şahı'nın mektubu üzerine II. Osman'ın Halil Paşa'ya gönderdiği name için ayrıca bkz. *Gazânâme*, 124b-127a.

¹¹² "Halil Paşa su-i tedbir idüb bu kadar asker-i İslâm'un inhizâmına bâ'is olmuşdur diyü Ömer Hoca'nın ilkâsı ve tâm '-ı hâmu belasıyla ve akd itdüği sulh dahi rızâ-yı hümâyûn-ı padişâhiye muvâfık olmamışdır dimesiyle Halil Paşa sadaretden ma'zûl ve mûmâileyh Mehmed Paşa mevsûl kılındı", bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 370; *Fezleke*, I, s. 397; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 448; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 646.

İstanbul'a ulaştı. Merasimle Edirne Kapısı'ndan şehre dâhil olup Vefa'daki Pertev Paşa Sarayı'na yerleşti¹¹³. Bütün yazı İstanbul'da geçiren Safevi elçisi sonbaharda II. Osman huzuruna çıkarıldı ve kendisine antlaşmanın mühürlü bir sureti takdim edildi (19 Şevval 1028 / 29 Eylül 1619). Sabık Veziriazam Halil Paşa ile kararlaştırılan şartlar çerçevesinde hazırlanan ve iki devlet arasında yeni bir barış sürecini başlatan bu antlaşmanın maddeleri şu şekildeydi¹¹⁴:

- ✓ Sınırın belirlenmesinde Kanunî Sultan Süleyman ile Şah Tahmasb arasında 1555'te yapılan antlaşma esas alınacaktır,
- ✓ Derne ve Dertenk Safevilerde kalacak, Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'ne ait olup, daha sonra Safevilerce işgal edilmiş Bağdat ve Şehrizor vilayetleri civarındaki bölgeler boşaltılıp iade edilecektir,
- ✓ Kars Kalesi ile Ahıska Beylerbeyliği topraklarındaki kaleler Osmanlı Devleti'nde kalacaktır;
- ✓ Dağıstan'da başta Şemhal hâkimi olmak üzere Osmanlı Devleti'ne tabi hanlara herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır,
- ✓ Esirler karşılıklı olarak serbest bırakılıp ülkelerine dönmelerine müsaade edilecektir,
- ✓ Safevi Şahı her yıl haraç olarak yüz yük ipek veya buna mukabil hediye gönderecektir,
- ✓ İran'da Hz. Ayşe ile Peygamberin bazı ashabına küfür ve lanet okunması (tebarra'ilik) yasaklanacaktır.

1618'de Serav Sahrası'nda imzalanan Osmanlı-Safevi barışı bir yıl önce 1617'de sabık Veziriazam Mehmed Paşa ile Şah Abbas arasında kararlaştırılan, lakin muhaliflerin tahrikiyle I. Ahmed tarafından reddedilen antlaşmanın bir anlamda resmiyet kazanmasıydı. Halil Paşa serdarlığında yapılan seferde onca masrafa ve kayba rağmen başarılı olamayan Osmanlılar, hedeflerine ulaşamayınca daha önce onaylamaktan kaçındıkları bir antlaşmayı kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardı.

¹¹³ Fezleke, I, s. 397; Târih-i Na'îmâ, II, s. 448-449; Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi, II, s. 687.

¹¹⁴ Münşe'âtü's-selâtin, II, s. 262-265.

D) Serav Antlaşması'ndan Sonra Tarafların İlişkileri

Serav Antlaşması'nın imzalanmasından sonra taraflar arasında antlaşma hükümlerinin uygulanması ve karşılıklı güven tazelemek amacıyla bir süre daha mektuplaşmalar devam etti. Nitekim Şah Abbas'ın barış ve dostluğun devamını temenni eden namesine yazılan cevapta, sınır boyundaki beylere ve hâkimlere Safevi sınırına kesinlikle müdahale ve taarruzda bulunmamlarının emredildiği, barışın devamının iki tarafın da antlaşma hükümlerine uymasıyla mümkün olacağı vurgulandı. Diğer taraftan 1555 Amasya Antlaşması'na göre Osmanlı toprağı sayılan ve hâlihazırda Safevi işgali altında bulunan Bağdat ve Şehrizer civarındaki bölgelerin bir an önce boşaltılıp iadesi talep ediliyordu. Ayrıca bu nameyi İran'a götüren sabık Çavuşbaşı İbrahim Ağa'nın tahliye işlemlerine nezaretle görevli olduğu ve kendisine yardımcı olunması ifade olunuyordu¹¹⁵.

Şah Abbas, Osmanlı payitahtında siyasî bakımdan etkili bir şahsiyet olan Şeyhülislam Esad Efendi'ye de dostluk ve barışın devamını temenni eden bir mektup göndermişti¹¹⁶. Esad Efendi ise cevabında antlaşma hükümlerine uyulmasından bahsederek Bağdat ve Şehrizer civarında Osmanlılara iade edilecek yerlere Erdelan hâkimi Han Ahmed ile Hüveyze hâkimi Emir Râşid bin Mübarek tarafından yapılabilecek olası müdahalelerin engellenmesini yazmıştı¹¹⁷.

1619 yılı sonlarına doğru Veziriazam Kara / Öküz Mehmed Paşa'nın azledilip yerine Güzelce Ali Paşa'nın getirildiği günlerde Safevi Elçisi Nefek-kulu, Şah Abbas'ın barışın devamı yönündeki temennisini bildirmek için İstanbul'a geldi. Kaynaklarda kendisinin herhangi bir name getirmediği ve sadece Şah'ın samimi dostluk duygularını bildirmek için geldiği zikredilse de¹¹⁸, eski Veziriazam Mehmed Paşa'ya hitaben yazılmış, sadaretin el değiştirmesi nedeniyle Güzelce Ali Paşa tarafından cevaplanan bir nameyi yanında getirdiği anlaşılmaktadır. Ali Paşa bu nameye verdiği cevapta Padişahın batıya sefer açacağından bahisle 1618 antlaşmasına göre taahhüt edilen Bağdat ve

¹¹⁵ *Münşe 'âtü's-selâtin*, II, s. 331-336; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 947-948.

¹¹⁶ *Düstûrî'l-inşâ*, 201b-202b.

¹¹⁷ *Düstûrî'l-inşâ*, 202b-204b.

¹¹⁸ *Fezleke*, I, s. 400-401; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 448-449.

Şehrizer civarında tahliyesi gereken yerlerin bir an önce boşaltılmasını ve bunu denetlemekle görevli İbrahim Ağa'ya yardımcı olunmasını talep etmekteydi¹¹⁹.

Şah Abbas, sınır meselelerini denetlemekle görevli Osmanlı Elçisi İbrahim Ağa'yı, Yüzbaşı Tohta Bey ile birlikte 1620 yılının ikinci yarısında İstanbul'a gönderdi. Safevi elçisinin yanında padişaha ve şeyhülislama hitaben yazılmış mektuplarla içlerinde dört de fil olan değişik hediyeler bulunuyordu¹²⁰. Mektuplarında yine dostluk ve barışın devamı temennisinde bulunan Şah Abbas, Şeyhülislam Esad Efendi'ye mahsus namesinde Han Ahmed ile Emir Râşid'in kendisine tâbi olduklarını, şayet olumsuz bir harekette bulunurlarsa cezalarını bizzat vereceğini belirtmekteydi¹²¹. Şah Abbas'ın mektuplarına mukabil muhatapları tarafından benzer ifadeleri içeren namer kaleme alındı¹²² ve Tohta Bey'e eşlik eden Osmanlı Elçisi Mehmed Ağa ile birlikte İran'a gönderildi¹²³.

1621 yılı ortalarına doğru İran'a ulaşan elçilik heyetinden Osmanlı Devleti'nin Lehistan'a sefer açtığını öğrenen Safevi Şahı aradaki dostane münasebetlere rağmen bazı Avrupa devletleriyle öteden beri sürdürdüğü Osmanlı aleyhtarı ittifak çabalarını da devam ettirmekteydi. Gerçi Şah Abbas Avrupa krallarından gelen ittifak tekliflerine batı komşusuyla halen barış sürecinde olduğundan dolayı olumlu yanıt vermemekle birlikte topyekûn bir saldırı başlatmaları durumunda kendisinin de gerekeni yapacağını bildirdi¹²⁴.

II. Osman, Safevilerle yapılan barışın doğu sınırında istikrarı sağladığını düşünerek 1621 Nisanının son günlerinde Lehistan seferine çıktı. Bu sırada kendisi de

¹¹⁹ *Münşe 'âtü's-selâtin*, II, s. 281-283; *Düstürü'l-inşâ*, 182b-184b.

¹²⁰ Elçinin getirdiği hediyeler için bkz. *Münşe 'ât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 3384, 74a. Osmanlı vekayinameleri söz konusu hediyelerin bir yıl kadar önce gelen Yadigâr Ali Sultan tarafından getirildiğini yazarlar, bkz. *Fezleke*, I, s. 397; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 448-449. Abdurrahman Hibri ise farklı olarak Yadigâr Ali Sultan yerine Tohta Bey'in adını verir, bkz. *Defter-i Ahbâr*, 5b.

¹²¹ Şah Abbas'ın mektupları için bkz. *Düstürü'l-inşâ*, 204b-206b; 208a-211a.

¹²² Padişahın mektubu için bkz. *Düstürü'l-inşâ*, 211a-212b; Şeyhülislamın mektubu için bkz. 206b-208a.

¹²³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 957-958.

¹²⁴ Şah Abbas, 1618'de yapılan anlaşma sırasında bile Osmanlı karşıtı bir ittifak için Avrupa ile sürdürdüğü münasebetleri kesmemişti. Nitekim kendisini temsilen Avrupa kralları ve devletleriyle görüşmeye yetkili Robert Sherley bu sırada İspanya sarayında Kızıldeniz'e yapılacak blokajın şartlarını müzakere ediyordu. Bundan az sonra İspanyol elçisi Don Garcia de Silva Figueroa, İran'a gelerek Şaha İspanya kralının Türklere karşı işbirliği teklif eden mesajını getirmişti, bkz. Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, s. 306-307; 317-323. Yine Pere Augustin isimli bir rahip aracılığıyla Avrupa krallarının Şah Abbas'a ittifak teklifi için bkz. *Zindegânî*, V, s. 1802-1803.

Kandahar üzerine yürüyen Şah Abbas, Ağa Rıza adlı elçisini her yıl vermeyi taahhüt ettiği hediyelerle birlikte Horasan'dan İstanbul'a gönderdi. 1622 Ekiminde İstanbul'a ulaşan Ağa Rıza mutat olduğu üzere merasimle şehre dâhil oldu ve Vefa'da Dilsiz Kızılbaş Hasan'ın evine yerleşti. Ay sonuna doğru huzura kabul edilen elçinin getirdiği hediyeleri padişahın önünden dört yüz kadar kapıcı ve bin kadar yeniçeri ancak geçirebilmişti¹²⁵. Elçinin takdim ettiği namede Şah Abbas, Lehistan seferinin başarısı için din adamlarıyla birlikte dua ettiğini, İran'ın bütün camilerinde de dualar edilmesi için emir verdiğini belirtiyordu¹²⁶.

Nisan ayında Portekizlilerden Hürmüz'ü, Hindistan Timurîleri'nden de Kandahar'ı alan Şah Abbas, Ağa Rıza henüz İran'a dönmemesine rağmen Korçî Çelebi Bey'i de İstanbul'a gitmek üzere elçilikle görevlendirdi. Çelebi Bey ile gönderdiği namede Şah Abbas, II. Osman'a küffara karşı birlikte gazaya çağırmadığı için sitemde bulunurken, kendisinin de Portekiz kralına karşı mücadele vererek padişahın düşmanlarına yardım etmesini engellediğinden bahsediyordu¹²⁷. Ancak II. Osman tahttan indirildiği için ne Ağa Rıza'nın, ne de Çelebi Bey'in getirdiği Lehistan seferine övgülerle dolu nameleri görebildi.

Lehistan seferinde umduğu başarıyı yakalayamayan II. Osman ile kapıkulu askeri arasında sefer sırasında başlayan soğukluk İstanbul'a dönüşünden sonra da artarak devam etmişti. Bu ortamda II. Osman'ın sefer için Anadolu'ya geçip Halep ve Şam vilayetlerinde konakladıktan sonra Hacca gideceğini açıklaması ortamı daha da gerginleştirdi¹²⁸. Zira ortalıkta Padişahın Anadolu'ya Hacca gitmekten ziyade başka amaçlarla geçeceğine dair şayialar dolaşırken, huysuz ve itaatsiz kapıkulunun yerine Anadolu köylüleri ve aşiret mensuplarından oluşan yeni bir ordu teşkil edeceği ve Kahire'yi başkent yapacağına dair söylentilerin önü alınmadı¹²⁹. Şeyhülislam Esad

¹²⁵ Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Telhis-i Tâcü't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 3134, 206b-207a; *Fezleke*, II, s. 27; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 498.

¹²⁶ *Düstürü'l-inşâ*, 153a-154a.

¹²⁷ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 983-984. Bu namenin metni için bkz. *Zindegânî*, V, s. 1807-1808.

¹²⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 762; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 937-938.

¹²⁹ *Târih-i Peçevî*, II, s. 380-381. Kerim Yans, Hasan Bey-zâde tarihine atfen II. Osman'ın Veziriazam Dilaver Paşa'nın kışkırtmasıyla Revan'ı Safevilerden almak niyetinde olduğunu yazmaktadır, bkz. Yans, *a.g.t.*, s. 62. Ancak kendisinin işaret ettiği yerde böyle bir bilgi bulunmamakta, sadece II. Osman'ın Hacca gitme düşüncesinden bahsedilmektedir, bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 937-938. Mamafih Padişahın İran'a bir sefer düzenleyeceği ile ilgili söylentilerde bir miktar doğruluk bulunmaktadır. Zira İskender

Efendi, Veziriazam Dilaver Paşa ve Hoca Ömer Efendi'nin tüm ısrarlarına rağmen kararından dönmeyen II. Osman'ın Anadolu'ya hareket edeceği gün İstanbul'da askerî bir ayaklanma patlak verdi (7 Receb 1031 / 18 Mayıs 1622). Şehir halkının, yeniçerilerin ve saray sipahilerinin katılımıyla giderek büyüyen isyan ertesi gün II. Osman'ın tahttan indirilerek öldürülmesi ve tahta I. Mustafa'nın ikinci kez çıkarılmasıyla sonuçlandı (8 Receb 1031 / 19 Mayıs 1622)¹³⁰.

II. Osman'ın hal' edilmesinden sonra katli ve akıl sağlığı yerinde olmayan I. Mustafa'nın yeniden tahta çıkarılması hem payitahtta, hem de taşrada Osmanlı merkezî idaresinin otoritesini ciddi şekilde sarstı. Başkentteki karışıklık ve istikrarsızlık nedeniyle sadaret mührü durmadan el değiştirirken, taşra eyaletlerinde öldürülen II. Osman'ın intikamını almak bahanesiyle kapıkullarına karşı eylemler başladı. Antep'te Kadı Abdülbaki Efendi'nin, Maraş'ta Seyfoğlu Yusuf Paşa'nın yeniçerilere karşı başlattığı katliamların en şiddetlisi Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa tarafından gerçekleştirildi. Eski veziriazamlardan Gürcü (Hadım) Mehmed Paşa'nın akrabası ve Kayserili Halil Paşa'nın yetiştirmesi olan Abaza Mehmed Paşa imparatorluğun sadık kullarından birisiydi. Lakin II. Osman'ın katlinden sonra bir yandan eyalet askerlerinden oluşan bir orduyla Üsküdar'a yürüyüp padişahın katillerinden hesap sormayı planlayan Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa ile ittifak yaparken¹³¹, diğer yandan da eyaletindeki yeniçeri birliklerini kalelerden çıkarıp tedibe başladı. Elinden kurtulanlar

Münşî'ye göre II. Osman o yıl Halep'te kışlayıp ertesi yıl Hicaz, Irak-ı Arap ve İran üzerine yürümek niyetindeydi, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 984. Olayların bizzat tanığı olan Şeyhülislam Yahya Efendi, Padişahın Hocası Ömer Efendi'nin tahrikleriyle doğuda yeni ülkeler fethetmek niyetinde olduğunu zikreder, bkz. Bostanzade Yahya Efendi, *Tarihçe-i Vaka-i Genç Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Kitaplığı, nr. 611, 7a-8a, 19a. Mustafa b. Molla Rıdvan ise II. Osman'ın Doğu seferine çıkmayı arzu ettiğini, bundan istifadeyle de kapıkulunu bertaraf etmeye niyeti olduğunu belirtir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 35b. Bu söylentilerin tümünden İngiliz elçisi de mektubunda bahsetmektedir, bkz. *Sir Thomas Roe's Negotiations*, s. 45-46.

¹³⁰ Geniş bilgi için bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 380-391. Ayrıca II. Osman'ın tahtan indirilmesi ve katli sürecini anlatan şu tarihçelere de müracaat edilebilir, bkz. *Tarihçe-i Vaka-i Genç Osman*; Solak Hüseyin Tuğî, *Vaka-i Sultan Osman*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, nr. 1963, vrk. 44a-54a. II. Osman'ın katli ve sebepleri hakkında bkz. Baki Tezcan, *Searching for Ottoman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)*, Volume I-II, Unpublished Ph.D. dissertation, New Jersey 2001, s. 175-267. Osmanlı vekayinamelerine göre II. Osman'ın katlinin sebepleri ve II. Osman'ın düşüncelerine günümüz tarihçilerinin yorumlarının bir değerlendirmesi için bkz. Aynı Yazar, "II. Osman Örneğinde «İlerlemeci» Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, VII, Ankara 1999, s. 658-668; Aynı Yazar, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey", *IJTS*, VIII/1-2, (Spring 2002), s. 25-43.

¹³¹ Bu esnada Diyarbekir Eyaleti'nde Hafız Ahmed Paşa'nın defterdarı olan Peçevî İbrahim Efendi ikisi arasında adamlar gelip gittiğine şahit olduğunu yazmaktadır, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 390-391.

çareyi ancak İstanbul'a kaçırmakta buldu¹³². Bunun üzerine beylerbeyilik görevinden azledilen Abaza Mehmed Paşa İstanbul'daki iktidar boşluğundan faydalanarak etrafına topladığı yaklaşık kırk bin kişilik bir orduyla Ankara'ya doğru yürüdü. Üzerine gönderilen Cigala-zâde Mahmud Paşa komutasındaki kapıkulları onunla savaşacak gücü kendilerinde görmediklerinden Bursa'ya çekildiler. Ankara'yı aylarca kuşatan Abaza Mehmed Paşa amacına ulaşamadı ve kışlamak için Niğde'ye gitti¹³³.

Bütün bu olup bitenleri dışarıdan takip eden ve elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne devamlı dostluk mesajları veren Şah Abbas, bu taraftan şimdilik bir tehdide maruz kalmayacağına inanmanın verdiği rahatlıkla dikkatini doğuya yöneltti. Özbekler ve Hindistan Timurîleri'yle, Basra Körfezi ve Umman Denizi'nde de Portekizlilerle giriştiği mücadeleler sonucunda iki önemli şehri Kandahar ve Hürmüz'ü ele geçirdi. İstanbul'daki kargaşa hali I. Mustafa'nın tahta çıkışından sonra durulunca İran'a gönderilen Mehmed Çavuş adlı bir Osmanlı elçisiyle Şah Abbas'a hem I. Mustafa'nın cülusu haber verildi, hem de Safevilerin dostluk mesajları karşılıksız bırakılmamış oldu¹³⁴. Buna cevaben Şah Abbas, I. Mustafa'nın cülusunu tebrik eden ve dostluğun devamını dileyen bir mektubu Afşar Çelebi-kulu ile yolladı¹³⁵. Yeni Padişah bu tavırdan oldukça memnun kalıp övgü dolu bir mektupla Safevi Şahı'na cevap verdi¹³⁶.

Dostane münasebetlerin devamı yönündeki karşılıklı mesajlara ve hâlihazırda bir Safevi elçisinin İstanbul'da bulunmasına¹³⁷ rağmen Şah Abbas, Osmanlı Devleti'nde merkezî otoritenin oldukça zayıflamış olmasından yararlanarak Irak-ı Arap'a yönelik hedeflerini gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Zira Bağdat bu bölgenin en önemli

¹³² *Târih-i Solakzâde*, s. 725. İstanbul'daki olaylardan saklanarak korunan Kemahlı Grigor, Abaza'nın katliamından kurtulan yeniçerilerin tanınmamak için Ermeni isimleri kullanarak İstanbul'a geldiklerini duyduğunu yazar, bkz. Hrand Andresyan, "Abaza Mehmed Paşa", *TD*, XVII, (1967), s. 135.

¹³³ *Târih-i Peçevî*, II, s. 391; *Fezleke*, II, s. 35-36; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 508.

¹³⁴ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 339-341; *Düstürü'l-inşâ*, 144b-146a.

¹³⁵ *Şah 'Abbas: Mecmû'a-i Esnâd ve Mükâtabât-ı Târihî Hemrâh bâ-Yâddâştâ-i Tafsilî*, III, s. 158-161. Bu sıralarda casusların İran'dan getirdiği haberlerde de Şah'ın barıştan yana olduğu bildirilmekteydi. Nitekim tarihi belli olmamakla birlikte Elçi Mehmed Çavuş'un Isfahan'da Şah tarafından kabul edildiği kaydına dayanılarak 1622-23 yıllarına ait olduğu düşünülen bir vesikada; Korçibaşı Canibek'in Şah Abbas'a Hint ve Özbek taraflarıyla husumet ve düşmanlığın devam ettiğini, bunun üzerine bir de Osmanlı Devleti ile savaşa girilirse durumun nezaket arzedeceği, dolayısıyla barışın devam ettirilmesi ve savaştan kaçınılması ısrarıyla nasihatte bulunduğu bilgisi verilmektedir, bkz. TSMA, E. 3420.

¹³⁶ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 336-339.

¹³⁷ Vazifesi tam olarak bilinmemekle beraber 1624 yılının Şubat ayında İstanbul'da bir Safevi elçisinin bulunduğu onun adına yapılan masraf kayıtlarından anlaşılmaktadır, bkz. BOA, *İbnülemin Hâriciye*, nr. 205.

eyaletlerinden birisiydi ve eyaletin idarecileri arasında uzun süredir devam edegelen çekişme söz konusuydu. İşte bu Şah Abbas'ın beklediği fırsattı.

II. BÖLÜM

IV. MURAD'IN SALTANATININ İLK DEVRESİNDE OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ (1623–1631)

II. Osman'ın yerine yeniden tahta çıkan I. Mustafa on altı aylık saltanatından sonra hal' edildi ve yerine I. Ahmed'in oğlu, II. Osman'ın kardeşi Murad geçti (14 Zilkade 1032 / 9 Eylül 1623). Tahta çıktığında on bir yaşında olan IV. Murad 1632 yılında devlet işlerini bizzat üzerine alıncaya kadar annesi Kösem Sultan'ın yönlendirmesiyle ülkeyi yönetti¹. Saltanatının ilk devirlerinde İstanbul'da sükûnet hâkim olduysa da çocuk yaşta olmasını fırsat bilen Veziriazam Kemankeş Ali Paşa'nın fütursuz tavırları ortamı huzursuz ediyordu. Kemankeş Ali Paşa saltanat değişikliğinin kendi eseri olduğuna inanıyor, memuriyetleri müzayedeye ile satıyor, rüşvetle iş görüyor, kendisine rakip gördüğü Halil ve Gürcü Mehmed paşaları asılsız yere Abaza Mehmed Paşa'ya yardımla itham ediyordu. Bu faaliyetleri nedeniyle bir süre sonra Ali Paşa idam edildi ve yerine Çerkes Mehmed Paşa getirildi². İstanbul'da bu olaylar cereyan ederken Anadolu'da Abaza Mehmed Paşa kapıkulundan intikam almak bahanesiyle hâlâ isyan halindeydi ve ordusuyla oradan oraya dolaşıyordu. Lakin devlet için asıl büyük tehlike Bağdat'taki gelişmelerdi. Bir süreden beri Bağdat'ta beylerbeyiler ile kul taifesi arasında gün yüzüne çıkmayan bir çekişme yaşanmaktaydı ve bu şehri her an Safevi tehlikesiyle karşı karşıya getirebilirdi.

¹ M. Cavit Baysun, "IV. Murad", *İA*, VIII, s. 625; A.H. de Groot, "IV. Murad", *El*, VII, s. 597.

² Mücteba İlgürel, "IV. Murad", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, X, (edt. Hakkı Dursun Yıldız), Konya 1994, s. 449; Ziya Yılmaz, "Murad IV", *DİA*, XXXI, s. 177-178.

A) Bekir Subaşı Hadisesi ve Bağdat'ın Safevilerce Ele Geçirilmesi

I. Ahmed'in ölümünden sonraki altı yıllık süreçte saltanat makamındaki otorite boşluğu ve saraydaki hizipler arasında yaşanan güç mücadelesi Osmanlı merkezî idaresini zaafa uğrattırırken taşranın merkezle bağlarını da zayıflatmıştı. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, II. Osman'ın katline sebep olanları cezalandırmak maksadıyla başlattığı isyanı sürdürürken, bir başka vilayet olan Bağdat'ın idarecileri arasında başlayan hâkimiyet mücadelesi ise gün geçtikçe kontrolden çıkmaktaydı ve Safevilerin de dâhil olduğu uluslararası bir mesele haline gelmesi yakındı.

1534'te fethedildikten sonra siyasî, dinî ve ekonomik bakımdan sahip olduğu konum itibarıyla Osmanlıların güney eyaletleri arasında en önemlilerinden birisi haline gelen, aynı zamanda Safevi sınırına yakınlığı nedeniyle askerî açıdan mühim bir üs vazifesi gören Bağdat'ta beylerbeyi olarak bir süreden beri Kum Yusuf Paşa bulunuyordu³. Bununla birlikte beylerbeyinin sadece namı olup, ipler Bağdat'ın on iki bin kadar kul ve azabına ağalık eden Bekir Subaşı'nın elindeydi. Öyle ki, buraya atanan beylerbeyiler türlü entrikalarla malını ve mülkünü arttıran ve zorbalığı ile ün salmış olan bu adamın onayını almadan bir harekette bulunamıyorlardı⁴. Bekir Subaşı'nın gücü öylesine fazlaydı ki, Bağdat'ın her şeyi ondan soruluyor, diğer eyaletlerin beylerbeyileriyle bile mücadeleye girişmekten çekinmiyordu⁵.

Bekir Subaşı'nın gündün güne artan gücü karşısında başta Yusuf Paşa olmak üzere kendisini bertaraf etmek isteyenler bunun için uygun anı kolluyorlardı. Bekir Subaşı'nın yeğenlerini tedip maksadıyla mühim bir kuvvetle Bağdat Kalesi'nden ayrılmasıyla beklenen fırsat doğmuş oldu. Bunun öncesinde Bekir Subaşı'nın oğlu

³ Erdinç Gülcü, Nazmizâde Murtaza'nın *Gülşen-i Hulefâ* adlı tarihine dayanarak Yusuf Paşa'nın 1616'dan beri Bağdat Beylerbeyi olduğunu belirtmektedir, *bkz. Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534–1623)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999, s. 68. Ancak işaret ettiği yerde böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Kaldı ki, Topçular Kâtibi 1618 yılı sonlarında Erdebil seferi sırasında Halil Paşa'nın Bağdat Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya Safevi hududuna akınlarda bulunması için emir gönderdiğini yazmaktadır, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 680-681. Buna göre Yusuf Paşa'nın Bağdat'a 1619 yılında tayin edilmiş olması muhtemeldir.

⁴ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 29a-29b. Ayrıca *bkz. Gülşen-i Hulefâ*, s. 276; *Fezleke*, II, s. 39; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 516.

⁵ Bağdat ile Basra arasında Zekiyye Kalesi'ni kendisine mesken tutan Hasan Bey adlı bir eşkıyanın gelip geçeni alıkoyup tüccarları soyması nedeniyle Basra Beylerbeyi'ne şikâyet edilmesi üzerine Afrasiyab Paşa burayı kuşatmış, lakin Hasan Bey'e arka duran Bekir Subaşı, Afrasiyab Paşa'nın karşısına çıkmaktan kaçınmamıştı. Neticede Bekir Subaşı'nın askerlerinden çekinen Basralı kullar ansızın patlayan fırtına nedeniyle çekilmek zorunda kalmışlardı, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 30a-30b.

Derviş Mehmed Ağa ile dört yeğeni (Bekir, Mehmed, Ömer ve Osman) arasında Mehmed Ağa'nın Bağdat'ın kıtlıktan kırıldığı bir sırada Harun Reşid'i aratmayan bir zevk ve sefa içerisinde bir yaşam sürmesi nedeniyle anlaşmazlık baş göstermişti. Mehmed Ağa'nın bu şekilde bir hayat sürmesine kızan dört kardeşin Bağdat'ın doğusundaki «*Hazaile*» adlı bir Arap kabilesiyle işbirliği yapıp eşkıyalığa başlaması üzerine Bekir Subaşı yeğenlerine nasihat için akrabasından Abdullah Subaşı'ya gönderdi. Lakin Abdullah Subaşı'nın saldırıya uğrayıp canını zor kurtarması üzerine yeğenlerini yola getirmek için Bekir Subaşı bizzat gitmek zorunda kaldı. Kaleden çıkmadan önce yerine oğlu Derviş Mehmed Ağa'yı bırakıp, ona göz kulak olmayı da kardeşi Ömer Efendi ile kethüdalarından Ömer ve azeb ağalarından Mehmed Kanber'e ısmarladı. Ardından Yusuf Paşa'yı ziyaret edip niyetini belirtti. Yusuf Paşa, Bekir Subaşı'dan pek hoşlanmasa da zahiren sevgi gösterilerinde bulunarak kendisini yolcu etti⁶.

Yeğenleri ile işbirliği halindeki Hazaile Araplarına bir ders vermek niyetiyle Bekir Subaşı'nın kaleden çıkmasının ardından bir süreden beri kıtlıkla boğuşan Bağdat halkı, Derviş Mehmed Ağa'nın müsrif davranışlarını bahane ederek ayaklandı⁷. Mehmed Kanber'e giden asiler Derviş Mehmed Ağa'nın yanında bulunan sekbanların kalabalığından şikâyetle bunların şehirden çıkarılmasını talep ettiler. Bu istekleri kabul edildi. Yalnız Bekir Subaşı'nın döndükten sonra intikam alacağından korktukları için Derviş Mehmed'in öldürülmesini ve şehrin kapılarının kapatılarak Bekir Subaşı'nın şehre girmesinin engellenmesini Mehmed Kanber Ağa vasıtasıyla Yusuf Paşa'ya arz ettiler. İsyancıların niyetlerini Kethüda Ömer Ağa aracılığıyla öğrenen Derviş Mehmed

⁶ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 31a-31b.

⁷ Kaynaklar kıtlıktan ziyadesiyle sıkıntı çeken halkın idarecilerin zevk ve sefa içerisindeki yaşamlarına tepkiyle isyan ettiklerini belirtse de halkı isyana sevk konusunda Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Mehmed Kanber Ağa'nın rolüne işaret edilir. Mesela Mustafa b. Molla Rıdvan; “*Yusuf Paşa hazretleri hod fırsat mahallini gözleyip dururdu Bekir Subaşının Bağdad'dan düşman üzerine çıkıp gittiğine şad olup kul taifesinin hakkından gelmeğe tedbir eyledi*” diyerek doğrudan beylerbeyini suçlar, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 32a. Kâtip Çelebi de ayaklanmayı teşvik eden kişinin Beylerbeyi Yusuf Paşa olduğunu, Mehmed Kanber Ağa ile ittifak yapıp onu yeniçeri ağalığına tayin ederek Bekir Subaşı'nın yakın adamlarını ve akrabalarını Bağdat'tan çıkarmak için teşebbüse geçtiğini yazar, *bkz. Fezleke*, II, s. 39. Nâimâ ise asıl müsebbibin Mehmed Kanber Ağa olduğunu, aralarında husumet bulunmakla birlikte birbirlerinin haklarına dokunmayacakları hususunda zorunlu bir barış içerisinde olduğu Bekir Subaşı'nın şehirden çıkışını fırsat bilerek oğlunu katledip, Bekir Subaşı'yı da şehre sokmamaya kalkıştığını zikreder, *bkz. Târih-i Na'îmâ*, II, s. 516-517. Nazmizâde Murtaza da aynı şekilde suçlu olarak Mehmed Kanber Ağa'yı öne çıkarır, *bkz. Gülşen-i Hulefâ*, s. 276-277.

sekbanlarına saldırı emri vererek asileri iç kaleye sığınmak zorunda bıraktı. İç kalede mahsur kalanlardan biri de Yusuf Paşa'ydı ve Diyarbekir Beylerbeyi ile civardaki diğer ümeraya mektuplar göndererek yardım istedi. Lakin bu mektupları ele geçiren Derviş Mehmed Ağa, Bağdat'ta olup bitenleri haber vermek için babasına adam gönderdi. Diğer taraftan Mehmed Kanber Ağa da bir adamı vasıtasıyla Bekir Subaşı'nın yanında bulunan oğullarına onu öldürmelerini ve civardaki Araplardan yardım toplayıp Bağdat'a gelmelerini talep eden bir mektup yolladı. Lakin bu mektup bir şekilde eline geçince her şeyi öğrenen Bekir Subaşı, Mehmed Kanber Ağa'nın üç oğlunu katlettiği gibi, beraberindeki azebleri de civardaki bir kaleye hapsetti ve sonra süratle Bağdat'a döndü. Bekir Subaşı'nın adamlarıyla Diyale Nehri kenarına geldiğini gören Yusuf Paşa köprüden geçmelerini engellemek için bizzat topun başına geçtiği sırada nereden geldiği belli olmayan bir kurşunla kasığından vurulup ağır yaralandı ve kısa bir süre sonra da öldü. Paşanın vefatıyla morali bozulan ve daha fazla dayanamayacağını düşünen Mehmed Kanber, aman dileyerek teslim oldu. Yine de yaptıklarının cezasını çekmekten kurtulamadı. Yanındaki oğluyla birlikte bir kayığa konulduktan sonra kayığın ateşe verilip Dicle'ye salınması suretiyle diri diri yakıldı. Mehmed Kanber'i bu şekilde cezalandıran Bekir Subaşı ardından şehre girip beylerbeyi taraftarı kim varsa öldürttü. Daha sonra tüm cephaneye ve hazineyi kendi namına zapt etti. Bu sırada Hoca Ali adlı birisinin İstanbul'dan gelen tüccarların eyaletin kendisine tevcih edileceğine dair duyumlar aldıklarını söylemesinden cesaret alan Bekir Subaşı uydurma bir beratla «Paşa» unvanı aldı ve merasimle beylerbeyi alametlerini kuşanarak bahşiş dağıttı. Ayrıca payitahta bir arıza yazarak bütün suçun Yusuf Paşa'ya ait olduğunu belirtti ve eyaletin kendisine tevcihini istedi⁸.

İstanbul'daki siyasî istikrarsızlık nedeniyle merkezî idare Bağdat'ta olan bitenlerle yeterince ilgilenememişti. Buna rağmen Bekir Subaşı'nın eyaletin kendisine tevcih edilmesi arzusu Veziriazam Merre Hüseyin Paşa tarafından reddedildi ve bu vazife Diyarbekir Beylerbeyliği'nden mazul Süleyman Paşa'ya verildi. Onun adına eyaletin idaresini teslim almak üzere Bağdat'a giden Mütesellim Ali Ağa, Bekir Subaşı tarafından “*bize paşa lazım değildir*” itirazıyla şehre sokulmayınca Musul'a dönmek

⁸ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 32a-36b; *Fezleke*, II, s. 39-40; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 517-519; *Gülşen-i Hulefâ*, s. 277-280.

zorunda kaldı⁹. Kendisi de Nusaybin'de bulunan Süleyman Paşa durumu hemen İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa, Süleyman Paşa'nın Bağdat'ı tasarrufuna almasını sağlamakla görevlendirildi. Hafız Ahmed Paşa defterdarı İbrahim Peçevî Efendi'nin uyarılarına rağmen verilen vazifeyi yerine getirmek için Diyarbekir'den bir miktar askerle birlikte ayrıldı¹⁰.

Bağdat'ı Bekir Subaşı'dan alıp Süleyman Paşa'ya teslim için serdar tayin edilen Hafız Ahmed Paşa, Musul'a vardığında emrine tayin edilen eyalet askerinden bir kısmının henüz gelmediğini gördü. Bununla birlikte ordusundaki askerlerin salgın hastalıktan muzdarip olması ve Sivas beylerbeyinin de Abaza'nın üzerine giden orduya yardım için Cigala-zâde Mahmud Paşa'nın yanına gitmesi nedeniyle asker sayısının azlığını gerekçe göstererek başkente seferin tatilini arz etti. Mayıs ve Haziran ayları boyunca Musul'da arzına cevap bekleyen Hafız Ahmed Paşa, İstanbul'da kendisinin Bekir Subaşı'dan rüşvet aldığı için seferi geciktirdiği şeklinde şayialar dolaştığını duyunca hemen Kerkük istikametinde harekete geçti (19 Zilkade 1032 / 14 Eylül 1623)¹¹. Bu sırada Kerkük'te bulunan kuvvetler de Beylerbeyi Kör Hüseyin Paşa komutasında öncü olarak yola çıkmışlardı. Lakin bu birlikler, Süleyman Paşa askerinin de katılımına rağmen Diyale Nehri'nin kenarındaki Bihruz yakınlarında Bekir Subaşı tarafından mağlup edildiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Kerkük'te bir gün dinlendikten sonra yola devam eden Hafız Ahmed Paşa Bihruz'a ulaştığında Bekir Subaşı ile muharebe tekrar başladı ve onu bozguna uğratarak Bağdat'a kaçmaya mecbur bıraktı. Hafız Ahmed Paşa, Kör (Yekçeşm) Hüseyin Paşa'nın telkiniyle kaçanların ardı

⁹ *Fezleke*, II, s. 40; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 519. Mustafa b. Molla Rıdvan, Süleyman Paşa'nın müteselliminin kırk elli kişilik bir maiyetle Bağdat yakınlarındaki İmadiye Köyü'ne gelip konduğunu haber alan Bekir Subaşı'nın üç yüz kişi göndermek suretiyle mütesellim ve maiyetini katlettiğini yazar, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 37b. Nazmizâde Murteza ise mütesellimi öldürmeye niyetlenen Bekir Subaşı'nın daha sonra bundan vazgeçtiğini kaydeder, *bkz. Gülşen-i Hulefâ*, s. 284.

¹⁰ İbrahim Peçevî Efendi, Hafız Ahmed Paşa'ya Bağdat halkının ekserisinin Şîî ve Şaha mütemayil olduklarını, bu hareketinin halkı tahrik edip şehrin Safeviler eline geçmesine neden olabileceğini söylediğini yazar. Ona göre en doğrusu beylerbeyiliğin Bekir Subaşı'ya verilmesidir. Lakin Bekir Subaşı'ya kişisel düşmanlığı bulunan ve beylerbeyi olmasına karşı çıkan Hafız Ahmed Paşa'nın kendisini hiç dikkate almadığını belirtir, *bkz. Târih-i Peçevî*, II, s. 392-393. Kâtip Çelebi, Naimâ ve Müneccimbaşı, bu uyarıların bazı ehl-i vukuf tarafından yapıldığını, bunları dikkate alan Hafız Ahmed Paşa'nın da İdris Ağa'yı İstanbul'a göndererek Bağdat'ın Bekir Subaşı'ya tevcihini istediğini, teklifi reddedilince de harekâta devam ettiğini yazarlar, *bkz. Fezleke*, II, s. 40; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 519; *Sahâîfü'l-ahbâr*, III, s. 658.

¹¹ *Fezleke*, II, s. 40-41; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 519-520; *Hammer Tarihi*, XI, s. 14-15. İskender Münşî, Hafız Ahmed Paşa'nın emrindeki kuvvetlerin sayısını yaklaşık 30.000, buna mukabil Bekir Subaşı'nın iç kaledeki adam sayısını 5.000 olarak vermektedir, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 996.

sıra Bağdat'a gitmeye niyetlendiyse de bazı devlet erkânı Safevi ordusunun saldırabileceğini ileri sürerek serdarı bu fikrinden vazgeçirdi. Birkaç gün boyunca kurmaylarıyla müşaverelerde bulunan Hafız Ahmed Paşa, neticede şehrin Karanlık kapı tarafından muhasarasının uygun olacağına karar verdi. Ardından Dicle Nehri'ni geçip İmâm-ı Âzam menzilinde ordugâh kurdu ve kuşatma hazırlıklarına başladı. Hafız Ahmed Paşa, bir yandan da Bekir Subaşı'ya haber yollayıp yanındaki paşalardan birini beylerbeyi olarak kabul ettiği takdirde vazifesinde kalacağı, malına ve canına herhangi bir zarar gelmeyeceği garantisini verdi¹².

Hafız Ahmed Paşa'ya yenilince kaleye kapanmak zorunda kalan Bekir Subaşı, Bağdat civarında birkaç yıldan beri süren kıtlığın yol açtığı ciddi iâşe sıkıntısı dolayısıyla halkın ve askerinin pek fazla dayanamayacağını bilmesine rağmen serdara pek güvenmediğinden teklifini reddetti. Ancak kaledeki durum çok da iyi değildi ve Bekir Subaşı son çare olarak Luristan hâkimi Kasım Han'dan Safevi hâkimiyetini tanımak karşılığında yardım istemeye karar verdi. Düşüncesine göre Kasım Han bir miktar süvariye yardıma gönderdiği takdirde, Hafız Ahmed Paşa Safevi ordusunun geldiğini sanarak çekilecek, bir miktar hediye ile gönlü alınacak Kızılbaş askeri de geri dönecekti. Böylelikle Bağdat, hem Hafız Ahmed Paşa, hem de Safevi belasından kurtulmuş olacaktı. Ancak işler Bekir Subaşı'nın planladığı gibi gitmedi. Kasım Han'a yollanan Abbas Ağa isimli elçinin Luristan hâkimi yerine doğrudan Şah Abbas'a gitmesi olayların beklenenden farklı gelişmesine yol açtı¹³.

Siyasî, dinî ve ekonomik bir merkez konumundaki Bağdat şehrini ele geçirmek için yıllardır uygun anı kollayan Şah Abbas, Bekir Subaşı'nın yardım talebi üzerine hızla harekete geçti¹⁴. Onu bu kadar çabuk harekete geçmeye teşvik eden nedenlerden birisi de Osmanlı payitahtındaki siyasî istikrarsızlık dolayısıyla yakın zamanda buraya müdahale edilemeyeceğini gayet iyi bilmesiydi. Öncelikle Bekir Subaşı'nın Safevilerin Bağdat Valisi olduğuna dair bir menşur hazırlatıp gönderen Şah Abbas, diğer taraftan Gürcü asıllı ümerasından Karçakay Han'ı otuz bin kadar askerle Şehriban'a yollarken,

¹² *Fezleke*, II, s. 41-42; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 520-523.

¹³ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 38a; *Fezleke*, II, s. 42-43; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 523; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 996-997. Abbas Ağa'nın Şiîliğe meyli olması dolayısıyla böyle bir harekette bulunmuş olması muhtemeldir.

¹⁴ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 998; *Zindegânî*, V, s. 1810-1813.

Safi-kulu Han'a da Bağdat'ı teslim alma vazifesini verdi. Az sonra da kutsal yerleri ziyaret ve buradaki halkı zulümden kurtarmak bahanesiyle sefer hazırlıklarına başladı. Asıl düşüncesi ise bir olumsuzluk durumunda doğrudan müdahale edebilmek için Bağdat'ın mümkün olabildiğince yakınında bulunmaktı¹⁵.

Bekir Subaşı, Kasım Han'a yardım için gönderdiği adamın Şah Abbas'a gittiğinden habersiz kuşatma nedeniyle kapandığı kalede çaresizce beklemekteydi. Sonunda Hafız Ahmet Paşa'ya elçi göndererek olup bitenlerde hiçbir günahının olmadığını izahla padişah adına bir vazifeye gitmişken arkasından bir takım dolaplar çevrildiğini, Bağdat'ı Safevilere teslim etmek gibi bir niyetinin bulunmadığını ve şayet düşük rütbeli bir beylerbeyi gönderilirse kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Hafız Ahmed Paşa yanındakilerle bu ismin kim olabileceğini tartışıp Bostan Paşa'da karar kılarken, ertesi gün Bekir Subaşı'dan yeni bir haber geldi. Zira Bekir Subaşı, Şah Abbas'ın kendisine valilik menşuru ve hediyeler gönderdiğini öğrenince karar değiştirmişti. Artık Bostan Paşa dâhil hiç kimseyi beylerbeyi olarak istemediğini, sadece Bağdat Eyaleti'nin kendisine tevcihi halinde kaleyi teslim edeceğini söylüyordu. Bununla birlikte beylerbeyi olursa yıllardır devlet hazinesine bir habbe katkısı olmayan Bağdat Eyaleti'nden her yıl İstanbul'a salyane gönderme vaadinde bulunuyordu¹⁶.

Hafız Ahmed Paşa ile Bekir Subaşı arasında görüşmeler devam ederken Şehriban yakınlarına gelmiş bulunan Safi-kulu Han da Osmanlı serdarına Hüdabende isimli bir adamını gönderdi. Bu elçi vasıtasıyla Safi Kulu Han birkaç yıldan beri kıtlık dolayısıyla sıkıntı yaşayan Bağdat halkının çevre vilayetlere dağıldığını¹⁷, bazısının Şah Abbas'tan yardım istediğini, Bekir Subaşı'nın da artık Şah'ın hizmetinde olduğunu, bu saatten sonra barışın bozulmaması için Osmanlı ordusunun kuşatmadan vazgeçip çekilip

¹⁵ Kâtip Çelebi'ye göre Şah Abbas bir de taç göndermiştir, bkz. *Fezleke*, II, s. 42-43; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 523. Mustafa b. Molla Rıdvan, Şah'ın Abbas Ağa'yı hilatlarla donatıp başına bir taç giydirip Bekir Subaşı'ya gönderdiğini yazar, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 38b. Safevi kaynakları ise valilik beratı gönderildiğinden bahseder, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 997-999; *Ravzatü's-safeviyye*, s. 885-886.

¹⁶ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 38b; *Fezleke*, II, s. 43; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 523; *Hammer Tarihi*, IX, s. 18. Gerçekten de Bağdat Eyaleti uzun süredir merkezî hazineye bir katkı sağlamamaktaydı ve bu meselenin çözümü için daha 1614'te merkezî idare ile Bağdat yöneticileri arasında bir dizi yazışma yapılmıştı, bkz. BOA, MD 80, nr. 74, 75, 76, 77, 78, 79.

¹⁷ İskender Münşî, birkaç yıldan beri devam eden kıtlık nedeniyle 100.000 civarında insanın Acem diyarının yanı sıra Basra, Arabistan ve Hüveyze taraflarına göç ettiğini zikretmektedir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 996.

gitmesinin en doğrusu olacağını bildirmişti. Buna karşılık Hafız Ahmed Paşa Padişahın bir kulunun asilik ettiğini, onu tedip için buraya geldiğini, bununla barışın bozulmayacağını izah ettiyse de Safevi elçisi Osmanlı ordusu çekilmediği takdirde Şah Abbas'ın barışı bozulmuş kabul edeceğini belirtti¹⁸.

Hüdabende'nin Osmanlı ordugâhına ulaşmasından sonra casuslardan üç yüz kadar Kızılbaş askerinin Bağdat'a girdiği ve Cuma günü Şah adına hutbe okutulup sikke basılacağı haberi ulaşınca telaşa kapılan Hafız Ahmed Paşa hemen kumandanlarını topladı. Müşavere neticesinde Bekir Subaşı'ya beylerbeyilik tevcihinden başka çare olmadığı konusunda görüş birliğine varıldı ve İmadiye hâkimi Seyyid Han kaleye gönderildi. Seyyid Han, Bekir Subaşı'ya varıp kendisine Rakka, oğluna da Hille Eyaleti'nin verildiğini iletmesine rağmen, kullandığı üslup nedeniyle Bekir Subaşı'nın hışmına uğradı ve serdarın teklifi reddedilerek kaleden kovuldu. Bekir Subaşı'nın inadından vazgeçmemesi yanında Safevi ordusunun çok yaklaşması karşısında yapacak başka bir şeyin olmadığını anlayan Hafız Ahmed Paşa, nihayet Bağdat Eyaleti'nin Bekir Subaşı'ya verildiğini bildiren bir beratı Harput Beyi Küçük İbrahim Bey ile göndermeye mecbur kaldı. Sonunda istediğini elde eden Bekir Subaşı, Hafız Ahmed Paşa'ya hediyeler gönderip kendisinden iyi niyet göstergesi olarak Diyarbekir'e çekilmesini istedi. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'ya Safevi ordusu karşısında başarılar dileyerek Musul'a doğru yola çıktı¹⁹.

On beş günden beri kalede bulunup bütün bu olup bitenlere seyirci kalmakla oyalandıklarının farkına varan Safi Han ve beraberindekiler beylerbeyi olduktan sonra şenlikler tertip eden Bekir Subaşı'nın huzuruna varıp, verdiği sözü hatırlattılar. Şah Abbas'ın kendisine valilik beratı gönderdiğini ve Osmanlı ordusunun Şah'ın tehdidi sayesinde çekildiğini ifadeyle kalenin anahtarlarını istediler. Lakin Bekir Subaşı teşekkür babında bir miktar hediye ile uğurlamaya hazırlandığı Kızılbaşların bu tavrı

¹⁸ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 997; Safi Han'ın gönderdiği elçi ile Hafız Ahmed Paşa arasındaki mülakat için bkz. *Fezleke*, II, s. 43; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 523-524. Yalnız her iki kaynak da Safi Han'ın gönderdiği elçiyi hatalı bir şekilde Karçakay Han göndermiş gibi tesmiye eder.

¹⁹ *Fezleke*, II, s. 43-45; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 524-526; Mustafa b. Molla Rıdvan, serdarın gidişinde Kızılbaş ile savaşmaya ehliyeti bulunmamasının etkili olduğunu söylemektedir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 38b. Peçevî'ye göre Hafız Ahmed Paşa "... *maslahat gördüğü* ..." için ayrılmıştır, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 393. Karaçelebi-zâde ve İskender Münşî ise kuvvetlerinin sayıca üstünlüğüne rağmen Hafız Ahmed Paşa'nın 5-6.000 kişilik Safevi kuvvetinden çekindiği için kaçıp gittiğini ima eder, bkz. (*Ravzatü'l-ibrâr*, s. 557-558; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 997.

üzerine hiddetlenip, kendilerine oldukça ağır laflar sarf ederek getirdikleri tacı önlerine attı ve padişahın bir kulu olarak Bağdat'ı asla teslim etmeyeceğinin altını çizdi. Direnmeye kalkışan Kızılbaşları öldürtüp, cesetlerini kalenin bedenlerine astırırken, dışarıda bekleyen Safevi kuvvetlerinin üzerine top ateşi açtırıp kaleden uzaklaşmalarını sağlayarak bir anlamda Şaha meydan okudu²⁰.

Bağdat'ta olup biteni yoldayken öğrenen Şah Abbas, Bekir Subaşı'yı ikna için, kendisine «*Han*» diye hitap ederek söze girdiği bir mektubu elçisi Mir Veli Bey ile gönderip, kendisini Bağdat'ın asıl sahibi olarak gördüğünü ve maksadının sadece kutsal yerleri ziyaret etmek olduğunu bildirdi. Fakat Bekir Subaşı, Mir Veli Bey'i ve Şah'ın mektubunu kabul etmedi. Buna direnen Kızılbaşlardan birisini öldürdü. Bu hareket Şah Abbas'ın sabrını taşırmaya yetti. Safevi Şahı hemen Korçibaşı İsa Han ile Beydili Zeynel Han'ı çevre vilayetlerden Bağdat'a yardım gelmesini engellemeleri için Safi-kulu Han'ın yanına yolladı²¹.

Safevi ordusu kuşatma hazırlıklarına başlarken Bekir Subaşı hâlâ en önemli sıkıntısı olan zahire temini ile uğraşıyordu. Zira kaledeki zahire miktarı oldukça azdı. Yine emrindeki asker sayısı da uzun süreli bir muhasaraya dayanabilecek yeterlilikte değildi. Zahire temini için çevreye saldırdığı adamlar ya kendi başına hareket edip asıl vazifelerinin dışına çıkıyor ya da Arap kabilelerinin direnişleri ile karşılaşıyorlardı. Zahire ve asker teminindeki sıkıntının bir türlü aşılabilmesi Bekir Subaşı'yı sorunun çözümü için Hafız Ahmed Paşa'ya müracaat etmek zorunda bıraktı. Abdülkadir isimli bir adamını henüz Şah Abbas ortada yokken Diyarbekir'e göndererek yardım talebinde bulundu. Bağdat'taki sıkıntılar hakkında bilgi veren, fakat Şah'ın geldiğinden haberi olmayan Abdülkadir Bey az bir kuvvet desteğiyle Safi-kulu Han'ın kovulabileceğini savunuyordu. Bu bilgilere kanan Hafız Ahmed Paşa, Musul Beylerbeyi Kör Hüseyin Paşa'yı beş yüzü piyade, üç yüzü tüfekçi olmak üzere sekiz yüz kişilik bir müfrezeyle Bağdat'a gönderdi²². Diğer taraftan etraftaki Kürt hâkimlerine emirler yazarak zahire temin edip Musul'a göndermelerini ve toplanan zahirenin Dicle Nehri üzerinden gemiler

²⁰ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 38b-39a; *Fezleke*, II, s. 44; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 525-526.

²¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 999-1000.

²² *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 39b-40a; *Fezleke*, II, s. 47. İskender Münşî'ye göre Kör Hüseyin Paşa'nın yanında 500 civarında adam bulunmaktaydı, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1003.

vasıtasıyla Bağdat'a nakledilmesini istedi. İlk kafilе olarak Musul'dan üç yüz pare gemiyle yola çıkarılan zahire nehir kıyısında virane bir kale olan Kızıl Han'a dâhil olduğunda Bağdat'taki durum için casuslar çıkarılmış, bu sırada karayoluyla Musul'dan gelen Kör Hüseyin Paşa da buraya ulaşmıştı. Lakin onlar Kızıl Han'a vardığında Şah Abbas çoktan Bağdat önlerine gelip kuşatma tertibatını almıştı (1 Rebiyülevvel 1033 / 23 Aralık 1623). Bu durumda Kör Hüseyin Paşa, Bağdat'a gitmekten vazgeçip Hafız Ahmed Paşa'ya durumu haber verdi ve geri dönmek için hazırlıklara başladı. Musul beylerbeyinin yardım için geldiğini öğrenen Şah Abbas kaçmasına fırsat vermeden Zaman Bey'i onun üzerine gönderdi²³. Safevi kuvvetlerinin yaklaştığını gören gemiler kaçıp giderken, Hüseyin Paşa savaşmaya mecbur kaldı ve yenilince de Kızıl Han'a sığındı. Dört gün boyunca aç ve susuz bir vaziyette kalede müdafaa konumunda bulunan Kör Hüseyin Paşa, Safevilerin Sultan Osman zamanında yapılmış barışı hatırlatıp gitmesine müsaade edecekleri sözüne kanarak dışarı çıkmayı kabul ettiyse de çıkar çıkmaz adamlarının tamamına yakınıyla birlikte katledildi. Kör Hüseyin Paşa ve adamlarının öldürülmesi, hatta bunların kesik başlarının Safevilerce metrislerden kaledekilere gösterilmesi Bekir Subaşı ve adamlarının oldukça moralini bozarken, zaten Şaha mütemayil Şîh halkın da kaleden kaçışını hızlandırdı²⁴.

Yardım kuvvetlerinin Safevi ordusu tarafından imhası üzerine Bekir Subaşı, Hafız Ahmed Paşa'ya bir kez daha adam gönderdi. Bağdat'tan gelen haberci Safevilerin sık sık kaleye taarruzda bulunduğunu, elli dört yerden lağım kazdıklarını, bunların hepsinin bulunup patlatıldığını övünerek ifade etmesine rağmen kalenin daha fazla dayanamayacağını ve Bekir Subaşı'nın durumun payitahta bildirilerek acilen yardım gönderilmesini istediğini bildirdi. Hafız Ahmed Paşa cevabında durumu İstanbul'a arz

²³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1003. İskender Münşî'nin aksine Osmanlı kaynakları farklı isimler telaffuz ederler. Nitekim Mustafa b. Molla Rıdvan gelenlerin Lur Hüseyin ile Kasım hanlar olduğunu söylemektedir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 40a. Kâtip Çelebi ve Naîmâ ise gelenin birkaç bin kişilik kuvvetiyle Karçakay Han olduğunu yazmaktadır, bkz. *Fezleke*, II, s. 48; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 528.

²⁴ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 40a-40b; *Gülşen-i Hulefâ*, s. 290. Topçular Kâtibi Abdülkadir, Hüseyin Paşa'nın on günden ziyade cenk edip yirmi yerinden yaralandıktan sonra şehit olduğunu belirtir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 787. Kâtip Çelebi ve Naîmâ ise Hüseyin Paşa'nın katledilmesinden sonra kellesini önüne getiren Karçakay Han'a Şah Abbas'ın "niçin bizim aman verdiğimiz ihtiyar gazinin başını kestir" diye sahte bir kızgınlık gösterisinde bulunduğunu ve esir durumdaki 15 kadar adamını serbest bıraktığını kaydetmektedir, bkz. *Fezleke*, II, s. 48; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 529.

ettiğini ve veziriazamın yolda olduğunu bildirdi²⁵. Aslında bu cevap Bekir Subaşı'ya teskin etmekten başka bir amaç taşııyordu. Zira Diyarbekir beylerbeyinin arzları Veziriazam Kemankeş Ali Paşa tarafından ciddiye alınmadığından Bağdat'ı kurtarmak için herhangi bir teşebbüs söz konusu değildi. Kısacası Bekir Subaşı, Safevi ordusu karşısında tek başına kalmıştı.

Çekilen sıkıntılara rağmen Bekir Subaşı'nın kalenin muhafaza ve müdafaasında gösterdiği direnç Şah Abbas'ın ümidini kırmış, vazgeçme noktasına gelmişti²⁶. Tam bu sırada Bekir Subaşı'nın Narin Kale (iç kale) muhafazasına tayin ettiği oğlu Derviş Mehmed Ağa babasının umutsuzca direnişinden usanıp kendi hayatını kurtarmak için Pîrîzâde Mehmed isimli bir adamını Şah Abbas'a gönderdi. Kendisi ile yedi yüz adamının canı ve malı bağışlandığı takdirde kaleyi teslim edeceğini bildirdi²⁷. Bunun üzerine hemen bir amanname hazırlatan Şah Abbas, bunu Derviş Mehmed'e yollayınca, o da söz verdiği gibi gece yarısından sonra kalenin kapılarını açarak Kızılbaş askerlerinin içeri girmesini sağladı (22-23 Rebiyülevvel 1033 / 13-14 Ocak 1624)²⁸.

Bağdat'ın zaptından sonra Şah Abbas; Sünnî, Şîî ne olursa olsun tüm halka âmân verdiğini duyurdu. Lakin birkaç gün sonra intikam amacıyla bu kararından

²⁵ *Fezleke*, II, s. 48; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 529; *Hammer Tarihi*, IX, s. 21-22.

²⁶ *Fezleke*, II, s. 49. Bağdat dışında viran bir bahçede kendi başına yaşayan Sarı Dede isimli bir dervişin gaipten haber verdiği şayiasını duyan Şah Abbas bizzat yanına vardığı bu dervişe “Bağdat'ı alabilir miyim?” diye sormuştur. Derviş “... alırsın ama mel'ûn olursun ...” diye söze girdikten sonra “... Bağdad'ı alırsın bunca İbadullah senin şâmetinle telef olur ve lakin sen dahi bu cihândan yakın zamanda dâr-ı cehenneme intikâl edersin ve Padişâh-ı âl-i Osman bi-avnullahi Te'ala yine Bağdad'ı elinden alır ve feth-i Bağdad isminin evvel harfi mim bir adama müyesser olur ...” şeklinde cevap vermiştir. Şah'ın bu cevap üzerine oldukça sinirlendiğini ve moralinin bozulduğunu gören yanındakiler şetm-i ashab teklif ettikleri dervişten red yanıtı alınca onu öldürmüşlerdir, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 40a-40b. Bu ve benzeri hadiselerin Şah'ın moralini bozduğu ve onu Bağdat'ı almak konusunda umutsuzluğa sevkettiği muhakkaktır.

²⁷ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 40b; *Ravzatü's-safeviyye*, s. 887. Kâtip Çelebi diğer kaynakların aksine Şah Abbas'ın Bağdat valiliği vaadiyle Derviş Mehmed'i kandırdığını ve böylelikle kale kapılarını açtırdığını yazar, *bkz. Fezleke*, II, s. 49.

²⁸ Kaynaklar Safevi kuvvetlerinin Bağdat'a girişiyile ilgili olarak muhtelif tarihler verirler. Nitekim Topçular Kâtibi Muharrem / Ekim-Kasım ayı demekle yetinirken (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 788), Kâtip Çelebi ve Müneccimbaşı 2 Safer / 25 Kasım (*Fezleke*, II, s. 49; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 659), Naîmâ ve Hammer 5 Safer / 28 Kasım (*Târih-i Na'îmâ*, II, s. 530; *Hammer Tarihi*, IX, s. 22), Peçevî 12 Rebiyülevvel / 3 Ocak (*Târih-i Peçevî*, II, s. 391), İskender Münşî ve Kemal b. Celal Müneccim 23 Rebiyülevvel / 14 Ocak (*Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1003; *Târihçe*, 54a), Mustafa b. Molla Rıdvan 9 Rebiyühahir / 30 Ocak (*Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 40b) gününü zikrederler. Bütün bu farklı tarihlere karşılık İ.H. Danişmend kaynağını belirtmemekle birlikte Bağdat'ın elden çıkış tarihini 20-21 Rebiyülevvel / 11-12 Ocak olarak kabul etmektedir, *bkz. Kronoloji*, III, s. 326. Burada ise pek çok konuda kronolojisinin isabetli olduğu görülen İskender Münşî'nin verdiği tarihi kabul edilmiştir. Zaten olayların gelişimi de bu vakanın Ocak ayı içerisinde gerçekleşmiş olmasını makul kılmaktadır.

vazgeçerek yerli halkı Sünnî ve Şîî şeklinde ayrı ayrı tahrir ettirip, her Sünnî'yi bir Şîî'nin tasarrufuna vererek bunların mallarıyla paralarına el konulmasını buyurdu. Ancak bu iş tam anlamıyla Sünnî avına dönüştü. Birçok Sünnî Müslüman görünürde mallarının ve mülklerinin tespiti, gerçekteyse mezhepleri yüzünden ağır işkencelere tabi tutulurken, pek azı sağ kurtulabildi²⁹. Sünnîlere karşı bu kötü muameleden Bağdat'ın idarecileri ve dinî önderleri de nasiplerini aldı. Bağdat Beylerbeyi Bekir Subaşı yakalanmasının ardından günlerce ağır işkencelere uğradı. Gizli saklı nesi varsa söylemesine rağmen öldürüldü³⁰. Bağdat Kadısı Nuri Efendi ile Cami-i Kebir Hatibi Mehmed Efendi, Şah Abbas'ın huzuruna getirilerek kendilerine «*sebb-i Şeyheyn*»³¹ teklif edildi. Ancak ikisinin de teklifi reddetmesine kızan Şah Abbas'ın emriyle önce çenelerinden hurma ağacına asıldılar, ardından kurşuna dizildiler. İhaneti sayesinde kalenin Safeviler eline geçmesini sağlayan Derviş Mehmed ise birkaç günlük iltifattan sonra her an taraf değiştirebileceği endişesiyle Horasan'a sürgün edildi. Hayatından kaygılanıp yolda firara kalkışınca öldürüldü³².

Şah Abbas'ın kendi ülkesindeki Sünnîlere karşı da baskı ve şiddet uyguladığını göz önüne alırsak Bağdat'a yapılanları mezhep farklılığından kaynaklanan nefretin sonucu olarak görmek mümkündür. Nitekim Sünnîlere ait kutsal mekânlar arasında yer alan İmâm-ı Âzam Ebu Hanife ile Abdülkâdir-i Geylânî türbelerinin tahribi bunu doğrulayan hareketlerdir³³. Bununla birlikte Şah Abbas'ın, kuşatma sırasında Bağdat'ın Sünnî halkının Bekir Subaşı'ya verdiği destekten dolayı bir anlamda onlardan intikam almayı istemiş olması da göz ardı edilmemelidir. Keza Bağdat'ı kuşattığında kentteki

²⁹ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 41b; *Fezleke*, II, s. 49-50; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1003-1004. Naîmâ ilave olarak Bağdat'ın Şîî reislerinden birisi olan Seyyid Dürrec'in tahrir sırasında birçok Sünnî'yi Şîî defterine yazmakla hayatlarını kurtardığını kaydeder, *bkz. Târih-i Na'îmâ*, II, s. 531-532. Topçular Kâtibi ise Şah'ın âmânını kabul edenlerin Bağdat'tan çıkarılıp Dergüzîn ve Kazvin taraflarına sürgün edildiğini söyler, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 790.

³⁰ Mustafa b. Molla Rıdvan, Bekir Subaşı'nın ölümüyle ilgili başının vurulduğunu kaydeder, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 41b. Kâtip Çelebi ve Na'îmâ, Bekir Subaşı'nın yedi gün boyunca uyutulmayıp türlü işkencelerden geçirildikten sonra nefte bulanmış bir kayığa konulduğunu, ardından ateşe verilip Dicle'ye salındığını ve canlı canlı yanarak öldüğünü yazar, *bkz. Fezleke*, II, s. 50; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 532.

³¹ Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in isimlerinin birlikte zikredilmesi yerine kullanılan bir kelimedir.

³² *Fezleke*, II, s. 50; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 532-533; *Hammer Tarihi*, IX, s. 23-24.

³³ *Hammer Tarihi*, IX, s. 24; Sünnîlere ait cami ve medreselerin ahır haline getirildiği hakkında *bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat, II. Osmanlı Dönemi", DİA*, IV, s. 434.

Şiîlerin kendisine destek verdiği gibi bir Osmanlı kuşatması esnasında da Sünnîlerin yardımda bulunma ihtimalini ortadan kaldırmak için bu katliam emrini vermiş olabilir.

Safevi kuvvetleri şehre tamamıyla hâkim olduktan sonra Şah Abbas, Bağdat'ı Safi-kulu Han, Hille, Necef ve Kerbela'yı ise Beydilli Saru Sultan'ın idaresine verdi. Kendisi de başta Hz. Ali'nin kabri olmak üzere Necef ve Kerbela'da Şiîlerin kutsal saydığı mekânları ziyaret için yola çıktı³⁴. Diğer taraftan Musul halkından bazılarının kendisine gelip Kör Hüseyin Paşa'nın zulmünden şikâyetle buraya bir Safevi valisi göndermesini talep etmeleri üzerine Karçakay Han'ı, İmanlı Kasım Sultan ile birlikte Musul'a gönderirken, Erdelan hâkimi Han Ahmed'i de Kerkük ve Şehrizor taraflarının zaptıyla görevlendirdi³⁵.

Kör Hüseyin Paşa'nın ölümünden sonra Musul'un idaresini ele alan kardeşi Ahmed Paşa, Karçakay Han'a birkaç günlük mukavemetten sonra şehri boşalttı. Kerkük Beylerbeyi Bostan Paşa dahi gelen Safevi kuvvetlerine dayanamayacağını bildiğinden Diyarbekir tarafına çekildi ve Safeviler savaşmadan Kerkük'e girdiler³⁶. Musul'a giren Karçakay Han, burayı üs olarak kullanıp Mardin'e kadar olan bölgeyi yağmaladı ve külliyetli miktarda ganimetle geri döndü³⁷.

Bağdat'ın düşmesinden sonra Safevi kuvvetlerinin sergilediği pervasızlık –ki Şah Abbas etrafındakilere sıradaki hedefin Halep olduğundan bahsediyordu- payitahtta günlük siyasî gelişmelerle meşgul yöneticilerin nihayet aklını başına getirdi. Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'ya gönderilen bir emirle hemen Musul üzerine gitmesi buyuruldu. Mevsim kış olmasına rağmen sefer hazırlıklarını tamamlayan Hafız Ahmed Paşa çok eğlenmeden Musul'a yürüdü. Öncü kuvvet olarak Musul'a doğru yola çıkan ve yanında beş yüz kadar fedaisi bulunan Küçük Ahmed isimli bir sipahinin geldiğini

³⁴ Şah Abbas bu ziyareti sırasında Kûfe'den Necef'e bir kanal açtırmış ancak birkaç yıldan sonra akan su kesilmişti, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1004-1005, 1011-1012. Osmanlı kaynakları Bağdat ve civarının olduğu gibi Saru Sultan'a verildiğini belirtirler, bkz. *Fezleke*, II, s. 50; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 533; *Hammer Tarihi*, IX, s. 24. Ayrıca bkz. Bellan, *a.g.e.*, s. 270.

³⁵ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1006. Kasım Sultan Musul'a girdikten sonra Diyarbekir'deki bazı kimselere Safevi ordusunun oraya varmak üzere olduğuna dair mektuplar yollayıp halkı telaşa düşürmüş, Hafız Ahmed Paşa kaleye toplar çıkarırken, surları güçlendirmek için bazı inşaat faaliyetlerinde bulunmuştur, bkz. *Fezleke*, II, s. 51; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 533-534; *Gülşen-i Hulefâ*, s. 293-294.

³⁶ *Fezleke*, II, s. 51; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 533-534.

³⁷ *Târih-i Peçevî*, II, s. 394-395; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1006.

gören Safevilerin Musul Valisi Kasım Sultan, Hafız Ahmed Paşa'nın ordusunun geldiğini zannedip alelacele şehri terk etti³⁸. Böylelikle Musul altı ay kadar Safevilerin elinde kaldıktan sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmiş oldu.

B) Çerkez Mehmed Paşa'nın Abaza Üzerine Seferi ve Bağdat Serdarlığı

Bekir Subaşı'nın düşüncesizce bir teşebbüsüyle Bağdat'ın Şah Abbas eline geçmesi ve ardından Safevilerin etraftaki Osmanlı vilayetlerini yağmalamaları, 1618'den beri devam eden Osmanlı-Safevi barışı için ciddi bir tehdit anlamı taşıyordu. Oysa Bağdat düşmeden birkaç ay önce, Osmanlılar tarafından IV. Murad'ın tahta çıkışı münasebetiyle diplomatik teamüllere uygun şekilde Safevi Şahı'na bir name gönderilmişti. IV. Murad namesinde tahtın birkaç defa el değiştirmesi sırasında zuhur eden karışıklıklardan sonra saltanatın kendisine müyesser olduğunu, iki taraf arasındaki barışın devamı için çaba sarf edeceğini, aynı özveriyi Şah Abbas'tan da beklediğini ifade ediyordu³⁹. Buna rağmen Bağdat'ın Safevilerce kuşatılması ve zaptı iki devlet arasındaki barış haline son verirken, savaşı yeniden başlatıyordu.

Bağdat ile ilgili bütün bu gelişmeler olup biterken İstanbul'da sadaret mührü Kemankeş Ali Paşa'nın elindeydi. Lakin kendisi devlet meseleleriyle ilgilenmekten ziyade IV. Murad'ı tahta çıkarmakla övünmekte, rüşvetsiz ve hilesiz iş yapmamakta, kendisine rakip olarak gördüğü Halil ve Gürcü Mehmed paşaları bertaraf edebilmek için türlü entrikalar çevirmekteydi. Bu faaliyetlerinden ötürü zaten IV. Murad'ın gözünden düşmüşken Bağdat'ta olan bitene ilgisiz kalması, üstelik buranın Safevilerce ele geçirildiğini ondan gizlemeye kalkışması kendisinin sonunu hazırladı. Bir şekilde gelişmeleri öğrenen IV. Murad, Kemankeş Ali Paşa'yı azletmekle yetinmeyip idam ettirdi ve yerine Çerkez Mehmed Paşa'yı getirdi (14 Cemaziyelahir 1033 / 3 Nisan 1624). Veziriazamın ilk işi Abaza Mehmed Paşa'yı bertaraf etmektir⁴⁰.

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Mayıs ayının ortalarına doğru Üsküdar'dan yola çıkan Çerkez Mehmed Paşa Konya'ya ulaştığında IV. Murad tarafından kendisine

³⁸ *Fezleke*, II, s. 51; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 534.

³⁹ *Düstûrül-inşâ*, 141a-144b.

⁴⁰ Bu gelişmeler için bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 986-989; *Fezleke*, II, s. 52-54; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 537-538, 550. Ayrıca bkz. *Sir Thomas Roe's Negotiations*, s. 230.

Abaza meselesini sonraya bırakıp Bağdat konusuna öncelik vermesi buyuruldu⁴¹. Zira Bağdat'ın zaptından sonra Musul ve Kerkük'ü de ele geçiren Safevi orduları yağma ve talan amacıyla kuzeyde Mardin'e kadar uzanmışlardı. Bu tarz faaliyetler bölgedeki Osmanlı egemenliğini ciddi şekilde tehdit ediyordu. Padişahın talebi üzerine Mehmed Paşa kışı uygun bir yerde geçirip baharda Bağdat üzerine gitmeye karar verdi. Ancak asi Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'yı da Anadolu'da başıboş bırakmak istemediğinden bir mektupla onu devlet otoritesine itaate davet etti. Aksi durumda üzerine yürüyeceği imasında bulundu. Lakin şeyhinin öğütlerine daha fazla değer veren Abaza Mehmed Paşa, Veziriazam Mehmed Paşa'nın nasihatlerini ciddiye almayıp savaşmaya karar verdi⁴².

Abaza Mehmed Paşa savaşmaya istekli olsa da Çerkez Mehmed Paşa ile tek başına mücadele edemeyeceğini biliyordu. Bu sebeple bir yandan etraftaki beylerbeyilerin desteğini almaya ve asker toplamaya çalışırken, diğer yandan da zor duruma düştüğünde sığınabilecek bir kapı olarak düşündüğü Safevi Şahı'yla ahababı Revan Valisi Emirgûne Han'ın aracılığıyla irtibata geçti. Emir Efendi adlı bir adamıyla Şah Abbas'a mektup gönderip itaatini arz etti. Safevi Şahı, Abaza Mehmed Paşa'nın adamını gayet iyi karşıladı ve Erzurum'a dönüşünde kendisine eşlik etmesi için Kızılbaş Nevruz Bey'i görevlendirdiği gibi hanlık menşuruyla çeşitli hediyeler gönderdi⁴³. Şah Abbas'ın desteğini aldıktan sonra kendisine güveni daha da artan Abaza Mehmed Paşa, veziriazamla savaşmak üzere Kayseri'ye doğru yola çıktı. Yoldayken Çerkez Mehmed Paşa'dan bir çağrı daha almasına rağmen, bunu da reddetti ve Kayseri yakınlarında Osmanlı ordusuyla karşılaştı. Lakin savaş Abaza Mehmed Paşa'nın istediği gibi sonuçlanmadı. Ordusu ağır bir yenilgiye uğrayınca çareyi Erzurum'a kaçıp kaleye sığınmakta buldu⁴⁴.

⁴¹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 796.

⁴² *Fezleke*, II, s. 54.

⁴³ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1017.

⁴⁴ *Fezleke*, II, s. 55; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 553-556; *Hammer Tarihi*, IX, s. 51; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 796-799; Mülhimî İbrahim Efendi, *Şehinşahnâme*, TSMK, Revan Kitaplığı, nr. 1418, 19a-21a; *Sir Thomas Roe's Negotiations*, s. 290-292. Çerkez Mehmed Paşa'nın Abaza'nın yenilgisi üzerine İstanbul'a gönderdiği fetihname için bkz. Edirneli Ali Çelebi, *Münâcât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı, nr. 5317, 9a-13a.

Veziriazam Çerkez Mehmed Paşa ve emrindekiler bu başarı dolayısıyla IV. Murad'ın iltifatına mazhar oldu. Bununla birlikte Abaza'nın takibi ve Erzurum'un istirdadının daha sonraya bırakılarak Bağdat'ın Safevilerden geri alınması işine öncelik vermesi gerektiği kendisine bir kez daha hatırlatıldı⁴⁵. Sarayın Bağdat meselesine öncelik vermesi, kışın yaklaşması ve aracılar tarafından Abaza Mehmed Paşa'nın affi için baskı yapılması gibi etkenlerle Veziriazam Mehmed Paşa bir miktar yeniçerinin Erzurum Kalesi'ne yerleşmesi karşılığında onu bağışladı. Hatta beylerbeyliğinde kalmasına bile razı oldu⁴⁶. Zira Çerkez Mehmed Paşa, Erzurum Beylerbeyi Abaza'nın Şah Abbas ile ilişkisinden haberdardı ve Erzurum'un da Bağdat'ta olduğu gibi asi bir kul sayesinde Safevilerin eline geçmesinden çekiniyordu.

Abaza meselesinin şimdilik yatışması üzerine Çerkez Mehmed Paşa, ilkbaharda gerçekleşecek Bağdat seferi için gerekli hazırlığın yapılmasına dair Diyarbakir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'ya haber yolladı ve kendisi de kışı geçirmek üzere Tokat'a geçti⁴⁷. Lakin ihtiyar veziriazamın bünyesi bu kadar yorgunluğa dayanamadı ve Tokat'ta vefat etti (18 Rebiyülahir 1034 / 28 Ocak 1625). Yerine Yeniçeri Ağası Hüsrev Ağa ve Defterdar Baki Paşa'nın tavassutuyla Bağdat meselesine vâkıf Diyarbakir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa getirildi (29 Rebiyülahir 1034 / 8 Şubat 1625). Ancak yeni veziriazamın göreve başlayıp sefer hazırlıklarını tamamlaması biraz zaman alacağından Bağdat seferi bir süreliğine tehir edildi.

C) Safevilere Karşı Gürcistan'da İsyan ve Osmanlı Müdahalesi

Erzurum Kalesi'ne kapanan Abaza Mehmed Paşa'nın üzerine ordu sevk edileceği şeklindeki haberler Şah Abbas tarafından Azerbaycan vilayetlerine yönelik bir tehdit olarak algılanmış ve Osmanlı ordusunun geçeceği yolların tahribine girişilmişti. Gerçi Şah Abbas, Abaza'nın itaatini bildirmesi dolayısıyla Erzurum yolunun güvenliğinden emindi. Van tarafına ise ümerasından Rüstem Bey'i gönderip, civarının yağma ve talanını emretti⁴⁸.

⁴⁵ *Münşe 'atü's-selâtîn*, II, s. 212-215.

⁴⁶ *Fezleke*, II, s. 56; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 556-557; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 800.

⁴⁷ *Fezleke*, II, s. 66; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 568.

⁴⁸ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1017.

Rüstem Han'ın Van taraflarına akınlarda bulunduğu günlerde Kakheti Valisi Peyker Han'dan gelen bir mektup Şah'ın dikkatini Gürcistan'a yöneltmesine neden oldu. Zira mektupta on yıl kadar önce şiddetli bir müdahaleyle ıslah edilen Gürcülerin, firarî hanları Tahmures ile yeniden irtibata geçtiklerinden bahsedilmekteydi ve bu ihbar tedbir alınmasını zorunlu kılmaktaydı. Gürcistan'da olası bir ayaklanmanın Safevilerin Azerbaycan'daki konumlarını da zora sokacağını gayet iyi bilen Şah Abbas, muhtemel bir tehlikeyi önceden önleyebilmek için güvenilir ve iş bilen hanlarından Karçakay'ı, mühtedi Gürcü emirlerden birisi olan Magrav'ın kılavuzluğunda otuz bin kişilik bir kuvvetle Kartlı'ya gönderdi. Ancak Magrav Han Gürcülerin on yıl önce maruz kaldığı katliamlardan ötürü intikam hırsı ile doluydu ve bir fırsatını bulduğunda Karçakay Han'ı ortadan kaldırmaya karar vermişti. Bu maksatla Gürcü meliklerle ve Tahmures Han ile gizlice haberleşip Safevi ordusunun güzergâhı hakkında bilgilendirerek uygun bir yerde pusu kurmaları için onları ikna etti. Magrav'ın da içinde bulunduğu Karçakay Han idaresindeki Safevi ordusu dar bir boğaza girdiğinde Gürcülerin pususuna düştü. Akşama kadar süren çarpışmalarda boğazda kısırılan otuz bin Kızılbaş askerinden sadece üç bini kurtulabilirken, onların da büyük bir kısmı Aras Nehri'ne kadar devam eden takip sonucunda kılıçtan geçirildi⁴⁹.

Karçakay Han ve oğlu başta olmak üzere Şirvan Valisi Yusuf Han, Revan Valisi Emirgüne Han, Karabağ Valisi Ziyadoğlu Mehmed-kulu Han ve daha on kadar üst düzey Safevi ümerası ölenler arasındaydı. Bunların kesik başları Magrav Han'ın oğlu tarafından Diyarbakir'e Veziriazam Hafız Ahmed Paşa'nın yanına götürüldü. Magrav Han oğlu vasıtasıyla Osmanlı himayesine girmek istediğini arz ederken, Gence, Karabağ ve Şirvan halkının da itaate hazır olduğunu belirtiyordu. Ayrıca bu canipten İran'a yapılacak bir seferde meşakkat çekilmeyeceğini ve muvaffak olunacağını ifade etmekteydi. Ancak Hafız Ahmed Paşa şu anda Bağdat seferine memur olduğunu, dolayısıyla o taraflara gitmesinin mümkün olmadığını belirterek bu teklifi kibarca reddetti. Yine de karşısına çıkan fırsatı kaçırmamak adına Batum Beylerbeyi Ömer Paşa'yı Gürcistan'a serasker tayin edip yanına bir miktar kul-oğlu ve yeniçeri verdi.

⁴⁹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1020-1021, 1024-1026. Ayrıca Kürt beyleri ve hâkimlerine Gürcistan'ın muhafazası hususunda gönderilen emirde olayların gelişiminden bahsedilmekle Gürcü meliklere yardımcı olunması istenmektedir, bkz. *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 304-305. Olayın bir Ermeni kroniği tarafından tasviri için bkz. *The Chronicle of Deacon*, s. 40-42.

Kaytak hâkimi Usmi Han'a da bir name yazılıp Dağıstan askeriyle Kızılbaş memleketlerini vurması istendi. Magrav Han da bir mektupla bu durumdan haberdar edilip gerekli katkıda bulunması istendi⁵⁰. Fakat Gürcistan'a gönderilen kuvvetler, Şah Abbas'ın Korçibaşı İsa Han serdarlığında yolladığı orduya Tiflis civarındaki Gümüşsu'da mağlup oldu (24-25 Ramazan 1034 / 30 Haziran-1 Temmuz 1625). Diğer taraftan Kürt hâkimlerin Gürcülere yardım maksadıyla giriştikleri Azerbaycan vilayetlerine yönelik yağma teşebbüsü de Emirgüneoğlu'nun kuvvetleri sayesinde sonuçsuz kaldı⁵¹.

Magrav Han'ın çabalarıyla Safevilere karşı oluşturulmaya çalışılan Osmanlı-Gürcü koalisyonu Osmanlı yönetiminin önceliği Bağdat'a verip yeterli askerî desteği sağlamamaları nedeniyle tam hayata geçirilememiş ve haliyle başarı kazanamamıştı. Nitekim tarihçi Peçevî, Magrav Han'ın itaatini arz etmişken Gürcistan yoluyla Safevi ülkesine akınlarda bulunulması isteğinin Hafız Ahmed Paşa tarafından ciddiye alınmayıp reddedilmesini büyük bir fırsatın kaçırılması olarak görmektedir. Hatta o, Gürcistan taraflarına bir sefer düzenlendiği takdirde başarının muhakkak olduğunu Hafız Paşa'ya birçok kere ifade ettiğini, mamafih paşanın “*bizi saadetlü padişah Bağdad fethine tayin itmişdir ve biz Gürcistan'a ve Şirvan'a memur değiliz*” diye kestirip attığını yazmış ve padişaha danışmamakla eleştirmiştir. Oysa Hafız Ahmed Paşa'nın durumu arz etmesi halinde, IV. Murad'ın Magrav'ın varlığından haberdar olmakla Safevilerin kalbine fitne düşürme fırsatını kaçırmayacağını ve onu muhakkak surette Gürcistan taraflarına sefere memur edeceğini yazmaktadır. Yine ona göre mevcut şartlarda Bağdat taraflarında başarı kazanmak ihtimali oldukça azdı. Peçevî bu düşüncesini Yeniçeri Ağası Hüsrev Ağa'ya da bildirdiğini, fakat Hafız Ahmed Paşa'nın başarısını istemeyen ağanın fikrine karşı çıkıp veziriazamı desteklediğini zikretmektedir⁵². Diğer taraftan Kâtip Çelebi ise Peçevî'nin görüşlerine karşı çıkmakla

⁵⁰ *Târih-i Peçevî*, II, s. 404-406; *Fezleke*, II, s. 67-69; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 570-571. Magrav Han'a gönderilen mektupta Batum Beylerbeyi Ömer Paşa, Çıldır Beyi Murtaza ve diğer sancakbeylerinin yardım için gönderildiğini, ayrıca Dağıstan, Açıkbaş ve Dadyan hâkimlerine Kızılbaş memleketlerine akınlarda bulunulmasının emredildiği bildirilerek, kendisinin de bütün bu faaliyetlere yardımcı olması istenmiştir, bkz. *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 311-312. Thomas Roe, Temmuz ayı içerisinde İstanbul'a gelen üç Gürcü prensin Safevilere karşı bir ittifak oluşturulması teklifinde bulduklarını yazmaktadır, bkz. *Sir Thomas Roe's Negotiations*, 426.

⁵¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1026-1031; Bellan, *a.g.e.*, s. 273-274.

⁵² *Târih-i Peçevî*, II, s. 404-406.

Hafız Ahmed Paşa'nın doğruyu yaptığını, vilayet tahrip etmekle Şah'ın Bağdat'ı teslim etmesinin imkânsız olduğunu belirtmektedir ki, buna misal olarak Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi'nden sonra oluşan durumu göstermektedir⁵³.

Osmanlılar, Magrav Han'ın ısrarıyla Safevilerin Azerbaycan vilayetlerine yönelik sınırlı bir kuvvetle isteksizce saldırıda bulunmuşlardı. Fakat asıl hazırlığı Bağdat'ı Safevilerden almak üzerine yapıyorlardı. Hatta bu işi daha kolaylaştırmak için onları iki cephede birden savaşmaya zorlayacak teşebbüsler peşine düşmüşlerdi. Bu maksatla Buhara Özbeklerinin hanı İmam-kulu'ya (1611–1642) bir name gönderilerek vaktiyle Şîi Safevi Devleti'nin ortadan kaldırılması amacıyla iki devletin yaptığı ittifakın yeniden hayata geçirilmesinin arzu edildiği bildirildi. Aslında XVI. yüzyılın büyük kısmında iki devlet Safevilere karşı ortak hareket etmişti. Tarafların en son ittifakı Özbek Hanı Abdullah'ın muhalefetine rağmen Şah Abbas ile 1590'da barış yapılması üzerine bozulmuş ve Özbekler Safevilerle mücadelelerinde yalnız bırakılmışlardı. Şimdi Osmanlılar, Şah Abbas'ın Bağdat'ı alıp bazı kutsal mekânları tahrip etmekle Sünnî mezhebine saldırıda bulunduğunu ileri sürüyorlar ve veziriazamın Bağdat'ı geri almak için harekete geçtiğini belirtip Özbekleri de doğudan Safevi topraklarına saldırmaları için teşvik ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı merkezî idaresi, Safevilerle asla barış yapmayacaklarını, daha önce olduğu gibi ittifakı yarıda bırakıp gitmeyeceklerini ısrarla vurgulama gereği hissediyordu⁵⁴. Lakin Özbeklerin, Osmanlı Devleti'ne güvenmemeleri ve Safevilerle bir süreden beri ilişkilerinin olumlu seyretmesi İran'ın kuzeydoğusundan bir cephe açılmasını mümkün kılmadı⁵⁵. Osmanlı sarayının bir diğer ittifak teşebbüsü Hindistan Timurîleri nezdinde oldu. Cihangir Şah'a gönderilen bir nameyle Safeviler üzerine sefer hazırlığından bahsedilerek Özbeklerle birlikte saldırıya geçmeleri halinde Safevilere büyük bir darbe vurulacağı belirtilse de bu teklif ilgi çekmedi⁵⁶.

⁵³ *Fezleke*, II, s. 68-69.

⁵⁴ *Düstûrî'l-inşâ*, 154a-159b.

⁵⁵ Bu tarihlerde Özbek elçisi Mirzabaşı Mehmed Han İsfahan'ı ziyaret etmişti, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1015.

⁵⁶ *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 234-235.

D) Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat Seferi

Hafız Ahmed Paşa, Bağdat seferiyle ilgili hazırlıklara devam ederken sınıra yakın yerlerdeki Osmanlı kuvvetleri zaman zaman Safevi topraklarına akınlarda bulunmaktaydılar. Mesela bunlardan birinde Cizre ve Hasankeyf taraflarında kışlayan Karaman Beylerbeyi, Mardin Voyvodası Küçük Ahmed Ağa ile beraber dört bin kadar adamla Altınköprü'de toplanmış olan on bin civarındaki Kızılbaş askerine saldırıp yenilgiye uğratmayı başardı ve kaçanları Kerkük Kalesi'ne kadar takip etti. Kaledeki Kızılbaş kuvvetleri dahi bu bozgunu duyup firar ettiklerinden şehir Bostan Paşa tarafından savaşız geri alındı⁵⁷. Aynı sıralarda casuslar ise Bağdat'taki Şîilerin Meşhed'e İmam Ali Rıza türbesini ziyarete gittiklerini haber veriyorlardı. Bu bilgiye dayanılarak şehrin boş kaldığı düşünüldüğünden Diyarbekir Beylerbeyi Murad Paşa serdarlığında birkaç beylerbeyi ve sancakbeyi on beş bin kadar askerle buraya gönderildi. Vazifeleri Hille ve İmam Musa Kâzım taraflarından Bağdat'ı kuşatma altına almak ve Neceft'ın dönen Kızılbaşların şehre girmelerini engellemektir. Askerin gönülsüzce tavrı yüzünden bu görev başarısız olduysa da en azından Hille ve Kerbela Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirildi⁵⁸.

1625 yılının Mayıs ayı başında Diyarbekir'deki Cülek sahrasına çadırını kuran Hafız Ahmed Paşa, Bağdat Seferi için dört ay kadar burada oyalandı. Bu süreçte kışlaklardaki askerlerin toplanmasını bekledi⁵⁹ ve sefer için gerekli mühimmatın tedarikiyle uğraştı. Veziriazam muhasara için dört kıta badaloşka topunu yeterli görürken barut ile yuvalaklardan da ihtiyaçtan fazlasını götürmek niyetinde değildi⁶⁰. Zira ordu Cülek'ten harekete geçmeden önce toplanan savaş divanında bazı ümeranın topları ve mühimmatı kuşatma için yetersiz görüp itiraz etmelerine ciddiyyetten yoksun

⁵⁷ *Fezleke*, II, s. 66-67; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 569.

⁵⁸ *Fezleke*, II, s. 69; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 575; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 811-812. İskender Münşi, Osmanlı öncü kuvvetlerinin gelişi üzerine endişelenen Safi-kulu Han'ın çevredeki Kızılbaş beyleriyle askerlerini kaleye toplayarak bir takım tedbirler için hazırlıklara başladığını, bu sayede Osmanlıların Hille ve Kerbela'yı zorlanmadan ele geçirdiklerini yazar. Fakat Neceftteki Kızılbaş tüfekçilerinin direnişi yüzünden Murad Paşa'nın burayı almakta başarısız olduğunu kaydeder, *bkz. Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1033-1034.

⁵⁹ Hammer muasır bir Venedik raporuna dayanarak Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat'a giderken yanında 60.000'i azeb, 10.000'i yeniçeri ve 20.000'i sipahi olmak üzere en az 90.000 asker bulunduğunu zikretmektedir, *bkz. Hammer Tarihi*, IX, s. 59.

⁶⁰ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 810.

bir tavırla “*Kal‘anın miftâhı cebimdedir*” şeklinde karşılık verdiği asker arasında şayi olmuştu⁶¹.

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Eylül ayı başında⁶² Bağdat üzerine hareket eden ordu yaklaşık bir aylık yolculuk sonrasında Mardin üzerinden Musul'a ulaştı. Burada bir kez daha kurmaylarıyla durum değerlendirmesi yapan Hafız Ahmed Paşa, Murad Paşa'nın Kızılbaşların kaleye girmesini engelleyecek yerde onları korkutup hepsinin kaleye doluşmasına neden olduğunu, Mir Fettah ve Saru Han'ın yanlarında yedi-sekiz bin kadar Kızılbaşla yardım için geldiklerini öğrendi⁶³. Şah'ın dahi yardım için gelebileceğinden bahsedilmesi üzerine bu durumda kuşatma topraklarının yetersiz kalacağından şikâyetle öncelikle Erdelanoğlu Han Ahmed'in ülkesine girip Derne ve Dertenk taraflarına akınlarda bulunmayı, ondan sonra Bağdat'ı kuşatmayı teklif etti. Kurmaylarının bir kısmı düşüncesine katılsa da uzun tartışmalar neticesinde bir an önce Bağdat'a varılması fikri daha baskın çıktı⁶⁴. Bu arada topraklarının yağmalanması planından bir şekilde haberdar olan Han Ahmed, Piyale Bey isimli adamıyla gönderdiği namede “*Bağdad kendi ülkenizdir, varıp evvel emirde harâb eylemen. Mukaddem Şaha elçi gönderip ma‘kûl yüzünden isten, câ‘iz ki vere*” yazmakla bir anlamda Hafız Ahmed Paşa ile alay ediyor, Piyale Bey ise veziriazamla konuşmalarında yirmi gün içinde Şah

⁶¹ *Fezleke*, II, s. 69. Bu şayanın Osmanlı tarihlerinin anlatıldığından biraz farklı da olsa asker beyninde yankı bulduğunu Bağdat seferine katılan Ali isimli bir Ser-turnacının mektubundan anlamak mümkündür. “... *kat‘-i menâzil ederek Musul'a gelindikde Şah Abbas'ın şâtırın Bağdad'a mektûblar ile gider iken tutulub serdâra getirüb mektûbları okundukda Şah Bağdad'da kapanan Safi Kulu Han'a yazmış ki Osmanlı askeri serdâr ile Bağdad üzerine hücum etmiş zinhâr karşı durub ceng etmeyesin kal‘ayı veresin gayri dürlü etmeyesin deyü azîm te‘kid ve tenbîh etdüğün serdâr ma‘lûm edindikden sonra cebehâne ve top ve barut götürmeye takayyüd etmeyüb Şahın mektûbuna i‘timâd edip Bağdad'ın anahtarı koynumdadır dediğine bâ‘is bu imiş ...*”, bkz. Claudia Römer, “Die Osmanische Belagerung Bagdads 1034–35/1625–26”, *Der Islam*, 66, (1989), s. 120. Naîmâ bu toplantıda konuşulanları Kâtip Çelebi'den aktarmakla birlikte ilerleyen sayfalarda Veziriazamın neden muharasa için gerekli top ve mühimmat olmadan yola çıktığına açıklama getirir. Buna göre Hafız Ahmed Paşa öncelikle Acem vilayetlerini istila fikrinde olduğundan yanında fazla ağırlık bulunmasını istemiyor, yeterince tahribatta bulunup Şah'ın ordusunu hareketsiz kıldıktan sonra Bağdat'ın kolaylıkla ele geçirilebileceğini düşünüyordu, bkz. *Târih-i Na‘îmâ*, II, s. 575, 581.

⁶² Topçular Kâtibi, serdarın hareket tarihi olarak Safer ayının ibtidası demektedir, bkz. *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 810. Bu tarih miladî olarak Kasım ayı başlarına denk gelmektedir. Ancak bu ay kış mevsiminin gelmesinden dolayı ordunun hareketi için çok geç olduğundan diğer kaynakların verdiği tarih doğru olmalıdır.

⁶³ İskender Münşî, Şah'ın Bağdat kuşatılmadan evvel 3.000 tüfekçiyi kaleye yardım için gönderdiğinden bahsetmektedir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı ‘Abbâsî*, II, s. 1034.

⁶⁴ *Fezleke*, II, s. 69-70, 74; *Târih-i Na‘îmâ*, II, s. 575-576, 580. Veziriazam ve kurmaylarının kararını etkileyen hususlardan birisi de Padişahın Bağdat konusuna öncelik verilmesini istemesi olmalıdır, bkz. *Münşe‘atü’s-selâtîn*, II, s. 212-213.

Abbas ile Bağdat'ta karşılaşabileceğini ima ederek gözdağı veriyordu⁶⁵. Hafız Ahmed Paşa ne mektubu, ne de Piyale Bey'in sözlerini ciddiye alarak yola devam etti. Osmanlı ordusu 10 Kasım'da Bağdat'a vardı ve toplar hemen uygun yerlere koyularak kalenin dövülmesine başlandı⁶⁶. Askerler de 12 Kasım itibarıyla metrislere girdiler. Lakin kaleden yoğun şekilde tüfek ve top ateşine maruz kalmaları mühim miktarda kayıplar vermelerine yol açtı⁶⁷. Diğer taraftan Safi-kulu Han'ın da metrislere yönelik birkaç başarılı vurkaç harekâtıyla hayli kayıp verdirmesi üzerine Hafız Ahmed Paşa, Murad Paşa'yı metrislerin muhafazası ile görevlendirdi. Böylelikle Safi-kulu Han kaleye hapsoldü⁶⁸.

Kuşatmanın ilk günlerinde kale toplarla sürekli dövülmüştü. Lakin topların yetersizliği ve az miktardaki mühimmatın idareli kullanımı nedeniyle bu yeterince etkili olmazken, surlarda açılan gedikler müdafiler tarafından kısa sürede kapatılıyordu. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa, çevre vilayetlere top ve mühimmat tedariki için adamlar gönderirken, lağım faaliyetlerine ağırlık verdi⁶⁹. Ancak iki ay zarfında elli yerden kazılan lağım, kaledeki Şîî halkının da yardımıyla tespit edilip suyla doldurulunca bir netice alınmadı. Müdafilerin sergilediği mukavemet ve her gece surlarda meşaleler yakıp rahatsız edici sesler çıkarmaları, nihayet Şah'ın kaledakilere yardım için gönderdiği birkaç yüz Kızılbaş atlısının pek sıkı olmayan muhasara hattını kolaylıkla aşip içeriye girmesi Osmanlı ordusunun moralini oldukça bozmuştu. Askerdeki moralsizliği ve bıkkınlığı gören Hafız Ahmed Paşa muhasaranın şiddetini arttırarak genel bir hücum için hazırlıklara başladı. Kuşatmanın yetmiş ikinci gününde

⁶⁵ *Fezleke*, II, s. 74-75; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 580. Ser-turnacı Ali'nin anlatımına göre Şah'ın Safi-kulu Han'a gönderdiği elçilerin yakalanmasıyla birlikte üzerlerinden çıkan mektupta bizzat Şah kalenin savaştan teslim edilmesini istemektedir, bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 120.

⁶⁶ Topçular Kâtibi kuşatma için on badaloşka götürüldüğünü yazmakla birlikte muhasara tertibatında bunların dört tane olduğu dikkati çekmektedir. Yerleşim planına göre Osmanlı ordusu kaleyi üç taraftan kuşatmıştı: “*Vezîr-i a'zam Serdâr kolu Ak-kapu'da toplar kurup ve Yeniçeri Ağası meterisi Burc-ı 'Acem'den cânibe dört bedoloşka ile yedi darbuzanlar kurup, Sadr-ı a'zam kolunda beş top ile dört şâhî darbuzanlar ile ve Mîr-i mîrân-ı Rumeli meterisinde dört kıt'a top ve yedi şahi darbuzanlar*”, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 814.

⁶⁷ Römer, *a.g.m.*, s. 120.

⁶⁸ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 42a; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1034.

⁶⁹ Kâtip Çelebi mühimmat ihzarı için Diyarbekir ve Basra'ya adamlar gönderildiğini yazmaktadır, bkz. *Fezleke*, II, s. 75; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 581. Ser-turnacı Ali de aynı hususa değinir ve gelen toplarla mühimmatın bir işe yaramadığından şikâyet eder. “... *Diyarbekir'e ve Musul'a ve Basra'ya top ve barut götürmeğe âdem gönderüb iki ayda ancak âdem varub gelür idi getürdüğü barut on gün kifâyet etmeyüb barut kalmaz idi kal'adan açılan gedik âdem varub bir def'a dahi barut gelince gine ol gedik yapılub evvelkiden müstahkem olur idi ...*”, bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 120.

surların dibinde büyük bir lağım patlatılıp duvarda 3-3,5 m² kadar bir gedik açılınca hep birden taarruza geçildi. Ancak Safevilerin dış surun arkasına içi su dolu bir hendek daha kazıp, hemen bitişiğine duvar örmeleri nedeniyle gedikten içeri girenlerin büyük kısmı bataklığa saplanıp kaldı. Burayı geçmeyi başaranlarsa yoğun tüfek ateşi altında helak oldular⁷⁰.

Kuşatmanın sertleştiği, Osmanlıların genel hücumlarla kaleyi zorladıkları, hatta surların bir kısmından içeri girmeyi başardıklarına dair haberler üzerine Şah Abbas, Bağdat'a gitmeye karar verdi. Harunâbâd'a ulaştığında Osmanlı ordusuna nehir yoluyla yapılan zahire naklini engellemesi için Zeynel Bey'i on bin kadar askerle Diyale Nehri'nin öbür yakasına gönderdi. Ayrıca Luristan hâkimi Mir Seyyid Hüseyin Han'ı Dertenk yakınlarındaki Mendeli, Gesger hâkimi Yusuf Sultan'ı da Lek (Zühab) Kalesi'nin zaptıyla görevlendirdi. Mendeli Kalesi'ndeki Cistan Beyi Mustafa ve Lek kalesindeki muhafızlar Safevi kuvvetleri karşısında direnemeyerek teslim oldular. Harunâbâd'dan yola devam eden Şah Abbas, Mart ayı sonlarına doğru Bağdat yakınlarında Diyale Nehri'nin kenarına geldi (1 Receb 1035 / 29 Mart 1626)⁷¹. Aylardır kuşatma altındaki kalenin barut başta olmak üzere mühimmat ve zahireye ihtiyacı olabileceğini düşündüğünden öncelikle bin kadar askeri taşıyabilecekleri kadar malzemeyle birlikte kaleye yolladı⁷². Diğer taraftan Osmanlı ikmal yollarını kesmekle görevli Zeynel Bey, Şhriban taraflarına zahire bulmaya gönderilen üç bin kadar at oğlanını yakalayıp bazısını esir alırken, birçoğunu katletti⁷³.

⁷⁰ *Fezleke*, II, s. 75-76; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 581-582; *Hammer Tarihi*, IX, s. 59-60; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1038. "... bir gün Rumeli kolundan kal'anın otuz zirâ' mikdarı divarın yıkub yürüyüş fermân olundukda Rumelinün güzide askeri ve yarar yiğitleri yürüyüş edüb içerüsüne girdüklerinde meger ki mel'un derin hendekler kazub ve içine su salub üstine cayır ve saman ve otluk bırakub belürsüz etmişler yürüyüş olub içerüye girdükleri gibi Rumelinün alay begleri ve za'imleri ve bi'l-cümle bellü bellü yarar yiğitleri ta boğazına dek içine düşüb helak olanun nihâyeti yokdur ...", bkz. Römer, a.g.m., s. 121.

⁷¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1036; *Fezleke*, II, s. 76; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 583.

⁷² İskender Münşî, Musul'da Küçük Ahmed önünden kaçan İmanlı Kasım Han'ın adamlarının çoğunun gurur meselesi yaparak bu göreve talip olduklarını, ayrıca Kasım Han'ın oğlu Kelb Ali Han'ın da bunların idaresine gönüllü olduğunu yazmaktadır, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1035. Nazmizâde Murtaza'ya göre Şah'ın gönderdiği adamların sayısı 500'dür, bkz. *Gülşen-i Hülefâ*, s. 295. Kâtip Çelebi ve Naîmâ ise 100 kadar Kızılbaşın kale yerine yanlışlıkla Osmanlı ordugâhına geldiklerini ve yakalandıklarını, kimisinin katledildiğini, başta Şah'ın topçubaşlarından Berhudar Bey olmak üzere bazısının da kalebend olarak Musul Kalesi'ne gönderildiklerini kaydetmektedir, bkz. *Fezleke*, II, s. 79; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 586.

⁷³ *Fezleke*, II, s. 76; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 583.

Yaklaşık üç aydan beri kuşatma altındaki Bağdat'ın fethi için pek bir mesafe alınamamış olması ile mühimmat ve zahire konusundaki sıkıntıların yanı sıra Şah Abbas'ın Bağdat yakınlarına kadar gelmesi Hafız Ahmed Paşa'yı endişelendiriyordu. Hemen askerî erkânı toplayıp fikirlerini sordu. Halep Beylerbeyi Mustafa Paşa geri çekilmeyi önerirken, yeniçeri subayları ve sipahiler buna itiraz ederek kuşatmanın devamından yana ısrarcı oldular. Çoğunluğun da bunlara destek vermesi üzerine Safevilerin saldırılarından korumak için ordunun arkasına hendekler açılmasına, hendeğin bir tarafına burçlar ve bedenler inşasıyla bazı noktalara top yerleştirilmesine karar verildi⁷⁴. Öte yandan veziriazam kuşatmayı hızlandırmak ve şiddetlendirmek için Basra'dan kırk dokuz adet taş atan büyük topun getirilmesini isterken, etrafa da mühimmat temini için emirler yazdı⁷⁵. İstanbul'a dahi haber gönderip kinayeli bir manzumeyle IV. Murad'dan yardım talebinde bulundu⁷⁶. Bu esnada Zeynel Bey'in Safevi kuvvetlerinin geçişini kolaylaştırmak maksadıyla Diyale Nehri üzerine köprü inşa ettiği haberini alan Hafız Ahmed Paşa, bunu engellemeleri için Diyarbekir Beylerbeyi Murad Paşa ile Anadolu Beylerbeyi İlyas Paşa'yı yedi top ve on bin kadar askerle Zeynel Bey üzerine gönderdi. Fakat Murad Paşa idaresindeki bu kuvvetler birkaç muharebeden sonra Safevilere mağlup olarak geri çekildiler⁷⁷.

Diyale Nehri kenarındaki muharebe Osmanlı ve Safevi ordularının karşılaştığı ilk ciddi savaştı. Burada alınan mağlubiyet üzerine Hafız Ahmed Paşa çıkar bir yol bulmak adına diplomatik bir teşebbüste bulundu. Daha önce Azerbaycan'da esirken Zeynel Bey ile samimiyet kuran Kürt beylerinden Ali, Hafız Ahmed Paşa'nın isteği

⁷⁴ *Fezleke*, II, s. 76-77; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 583. Ser-turnacı Ali her gün mütemadiyen tekrarlanan Kızılbaş saldırılarından korunmak için ordunun etrafına iki suluk hendek kazdıklarını yazmaktadır, bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 120. İskender Münşî de Hafız Ahmed Paşa'nın kendi tarafına yaptırdığı burçlar ve bedenler sayesinde hendekleri kale gibi kullandığından bahsetmektedir, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1046.

⁷⁵ Naîmâ askerinin günlerce ümitle beklediği bu topların hiçbir işe yaramadığını yazmaktadır, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 587. Ser-turnacı Ali de Basra'dan top istenmekle birlikte gelen topların iş görmediğine işaret etmektedir. "Gördiler ki bu toplar ile çare yok Bağdada Basradan Gâzî Sultân Süleymândan kalmış taş atar üç dört büyük top var imiş müşavere etdiklerinde ol toplar gelmek gerektür dediler âhirü'l-emr yüz bin belâ ile ol toplar geldükde hevâlar gâyet ıscak olmakla ol toplar atılmağa imkâm olmayub şöyle beyhüde kaldı ... bir gün akşam namâzından sonraya ol büyük toplara ağzına dek barut ve taş ile doldurub ve muhkem sıkılayub ateş verdüğümüzde dörder beşer pâre olup cümle pârelerini nehr-i Şatt'a atduk ...", bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 121.

⁷⁶ *Târih-i Gilmânî*, s. 11. Hafız Ahmed Paşa'nın manzumesine, IV. Murad da sitemkâr bir şiirle yanıt vermiştir, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 602-603.

⁷⁷ *Fezleke*, II, s. 78-79; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 585-586; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 817-818.

üzerine onunla irtibat kurdu ve yanında bir Osmanlı çavuşu olduğu halde Şah'ın huzuruna gitti. Ali Bey, Şah Abbas'a veziriazamın Bağdat'ı almadan gitmeyeceğini, gerekirse Safevi ordusuyla savaşmaktan kaçınmayacağını söyledi. Mamafih Hafız Ahmed Paşa'nın uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olduğunu, sıcakların artmaya başladığı dönemde buralarda durmanın iki ordu için de zorlaşacağını belirtip, meselenin müzakereyle çözümü için elçi göndermesini talep etti. Şah Abbas ise Ali Bey'e cevabında doksan yıl evvel ülkesinin toprağı olan Bağdat'tan asla vazgeçmeyeceğini vurguladı. Kaldı ki, burayı bir mütegalibenin elinden aldığı, Haremeyn-i şerifeyne sahip Osmanlıların Şiilerce mukaddes bu şehri bıraktıkları takdirde iki devlet arasındaki barışın bozulmayacağını ifade etti⁷⁸. Buna rağmen Şamlu Canibey'i elçi olarak Osmanlı ordugâhına gönderen Şah Abbas onunla gönderdiği namede, *“ben Bağdad'ı bir Celâli elinden aldım. Padişah hazretlerine elçi ve nâme gönderip oğluma ricâ ederim. Eğer vermezse geri size teslim ederiz. Şimdilik siz ceng ü cidâl zahmetine girmeyesiz”* demektedir. Şah Abbas'ın bu sözlerine karşı Hafız Ahmed Paşa ise *“biz hâlâ Padişah-ı âlem-penâhın vekîl-i mutlakı olup anların cevâbı bizdedir. Ol tarafa nâme göndermeğe hâcet yokdur. Bu makûle sözler ile biz Bağdad'dan el çekmeziz. Padişahın fermanı budur ki Şah İmam Ali ziyâretine gelmiş, biz dahi varıp Şeyh Safi'yi ziyâret edelim”* cevabını verdi⁷⁹. Bu mektuplar her iki tarafın da isteğinden vazgeçmeyeceğini açık şekilde ortaya koyarken, savaşı da kaçınılmaz hale getirdi.

İki tarafında kararından vazgeçmemesi üzerine Zeynel Bey yaklaşık otuz bin kişilik kuvvetle Diyale Nehri'nin öte yakasına geçip Osmanlı ordusuna yaklaştı ve gönderdiği bir mektupla veziriazamı meydan savaşına davet etti (2 Şaban 1036 / 29 Nisan 1626). Hafız Ahmed Paşa bu daveti kabul etmekle birlikte meydan savaşından ziyade ordusunu istihkâmdan çıkarmadan savunma savaşına göre hazırlayınca bu tarz bir muharebeyi kendi için uygun görmeyen Zeynel Bey öncülerle yaptığı birkaç çatışmadan sonra çekilmeye karar verdi⁸⁰. Şah Abbas, Osmanlı ordusunun meydan savaşından kaçındığını öğrenince beraberindeki kuvvetlerle birlikte Diyale Nehri kenarındaki Behriz'e gelerek Zeynel Bey ile buluştu. Yaptıkları görüşmede savaşarak

⁷⁸ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1044-1045.

⁷⁹ *Fezleke*, II, s. 81; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 588; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 42b.

⁸⁰ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1045-1046; *Fezleke*, II, s. 79-80; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 586-587.

Osmanlı ordusunu Bağdat'tan uzaklaştırmanın zor olacağı anlaşıldığından en iyi çözümün ikmal yollarını kesmek olduğuna karar verdiler. Halil Sultan Diyarbekir-Musul yolunu, bir başka müfreze ise Halep yolunu kesmekle görevlendirildi. Şah'ın bu planı başarılı oldu ve Musul'un Bağdat'taki Osmanlı ordusuyla bağlantısı hem nehir, hem de karadan kesildi. Gemilerdeki zahireler Safevilerce ele geçirilip yağmalandı. Veziriazamın çiftliklerinden zahire getiren yirmi dokuz katar kervan ile Felluce İskelesi'ndeki zahire dahi Kızılbaşlarca zapt edildi. Bu faaliyetlerle Osmanlı ikmal yollarını kesintiye uğratan Safeviler, diğer taraftan da müdafilere yardım ulaştırma imkânı arıyorlardı. Bu iş için Safevilerin Kuşlar Kalesi'ni kullanacakları Osmanlı ordugâhında duyulunca Hafız Ahmed Paşa hemen savaş düzeni alarak gelenleri engellemeye kalkıştı. Geri çekilmek zorunda kalan Safevi kuvvetleri Hasan Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa tarafından taciz edildiler. Çatışmalar sonraki birkaç gün boyunca devam etti. Bu süreçte Osmanlı müfrezelerinin birkaç kez kaleye sızma teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Gönderdiği birliklerin Osmanlı hatlarını aşamaması üzerine Şah Abbas, kaleye yardım götürmesi için bu kez güvendiği adamlarından Hilav Bey'i görevlendirdi. Zira müdafilerin kumandanı Mir Fettah Bey, Şah Abbas'a gönderdiği haberlerde devamlı surette kaledeki zahire sıkıntısından söz ediyor ve bir an önce yardım gönderilmesini istiyordu. Bunun üzerine Hilav Bey beş yüz eşek yükü kadar zahireyi –ki içlerinde buğday, arpa, un, reçel, soğan, yağ, tavuk ve içecek bulunuyordu- Dicle kenarına yığıp birkaç gemiyle karşıya geçirip kaleye sokmaya niyetlendi. Bu durum Osmanlı askerleri tarafından fark edilince nehir kenarında ciddi çarpışmalar oldu. Hilav Bey ağır yaralanmasına rağmen bir miktar zahireyle kaleye girmeye muvaffak olduysa da ağır yaralandığından kısa süre sonra öldü⁸¹.

Hilav Bey ile girişilen savaştan sonra bir süre için ortalık sakinleşti. Fakat bu durum iki ordunun önceki mevzi muharebelere göre çok daha şiddetli cereyan eden üçüncü bir savaşa tutuşmalarına engel olmadı. Zira Şah Abbas, Osmanlı ordusunu Bağdat önünden uzaklaştırmak amacıyla büyük bir saldırıya karar verince Mayıs ayı sonunda ileri harekâta başladı. On gün kadar taarruz hazırlıkları yapıldıktan sonra Zeynel Bey kumandasındaki Safevi kuvvetleri sabah erken bir saatte Bağdat'ın

⁸¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1046-1049; *Fezleke*, II, s. 80-83; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 587-590; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 44b-45a.

batisından ve doğusundan Osmanlı ordusu üzerine saldırdılar (12 Ramazan 1035 / 7 Haziran 1626). Osmanlı ordusu hemen savunma pozisyonu aldılarsa da savaşın şiddeti yüzünden oldukça fazla sayıda kayıp verildi. Birçok yerde Safevilere mukabele amacıyla siperlerden çıkan kuvvetler mağlup oldu. Osmanlı kuvvetleri için yenilgi kaçınılmazken ikinci vakti kopan bir fırtına ortalığı toza bulayınca savaşı sürdürme imkânı kalmadı ve taraflar geri çekildi⁸². Ay sonuna doğru Safeviler, kaleye zahire ve mühimmat yardımı için bir kez daha teşebbüste bulundular ve Osmanlı askerlerinin bütün çabalarına rağmen kaleye girmeyi başardılar. Bu son gelişme kalenin fethine dair bütün ümitleri yok etti⁸³. Bunun yanı sıra havaların ısınmasıyla askerler arasında baş gösteren salgın hastalıklar, zahire ve mühimmat konusundaki sıkıntıların had safhaya ulaşması Osmanlı ordugâhında umutsuzluğu daha da artırıyor, askerlerin huzursuzlanmasına yol açıyordu⁸⁴.

Osmanlı ordusunun savaşmaya kudreti kalmadığını gören, fakat kendi ordusu da ağır zayıf veren Şah Abbas, bu duruma bir son vermek adına diplomatik bir teşebbüste bulundu ve bir adamıyla Hafız Ahmed Paşa'ya mektup gönderip muktedir bir adamını elçi tayin etmesini istedi. Bunun üzerine Selam Çavuşu Mustafa ile Silahdar Mülazımbaşı İbrahim Çelebi Safevi ordugâhına gönderildi. Şah Abbas da buna mukabil Tohta Han'ı elçi olarak görevlendirildi⁸⁵. Osmanlı ordugâhına ulaştıktan iki gün sonra müzakerelere başlayan Tohta Han yanında getirdiği nameyi veziriazama takdim

⁸² *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1049; *Fezleke*, II, s. 83-84; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 590-593; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 44a-44b.

⁸³ *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 45a; *Fezleke*, II, s. 84; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 594.

⁸⁴ Topçular Kâtibi asker arasında sıtma hastalığı baş gösterdiğini yazar, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 818-819. Bağdat seferine katılan askerlerin mektuplarından başta erzak konusu olmak üzere çekilen sıkıntıları anlamak mümkündür. Mesela Ser-turnacı Ali zahire sıkıntısı ve bunun neden olduğu pahalılıktan şikâyet etmektedir. “*Şah Hille'yi almadan dört cânibden zahîre gelürdi aslen bir nesneye ihtiyâcımız yok idi Hille alındıktan sonra zahîre gelmez oldu peksimed beş guruşa vukiyyesi arpanın on filoriye kilesi satılmaya başladı ... mâh-ı Şevvalin altıncı günü hesâb ettiler cümle askerde on beşer günlük zahîre kalmış cem olup serdara dediler ki işte bu gündün on beş günlük zahîremiz kaldı bundan sonra bize zahîre var mı bir yerden gelür mi dediler serdar eyitdi ki benüm bir dâne arpaya ve bir lokma etmeğe kudretim yokdur ...*”, bkz. Römer, a.g.m., s. 122-123. İskender Münşî yakalanan bir Osmanlı postacısının üzerinden çıkan ve eserinde neşrettiği asker mektubunda da bu konuya değinilmektedir. “*Ordu-yı hümâyûna bir vukiyye zahîre gelmeyüb her kim evvelden bir zahîre çok tedârik etdiyse hâlâ kimin tutub kimin satar ordumuzun ucuzluğu bu minvâl üzere olubdur ki zikr iderüz bir vukiyye on bir guruşa bir vukiyye yağ iki guruşa bir vukiyye hurma bir guruşa bir kile arpa sekiz guruşa itmeğin üç dirhemi bir akçe ve at etinin bir vukiyyesi kırk akçe satılır ...*”, bkz. *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1056.

⁸⁵ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1050; *Fezleke*, II, s. 85; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 594.

etti. Bu namede Şah Abbas bir Celâli elinden aldığı Bağdat'ın idaresinin oğluna verilmesi şeklindeki teklifini yineledi. Onun bu isteğine karşılık Hafız Ahmed Paşa, Safevilerce işgal edilen bölgeler terk edilmedikçe Bağdat önünden gitmeyeceğini ve barışın da mümkün olamayacağını bildirdi. Osmanlı talepleri karşısında söz söylemeye yetkili olmadığını belirten Tohta Han, Şah Abbas'a danışmak için izin istedi. Veziriazamın kararlılığı karşısında geri adım atan Safeviler bu kez farklı bir teklifle gelerek Bağdat'ı boşaltmak karşılığında İmam Ali, Hille, Cevâzir ve Felluce İskelesi başta olmak üzere Fırat Nehri'nin doğusundaki bölgeleri talep ettiler. Elçiden düşünmek için süre isteyen Hafız Ahmed Paşa kurmaylarıyla toplanıp bu teklifi değerlendirdi. Yeniçeri Ağası Hüsrev son bir lağım atılacağını ve sonucunun beklenmesini, o zamana dek Safevilerin oyalanmasını önerdi. Ertesi gün huzura çağırılan Tohta Han'a teklifin kabul edildiği bildirilerek antlaşma için muteber bir elçi gönderilmesi talebiyle Selam Çavuşu Mustafa'yla birlikte yola çıkarıldı. Ancak ertesi gün zahire yokluğundan bunalmış askerlerden bazıları ayaklanıp Hafız Ahmed Paşa'nın otağını basarak elinden mührü aldılar. Hatta onu Kızılbaşla ittifak yapmakla suçlayıp İmâm-ı Âzam Kalesi'ne hapsetmeye kalkıştılar. Lakin araya girenlerin yapılanın doğru olmadığı ve padişah tarafından cezasız bırakılmayacağı şeklindeki ikazlarıyla yatışan askerler kuşatmanın sona erdirilmesi konusunda söz aldıkları Hafız Ahmed Paşa'yı serbest bıraktılar⁸⁶.

Osmanlı ordugâhındaki bu ayaklanmaya yakından şahit olan Tohta Han⁸⁷ durumu Şaha arz edince kısa süre önce kalenin Osmanlı Devleti'ne bırakıldığına dair nameyi Mustafa Çavuş'a teslim etmiş bulunan Şah Abbas arkasından adam gönderip onu yoldan çevirdi. Geldiğinde elindeki nameyi alıp “*Serdar Bağdad üzerinden kalktı*

⁸⁶ *Fezleke*, II, s. 85-87; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 594-597; *Hammer Tarihi*, IX, s. 65-67. Ser-turnacı Ali mektubunda mührün veziriazam elinden alındığını zikreder. “*Asker yedi kere serdârdan mührü alub çadır çadır gezdürüb kimse kabûl etmedükden sonra gerü getürüb kendüye teslim ederler idi bir defa mühr on dört gün Murad Paşa elinde kalub ba‘dehu getürüb vermişdir bu hal ile kal‘a niye alınsın ve niye hidmet olunsun ...*”, bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 122-123.

⁸⁷ Kâtip Çelebi'ye göre bu ayaklanmanın müsebbibi Tohta Han'dır. Ona göre Tohta Han kendisine verilen ziyafet sırasında veziriazam çadırının etrafına üzerinde «ش» harfi bulunan kâğıtlar bırakmış ve ertesi gün bu kâğıtları görenler onun sihir yaptığını düşünmüşlerdir, bkz. *Fezleke*, II, s. 87. Na'îmâ'ya göre ise Tohta Han, Şahtan feyz olarak bu işi Hafız Ahmed Paşa cemiyetine fesat karıştırmak için yapmıştır, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 597.

gitti. Giden askere kal'a vermek bizim şânımıza düşmez" diyerek yırttı ve sonra Karanlık-kapı semtine doğru hareket etti⁸⁸.

Barış yoluyla Bağdat'ı geri alma planı askerin isyanıyla sonuçsuz kalan Hafız Ahmed Paşa, bir süredir hazırlıkları yapılan son lağımın da başarısız olması üzerine artık geri dönmekten başka bir çare kalmadığını anladı ve neredeyse sekiz ayı bulan kuşatmayı sona erdirdi (8 Şevval 1035 / 3 Temmuz 1626)⁸⁹. Dönüşün güç olacağı düşünüldüğünden yolda ağırlık yapmaması için fazla malzemeler yakıldı ya da nehre atıldı. Anadolu'dan ve Basra'dan getirilen toplar da tahrip edilerek Dicle Nehri'ne bırakıldı. Kanunî Sultan Süleyman zamanından kalma Basra'dan getirilen büyük şahî top ise Safevilerin eline geçmemesi için gömüldü. Ne var ki bu top Osmanlı ordusu çekilip gittikten sonra Şîî bir askerin ihbarı sayesinde Şah Abbas tarafından bulundu ve İsfahan'a götürüldü. Geride bırakılanlar sadece askerî malzemelerle sınırlı değildi. Hastalıktan ve bitkinlikten yürüyecek mecali olmayan binlerce asker dahi sırf taşıma zahmeti olmasın diye yalvarmalarına rağmen İmâm-ı Âzam menziline terk edildi⁹⁰.

Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Tohta Han'ın geri gönderilmesine dair istekler nedeniyle Hafız Ahmed Paşa, Mustafa Çavuş'u, Tohta Han ve Kızılbaş esirlerle birlikte Şah Abbas'a yolladı. Lakin Bağdat önlerinden kalkıp giden Osmanlı ordusunun perişan halini fırsat bilen Safevi askerlerinin intikam için saldırıp özellikle piyade olanları katletmeleri⁹¹ üzerine Osmanlı ordusu Safevi kuvvetleriyle son bir çarpışmaya girişti ve takipteki Kızılbaşları püskürttü. Veziriazam Hafız Ahmed Paşa ve ordusu yirmi günlük

⁸⁸ *Fezleke*, II, s. 88-89; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 598; *Hammer Tarihi*, IX, s. 67-68.

⁸⁹ Römer, *a.g.m.*, s. 122.

⁹⁰ "ol büyük toplara ağzına dek barut ve taş ile doldurub ve muhkem sıkılayarak ateş verdüğümüzde dörder beşer pare olub cümle parelerini nehr-i Şat'ta atduk ve cebahaneyi dahi bi'l-küllüye suya bırakduk ve sağ kalan çadırlarımıza ot verüb yandıktan sonra ölmeyüb sağ kalan askerün üç bölüğünden ancak bir bölüğünde at ve davar var idi sayiri cümle birer değnek ile atlinun ardına düşüb ...", bkz. Römer, *a.g.m.*, s. 121; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 820-821; *Fezleke*, II, s. 88; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 598; *Hammer Tarihi*, IX, s. 68. İskender Münşî, Osmanlı ordusunun 2-3.000 kadar adamı geride bırakarak gittiğini yazarken (*Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1050), Kemal b. Celal Münecim'e göre kalanların sayısı 5-6.000 kişidir (*Târihçe*, 55b).

⁹¹ "ardumuzdan mel'ûnun askeri bizüm piyâde olanlarımızı ardumuzdan çubuk ile sürüb götürmüşdür dört güne dek ardumuzdan aslen kesilmeyüb her gün sürdüğü âdemin haddi nihâyeti yoğ idi taburdan çıkıldıkda h'ud kıyâsen onbeş bin âdem yaralı ve haste bizi bunda kime bırakub gidersiz Allah'dan korkmaz mısız deyü âvâz-ber olub bir mertebe feryâd etmişlerdir ki feryâdları yedi felekden dahi yukarı gitmişdir ve dünya ağlayub figân etmiştir Allahü ekber Allahü ekber Allahü ekber", Römer, *a.g.m.*, s. 121-122.

bir yürüyüşün ardından Temmuz ayı sonuna doğru Musul'a, müteakiben de Diyarbekir'e vardı⁹².

Diyarbekir'e ulaştıktan kısa süre sonra Veziriazam Hafız Ahmed Paşa Bağdat seferinde olup biteni tafsilatlı bir rapor halinde Hadım Ali Ağa ile Padişaha gönderdi. Bu rapor IV. Murad nazarında iltifata tabi oldu. Hatta ordunun bu duruma düşmesinde suçu olmadığına binaen hilatler ve hediyelerle taltif edildi⁹³. Ayrıca bir hatt-ı hümayunla gelecek yıl tekrar Bağdat üzerine gitmek için uygun bir yer olan Diyarbekir veya Halep'te kışlaması, etraftaki Kürt ve Arap hâkimlerine mukayyed olarak sefer için hazırlanması buyuruldu⁹⁴.

Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat seferindeki başarısızlığına rağmen makamında tutulması İstanbul'daki muhaliflerinin tepkisini çekti ve bunlar IV. Murad üzerinde gittikçe artan bir baskı kurarak azlini sağladılar (12 Rebiyülevvel 1036 / 1 Aralık 1626). Sadarete eski veziriazamlardan Halil Paşa getirildi. Kendisinden önceki iki veziriazama olduğu gibi Halil Paşa'ya da verilen ilk vazife tekrar isyan eden Abaza Mehmed Paşa'nın tedibiydi. Bu mesele halledildikten sonra ise Bağdat üzerine varması isteniyordu⁹⁵.

E) Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniden İsyanı ve Halil Paşa'nın Serdarlığı

Osmanlı ordusu çekildikten sonra Bağdat'a giren Şah Abbas savunmada gösterdiği gayretten ötürü Safi-kulu Han'ı makamında bırakırken çeşitli hediyelerle ve «*Şîr-i Ali*» (Ali'nin Aslanı) lakabıyla onu taltif etti. Osmanlı ordusuna karşı önemli başarılar gösteren bir diğer adamı Zaman Bey'i de üç bin tüfekçi ile birlikte Gürcistan meseleleriyle ilgilenmesi için Azerbaycan taraflarına serdar olarak gönderdi. Ardından kalenin tamiri ve hendeklerin güçlendirilmesi için Hüsrev Mirza'yı tayin edip, ayrıca mimarlar ve beldarlar vazifelendirdi. Diğer taraftan Osmanlı ordusunun geride bıraktığı

⁹² *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 822-824; *Fezleke*, II, s. 89-90; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 599-602; *Hammer Tarihi*, IX, s. 68-69.

⁹³ *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 601. Hammer, Bağdat önünde Osmanlı ordusunun yaşadığı trajedinin en büyük sorumlusu olan Hafız Ahmed Paşa'nın IV. Murad tarafından cezalandırılmaması, hatta makamında bırakılıp ödüllendirilmesinin Paşanın kayınvalidesi Valide Sultan sayesinde mümkün olduğunu yazmaktadır, bkz. *Hammer Tarihi*, IX, s. 69.

⁹⁴ *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 173-175.

⁹⁵ *Fezleke*, II, s. 94-95; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 609-610.

hastalarla ilgilenilmesi için de adamlar tayin ederek iyileşenlerin evlerine dönmelerine müsaade verdi⁹⁶.

Şah Abbas Bağdat'taki işlerini tamamladıktan sonra kışlamak gayesiyle Mazenderan'a hareket etti. Diğer taraftan Osmanlı ordusunun yeniden Bağdat önlerine gelmesini engellemek için de diplomatik bir teşebbüste bulundu ve Tahmasb-kulu isimli elçisini İstanbul'a gönderdi. Onun getirdiği mektupta Şah Abbas, Sultan Osman'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü belirtiyor, Sultan Murad'ın cülusunu da tebrik ediyordu. Ayrıca bir Celâlinin elinden zaptettiğini söylediği Bağdat'ın idaresini de Osmanlı Padişahı'ndan oğlu adına istiyordu⁹⁷. Buna yazılan cevapta Şah'a daha önce pek çok kez yaptığı gibi yine antlaşmayı ihlal eden taraf olduğu hatırlatıldı ve Veziriazam Halil Paşa'nın serdar tayin edilerek aradaki ihtilafı çözmek üzere orduyla sevk edildiği bildirildi⁹⁸.

Halil Paşa Üsküdar'a geçip Anadolu yollarına düşerken bir süreden beri İstanbul'da ikamet eden Ay Mehmed Han da Hac vazifesini yerine getirmek ve ardından ülkesine gitmek üzere yola çıkmıştı. Ay Mehmed Han, Safeviler elinde esirken Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat kuşatması esnasında bir şekilde kurtulup Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Bir süre sarayda ağırlandıktan sonra ülkesine dönmeye karar verdiğinde eline Hindistan Timurîleri'nin Şahı Selim'e ve Buhara Özbeklerinin Hanı Bahadır İmam-kulu'ya hitaben yazılmış nameler verildi⁹⁹. Nameler kısaca her iki devletle de mevcut dostluğun devamını temenni ediyordu. Fakat üstü kapalı olarak verilen mesaj ise Osmanlı ordularının İran üzerine gitmeye hazırlandığı bir sırada Sünnî dünyasının ortasında fitneye sebep olan Şîf Safevi Devleti'nin ortadan kaldırılması için ittifak halinde hareket edilmesi gerektiği¹⁰⁰. Ancak ne Özbeklerden, ne de Hindistan

⁹⁶ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1057; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 822.

⁹⁷ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1057. İskender Münşî (s. 1064) bu elçinin padişahın huzuruna vardığı takdirde menfaatlerinin bozulacağını düşünen bazı valiler tarafından Halep taraflarında öldürüldüğünü, hatta buna kızan Şah Abbas'ın Osmanlı elçisi Mehmed Ağa'yı görüşmeden geri gönderdiğini yazar. Ancak IV. Murad'ın elçinin getirdiği nameye cevap yazmasından ve hiçbir Osmanlı kaynağında böyle bir olaydan bahsedilmemesi hadisenin doğruluğunu şüpheye düşürmektedir. Kaldı ki, böyle bir olay olduysa bile bunun dönüş yolunda muhtemelen de eşkıya saldırısı sonucu gerçekleşmiş olması daha mantıklıdır.

⁹⁸ *Münşe 'atü's-selâtîn*, II, s. 261-262; *Fezleke*, II, s. 97; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 616.

⁹⁹ *Fezleke*, II, s. 91; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 606.

¹⁰⁰ Selim Şah'a gönderilen name için bkz. *Düstürü'l-inşâ*, 75b-76b. İmam-kulu Han'a gönderilen name için bkz. *Münşe 'atü's-selâtîn*, II, s. 236-237.

Timurîleri'nden bu ittifak önerisine bir destek geldi. Çünkü Özbeklerin parçalanmışlığı ve bir kısmının Safevilerle iyi geçinmekten yana olması –ki bu tarihlerde Belh Valisi Muhammed Han Kazvin'de Şah Abbas'a sadakatini ve dostluğun devamını temenni eden bir name sunuyordu¹⁰¹- Osmanlı Devleti ile ittifakı ikinci plana atmaktaydı. Öte yandan Şah Selim'in 1627'de ölümü, yerine geçen oğlu Şehriyar'ın Şiîliğe temayülünden ötürü birkaç ay sonra katli, sonra Baysungur ile Hürrem Şah arasındaki saltanat kavgası Hindistan Timurîlerini iç meselelerle fazlasıyla meşgul etmekteydi. Bir Sünnî ittifakının oluşmadığı bu günlerde Osmanlı Devleti bir yandan da vassalları olan Gürcü prens ve hanlarını İran üzerine saldırımları için teşvik ediyorlardı¹⁰².

Sefer tedarikini gören Halil Paşa kış mevsiminin henüz başlamış olmasına ve şiddetli soğuğa rağmen bir an önce Halep'e varmak için Üsküdar'a geçti (15 Rebiyülevvel 1036 / 4 Aralık 1626)¹⁰³. Veziriazamın öncelikli hedefi Abaza'yı bertaraf etmek, ardından da Hafız Ahmed Paşa'nın yarım bıraktığı işi tamamlamak üzere Bağdat'a yürümekti. Mart ayının sonlarına doğru Halep'e varan veziriazam, Anadolu'nun batısındaki sancaklardan gelen Dişlek Hüseyin Paşa kumandasındaki kuvvetlerle birleşti. Bu esnada kendisine ulaşan IV. Murad'ın bir hatt-ı hümayununda batı sınırlarının güvence altında bulunduğu bu süreçte sefer için hiçbir tereddüt göstermemesi, bütün şartlar uygun olduğundan en kısa sürede İran üzerine varılarak muvaffak olunması isteniyordu¹⁰⁴.

Veziriazamın üzerine geldiğini öğrenince telaşlanan Abaza Mehmed Paşa affedilmesi üzerine hapsedirdiği Safevi elçisi Nevruz Bey'i hemen serbest bırakıp çeşitli hediyeler ve özrünü içeren bir nameyle Şah Abbas'a gönderip yeniden himayesini talep etti. Osmanlı ordusunun sefer için Halep'te toplanması Safevileri de harekete geçirdi. Revan'da kışlamakta olan Korçibaşı İsa Han, Zaman Bey'in tüfekçilerinin de dâhil olduğu bin kadar adamla birlikte Ahıska Kalesi'nin zaptına memur edildi¹⁰⁵.

Safevi kuvvetleri Ahıska'ya yaklaştığında kale kumandanı Murtaza Paşa Diyarbakir yolundaki Halil Paşa'ya yardım yollaması için haber gönderdi. Bunun

¹⁰¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1057.

¹⁰² *Fezleke*, II, s. 91; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 606.

¹⁰³ *Fezleke*, II, s. 94; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 609; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 827.

¹⁰⁴ *Suver-i Hütût-ı Hümayûn*, s. 5-6.

¹⁰⁵ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1063; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 56a.

üzerine Dişlek Hüseyin Paşa seraskerliğinde Diyarbekir Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Halep Beylerbeyi Nogay Paşa, Maraş Beylerbeyi Zor Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın dört beş bin kişilik bir kuvvetle buraya sevki uygun görüldü (5 Zilhicce 1036 / 17 Ağustos 1626). Diğer taraftan Abaza Mehmed Paşa'ya gönderilen Bostan Paşa Ahıska'ya yardıma giderse affedileceğini belirtti. Veziriazamın teklifini olumlu karşılayan Abaza Mehmed Paşa, leventlerinin yeniçerilerden çekinmesi nedeniyle kapıkulunun Muş üzerinden Ahıska'ya gitmesini ve Erzurum canibinden gidecek paşalara serasker olarak tayin edilmesini istediysede bunlar reddedildi¹⁰⁶. Yine de işin sonunda af söz konusu olduğundan Ahıska seferine katılmayı kabul eden Abaza Mehmed Paşa, Erzurum Kalesi dışında otağını kurup paşaları beklemeye başladı. Fakat bu esnada Dişlek Hüseyin Paşa'ya katılmak bahanesiyle Trabzon tarafından sekiz yüz kadar yeniçerinin –ki Osmanlı kaynakları bunların Abaza Paşa'nın hileyle ele geçirilip idamına yardımcı olmak için gönderildiklerinde müttefiklerdir- gelişi onu şüphelendirdi. Yeniçerilerin neden geldiği konusunda Dişlek Hüseyin Paşa'yı sıkıştırmamasından kesin bir cevap alamadıysa da casusların Halil Paşa tarafından katline ferman verdiğini bildirmeleri üzerine bu durumun bir komplo olduğunu anladı¹⁰⁷. Hemen harekete geçerek ani bir baskınla Trabzon'dan gelip kale yakınlarında kamp kuran yeniçerilerin hepsini katletti. Abaza Mehmed Paşa'nın tertibi fark etmesi üzerine Dişlek Hüseyin Paşa ve beraberindekiler Diyarbekir'e doğru kaçtılar. Lakin Abaza Mehmed Paşa bir derbent yerinde bunları yakaladı ve savaşa tutuştu. Osmanlı kuvvetlerinin büyük bir hezimete uğradığı bu muharebede başta Dişlek Hüseyin Paşa olmak üzere paşaların büyük kısmı ölümlük, birkaçı da esir düştü. Ele geçirilen askerlerin hemen hepsi sağ yakalanan yeniçerilerle birlikte Erzurum'da öldürüldü¹⁰⁸. Pek az askerın sağ kurtulabildiği bu

¹⁰⁶ *Fezleke*, II, s. 95; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 611; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 839; *Târih-i Peçevî*, II, s. 408; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 997-998; *Târih-i Solakzâde*, s. 742.

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, Na'imâ ve Hammer, Abaza Mehmed Paşa'nın yakaladığı ulaklar üzerinde katline dair hükümler bulup aleyhindeki tertibattan haberdar olduğunu yazarlar, *bkz. Fezleke*, II, s. 95; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 611; *Hammer Tarihi*, IX, s. 78. Mülhimî ise Abaza'yı kıskırtan hareketin Dişlek Hüseyin Paşa'nın konuşmaları olduğunu zikreder, *bkz. Mülhimî İbrahim Efendi, Şehinşahnâme*, 24b-25a.

¹⁰⁸ *Fezleke*, II, s. 96; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 565; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 840. Diğer kaynakların Dişlek Hüseyin Paşa'nın muharebe esnasında öldüğünü belirtmesine rağmen Na'imâ farklı bir bilgi verir. Buna göre Hüseyin Paşa baskın sırasında üzerinde yeşil atlastan bir entari bulunmasına rağmen zırhını kuşanmadan atına atlayıp kaçmaya başlamış, arkasından yetişen Abaza'nın hazinedarı tarafından bir mızrak darbesiyle ağır yaralanmış ve kaleye götürülürken yolda ölmüştür, *bkz. Târih-i Na'imâ*, II, s. 612-614. Hasan Bey-zâde ve Solakzâde farklı bir anlatımda bulunarak Dişlek Hüseyin

katliam Diyarbekir'de duyulduğunda halk, hadisenin sorumluluğunu Halil Paşa'ya yükleyerek daha önce Erdebil vakasında olduğu gibi burada da askeri bile bile kırdırmakla suçladı¹⁰⁹. Bir yandan askerin uğradığı hezimete sinirlenen, bir yandan da hakkında sarf edilen ağır sözlerin altında ezildiği anlaşılan Halil Paşa, İran seferini erteleyip Abaza Mehmed Paşa'ya bizzat haddini bildirmek üzere Erzurum'a doğru harekete geçti ve Eylül ayının ortalarına doğru buraya ulaştı (1 Muharrem 1037 / 12 Eylül 1627)¹¹⁰.

Halil Paşa'nın Erzurum yolunda olduğu sıralarda Abaza fesadı nedeniyle gerekli yardımın gitmediği Ahıska Kalesi'nin kumandanı Murtaza Paşa Safevi kuvvetlerinin tazyikine daha fazla dayanamayıp aman dileyerek teslim oldu. Safeviler tarafından ele geçirilen kalenin idaresi Kazaklardan Şemsi Han'a verildi¹¹¹. Ahıska'daki kuşatma devam ederken Irak-ı Arap taraflarındaki Osmanlı sınır kuvvetleri de Safevilerle çatışmaya girmişlerdi. Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat'tan dönüşü esnasında Musul muhafazasına atadığı Çerkez Hasan Paşa, Sühran hâkimi Hanzâde, Ruha Beylerbeyi Siyer Paşa ve Mekri hâkimi Mîre Bey ile Safevi topraklarına yağma için gidip önemli miktarda ganimet elde etmişlerdi. Ancak dönüş yolunda Kızılbaş askerleriyle karşılaşınca savaşmak zorunda kalmışlar ve bozguna uğramışlardı. Bu çatışmada Çerkez Hasan Paşa Safevilere esir düşerken, içlerinden ancak Siyer Paşa sağ salim Musul'a dönebildi¹¹². Böylece iyi başlayan harekât kötü bitirilmiş oldu.

Veziriazamın Erzurum'a yürüdüğü sıralarda vaktiyle Safevilere karşı mücadelelerinde Osmanlı Devleti ile ittifak halinde hareket eden Gürcü hanları Tahmures ile Magrav arasında süregelen husumet artmıştı. Çevresinden yeterli desteği göremeyen Magrav Han, Tahmures Han'ın baskısına daha fazla dayanamayıp çareyi adamlarıyla beraber Osmanlı Devleti'ne sığınmakta buldu ve yanında bir kuşatma topu

Paşa ile beraberindekilerin Abaza tarafından Erzurum sarayına ziyafete davet edildiğini ve burada katledildiğini kaydeder, bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 999; *Târih-i Solakzâde*, s. 742.

¹⁰⁹ *Târih-i Na'imâ*, II, s. 615.

¹¹⁰ *Fezleke*, II, s. 96, 100; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 615-616, 619; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 842-843; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1000.

¹¹¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1060-1061. Na'imâ bilgiyi naklettiği kaynağın sıhhatine itibar etmemekle birlikte Safevileri Ahıska Kalesi'ni almaya teşvik edenin Abaza Mehmed Paşa olduğunu, daha sonra yardıma gitmesi buyurulunca pişman olduğunu, fakat seraskerliği elde edemeyince vazgeçip hıyanet ettiğini yazmaktadır, bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 615.

¹¹² *Fezleke*, II, s. 97.

olduğu halde Erzurum'a gelip Halil Paşa'ya katıldı (4 Safer 1037 / 15 Ekim 1627)¹¹³. Onun bu hareketinin yakın bir gelecekte kendi egemenliği için tehdit oluşturacağını düşündüğünden olsa gerek Gürcü Meliki Tahmures Han da Şah Abbas'a müracaat ederek affını ve himayesini talep etti¹¹⁴.

Halil Paşa yanında kuşatma topu bulunmadığı için yaklaşık bir aydan beri metrise giremeyip Erzurum Kalesi önünde beklerken zaman zaman huruç maksadıyla kaleden dışarı çıkan Abaza Mehmed Paşa ile çarpışmak mecburiyetinde kalıyordu. Nihayet Oltu'dan gönderilen iki top, yanındaki bir topla Halil Paşa'ya katılan Magrav ile aynı gün Erzurum'a ulaştınca metrise girilebildi. Lakin bu sefer de üç topun yetersizliği, havaların soğuması, yağmur ve kar Halil Paşa'yı şartları bir kez daha değerlendirmeye zorladı. Sonunda ordunun bu güçlüklerle daha fazla dayanamayacağını anlayan veziriazam yaklaşık bir ayı beklemekle geçen yetmiş günün sonunda kuşatmaya son verdi (16 Rebiyülevvel 1037 / 25 Kasım 1627). Şiddetli soğuklar orduyu dönüş yolunda da rahat bırakmadı. Birçok asker donarak ölürken, ağırlıkların bir kısmı orduyu takip eden Abaza'nın eline geçti¹¹⁵.

Oldukça güç koşullarda gerçekleşen bir yolculuktan sonra Aralık ayının sonuna doğru Tokat'a ulaşmayı başaran Halil Paşa için muhalifler hemen harekete geçmişti. Sadaret için en önemli referansı Kaptanıderyalıği sırasında Kazaklara karşı Karadeniz'de kazandığı başarılar olmasına rağmen 1617'deki Erdebil seferinde ordunun Karçakay Han karşısındaki hezimetinin baş sorumlusu olarak görülen Halil Paşa, şimdi bir kez daha başarısızlıkla suçlanıyor ve görevden azli için IV. Murad nezdinde kulis yapılıyordu. Bu kulisler bir süre sonra sonuç verdi ve Halil Paşa azledildi. Yerine Şeyhülislam Yahya Efendi'nin önerisiyle Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat kuşatmasında yeniçeri ağası olan Hüsrev Paşa'nın tayini uygun bulundu. Lakin kendisinin en kıdemsiz vezir olması bir hülleyi mecburi kıldı. Kıdem alması için kendisine önce Diyarbekir

¹¹³ Fezleke, II, s. 100; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 619; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 845.

¹¹⁴ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1061-1062.

¹¹⁵ Fezleke, II, s. 100-101; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 620-621; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 846-847.

Beylerbeyliği tevcih edildi. Oraya gitmek için yola çıkıp İzmit'e ulaştığında da veziriazamlık görevine atandı (1 Şaban 1037 / 6 Nisan 1628)¹¹⁶.

F) Hüsrev Paşa'nın Abaza Tedibine ve Bağdat'ın Fethine Memur Edilmesi

İzmit'te bir hatt-ı hümayunla veziriazam ve serdar olduğunu öğrenen, aynı zamanda IV. Murad tarafından gönderilen hilat ve alametleri kuşanan Hüsrev Paşa'ya bir başka mektupla da kendisinden iyi hizmet beklendiği ifade olunarak mevcut durum özetlenmişti. Burada Osmanlı ile Safevi devletleri arasında barış yapılmış olmasına rağmen Şah Abbas'ın sulh şartlarına aykırı bir şekilde fırsat gözetip ani bir saldırıyla – Bağdat kastedilerek- Osmanlı topraklarını istila ettiği vurgulanıyordu. Mamafih önceliği barışın devamını sağlamak olan Hafız Ahmed Paşa'nın sorunun çözümünde başarılı olamadığı, daha sonra sevk edilen orduların ise Abaza fesadı yüzünden Bağdat'a öncelik veremedikleri zikrediliyordu. Kendisinin Bağdat kuşatması esnasında yeniçeri ağalığında sergilediği yiğitlik ve kahramanlık göz önüne alınarak bu makama getirildiği ifade olunarak, öncelikle Abaza'nın hakkından gelmesi, daha sonra da kurmaylarıyla müşavere edip en uygun şekilde Bağdat'a gitmesi ve şehri Safevilerden geri alması isteniyordu¹¹⁷. Hüsrev Paşa'nın veziriazam ve serdarlığa tayini bu esnada Tokat'ta kışlakta bulunan başta yeniçeri ağası olmak üzere sair altı bölük halkı ağalarına da bildirilerek ona her şekilde itaat etmeleri ve kolaylık sağlamaları emredildi¹¹⁸.

1) Erzurum Kalesi'nin Kuşatılması ve Abaza Meselesinin Halli

Hüsrev Paşa veziriazamlık ve serdarlık makamına getirildikten sonra bir ay kadar İzmit'te ikamet edip ardından askerinin kışlakta bulunduğu Tokat'a gitmek için yola çıktı. Zalim ve şiddete meyilli tabiatının etkisiyle yol boyunca suistimalini gördüğü asker veya sivil herkesi ağır şekilde cezalandıran Hüsrev Paşa, bu sayede orduyu da disiplin altına alarak Haziran ayının ilk günü Tokat'a ulaştı. Burada ilk iş olarak Rumeli Beylerbeyi İlyas Paşa'yı Abaza Mehmet Paşa'nın elinde bulunan Bayburt ve Erzincan üzerine gönderdi. Ancak Abaza buraları boşaltıp Erzurum'a çekildiği için her iki şehir

¹¹⁶ *Fezleke*, II, s. 100-101; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 621-622; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 855-856; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1003-1006.

¹¹⁷ *Münşe 'atü's-selâtîn*, II, s. 182-188; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 855-856.

¹¹⁸ *Münşe 'atü's-selâtîn*, II, s. 189-190.

de herhangi bir çatışma olmadan teslim alındı. Bununla birlikte veziriazamın kendisine katılanlara türlü iltifatlarda bulunması Abaza'nın yanındaki güvendiği adamlardan bazılarının Hüsrev Paşa'ya ilticasına sebep oldu¹¹⁹.

Veziriazamın büyük bir kuvvetle Erzurum'a yürüme hazırlıkları yapması Abaza Mehmed Paşa'yı yine telaşlandırmıştı. Kurtuluş için bir kez daha Şah Abbas ile irtibata geçme ve İran tarafıyla samimiyeti ilerletme lüzumunu hissetti. Fakat Şah Abbas şimdi daha temkinliydi ve daha önce olduğu gibi son anda vazgeçmemesi için Abaza Mehmed Paşa'dan sadakatini ispat etmesini istedi. Bunun üzerine Dişlek Hüseyin Paşa ile yaptığı savaşta esir aldığı Bostan Paşa ve İsa Bey gibi bazı üst rütbeli Osmanlı subaylarını başında kardeşi İbrahim Bey'in –ki Küçük Abaza diye bilinirdi- bulunduğu yüz elli kişilik bir elçilik heyetiyle birlikte İran'a gönderdi. Bu hareketten gayet hoşnut olan Şah Abbas, Ziyadoğlu Mehmed-kulu Han ile Peyker Sultan'ı Erzurum'a yardım için görevlendirdi. Ayrıca Sultaniye'de bulunan Korçibaşı İsa Han'a da gerektiği takdirde Erzurum'a gidebilecek şekilde hazırlanmasını emretti¹²⁰.

Abaza Mehmed Paşa'nın Safevi Şahı'ndan yardım talep ettiği Tokat'ta duyulunca Bağdat vakasının tekrarlanacağını düşünen Hüsrev Paşa bir an önce Erzurum'a ulaşmak için aceleyle yola çıktı (20 Zilkade 1037 / 22 Temmuz 1628). Kendisine ağırlık yapacağını düşündüğü topları geride bırakmak suretiyle 30 Ağustos'ta Erzurum'a varan Hüsrev Paşa hemen kuşatma hazırlıklarına başladı ve yaklaşık bir hafta sonra gece yarısı asker metrise girdi (6-7 Muharrem 1038 / 5-6 Eylül 1628)¹²¹.

Hüsrev Paşa'nın gelip Erzurum'u kuşattığı haberini Tebriz'e ulaştığı sırada alan Zeyyad-oğlu Mehmed Han ve beraberindekiler daha ileriye gitmekten kaçındılar¹²². Kars Beylerbeyi Sefer Paşa ise bu sıralarda yağma amacıyla Ahıska taraflarına akınlarda bulunuyordu. Epey bir ganimet elde ettikten sonra dönüş yolundayken birkaç bin kişiyle kendisini takibe çıkan Safevilerin Ahıska Valisi Şemsi Han'ı pusuya

¹¹⁹ *Fezleke*, II, s. 100-101; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 622-624; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 858-863.

¹²⁰ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1074; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 57a.

¹²¹ *Fezleke*, II, s. 109; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 632-633; *Târih-i Peçevî*, II, s. 410; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1010-1011; *Târih-i Solakzâde*, s. 745. Topçular Kâtibi kalenin kuşatılması sürecini en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 867-870.

¹²² *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1074.

düşürdü. Kızılbaşların çoğu katledilirken, Şemsi Han ve yanındaki ümera esir alınıp Hüsrev Paşa'ya gönderildi¹²³. Şemsi Han'ın yakalanmasıyla savunmasız kalan Ahıska Kalesi kısa süre sonra kolaylıkla ele geçirildi.

Dört taraftan Erzurum'u muhasara eden Osmanlı kuvvetleri bir yandan kuşatma toplarıyla surları devamlı surette dövüp büyük hasara sebep olurken, diğer taraftan Hüsrev Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nın direnme gücünü zayıflatmak gayesiyle kale içine gizlice haberler gönderip kendisine katılacak olanların bölüğe alınacağı şayiasını yaymaktaydı. Bu haberler kısa sürede etkisini gösterdi. Günden güne adamları azalan ve moral olarak çöken Abaza Mehmed Paşa teslimden başka çare kalmadığını görerek akıl hocası Kayserili Seyyid Abdurrahim Efendi'yi yanında altı kişiyle birlikte Hüsrev Paşa'ya gönderdi. Canına, malına ve adamlarına kastedilmemesi kaydıyla âmân diledi (19 Muharrem 1038 / 18 Eylül 1628). Bu istek Hüsrev Paşa tarafından kabul edildi. Âmânname Seyyid Abdurrahim Efendi'ye verilerek yanında bulunan Abaza'nın damadı Mimar Muslihüddin Ağa ile birlikte kaleye gönderildi. Bunun üzerine Abaza Mehmed Paşa 22 Eylül Cuma günü alayla şehirden çıkıp Hüsrev Paşa'nın huzuruna gelip, iltifata mazhar oldu ve hilatler kuşandı¹²⁴.

Kale teslim alındıktan sonra Erzurum Beylerbeyiliği'ne Tayyar Mehmed Paşa tayin edilirken, burç ve bedenlerinin tamiri işine öncelik verildi. Ayrıca tophaneden on iki top Bağdat kuşatmasında kullanılmak üzere Diyarbekir'e yollandı. Yirmi gün kadar Erzurum'da ikamet eden Veziriazam Hüsrev Paşa, Abaza Mehmed Paşa ile Şemsi Han'ı yanına alarak Ekim ayının ortalarına doğru İstanbul'a hareket etti ve yaklaşık iki aylık bir yürüyüşten sonra Üsküdar'a ulaştı (12 Rebiyülahir 1038 / 9 Aralık 1628)¹²⁵. Abaza Mehmed Paşa, İstanbul'da IV. Murad tarafından gayet iyi karşılandı ve Bosna Beylerbeyiliği ile taltif edildi. Böylece beş yıldan beri devleti meşgul eden Abaza

¹²³ Hüsrev Paşa'nın bu başarısını IV. Murad'a arzı üzerine yazılan hatt-ı hümayun için bkz. *Suver-i Hüttüt-ı Hümayün*, s. 11; *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1073; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 56a. Osmanlı kaynakları olayı farklı nakletmektedirler. Buna göre Ahıska'dan yola çıkıp Erzurum'a gelmek üzere olan Şemsi Han, Hüsrev Paşa'nın Erzurum'a gelişi üzerine geri dönmek mecburiyetinde kalınca mevcut durumdan fayda çıkarmak adına Kars'ı yağmalamaya niyetlenmiş, fakat bunu haber alan Kars Beylerbeyi Köse Sefer Paşa'nın kendisine kurduğu pusuya düşmüştür, bkz. *Fezleke*, II, s. 109; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 635; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 867.

¹²⁴ *Fezleke*, II, s. 109-110; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 633-635; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 872-875.

¹²⁵ *Fezleke*, II, s. 110-111; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 635-636; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1012-1014.

meselesi halledilmiş oldu. Ayrıca yıllardan beri ilk kez bir veziriazam kışı İstanbul'da geçirecekti.

Veziriazamın İstanbul'a gelişinden bir ay kadar sonra kırk iki yıldır Safevi tahtında bulunan Şah Abbas vefat etti (24 Cemaziyelevvel 1038 / 19 Ocak 1629) ve yerine daha çok Safi ismiyle bilinen torunu Sam Mirza geçti. 1587'de tahta geçtikten sonra merkezî idareyi ve orduyu güçlendirmekle XVII. yüzyılın başından itibaren Şif Safevileri Sünnî İslâm dünyasının başına bela eden kudretli Şah Abbas'ın ölümü Osmanlı yönetimini rahatlatan ve Bağdat üzerine yürümek için cesaretlendiren bir gelişmeydi¹²⁶.

2) Hüsrev Paşa'nın Hemedan Seferi

Kış ve bahar ayları boyunca sefer tedariki görüldükten sonra ordunun ağırlıkları Mayıs ayından itibaren Üsküdar'a geçirilmeye başlandı. Nihayet Hüsrev Paşa da Bağdat üzerine gitmek niyetiyle IV. Murad ve saray halkıyla vedalaşıp Haziran başında boğazın öte yakasına geçip otağını kurdu (18 Şevval 1038 / 10 Haziran 1629)¹²⁷. Askere maaş dağıtılması ve mühimmatın tamamlanması gibi bahanelerle bir ay kadar Üsküdar'da eğlenen Hüsrev Paşa 9 Temmuz'da (18 Zilkade) Üsküdar'dan hareket etti¹²⁸.

¹²⁶ Bu durumun Osmanlıları sevindirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce sınır beylerbeyilerinin bildirdiği Şah Abbas'ın Ferahâbâd'da öldüğü haberi, İran'dan gelen tüccarlar tarafından da teyit edilince Hüsrev Paşa gayet memnun şekilde IV. Murad'a bir telhise bunu haber vermişti, *bkz.* TSMA, E. 7039/34.

¹²⁷ Osmanlı kaynakları birçok yerde olduğu gibi bu tarih için de tutarsızlık göstermektedir. Ancak bu çelişkinin nedeni ordunun ağırlıklarının serdarın geçişinden bir ay kadar evvel Üsküdar'a taşınmaya başlanmış olması yanında Hüsrev Paşa'nın karşıya geçmesinin ardından bir ay kadar Üsküdar'da oyalanıp ondan sonra yola çıkmasından olmalıdır. Nitekim Hüsrev Paşa'nın Üsküdar'a geçişi için Kâtip Çelebi 9 Ramazan / 2 Mayıs (*Fezleke*, II, s. 112), Naîmâ 18 Ramazan / 11 Mayıs (*Târih-i Na'imâ*, II, s. 641), Hasan Beyzâde 15 Şevval 1038 / 7 Haziran 1629 (*Hasan Bey-zâde*, III, s. 1020), Topçular Kâtibi 14 Zilkade / 5 Temmuz (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 889), Münecimbaşı 18 Şevval / 10 Haziran (*Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 665) tarihlerini vermektedirler. İ.H. Danişmend bu tarihler arasında Na'imâ'ninkini kabul etmiştir, *bkz.* *Kronoloji*, III, s. 343.

¹²⁸ *Fezleke*, II, s. 112; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 642; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 893; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 665. Hasan Beyzâde ise diğerlerinin aksine hareket tarihi olarak 20 Zilkade / 11 Temmuzunu verir, *bkz.* *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1020. İ.H. Danişmend'de de bu tarih 9 Temmuzdur, *bkz.* *Kronoloji*, III, 343. Osmanlılar, Bağdat'ın fethi için yola çıkarken, bir yandan da Ruslarla ittifak arayışındaydılar. Nitekim ikinci vezir Recep Paşa, Rus çarına yazdığı mektupta Demirkapı'dan saldırılmasını istiyor, bu olursa İran'ın kısa sürede sonunun geleceğinden söz ediyordu, *bkz.* BOA, *Rusya Federasyonu Arşivlerindeki Osmanlı Evrakı*, nr. 1/2.

Karaman Eyaleti; Karçakay Han'ın pusuya düşürülüp katledilmesinde önemli rol oynayan, fakat daha sonra Tahmures Han ile yaşadığı sorunlardan ötürü Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalan Magrav Han'a ihsan olunmuştu. Ancak vilayetin idaresi sırasında Osmanlı âdâbını bilmeyen adamlarının hatalı davranışları şikâyetlere sebep olmuştu. Bunların veziriazam tarafından duyulması üzerine cezalandırılmaktan çekinen Magrav Han, Hüsrev Paşa Konya'ya ulaşmadan firar etmişti. Lakin kaçmanın kendisine yarar sağlamayacağını anlayınca teslim oldu ve Halep'te Hüsrev Paşa'nın huzuruna çıkarıldı. Hakkındaki şikâyetlere ve firarına oldukça kızan Hüsrev Paşa teslim olduğu halde yine de onu affetmeyip oğlu ve yakın adamlarıyla birlikte öldürülmelerini emretti¹²⁹.

Halep'teki on yedi günlük ikametinin ardından Diyarbekir'e doğru yola çıkan Hüsrev Paşa Kasım ayı başında buraya ulaştı (15 Rebiyülevvel 1039 / 2 Kasım 1630). Yaklaşık bir ay Diyarbekir'de oyalandıktan sonra Musul'a hareket etti. Fakat yıllardır emsali görülmemiş soğuk, yoğun kar ve şiddetli yağmur ordunun Musul'a varışını geciktirmişti (4 Cemaziyelevvel 1039 / 20 Aralık 1630)¹³⁰. Hüsrev Paşa Musul'dayken Safevi Devleti'nin bir elçisi yanında name ve hediyelerle geldiyse de bunlar Paşa tarafından reddedildi. Artık iki ülkenin savaşta olduğu ve en kısa sürede Safevi ülkesi üzerine varılacağı vurgulanarak elçi geri gönderildi¹³¹.

Fırat ve Dicle nehirlerinin taşmasıyla her yerin su ve çamurla kaplanmış olması Musul'dan öteye gitmeyi mümkün kılmadığından Hüsrev Paşa, durumu İstanbul'a arz etti. Ayrıca ordunun hazinesinde para kalmadığından hem yol boyunca kaybedilen hayvan ve mühimmatı yerine koyabilmek, hem de maaşları ödenmediği için huzursuzlanan askeri yatıştırmak için hazine talebinde bulundu¹³². Gereken para iç hazineden ve taşradan bulunup Deli Ömer Paşa tarafından Musul'da bulunan orduya

¹²⁹ Hüsrev Paşa'nın, Magrav Han'ı katli Osmanlı kaynaklarında ağır şekilde tenkit edilmiştir. Hatta bazıları Safevi Şahı'nın para verip de yaptırılmayacağı bir işi Veziriazamın yerine getirmekle bir anlamda onun adına intikam aldığını yazmışlardır, bkz. *Fezleke*, II, s. 115; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 648-649; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 666. Haliyle Safeviler bu olayı memnuniyetle karşılamışlardır, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 35.

¹³⁰ *Fezleke*, II, s. 115-117; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 649-651; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 902-907.

¹³¹ Süheyli, *Târih-i Şâhî*, 487b. Başka hiçbir Osmanlı kaynağında bulunmayan bu bilgiyi Safevi kaynaklarından da teyit etmek mümkün değildir. Fakat diplomatik teamüllere göre tahta yeni çıkan Şah Safi'nin cülusunu haber vermek için bir elçi göndermiş olması muhtemeldir.

¹³² *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1029-1030; *Târih-i Peçevî*, II, s. 411; *Fezleke*, II, s. 116.

ulaştırılınca önce askerın mevacibi dağıtıldı, geri kalanı ile de hayvan ve mühimmat teminine çalışıldı¹³³. Musul'da yaklaşık kırk gün ikamet eden Hüsrev Paşa bahar mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte kurmaylarını topladı. Yapılan değerlendirmede kuşatma zamanının henüz gelmediğine kanaat getirildi. Fakat yaza kadar Musul'da durmanın da faydasız olduğu belirtilerek, aradaki birkaç aylık zaman zarfında Safevilere tabi Kürt hâkimlerden birisi olan Erdelan-oğlu Han Ahmed'in topraklarının yağmalanmasına karar verildi. Zira bu harekâtın Bağdat'a gidildiği vakit işleri kolaylaştıracağı düşünülüyor, Bağdat'ın doğusunda bazı kaleler ele geçirilirse Safevi ordularının yardıma gelmesinin güçleşeceği sanılıyordu. Ordu Erdelan'a hareket için hazırlanırken herhangi bir Safevi saldırısına karşı Musul'u savunmasız bırakmamak için de bazı tedbirler alındı. Öncelikle şehrin önüne bir tabya yapıp getirilen ağırlıklar ve toplar buraya yerleştirilirken, birkaç sancakbeyi ile İmadiye hâkimi Seyyid Han Musul'un muhafazasına tayin edildi. Bütün hazırlıklar bitirildikten sonra Osmanlı ordusu Ocak ayı sonuna doğru Erdelan'a hareket etti (13 Cemaziyelahir 1039 / 28 Ocak 1630)¹³⁴. Hüsrev Paşa'nın Musul'daki bütün bu hazırlıkları her ne kadar Kızılbaş casusların bölgeye yaklaşmasına engel olursa da Safeviler tarafından dikkatle izleniyordu. Nitekim veziriazamın Erdelan'ı istila niyetini öğrenen Dolak ve Kerkük kalelerindeki Safevi kuvvetleri buraları tedbir amaçlı boşaltıp Bağdat'a çekilmişlerdi. Yine çevredeki Kürt hâkimlerle beylerin büyük kısmı Hüsrev Paşa'nın gazabından çekindiklerinden hediyelerle gelip kendisine itaatlerini bildirmişlerdir¹³⁵.

Kış mevsimi bitmeden yola çıkıldığından yağışların devam etmesi, yolların çamurlu olması ve nehirlerdeki şiddetli akıntı Osmanlı ordusunu yol boyunca oldukça zorladı. Bu nedenle bazen sapa yollara girildi. Zap ve Altın-su gibi nehirler geçilirken yüksek debi dolayısıyla çok sayıda asker, hayvan ve malzeme kaybedildi. Mesela oldukça güç aşılın Altın-su'nun kenarına yığılan askerî malzeme hemen kaldırılmayınca gece taşan suya kapılmıştı. Bu kaybın sorumluluğu Cebeci-başı Hamza Ağa'ya yüklenerek idam edildi. Bu sırada Han Ahmed'in kardeşi Mümin Han bir kısım

¹³³ *Fezleke*, II, s. 116; *Târih-i Peçevî*, II, s. 411-412.

¹³⁴ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 908. Kâtip Çelebi ve Na'îmâ, Hüsrev Paşa'nın kurmaylarıyla yaptığı toplantının Musul'dan çıkıldıktan sonra üçüncü menzilde gerçekleştiğini yazmaktadırlar. Ancak böyle bir toplantının yola çıkılmadan evvel yapılmış olması daha muhtemeldir, bkz. *Fezleke*, II, s. 117; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 651-652.

¹³⁵ *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 651.

ümerasıyla gelip veziriazama itaatini arzetti. Sünnî olmasından ötürü iltifata mazhar olduğu gibi kendisine hilat giydirildi¹³⁶. Böylelikle hedefteki Erdelan ülkesi herhangi bir çarpışma olmadan Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu. Müteakiben Şehrizar'a varan Hüsrev Paşa burada Kanunî Sultan Süleyman zamanında beylerbeyilik merkezi olarak inşa edilen, fakat Safevi istilasından sonra Şah Abbas tarafından yıktırılan Gülanber Kalesi'nin yeniden inşasını emretti (1 Şaban 1039 / 16 Mart 1630)¹³⁷. Hüsrev Paşa her ne kadar bu kalenin Safevi sınırında ileri bir garnizon olarak Bağdat'ın muhafazasında önemli role sahip olacağını düşünse de bu teşebbüs muhaliflerce eleştiri konusu olmuştur. Mesela Kâtip Çelebi bu kalenin imarının her an taraf değiştirebilecek Kürt beylerinin ısrarıyla gerçekleştiğini ileri sürmekte ve veziriazamı ağır şekilde tenkit etmektedir. Zira bu viran kalenin imarına teşebbüs ona göre abesle iştigaldi ve bu nedenle hem asker boş yere yorulmuş, hem de Bağdat seferi gecikmişti¹³⁸.

Osmanlı yönetimi Bağdat'ı geri almak için hazırlıklar yaparken Şah Safi taşrada iktidarını sağlamlaştırmakla meşguldü. Zira Şah Abbas'ın ölümünü fırsat bilen bazı Kürt aşiretleri Tebriz sınırı boyunca şekavete başlamışlardı. Şah Safi bunları itaat altına almak için Divanbeyi Rüstem Bey'i görevlendirmişti. Rüstem Bey sadece Hakkâri ve civarındaki Kürt aşiretlerini tediple yetinmeyerek Van, Erciş, Ahlât ve Adilcevaz'a kadar olan bölgeyi yağmalayarak epey tahribat verdi¹³⁹. İlerleyen günlerde Şah Safi Osmanlı ordusunun hedefinin Bağdat olduğunu öğrenince şehrin muhafazasını yakından izlemek gayesiyle Isfahan'dan ayrılıp Kâşân, Kum ve Dergüz'n yoluyla Hemedan'a geçti (23 Muharrem 1039 / 12 Eylül 1629). Ayrıca Rüstem Bey'i geri çağırarak yerine Nakdî Bey'i gönderdi. Diğer taraftan Zeynel Han'dan da gerektiğinde Bağdat'ın yardımına yetişmesi için hazırlanmasını isterken, bir miktar tüfekçi ve okçuyu da takviye olarak önden Bağdat'a yolladı. Rüstem Han'ın yerine Azerbaycan taraflarına göz kulak olmak için yola çıkan Nakdî Bey, Tebriz yakınlarına ulaştığında Rüstem Bey'in yağmasına

¹³⁶ *Fezleke*, II, s. 117-118; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 652-654; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 910-913. Mustafa b. Molla Rıdvan bu esnada Han Ahmed'in Isfahan'a Şah'ın cülusunu tebrike gittiğini, bunu fırsat bilen amcaoğlu Murad Han'ın da Hüsrev Paşa'ya gelip itaatini bildirdiğini yazmaktadır, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 48b.

¹³⁷ *Fezleke*, II, s. 118-119; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 654-656. Topçular Kâtibi ise kalenin inşasının 15 Şaban / 30 Mart gününde başladığını belirtmektedir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 919-920.

¹³⁸ *Fezleke*, II, s. 119.

¹³⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 30.

mukabil buralara gelmiş bulunan Van Beylerbeyi Ali Paşa ve müttefiki Kürt hâkimlerinin adamlarından oluşan on bin kişilik Osmanlı kuvvetiyle karşılaştı. Fakat Tebriz yakınlarındaki Acı-su'nun taşmış olması Osmanlı kuvvetlerinin karşıya geçmesine imkân vermedi. Şehir halkının da Nakdî Bey'i desteklemesi yüzünden başarı kazanamayacağını anlayan Ali Paşa ve beraberindekiler yanlarındaki bir miktar esirle birlikte geri çekilip Hüsrev Paşa'nın yanına gitmek üzere Erdelan ülkesine doğru yöneldiler¹⁴⁰.

Gülanber Kalesi'nin inşası devam ederken buraya doğru yol alan Osmanlı kuvvetleriyle Safevi müfrezeleri arasında zaman zaman çatışmalar vuku bulmaktaydı. Nitekim veziriazam ordusuna katılmak için Halep-Musul yoluyla gelmekte olan Trablusşam Beylerbeyi Parmaksız Mustafa Paşa, Kerbela'ya ulaştığında beş-altı yüz kişilik küçük bir Kızılbaş birliğiyle karşılaşmış ve onları yenilgiye uğratmıştı. Bu başarısını bir mektupla veziriazama bildirince Bağdat civarının muhafazasına memur edildiği gibi, Abaza Mehmed Paşa'nın eski adamlarından Genç Osman da bir miktar askerle yardımına gönderildi. Bağdat civarına gelişiyle birlikte önce İmam Hüseyin'i ele geçiren Genç Osman ardından Necef, Hille ve Remâhiye'yi zapt etti. Aynı sıralarda Kars Beylerbeyi Sefer Paşa da sınır boyunca güneydeki Şehrizor'a doğru ilerlerken karşısına çıkan Kızılbaş kuvvetleriyle muharebeye tutuşmuş ve onları mağlup etmişti¹⁴¹. Şehrizor'a doğru değişik istikametlerden gelmekte olan Osmanlı müfrezelerinin kazandığı bu başarılar Hüsrev Paşa'nın ve ordunun moralini oldukça yükseltmişti.

Hüsrev Paşa, Gülanber'deyken orduyu uğraştıran önemli bir husus Şah tarafından gönderilen Kızılbaş suikastçılardı. Ahmed-i Düzdî isimli bir Kızılbaş fedaisinin Hindular gibi giyinen kırk iki kişilik çetesi gündüzleri saklandıkları Şemiran Kalesi ardındaki ormanlık alandan hemen her gece çıkıp gizlice Osmanlı ordugâhına sızıyordu. Gerçekleştirdikleri eylemlerle çok sayıda askeri yaralamalarına ve öldürmelerine, askerî malzemeye de önemli zarar vermelerine rağmen bir türlü yakalanamamışlardı. Sonunda içlerinden biri ele geçirilip de amaçlarının yeniçeri ağası

¹⁴⁰ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 31-33; Kemal b. Celal Müneccim, *Târîhçe*, 58a-58b. Ali Paşa'nın esirlerle birlikte Hüsrev Paşa'ya katılması hakkında bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 935.

¹⁴¹ *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 656.

ya da veziriazamı öldürmek olduğunu itiraf edince karargâhın etrafındaki tedbirler daha da arttırıldı. Ahmed-i Düzdî ve adamlarının saklandığı yer öğrenildiğinde Rum Mehmed isimli bir sipahi bunların yakalanması işini üzerine aldı. Yetmiş kadar adamıyla dar bir derbende suikastçılara pusu kuran Rum Mehmed hepsini kılıçtan geçirdi ve mesele halledilmiş oldu¹⁴².

Gülenber Kalesi'nin inşası tamamlandıktan sonra Hüsrev Paşa Şehrizor'un muhafazasına Arnavut-oğlu Mustafa Paşa'yı atayıp kendisi de orduyla Han Ahmed'in payitahtı Hasanâbâd'a doğru ilerlemeye niyetlendi. Halep Beylerbeyi Nogay Murtaza Paşa'yı dört beylerbeyi ve bin kişilik bir yeniçeri kuvvetinin de dâhil olduğu on bin kadar askerle Hasanâbâd yolu üzerindeki Mihriban (Safevi kaynaklarına göre Merivan) Kalesi üzerine gönderdi. Şah Safi tarafından Hasanâbâd'ın muhafazasına tayin edilen Yasavul Şamlu Canibey kumandasındaki dört-beş bin kişilik Safevi kuvvetinin yardıma gelmesine rağmen kale sakinleri Osmanlı kuvvetleri karşısında mukavemete kâdir değillerdi ve âmân dileyerek teslim oldular¹⁴³. Mihriban Kalesi'nin zaptı Osmanlı ordusuna Hemedan yolunu açınca Zeynel Han büyük bir kuvvetle onları durdurmak gayesiyle harekete geçti¹⁴⁴. Safevi sipehsalarının üzerlerine geldiğini haber alan Nogay Paşa bir yandan kale civarında metrisler kazdırırken, bir yandan da Şehrizor'daki Hüsrev Paşa'ya adam yollayarak yardım istedi. Bunun üzerine Hüsrev Paşa bir miktar tüfekli yeniçeri askerini Nogay Paşa'nın yanına gönderdi¹⁴⁵.

Zeynel Han'ın Mihriban'a varışıyla birlikte iki ordu ikindiye dek sürecek bir savaşa tutuştu. Başlangıçta Kızılbaş kuvvetleri üstün durumdayken, Osmanlı ordusunun sağ kanadı bozulmuş, Nogay Paşa arkasını dayadığı tepeye doğru çekilmeye mecbur kalmıştı. Sadece Sivas Beylerbeyi Halil Paşa saldırılar karşısında konumunu muhafaza ederken, Safevi güçlerinin metrisleri aşmaktaki başarısızlıkları ve nihayet tepeye doğru

¹⁴² *Târih-i Na'imâ*, II, s. 657-658. Topçular Kâtibi ise Ahmed Düzdî'nin esir edilip sağ kalan adamlarıyla kazığa oturtulduğunu yazmaktadır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 922.

¹⁴³ IV. Murad'ın Mihriban'ın fethi üzerine Hüsrev Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayunda gelişmeler özetlenmiştir, bkz. *Suver-i Hütüt-ı Hümayûn*, s. 13-14. Ayrıca bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 923-924; *Fezleke*, II, s. 119-120, 123; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 658-659; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 41-42.

¹⁴⁴ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 42; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 58b. Peçevî ve Naîmâ Zeynel Han'ın ordusunun 40.000'i aşkın olduğunu belirtirler, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 412; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 659. Topçular Kâtibi ise bize göre oldukça abartılı olan 90.000 rakamını vermektedir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 924.

¹⁴⁵ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 924; *Fezleke*, II, s. 121.

çekilen Nogay Paşa'nın birden hücumla geçmesi savaşın seyrini değiştirdi. Hüsrev Paşa'nın geldiğini zanneden Kızılbaşların paniğe kapılması Safevi ordusunun savaş düzenini alt üst edince ağır bir hezimete uğrayan Zeynel Han geri çekilmeye mecbur kaldı (22 Ramazan 1039 / 5 Mayıs 1630)¹⁴⁶. Gülanber'den Mihriban'a doğru yola çıkmışken henüz ikinci konakta zafer haberini işiten Hüsrev Paşa altı konak daha giderek Mihriban'da zaferi kutlayan paşalara katıldı. Burada yapılan durum değerlendirmesinde kazanılan zaferin Safeviler üzerinde büyük moral bozukluğu oluşturduğu görülünce İran'ın içlerine doğru sefere devam edilmesi kararlaştırılarak Hemedan ve Kazvin'e doğru harekete geçildi (2 Şevval 1039 / 15 Mayıs 1630)¹⁴⁷.

Mihriban Kalesi önünde alınan yenilgiden sonra elinde kalan kuvvetlerle ricat edip Şah Safi'nin yanına dönen Safevi Sipehsaları Zeynel Han ilerleyen günlerde tedbirsizce savaşa girip askerinin hezimetine neden olmak ve Osmanlı ordusuna Hemedan yolunu açmakla suçlanıp azlolundu. Yerine Rüstem Han getirilirken, Zeynel Han kısa süre sonra Şah Safi'nin emriyle idam edildi. Hüsrev Paşa'nın Hemedan'a doğru ilerlediğini, hatta kışı burada geçirmek niyetinde olduğunu haber alan Şah Safi atalarının pek çok kez yaptığı gibi Osmanlı ordusunun karşısına çıkmaktansa çekilmeyi tercih etti. Hemen şehirden ayrılırken, halkın da şehri boşaltıp ülkenin iç kısımlarına doğru çekilmelerini buyurdu¹⁴⁸. Hiçbir direnişle karşılaşmayan Osmanlı ordusu rahat bir şekilde Hemedan'a ulaştı (27 Şevval 1039 / 9 Haziran 1630). Hüsrev Paşa Safevilerce tahliye edilmiş şehrin yağması konusunda askeri bir hafta süreyle serbest bıraktı ve bu süre sonunda Hemedan yakılarak tahrip edildi¹⁴⁹.

Hüsrev Paşa Hemedan'dan sonra İsfahan'a yürümeye niyetlendiyse de yolun bozuk olması, mesafenin uzunluğu ve su sıkıntısı çekilebileceğine dair endişeler nedeniyle etrafının itirazıyla karşılaşınca bu fikrinden vazgeçti¹⁵⁰. Hiç olmazsa Kazvin'in yağmalanması konusunda fikir birliğine varılarak 15 Haziran'da hareket

¹⁴⁶ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 924-926; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 58b; *Târih-i Peçevî*, II, s. 412-413; *Fezleke*, II, s. 120; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 659-660. İskender Münşi ise savaşın gününü 21 Ramazan / 4 Mayıs olarak verir, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 42.

¹⁴⁷ *Fezleke*, II, s. 122.

¹⁴⁸ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 47, 50-52; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 58b; *Hülâsatü's-siyer*, s. 83.

¹⁴⁹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 933-934; *Târih-i Peçevî*, II, s. 416; *Fezleke*, II, s. 123; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 665; *Hülâsatü's-siyer*, s. 86. Ayrıca bkz. Sykes, *A History of Persia*, II, s. 298-299.

¹⁵⁰ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 935; *Târih-i Peçevî*, II, s. 417.

edildi. Ancak üç gün yol alabilen Osmanlı ordusu Dergüzîn'den öteye gidemedi. Zira Safevilerin bütün ekili alanları ve su kaynaklarını tahrip etmeleri nedeniyle iaşe konusunda yaşanan sıkıntılar asker arasında huzursuzluklara neden olmuştu¹⁵¹. Sonuçta Dergüzîn'in Hemedan gibi yakılarak tahribine ve ardından geri dönülmesine karar verildiyse de dönüşün hangi yolla yapılacağı belirsizdi. Bunun için yapılan toplantıda sipahi ağaları Erdebil üzerine gitmek konusunda ısrarcı oldular. Çünkü bu yoldan gidilirse zahire sıkıntısı çekilmeyeceğini düşünüyorlardı. Ayrıca Safevi Şahı'nın atalarının merkadinin bulunduğu Erdebil'i savunmak için Osmanlı ordusunun karşısına çıkacağını ya da Erdebil'e karşılık Bağdat'ı iade edeceğini ileri sürüyorlardı. Aksi bir durumda Van'da kışlanabileceğini ve gelecek yıl Kırım Hanı'ndan yardım alınarak seferin tekrarlanabileceğini de ifade ediyorlardı. Yeniçeriler ise padişahın bütün İran'ın alınmasını veya yakılıp yıkılmasını değil, Bağdat'ın fethini emrettiğini ve bu gerçekleşmedikçe tatmin olmayacağını belirterek sipahi ağalarına karşı çıktılar. Bu fikir Reisülküttap Muslu Efendi tarafından da desteklenince yeniçerilerin isteği ağır bastı ve orduya Dergüzîn'den Bağdat üzerine hareket emri verildi¹⁵².

3) Hüsrev Paşa'nın Bağdat'a Yürüyüşü ve Başarısız Kuşatması

Hüsrev Paşa'nın emriyle 21 Haziran'da Bağdat'a doğru harekete geçen ordu Elvend Dağı eteklerini takiben Esedâbâd, Geçova, Bîsütun, Şahâbâd, Mâhîdeşt istikametinde ilerlerken yol boyunca sürekli olarak Safevi birliklerinin tacizine maruz kaldı. Nihayet Hersin Ovası'na ulaşıldığında takipteki Luristan hâkimi Hüseyin Han'ın Osmanlı ordusuna saldırı hazırlığında olduğu öğrenilince Hüsrev Paşa beş bin kişilik bir kuvveti mukabele için görevlendirdi. İki taraf arasında başlayan savaşta Divan-beyi Rüstem Bey'in üç bin kişilik bir kuvvetle Hüseyin Han'a katılması Osmanlı kuvvetlerini zor duruma soktu. Bunun üzerine veziriazam da Karaman beylerbeyini beş-altı bin kadar askerle yardıma gönderdi. Akşama dek süren muharebede taraflar birbirine

¹⁵¹ *Fezleke*, II, s. 123-124; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 666. İbrahim Peçevî Efendi, Osmanlı ordusunun Dergüzîn yakınlarında bir boğazda Safevi tüfekçileriyle karşılaştığını ve müsademeye sonuca hayli askerinin öldüğünü yazmaktadır, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 416-417.

¹⁵² Bu durum IV. Murad'a bir arzla bildirilince gelen hâtt-ı hümayunda kararın isabetine vurgu yapılmıştır, bkz. *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 12-13; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 936; *Târih-i Peçevî*, II, s. 417; *Fezleke*, II, s. 124; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 666. Safevi kaynaklarına göre Hüsrev Paşa'yı Kazvin'e gitmekten alıkoyan Şah Safî'nin Dergüzîn ile Kazvin arasında bir mevkiye saf tutmasıydı, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 48; Kemal b. Celal Münecim, *Târîhçe*, 58b.

üstünlük sağlayamayınca Safevi kuvvetleri çekildiler (4 Zilhicce 1039 / 15 Temmuz 1630)¹⁵³. Bu muharebede esir alınan Safevi ordusunun namdar subaylarından Yüzbaşı Babahan Bey'in iyi tabiatından ve hoş muhabbetinden hoşlanan Hüsrev Paşa katline engel oldu ve nedimlerinden birisi yaptı. Aralarındaki samimiyet sonraki günlerde daha da ilerleyince Hüsrev Paşa kendisini elçi tayin edip Şah Safi'ye dahi yolladı¹⁵⁴. Onun götürdüğü mektupta Şah Abbas'ın ölümünden dolayı taziyelerini bildiren Hüsrev Paşa, Şah Safi'nin cülusunu tebrik ediyordu. Ayrıca padişah tarafından savaşa ve barışa mutlak yetkili kılındığını, aslında barıştan yana olmasına rağmen Zeynel Han'ın saldırısı nedeniyle Mihriban'da savaşmak zorunda kaldığını, bundan sonrası için Allah'tan hayırlısını dilediğini yazıyordu. Veziriazamın niyetini hile olarak yorumlayan Şah Safi teşekkür bağlamında kaleme aldırıldığı ve benzer duyguları içeren bir mektubu Babahan vasıtasıyla Hüsrev Paşa'ya gönderdi. Hemen arkasından Mihriban hezimetinden dolayı idam ettirdiği Sipehsalar Zeynel Han'ın yerine tayin ettiği Divanbeyi Rüstem Bey'i Bağdat'ın muhafazasına yardım için Osmanlı ordusunu takiple vazifelendirdi¹⁵⁵.

Bağdat istikametinde yola devam eden Osmanlı ordusu Ağustos ayının ortalarına doğru Dertenk Boğazı'na ulaştı. Bu boğaz vaktiyle Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat kuşatması esnasında yardıma gelen Şah Abbas'ın ordusunu geçirdiği mevkiydi ve Safevilere bir kez daha bu imkânı vermek istemeyen Hüsrev Paşa, beş yüz yeniçeriyle birlikte Trablusşam Beylerbeyi Parmaksız Mustafa Paşa'yı buranın muhafazasına tayin etti. Kendisi de İmâm-ı Âzam türbesi ile Dicle Nehri arasındaki Başdolap isimli mevkide ordugâhını kurdu (28 Muharrem 1040 / 6 Eylül 1630)¹⁵⁶.

¹⁵³ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 49-50; *Fezleke*, II, s. 124. Naîmâ bu savaşı daha farklı tasvir etmektedir. Ona göre Rumeli Beylerbeyi Deli Yusuf Paşa ve Adana Beylerbeyi Suhte Sevindik Paşa sol kolda, Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Zor Paşa sağ kolda olmak üzere Hüsrev Paşa tarafından Luristan'ın istilasına gönderilmişlerdi. Bu görev esnasında Yusuf Paşa gaflette bulunup Kızılbaş kuvvetlerinin pususuna düşmüş, yakındaki Zor Paşa'nın ve Karaman Beylerbeyinin 6.000 kişilik kişilik bir kuvvetle yardıma gelmesinden sonra Safeviler çekilmeye mecbur kalmışlardır, *bkz. Târih-i Na'îmâ*, II, s. 667-668.

¹⁵⁴ *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 668-669.

¹⁵⁵ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 52.

¹⁵⁶ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 942-943; *Fezleke*, II, s. 128; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 676; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 50b-51a. Hüsrev Paşa'nın Bağdat seferi yabancılar tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Onlar için ipeğin kara yoluyla Doğu Akdeniz limanlarına gelişini etkileyen bu hadise önemliydi. Nitekim 30 Eylül 1630 tarihinde Halep'teki İngiliz konsolosu Hüsrev Paşa'nın – abartılı olmakla birlikte- 200, hatta bazı duyumlara göre 300.000 kadar adamla Bağdat'ı kuşattığını, Şah Safi'nin de 60.000 kadar askerle Bağdat'a yardım için yola çıktığını rapor etmekteydi, *bkz. Calendar of State Papers, East Indies, East India and Persia, 1630-1634*, Volume VIII, (edt. W. Noel Sainsbury),

Burada iki-üç hafta kadar nehir yatağındaki suyun azlığı dolayısıyla zar zor ilerleyen gemilerin Musul'dan getireceği top, cephane, mühimmat ve zahire beklendi. Hem bu malzemelerin, hem de İstanbul'dan hazine ve asker getiren Serasker Süleyman Paşa'nın Başdolap'a gelmesinden sonra Ekim ayının ilk haftası içinde askerlerin metrislere girmesiyle kuşatma başlatılabildi (27 Safer 1040 / 5 Ekim 1630)¹⁵⁷.

Hafız Ahmed Paşa gibi ihtiyatsız davranmayan Hüsrev Paşa Bağdat'a çok sayıda top getirmişti. Bunlarla dört taraftan kaleye her gün ortalama beş yüz gülle atılmasına rağmen müdafiler büyük bir gayretle açılan gedikleri kısa sürede kapatıyorlardı¹⁵⁸. Hatta kale kumandanı Safi Han'ın emriyle birkaç kez huruç harekâtına dahi giriştiler. Fakat teşebbüsleri her seferinde Osmanlı askerlerince başarıyla savuşturuldu¹⁵⁹. Ancak bir defasında Safevi askerlerinin Osmanlı metrislerine kadar gelmesi ve yer yer metrislere girmesi Hüsrev Paşa'yı daha ciddi tedbirler almaya zorladı. Bu durumun yardımın zamanında gelmemesinden kaynaklandığı düşünülen veziriazam askerlerin çadırlarını metrislerin hemen arkasına kurmasını emretti. Fakat bu kez de çadırlar top menzili dâhilinde olduğundan kaleden açılan her ateş asker kaybını arttırdı. Askerlerin bir çukur kazıp önüne toprak yığarak oluşan tümseği siper alıp çadırlarını arkasına kurmaları bile hedef olmalarını önleyemiyordu. Nitekim buraları mezar yeri olarak niteleyen Kâtip Çelebi'ye göre siperler kaleye o kadar yakındı ki, müdafiler ışıklandırma sayesinde geceleri bile rahatlıkla Osmanlı askerlerinin her hareketini görebiliyor ve anında karşılık veriyorlardı. Nitekim Osmanlı kuvvetlerinin bir

Vaduz 1964, belge nr. 73, 78. Halil İncalcık da bir yabancı kaynağa dayanarak Hüsrev Paşa'nın ordusunun 160.000 kişiden oluştuğunu yazmaktadır, bkz. Halil İncalcık, "Hüsrev Paşa", *İA*, V/1, s. 608.

¹⁵⁷ *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 15; *Târih-i Peçevî*, II, s. 417. Ancak diğer kaynaklarda metrise giriş tarihinde farklılıklar vardır. Buna göre Kâtip Çelebi ve Naîmâ 28 Safer / 6 Ekim (*Fezleke*, II, s. 128-129; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 676), Topçular Kâtibi 1 Safer / 9 Eylül (*Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 948), Müneccimbaşı 20 Safer / 28 Eylül (*Sahâifü'l-ahbâr*, s. 666-667) tarihini zikrederler.

¹⁵⁸ *Fezleke*, II, s. 129; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 676-677. Topçular Kâtibi'nin ifadesine göre Osmanlı ordusunda 7 bedoloşka, 3 kolonborina ve 10 şahî darbuzan bulunuyordu, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 948. Muhammed Masum, Osmanlıların yoğun top ateşine rağmen müdafilerin yırtık elbiseyi diker gibi kalede açılan gedikleri kapadıklarını yazmaktadır, bkz. *Hülâsatü's-siyer*, s. 101.

¹⁵⁹ Safevilerin giriştiği huruç teşebbüslerine başarıyla karşı koyulması IV. Murad tarafından da takdir edilmiş ve Hüsrev Paşa'ya gönderilen bir namede buna özellikle vurgu yapılmıştır, bkz. *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 179-181.

aylık süreçte yürüttüğü on yedi lağım faaliyeti de bu yakınlıktan olsa gerek her seferinde müdafiler tarafından fark edildiğinden başarısız olmuştu¹⁶⁰.

Yoğun top ateşi sayesinde Sultan Süleyman kulesinin yarısı yıkılmış, fakat asker bir türlü kaleye topyekûn saldırı imkânı bulamamıştı. Nihayet uygun zamanın geldiğine kanaat getiren Hüsrev Paşa 10 Ekim'de (3 Rebiyülevvel) genel taarruz için emir verdi. Sabah namazının ardından başlayan taarruz esnasında Osmanlı askerlerinden dört-beş yüz kadarı Narin Kale'ye girip surlara bayrak dikmeyi başardılar. Lakin yukarı tırmandıkları yıkıntıların çökmesiyle arkalarından başkaları gelemeyince hepsi Safevilerce kılıçtan geçirildi. Nehir tarafından da sekiz gemiyle saldırıya geçen Osmanlı donanması suların sığılığı nedeniyle sahile ulaşmadan karaya oturdu. Kolay hedef haline gelen gemilerin kaleden yoğun şekilde ok ve tüfek yağmuruna maruz kalmasıyla içlerindeki askerin tamamına yakını kaybedildi¹⁶¹. Sonuç itibarıyla karadan ve denizden yürütülen taarruz başarısız olurken, altı-yedi bin kadar kayıp veren Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kaldı¹⁶². Kayıplar arasında Küçük Abaza, Genç Osman ve Zor Paşa gibi namdar kumandanlar da bulunuyordu. Özellikle Zor Paşa'nın şahadetine çok üzülen Hüsrev Paşa intikam amacıyla Safevi Şahı'nın sabık hizmetkârlarından iken esaretinden sonra affedip nedimlerinden birisi yaptığı Babahan'ı idam ettirdi¹⁶³. Osmanlıların kaleyi ele geçireceklerine inandıkları bu taarruzun başarısız olması askerin moralini bozarken, tepkilerden çekinen Veziriazam Hüsrev Paşa keyfiyeti İstanbul'a bildirmekten kaçındı. Öyle ki, ordunun komuta kademesinden uzun süre haber alınmaması IV. Murad'ı bile meraklandırmış ve bir hatt-ı hümayunla gelişmelerin en kısa sürede kendisine bildirilmesini istemişti¹⁶⁴.

Osmanlı ordusu Bağdat kuşatmasıyla meşgulken Han Ahmed ülkesinin topraklarını geri almak için harekete geçmişti. Safevilerin desteğiyle önce kardeşi Mümin Han üzerine yürüyüp onu ele geçirmiş ve Isfahan'a Şah Safi'nin yanına

¹⁶⁰ *Fezleke*, II, s. 129; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 677.

¹⁶¹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 54-55; *Hülâsatü's-siyer*, s. 102-103; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 59a; *Fezleke*, II, s. 129-130; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 678; *Gülşen-i Hülefâ*, s. 299-300; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 951-952. Yalnız Topçular Kâtibi taarruzun zamanını Rebiyülevvel ortaları (18-27 Ekim) olarak vermektedir.

¹⁶² *Hülâsatü's-siyer*, s. 102.

¹⁶³ *Fezleke*, II, s. 130; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 678-679.

¹⁶⁴ *Suver-i Hütût-ı Hümayûn*, s. 15-16, 121-122.

göndermişti. Han Ahmed ardından Mihriban ve Pelengan kalelerini ele geçirmiş ve Arnavut-oğlu Mustafa Paşa'yı Şehrizer'a çekilmeye mecbur bırakmıştı. Durumu hemen mektupla Hüsrev Paşa'ya haber veren Mustafa Paşa, Han Ahmed'in Tohta Han komutasındaki otuz bin kişilik bir Safevi ordusuyla Şehrizer üzerine yürümeye hazırlandığını bildiriyor ve acil yardım talep ediyordu¹⁶⁵. Hüsrev Paşa ise bu sırada kuşatmayı sona erdirmek üzereydi. Çünkü Bağdat'ın yakın bir zamanda fethedilemeyeceği anlaşılmıştı. Kaldı ki, zahire ve mühimmatın azalması nedeniyle tedirgin olan Hüsrev Paşa, Hafız Ahmed Paşa zamanında olduğu gibi orduyu sıkıntıya sokmak istemiyordu. Bu nedenle kısa süre sonra kuşatmayı kaldırmaya ve çekilmeye karar verdi (8 Rebiyülahir 1040 / 14 Kasım 1630)¹⁶⁶.

Bağdat'tan ayrılan ordu İmâm-ı Âzam'a ulaştığında Hüsrev Paşa'nın huzuruna gelen Arap şeyhleri Hille'nin muhafazasına bir miktar asker tayin edilmesini istediler. Onlara göre Hille ve Cevazir tarafları Bağdat'ın iaşesi için önemli yerlerdi ve şayet buralar kontrol altında tutulursa kale halkının sıkıntıya gireceğini savunuyorlardı. Ayrıca burada kalacak Osmanlı garnizonuna bir saldırı olursa otuz bin atlıyla yardım edeceklerine dair garanti de vermekteydiler. Bu teklifi mantıklı bulan Hüsrev Paşa on bin kadar askeri yirmi topla birlikte Diyarbekir Beylerbeyi Halil Paşa'nın komutasında Hille ve civarının muhafazasına tayin etti. 22 Kasım'da yeniden harekete geçen ordu Aralık ayının ortasına doğru Musul'a ulaştı ve askerinin kışlaklara dağılmasına izin verildi (7 Cemaziyelevvel 1040 / 12 Aralık 1630). Hüsrev Paşa ise ertesi yıl tekrar Bağdat üzerine gitmeyi düşündüğünden kışı burada geçirmeyi planlıyordu¹⁶⁷.

Bağdat'tan ayrılan Hüsrev Paşa'nın yardım göndermesinden umudu kesen Arnavut-oğlu Mustafa Paşa Şehrizer'u boşaltmaya ve kaledeki topları yanına alarak

¹⁶⁵ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 56-57; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 953.

¹⁶⁶ *Fezleke*, II, s. 130; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 679; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 953-954.

¹⁶⁷ Ordunun Bağdat'tan çekilmesi, Halil Paşa'nın Hille muhafazasına tayini IV. Murad tarafından da uygun görülmişti, bkz. *Suver-i Hütüt-ı Hümâyûn*, s. 16-17, 122-123. Ayrıca bkz. *Fezleke*, II, s. 130; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 679-680; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 954-955; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 571-572; *Târih-i Şâhî*, 489a. Bazı Osmanlı kaynakları basit bir tedbir için bu kadar askerinin bile bile çöle ölüme gönderilmekle orduda tepkiye neden olduğunu yazarlar, bkz. *Fezleke*, II, s. 130-131; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 679; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 571-572.

Kerkük'e çekilmeye karar verdi¹⁶⁸. Bu sırada Zaman Bey komutasındaki üç bin kişilik Safevi tüfekçisinin katılımıyla iyice güçlenen ve bazı mahallî Kürt beylerinden de destek alan Erdelan hâkimi Han Ahmed, Şehrizar Kalesi'nin tahliye edildiğini öğrendiğinde hızla harekete geçip Mustafa Paşa'nın peşine düştü¹⁶⁹. Takip sonucu Çınar-gediği adlı mevkiye Mustafa Paşa'yı yakaladı ve meydana gelen savaşta Osmanlı birlikleri kendilerinden çok üstün düşman karşısında iyi mücadele etmelerine rağmen mağlup olmaktan kurtulamadılar. Zira Arnavut-oğlu Mustafa Paşa'nın şehit olmasıyla maneviyatı bozulan birçok asker ağırlıklarını bırakıp, Musul'a firar etmişti¹⁷⁰.

Osmanlı ordusunun çekilmesinden sonra Bağdat'a yönelen Şah Safi yolda Hille muhafazasına Halil Paşa'nın tayin edildiğini öğrenince Rüstem Han'ı otuz bin kadar askerle onun üzerine gönderdi. Ancak Bağdat'a dâhil olduktan sonra (4 Cemaziyelahir 1040 / 8 Ocak 1631) Hille'nin Halil Paşa tarafından müstahkem bir kale haline getirildiğini öğrenince yardımcı kuvvet sevk etti¹⁷¹. Hille muhafazasına getirilen Halil Paşa ilk iş olarak Hille'nin etrafındaki yıkık dökük toprak surları tahkim ettirmişti. Lakin büyük bir kuvvetle Rüstem Han'ın üzerine geldiğini haber alınca Veziriazam Hüsrev Paşa'ya arzlar gönderip yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Şam Beylerbeyi Kör Hazinedar Paşa ile Halep Beylerbeyi Nogay Paşa kendisine yardım için görevlendirildiler. Bu arada Rüstem Han, Fırat Nehri'ni kurulan köprü vasıtasıyla aşım Hille önüne gelmiş ve topları metrise sokarak kuşatmayı başlatmıştı. Safevi ordusunun kuşatma tertibatı alması nedeniyle takviye olarak gelen Osmanlı birliklerinin bir kısmı kaleye girmeye fırsat bulamadı. Bir kısmı da Safevilerden çekindiklerinden Felluce'den öteye gitmeye cesaret edemedi. Daha önce otuz bin atlıyla yardıma geleceklerini vaat

¹⁶⁸ *Fezleke*, II, s. 131; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 681; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 956-957.

¹⁶⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 57-58; *Hülâsatü's-siyer*, s. 104.

¹⁷⁰ *Fezleke*, II, s. 132; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 681. Topçular Kâtibi diğer Osmanlı kaynaklarının aksine savaşın dört gün sürdüğünü yazmaktadır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 957. İskender Münşi, Osmanlıların 1.500 kayıp verdiğini ve 31 topun Safevilerce ele geçirildiğini kaydeder, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 58-59. Müverrih Yusuf ise 1.500 ölüye ilaveten 300'ü aşkın esir alındığını zikreder, bkz. *Hülâsatü's-siyer*, s. 104. Ancak Safevi kaynaklarında Arnavud-oğlu Mustafa Paşa'nın ölümü farklı nakledilir. Buna göre savaşta yaralanan Mustafa Paşa Kerkük'e kaçmış, fakat şehir halkı tarafından katledilip kesik başı Zaman Bey'e gönderilmiştir.

¹⁷¹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 63; *Hülâsatü's-siyer*, s. 106. Mustafa b. Molla Rıdvan'ın yazdığına göre Safî-kulu Han devamlı surette Şah Safi'ye nameler yollayarak Halil Paşa'nın Hille'den çıkarılmasını talep etmiş, aksi takdirde Bağdat'ın işe sıkıntısı çekeceğinden bahsederek bir anlamda onu Hille'nin zaptına teşvik etmiştir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 51a-51b.

eden Araplar ise bu sözlerini tutmadıkları gibi Safevilerin nehri geçmesine yardımcı dahi oldular. Bütün olumsuzluklara rağmen Safevilere üç ay kadar mukavemet gösteren Halil Paşa mühimmat ve zahirenin tükenmesi üzerine huruç harekâtıyla şehirden çıkmaya çalıştı (5 Şaban 1040 / 9 Mart 1631). Beraberindeki askerin büyük kısmı takipteki Safevi müfrezeleri tarafından imha olunurken kalanlar esir düştü. Şehrin Sünnî halkı ise katliama maruz kalmaktan kurtulamadı. Esirlere yönelik olumsuz hareketler ancak birkaç gün sonra Şah Safi'nin Hille'ye gelip af ilan etmesiyle sona erdi (12 Şaban 1040 / 16 Mart 1631)¹⁷².

Şah Safi'nin Bağdat'a gelmesi ve Rüstem Han'ın Hille'yi muhasarası üzerine Musul'da ikameti uygun bulmayan Veziriazam Hüsrev Paşa Mardin'e gitmek için buradan ayrıldı (18 Cemaziyelahir 1040 / 22 Ocak 1631). Yola çıkmadan evvel Bekir Paşa'yı Musul muhafazasına tayin etti. Ayrıca Ruha ile Diyarbekir'den mimar ve neccarlar çağırarak sadece iç hisarı ayakta kalmış kalenin tamirini ve bazı kısımlarının yeniden inşasını emretti¹⁷³. Mardin'e vardığında da baharda yeniden sefere çıkacağını, gerekli mühimmat, hazine ve zahirenin bir an önce hazırlanıp gönderilmesini ve Kırım Hanı'nın da otuz bin askerle sefere destek vermesini payitahta arz etti¹⁷⁴. Veziriazamın isteklerini yerinde bulan IV. Murad, sefer için mühimmat, hazine ve zahirenin tedarikinde gerekli ihtimamın gösterileceğini ve Kırım Hanı'nın da sefere iştirak edeceğini Hüsrev Paşa'ya bildirdi¹⁷⁵. Nitekim bu çerçevede 1631 yılının başından itibaren yoğun şekilde faaliyetlere girişilmiş, Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden sefer için lüzumlu mühimmat, zahire ve hayvanların tedarik edilip Halep ve Musul taraflarına sevkine başlanmıştı¹⁷⁶.

¹⁷² *Fezleke*, II, s. 132-133; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 684-685; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 958-961; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 64-68; *Hülâsatü's-siyer*, s. 106-107.

¹⁷³ *Fezleke*, II, s. 132-133; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 686; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 961-962. Kalenin tamir ve inşasının IV. Murad tarafından da isabetli görülmüştür, bkz. *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 10-11. Musul Kalesi'nin yeniden inşa sürecine dair bir inceleme için bkz. Rhoads Murphey, "The Construction of a Fortress at Mosul in 1631: A Case Study of An Important Facet of Ottoman Military Expenditure", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (edt. Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara 1980, s. 163-178.

¹⁷⁴ *Fezleke*, II, s. 132-133; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 686-687; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 962.

¹⁷⁵ *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 16-17, 122-123.

¹⁷⁶ 85 Numaralı *Mühimme Defteri*, nr. 145, 230, 231, 310, 558, 564, 583, 693, 696, 703, 715; *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 7-8, 47-50.

1631 yılı başında Mardin'e gelen Hüsrev Paşa burada yaklaşık beş ay kaldı. Haziran ortalarında Bağdat üzerine gitmek için Koçhisar yaylasına geçip, askerlerin toplanmasını beklemeye başladı (Evasıt-ı Zilkade 1040 / 11-20 Haziran 1631). Güzergâh olarak Erzurum veya Musul yollarından hangisini kullanacağı konusunda tereddüt içerisinde olan Veziriazam Hüsrev Paşa, Musul yolunu tercih etti. Ancak havaların ısınması yüzünden bu yoldan gitmek şimdilik uygun değildi. Bu nedenle sıcakların geçmesini ve Kırım askerinin orduya katılmasını beklemeye karar verdi. Lakin Kırım kuvvetleri Koçhisar'a ulaşmadan sefer tatil edildi. Zira üç ay kadar Koçhisar'da eğlenen Hüsrev Paşa'nın Musul'a hareketinden önce hastalıktan ve yorgunluktan muzdarip olan asker ayaklanarak seferin bir sonraki yıla ertelenmesini istedi (9 Safer 1041 / 6 Eylül 1631). Askerin talebine boyun eğen Hüsrev Paşa, cephane Musul'a gönderilmiş olmasına rağmen seferi tehir etti. Kendisi de Diyarbekir'e gitmek üzere yola çıktı (12 Rebiyülevvel 1041 / 8 Ekim 1631). Hüsrev Paşa Diyarbekir yakınlarındaki Çarıklı Köyü'ne ulaştığında Kırım kuvvetleri henüz gelebilmişti. Seferin gelecek yıla ertelendiği kendilerine bildirilip kışı Erzurum'a geçirmeleri ve ilkbaharda Bağdat'a akınlarda bulunmaları buyuruldu. Sefer için toplanan askerler ise Diyarbekir'e varıldıktan sonra kışlaklara dağıtıldı¹⁷⁷.

Hüsrev Paşa'nın Koçhisar'dayken bir yıl kadar önce Köse Sefer Paşa tarafından esir alınan ve Yedikule zindanlarında tutulan Safevilerin eski Ahıska Valisi Şemsi Han, Hille'de serbest bırakılan iki bin civarındaki esire karşılık IV. Murad'ın emriyle salıverildi¹⁷⁸ ve bir kapıcıbaşının muhafazasında ülkesine uğurlandı (15 Muharrem 1041 / 13 Ağustos 1631)¹⁷⁹. Şemsi Han Diyarbekir'e ulaştığında Hüsrev Paşa, Şah Safi'ye hitaben yazılmış bir mektubu ona refakat eden Kapıcıbaşı Mehmed Ağa ile birlikte İsfahan'a gönderdi. Mektubunda Hüsrev Paşa bu sene sefer düzenlenmemesinin Osmanlı Devleti'nin barış yanlısı siyasetinin bir neticesi olduğunu belirtmekle birlikte Safevi Şahı'ndan bunun karşılığında bir an önce barışa yönelik diplomatik teşebbüste

¹⁷⁷ *Fezleke*, II, s. 138-139; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 693-694; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 964-967.

¹⁷⁸ *Târih-i Na'imâ*, II, s. 674-675. İskender Münşi, Şemsi Han ile birlikte halefi olup, daha sonraki bir muharebede esir edilen ve Diyarbekir Kalesi'nde mahpus Zülkadr Şemseddünlü Selim Han'ın da serbest bırakıldığını yazmaktadır, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 81-82.

¹⁷⁹ Şemsi Han'ın serbest bırakıldığı ve ülkesine varıncaya değin kendisine herhangi bir zarar gelmemesi hakkında yol üzerindeki Anadolu kadılarına gönderilen hüküm için bkz. *85 Numaralı Mühimme Defteri*, nr. 433.

bulunmasını istemekteydi. Şah Safi ise Yasavul Şamlu Canibek ile gönderdiği cevapta kendisinin de barışı arzuladığını belirtiyordu. Hatta bu konudaki ciddiyetini göstermek adına Hille ve Bağdat'taki muharebelerde esir düşmüş Keskin-oğlu Ali ile Zülkadr paşaları ve diğer yirmi yedi üst rütbeli askeri serbest bıraktı¹⁸⁰.

Bağdat'ın 1623'te Safevilerce kuşatılıp ele geçirilmesinden sonra başlayan ve yıllardır devam eden savaşın orduyu ve hazineyi oldukça yıprattığı bir gerçektir. Üstelik askerler de artık savaşmaktan kaçınıyorlardı. Bu durum Veziriazam Hüsrev Paşa'yı doğal olarak diplomatik çözümlerine yöneltilmişti. Zira esirlerin karşılıklı salıverilmesiyle taraflar arasında olumlu bir hava oluşmuştu. Bundan cesaret alan Hüsrev Paşa Bağdat meselesinin barış yoluyla çözümü için Safevilerle temasa geçti. Fakat bu temaslar henüz başlamışken Hüsrev Paşa'nın saraydaki muhalifleri Bağdat'ın fethinin Gülanber Kalesi'nin imarı ve Hemedan Seferi gibi beyhude işler yüzünden gerçekleşmediğini ve üstelik ciddi oranda askerle hazine kaybına neden olduğunu ileri sürerek azli için IV. Murad nezdinde teşebbüste bulunmuşlardı¹⁸¹. Muhaliflerin iddialarında bir parça gerçeklik payı da yok değildi. Zira uygun zamanda zinde askerle Bağdat üzerine yürümek varken Hüsrev Paşa'nın Safevi Şahı'nı Bağdat'ı barış yoluyla teslimine zorlamak adına İran'ın iç bölgelerinde giriştiği harekât, bazı Kürt aşiretlerinin itaat altına alınmasına ve bir takım kalelerin ele geçirilmesine rağmen, nihayetinde başarısızdı. Çünkü başta Gülanber olmak üzere onca masraf ve zaman harcanarak tamir edilip yeniden faaliyete geçirilen kaleler altı ay sonra tekrar Safevilerin eline geçmiş, Han Ahmed ülkesine yeniden hâkim olmuştu. Kaldı ki, İran'ın iç bölgelerine ilerleyen Osmanlı ordusu, Safevilerin geri çekilirken her yeri tahrip etmelerinden dolayı bir süre sonra iâşe ve mühimmat sıkıntısı çekmeye başlamış, Kızılbaşların vurkaç saldırılarında pek çok asker kaybedilmişti. Merhametsizliğiyle nam salan Hüsrev Paşa'nın etrafına aldığı bazı yeniçeri ve sipahi zorbalarının sözüyle hareket edip, birçok suçsuz insanı sorgusuz sualsiz katlettirmesi sebebiyle gelen şikâyetlerden bunalmış olan IV. Murad'ın

¹⁸⁰ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 82-83, 130-131.

¹⁸¹ *Târih-i Peçevî*, II, s. 418; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 695. İskender Münşi yıllar yılı hiçbir muharebede bu derece kayıp olmadığını ve Şehrîzor Kalesi'nin fethinden Safevilerin Hille'yi geri aldıkları süreye kadar Osmanlıların toplam kayıplarının 25.000'i muharebelerde olmak üzere 35.000 olduğunu kaydetmektedir, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 68-69.

bu başarısızlıktan sonra kendisine pek fazla tahammülü kalmamıştı¹⁸². Aslında sevdiği ve güvendiği bir şahsiyet olmasına rağmen Hüsrev Paşa'nın azli için saraydaki muhaliflerince yapılan baskılara daha fazla direnemeyen IV. Murad, veziriazamını Diyarbakir'e vardığında görevden aldı ve sadarete selefi Hafız Ahmed Paşa'yı ikinci kez getirdi (29 Rebiyülevvel 1041 / 25 Ekim 1631)¹⁸³. Bu tayin merkezde kısa süreli bir siyasî krize yol açmakla birlikte IV. Murad'a annesinin ve hadım ağasının vesayetinden çıkıp iktidar gücünü ele geçireceği sürecin önünü açtı.

¹⁸² *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 695-696. IV. Murad, Hüsrev Paşa'ya gönderdiği bir hatt-ı hümayunda kan dökücülüğüne değinip, gazabından çekinenlerin sefere gitmekten kaçındıklarını, hatta bazılarının “*bizi kırdırmak isterseniz bu işi İstanbul'da yapın*” diye talepte bulduklarını yazmakta ve kendisinden biraz daha sağduyulu davranması istemekteydi, bkz. *Suver-i Hütût-ı Hümayûn*, s. 18.

¹⁸³ *Fezleke*, II, s. 139; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 696. Topçular Kâtibi Abdülkadir, Hüsrev Paşa'nın azil tarihini 11 Cemaziyelahir 1041 / 4 Ocak 1632 olarak vermektedir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 968.

III. BÖLÜM

IV. MURAD'IN İKTİDARI DOĞRUDAN ELE ALDIĞI DÖNEMDE OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

(1632–1639)

IV. Murad 1623 Eylülünde tahta çıktığında payitahttaki vezirler arasındaki iktidar mücadelesi şiddetlenmiş, merkezî otoritenin taşra üzerinde denetimi neredeyse kalmamıştı. Anadolu'da başıboş bir şekilde şehir şehir dolaşan Abaza Mehmed Paşa çetesiyle yeniçeri avındaydı. Bağdat'ta yerli kullarla beylerbeyiler arasında öteden beri süregelen bir güç mücadelesi söz konusuydu. Balıkesir, Manisa, Aydın taraflarında Cennetoğlu adlı bir sipahi tımar sahiplerinin haklarını korumak gayesiyle ayaklanmış ve devlet güçlerini mağlup etmişti¹. Bugünkü Lübnan civarında Ma'noğlu Fahreddin Avrupalılarla yapılan ticaretin sağladığı zenginlik sayesinde merkezî otoritenin kendisine tanıdığı özerkliğin ötesinde bir güce ulaşmıştı². Bunlara ilaveten Kırım, Mısır ve Yemen'de huzursuzluklar devam ederken, Karadeniz Kazak şaykalarının cirit attığı bir yer olmuştu.

IV. Murad'ın tahta çıkması payitahta istikrar getirdiyse de taşrada olayların durulması hemen mümkün olmadı. Baş her sıkıştığında Safevilere ilticaya kalkışan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa üzerine üç kez ordu sevk edilmesine rağmen ancak 1628'de kontrol altına alınabilmişti. Bağdat'taki mesele, padişaha sadakatleri sahip oldukları mevkiye ve güce göre değişen yerli kulların lehine çözülmüştü. Yalnız beylerbeyilik makamını elde etmek için her yolu mubah sayan muhteris bir kulun Şah

¹ M. Çağatay Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 31-36. Cennetoğlu'nun gücü o derece artmıştı ki, İzmir'deki Hollanda konsolosu piyasaya nüfuz edebilmek için kendisiyle anlaşma yolunu seçmişti, bkz. Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, (çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995, s. 86-87. Cennetoğlu'nun İzmir'deki gücünden ve faaliyetlerinden Thomas Roe de bahsetmektedir, bkz. *Sir Thomas Roe's Negotiations*, s. 410-411, 431.

² Kamal Salibi, "Fakhr al-din", *El*, II, s. 750-751.

Abbas'ı da işin içine katması tüm dengeleri değiştirmesiyle Bağdat, Safevilerin eline geçince doğuda savaş yeniden başlamıştı. Böyle bir ortamda genç Padişahın işi hiç de kolay değildi. Ne var ki, yaşının küçük olması sebebiyle bu yıllarda ülkenin idaresi ondan ziyade Osmanlı tarihinin en güçlü kadınlarından birisi olan annesi Kösem Sultan ve hizbinin elindeydi. IV. Murad krizler karşısında zamanla olgunlaşıp devlet işleriyle daha fazla ilgilenmeye başlasa da³, annesinin vesayetinden kurtulup iktidara tamamıyla hâkim olabilmek için birkaç yıl daha beklemesi gerekecekti.

1631 Ekiminde Hüsrev Paşa Bağdat'taki başarısızlığı nedeniyle azledilmiş ve yerine Hafız Ahmed Paşa ikinci kez sadarete getirilmişti. Bu gelişme orduda pek hoş karşılanmadı. Hafız Ahmed Paşa'yı ya da bir başkasını serdar olarak istemeyen askerin bir kısmı Hüsrev Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi için IV. Murad'a arzda bulunmayı ve gerekirse güç kullanmayı önerdi. Padişahın kararına saygı duyulmasını telkin eden Hüsrev Paşa bu teklifi ciddiye almayarak maiyeti ile birlikte Tokat'a doğru yola çıktı. Yine de kendisine kapılanmış zorbaların bir kısmı sağda solda tekrar iktidara gelmesi için ayaklandılar⁴. Lakin Hafız Ahmed Paşa'nın arkasında, IV. Murad'ın annesi Kösem Sultan ile hadım ağası etrafında toplanan hizip bulunuyordu. I. Ahmed döneminden beri üst düzey görevlerde bulunan tecrübeli bir devlet adamı olan Hafız Ahmed Paşa, aynı zamanda Padişahın kız kardeşi Ayşe ile evliydi⁵.

Hafız Ahmed Paşa sadarete gelir gelmez iki yıldan beri seferde olan kapıkulunu İstanbul'a çağırdı. Payitaht bir anda Hüsrev Paşa'nın azlinden rahatsız kapıkullarıyla dolup taşıtı. Bu esnada iki seferdir atanamadığı veziriazamlığın kendi hakkı olduğunu düşünen Recep Paşa sadarete gelebilmek için İstanbul'a toplanan askerleri el altından Hafız Ahmed Paşa ve taraftarlarına karşı kışkırttı. Sonunda ayaklanan zorbalar birkaç kez saraya yürüyerek IV. Murad'dan, Hüsrev Paşa'nın azlinden sorumlu tuttıkları veziriazam ve diğer on yedi kişiyi talep ettiler. Padişah başlangıçta ayak dirediği isyancıların isteklerine bir yere kadar dayanabildi. Asilerin

³ Kösem Sultan 1628'de muhtemelen veziriazama yazdığı mektuplarda oğlunun devlet meselelerine ilgisinin arttığını açıkça ifade etmekteydi, bkz. Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York 1993, s. 244.

⁴ *Fezleke*, II, s. 139; *Târih-i Na'ûmâ*, II, s. 696-698; *Hammer Tarihi*, IX, s. 136; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 178.

⁵ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992, s. 50.

karşısına çıkan Hafız Ahmed Paşa, IV. Murad'ın önünde linç edildi. Böylece Topal Recep Paşa yıllardır arzuladığı sadaret makamına kavuşmuştu (19 Receb 1041 / 10 Şubat 1632)⁶.

Hafız Ahmed Paşa'nın gözleri önünde katledilmesinden olumsuz etkilenen ve saltanatı tartışılır hale gelen IV. Murad, ilk iş yaşananlarda parmağı olduğunu düşündüğü Hüsrev Paşa'nın öldürülmesini emretti. Azledildikten sonra Tokat'a giden Hüsrev Paşa bir süreden beri hastaydı. Tokat halkı kendisine sahip çıkarak, emri ifaya gelenleri engellemeye çalıştı. Buna rağmen şehre giren görevliler Hüsrev Paşa'nın hasta olmasına bakmadan verilen emri uyguladılar. Bu idam İstanbul'daki kapıkulunun bir kez daha ayaklanmasına sebep oldu. Asiler bedel olarak Yeniçeri Ağası Hasan Halife, Musahip Musa Çelebi ve Defterdar Mustafa Paşa'nın canına kastettiler. Hatta daha ileri giden bazı zorbalar padişahı tahttan indirmeye kalkıştıysa da bir kısım ümeranın itirazı bunu engelledi. IV. Murad bütün bu yaşananlara sabır gösterdi. Nihayet birkaç ay sonra ortalık yatışınca önce asilerin baş destekçisi Veziriazam Topal Recep Paşa'yı huzuruna çağırıp boğdurdu. Yerine kendi seçtiği bir ismi, Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı atadı (28 Şevval 1041 / 18 Mayıs 1632). Zorbalar Recep Paşa'nın katline kızıp yine ayaklanmaya kalkıştılar. Ancak onun kararlılığı karşısında bir şey yapmaya cesaret edemediler⁷. Asilerin geri adım atmasıyla kendine güveni daha da artan IV. Murad için sıra, zorbaların elebaşlarına gelmişti. Tek tek yakalanan elebaşlarının en ağır şekilde cezalandırılması isyancıları dehşete düşürüp, sindirdi. Padişahın taviz vermeyen sert önlemleriyle önce payitahtta, ardından da Anadolu ve Rumeli'de asayiş temin edildi.

On yıl sonra Osmanlı payitahtında aynı oyun bir kez daha sergilenirken, ağabeyinin başına gelenlerden ders almış görünen IV. Murad yirmili yaşlarına gelmiş olmanın da verdiği olgunluk ve cesaretle bu krizi kendi lehine çözmeyi başarmıştı. O artık annesinin boyunduruğundan kurtularak imparatorluğun kaderini kendi başına tayin edecek bir güce erişmişti.

⁶ *Fezleke*, II, s. 139-140; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 699-704. İbrahim Peçevî Efendi bu esnada İstanbul'da yaşanan karışıklığı arı kovanının kargaşasına benzetmektedir, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 420-421.

⁷ *Fezleke*, II, s. 140-142; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 704-717; *Târih-i Peçevî*, II, s. 420, 422-423.

A) *Gürcistan'da Safevi Karşıtı Ayaklanmalar*

Osmanlı payitahtının çalkantılı günlerinde Safevi başkenti de pek huzurlu değildi. Tahta çıktığı esnada Osmanlı Devleti'nin yeni bir seferiyle karşı karşıya olan Şah Safi önceliği Bağdat'ın ve diğer sınır eyaletlerinin muhafazasına vermişti. Osmanlı ordusu çekildikten sonra ise tahtını sağlamlaştıracak adımlar atmaya başlamıştı. Zira Şah Safi ile bazı yüksek devlet görevlileri arasında bir takım sorunlar vardı ve bunlar onun tahttaki geleceğini tehdit ediyordu. Bu devlet görevlilerini kendi iktidarı için tehdit olarak gören Şah Safi sert ve kanlı tedbirlerle hepsinin hakkından gelmesini bildi⁸.

Şah Safi'nin kendi aleyhinde olduğunu düşündüğü ümeraya karşı sert muamelesi İmam-kulu Han'ın kardeşi Karabağ Valisi Davud Han'ın gözünü korkutmuştu. Çünkü Bağdat kuşatması sürerken Karabağ'ın bazı Kaçar ümerası hakkında şikâyette bulunduğundan bir süreden beri Şah ile arası bozuktu. Bir bahaneyle Safi'nin kendisini de ortadan kaldıracağını düşündüğünden kurtuluşu Gürcü hanlarından Tahmures'e yaklaşmakta bulmuştu. Tahmures Han daha önce Magrav Han ile birlikte Safevilere karşı isyan etmiş, fakat Magrav'ın Osmanlı Devleti'ne ilticasından sonra Davud Han'ın aracılığıyla tekrar Safevi hâkimiyetini kabul etmişti. Hatta Safevilere tâbi Kartlı hâkimi Simon'u öldüren Sohrab'ı bertaraf edince Şah Safi'nin nezdinde itibar da kazanmış, oğluna Kartlı'nın idaresi verilmişti. Ancak Davud Han yanına sığındığı Tahmures'i, Safi'nin duygularında samimi olmadığına ve en ufak hatasında öldürüleceğine inandırmıştı. Ayrıca Karabağ'ın zaptı halinde bağımsız bir Gürcistan Krallığı kurabileceği yönündeki telkinlerinin de etkisiyle Tahmures sonunda bir kez

⁸ Şah Safi'nin emriyle katledilen devlet adamları için bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 86-90; Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 59b-60b; *Hülâsatü's-siyer*, s. 124-127. Şah Safi'nin hunhar ve kan dökücü bir tabiata sahip olması yabancı gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. Mesela Fransız seyyah Tavernier kendisinin bu yönüne değinmektedir, bkz. Jean-Baptiste Tavernier, *The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier, Baron of Aubonne through Turkey into Persia and the East-Indies for the space of Forty Years*, London 1678, s. 198. Ayrıca bkz. Malcom, *History of Persia*, I, s. 381. Kerim Yans da hunharlık duygusuna kapıldığını söylediği Şah Safi'yi duygusuzluktan ötürü V. Minorsky'nin «Korkunç» lakaplı Rus Çarı İvan ile mukayese ettiğini yazmaktadır, bkz. Yans, *a.g.t.*, s. 126. Çağdaş tarihçiler arasında Şah Safi'nin bu yönleriyle ön plana çıkmasını kendisinin ölümünden yıllar sonra İran'a ulaşan Rus seyyah Krusinski'nin tarafsızlıktan yoksun peşin hükümlerinden kaynaklandığını savunan Roger Savory, Safi'nin bu tabiatta biri olmadığını belirtmekle birlikte devletin içine kök salmış aristokrat ailelerin nüfuzunu kırmak gayesiyle maksadı aşan katliamlar yaptığını kabul etmektedir, bkz. *Iran under the Safavids*, s. 229-230. Nitekim *Carmelites* yazarı da misyonerlerin kayıtlarına dayanarak Şah Safi için samimi, cana yakın ve mülayim bir karaktere sahip olduğu yorumunu yapmaktadır, bkz. *A Chronicle of the Carmelites*, I, s. 351.

daha isyan bayrağını açtı. Davud Han'ın bir diğer iddiası ise Şah Safi'nin tahtın asıl varisi olmadığına yönelikti. Buna göre Şah Abbas sağlığında hamile bir cariyesini ağabeyi Fars hâkimi İmam-kulu Han'ın himayesine vermişti. Bu cariyeden doğan çocuk şimdi ağabeyinin yanındaydı ve yakında onun vasıtasıyla tahta çıkacaktı. Tahmures'i parmağında oynatan Davud Han civardaki diğer hanlara ve beylere de şaha karşı ittifak teklifinde bulundu. Şah Safi, Davud Han'ın Tahmures ile işbirliğini ve aleyhindeki iddialarını öğrenince meselenin halli için hemen Rüstem Han'ı Ziyadoğlu Mehmed-kulu Han ile bu ikisinin üzerine gönderdiği gibi, arkalarından bizzat yola çıktı. Lakin mevsimin ilerlemesi sebebiyle daha öteye gitmek mümkün olmadığından Şah Safi kışı Kazvin'de geçirmeye karar verdi (18 Cemaziyelevvel 1042 / 1 Aralık 1632). Bu esnada Fars hâkimi İmam-kulu Han'ı da oğullarıyla birlikte huzuruna çağırılan Şah Safi, suçsuz olduklarını beyan etmelerine rağmen onları öldürttü⁹. İmam-kulu Han'ın katli Davud Han ve müttetiklerinin moralini bozdu. Kaldı ki, Rüstem Han'ın ordusu sayıca çok üstündü ve karşı koymaları imkânsızdı. Çaresiz Açıkbaş hâkimine sığınıp Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldılar¹⁰. Buradan Tahmures Han, Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya mektup gönderip hâlâ Kızılbaşla savaş halinde olduğunu, Osmanlı kuvvetlerinin Ardahan'a gelmesi halinde mücadelesinin daha kolay olacağını belirtti. Davud Han da mektubunda Osmanlı Padişahına biat ettiğini bildirerek aynı talepte bulundu¹¹. Ancak beklenen yardım gelmeyince Safevi kuvvetleri herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Gürcistan topraklarını istila ettiler. Kakheti, Kartlı, Alaverd bölgeleri ele geçirilerek buralardaki kaleler onarıldı ve içlerine Kızılbaş muhafızlar yerleştirildi. Eyaletin idaresi Selimhan Şemseddinlü'ye verildi¹².

B) Safevilerin Van Kuşatması

Safevilerin Gürcistan'daki harekâtı devam ederken Osmanlı sınır vilayetlerinde kaygılı bir bekleyiş hâkimdi. Van ile Musul arasındaki sınır bölgesi taraflar arasında her zaman sorun teşkil ediyordu. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin iki tarafa da samimi bir

⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 109-116. Muhammed Masum bu gelişmelerin yılını 1041 olarak vermektedir, bkz. *Hülâsatü's-siyer*, s. 136-146. Ayrıca bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 751-752.

¹⁰ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 116-118; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 59b-60b; *Hülâsatü's-siyer*, s. 124-127

¹¹ TSM, E. 7039/41.

¹² *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 134; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 61a.

sadakat göstermeyip yere ve zamana göre değişen çıkarları gereği taraflardan birine temayülleri ilişkilerin sık sık gerginleşmesine neden oluyordu. Sınır boyundaki kalelerde bulunan muhafızlar ile halk daima savaşa hazır bir yaşam sürmek ve düşmandan gelebilecek saldırılara karşı tetikte olmak durumundaydı.

1633 yılına gelindiğinde Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa payitahta Safevi kuvvetlerinin hazırlıksız durumdaki Kars ve Van kaleleri üzerine gitmek ya da doğrudan Erzurum'a yürüyüp kaleyi tahrip etmek arasında bir tercih yapmak üzere bulduklarını bildiriyor, karşı harekât için izin istiyordu. Fakat IV. Murad'ın kararı düşmanın hamlesinin görülmesi yönündeydi¹³. Aslında Murtaza Paşa sınır boyundaki gelişmeler konusunda endişelenmekte gayet haklıydı. Zira Van'da bir süreden beri beylerbeyi ile bazı askerî sınıf mensubu arasında anlaşmazlık vardı ve Safeviler her an buraya müdahale edebilirlerdi. Çünkü beylerbeyini baskı altına alan ocak ağalarından Ahmed ve İsmail, Bağdat'ta Bekir Subaşı'nın yaptığı gibi istiklal beklentisiyle Safevilerle temas kurmuşlardı. Diğer taraftan Van'daki çekişmenin şehri savunmasız bir hale getirdiğini düşünen Hakkâri hâkimi Zekeriya Bey'in oğlu Şeref Han, Kazvin'de kışlamakta olan Şah Safi'ye adamlar gönderip Safevileri Van üzerine saldırmaya teşvik ediyordu¹⁴.

Bu tahrikler üzerine Bağdat'takine benzer bir fırsatın oluştuğunu düşünen Şah Safi Gürcistan'da bulunan Rüstem Han'ı Van'ın istirdadına memur etti. Hemen Van'a doğru harekete geçen Rüstem Han (4 Muharrem 1043 / 11 Temmuz 1633) Eylül ayı başında buraya ulaşarak kuşatma tertibatı almaya başladı (29 Safer 1043 / 4 Eylül 1633)¹⁵. Şah ise Rüstem Han'ın yardıma ihtiyacı olabileceğini düşünerek önce Kazvin'den Erdebil'e, oradan da Tebriz'e geçti (17 Rebiyülevvel 1043 / 21 Eylül 1633). Henüz ufukta bir yardım kuvveti gözükmemesine rağmen Şah Safi yine de Osmanlıların

¹³ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1037.

¹⁴ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1044-1045; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 134-135. Murtaza Paşa, Veziriazam Mehmed Paşa'ya doğu sınırının ahvaliyle ilgili gönderdiği mektuplarda Rüstem Han'ın askerlerinin yorgun olduğunu, Şah'ın yardımını beklediğini ifadeyle acele edilmesini istemekteydi. Ayrıca Erciş Beylerbeyi Mehmed tarafından yakalanan bir Kızılbaş yüzbaşısının itiraflarından Kızılbaşların Şeref Han tarafından Van'ın istirdadı için davet olunduğunu öğrendiğini, büyük kısmı Sünnî olan aşiretin bu teşebbüsü nedeniyle Şeref Han'ı öldürdüğünü ve diğer Kürt aşiretlerinin de Safevileri istemediğini yazıyordu. Buna istinaden Veziriazam Mehmed Paşa, IV. Murad'a bölgenin genelinde Kürt aşiretlerinden şüphe duyulmaması gerektiğini ifade ediyordu, bkz. TSMA, E. 7039/37.

¹⁵ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 61a-61b; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 135; *Hülâsatü's-siyer*, s. 167.

Van'a imdat ulaştırabileceklerinden çekinmekteydi. Bu nedenle Irak-ı Arap ve Gürcistan tarafından Osmanlı ikmal yollarının kesilmesi için asker sevk etti. Buna göre Kaçarlı Kelb Ali Han Hemedan taraflarına gidip orada Erdelan hâkimi Han Ahmed ile birleşti ve Bağdat askerinin de katılımından sonra yaklaşık on bin kişilik bir kuvvetle Musul'a, hatta İmadiye ve Cizre'ye kadar yağma amaçlı saldırılar yapıp beş-altı yüz kadar esirle döndüler. Gürcistan tarafında ise Tahmures'in oğlu Kartlı hâkimi Gürgin Han yerine valiliğe atanan Kullarağası Rüstem Han ya da gerçek adıyla Hüsrev Mirza da on bin kadar askerle Ahıska, Ardahan, Kars ve Erzurum taraflarına akınlarda bulundu¹⁶.

Safevi kuvvetlerinin sınırı ihlal edip bazı vilayetlere saldırıda bulunabileceklerini önceden haber alıp bu konuda merkezî uyarmasına ve harekete geçmek için izin istemesine rağmen Murtaza Paşa'nın talebi reddedilmiş ve kendisine Diyarbakir'den ayrılmaması tembih olunmuştu. Fakat cesur ve atılgan bir karaktere sahip Murtaza Paşa tehlikenin büyüklüğü karşısında verilen emri dikkate almayarak Sultan yaylasından Van'a doğru hareket etti ve Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'yı da yardıma çağırırdı (9 Safer 1043 / 15 Ağustos 1633). Aslında bu sıralarda payitahtta Van'a yardım için bazı adımlar atılmakla birlikte, Murtaza Paşa'nın Diyarbakir'den ayrılması planlanmamıştı. Sarayda kararlaştırıldığına göre Van müdafaası için Erzurum Beylerbeyi Demirkazık Halil Paşa görevlendirilirken emrine tahsis edilen Karaman, Maraş, Sivas eyaletlerinin askerleriyle hemen harekete geçmesi istenmişti¹⁷. Buna rağmen Diyarbakir'den ayrılan Murtaza Paşa, Bitlis-Adilcevaz taraflarında Halil Paşa'nın gelmesini bekliyordu. Burada geçirdiği bir aylık süre sonunda Halil Paşa ortalıkta gözükmeyince yoluna devam ederek Erciş'e varırken, oldukça ağır davranan Halil Paşa ise ancak bir hafta sonra buraya gelebildi. Acilen Van'a gidilmesi gerektiğinden

¹⁶ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 136-137; *Hülâsatü's-siyer*, s. 168-169.

¹⁷ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1037; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 753; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 979. Murtaza Paşa'nın kendi inisiyatifi ile harekete geçmesi ileride Halil Paşa ile bazı sorunlar yaşamasına neden olacaktı. Nitekim Na'imâ ikisinin daha sonraki yıllarda da devam eden düşmanlık ve rekabetinin Van serdarlığı yüzünden kaynaklandığını söylemektedir. Ayrıca Murtaza Paşa'nın sahte bir serdarlık beratı düzenleyerek etrafına aldığı Kürt beyleriyle Van üzerine gittiğini, müteakiben merkeze durumu iletip serdarlık talebinde bulunduğunu, bunu öğrenen Halil Paşa'nın ise Murtaza Paşa'nın kuvvetlerine katılmakta ağır davrandığını, fakat Safeviler Van'dan çekilmek durumunda kalınca da başarıyı kendine mal ettiğini yazmaktadır. Padişahın bu durumda önce Murtaza Paşa'ya, işin aslını öğrenince de Halil Paşa'ya kızdığını, Revan seferi sırasında da Murtaza Paşa'nın kıskırtmasıyla Halil Paşa'yı idam ettirdiğini kaydetmektedir, bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 805-808. Topçular Kâtibi ise IV. Murad tarafından Van için önce Halil Paşa'ya, ardından da Murtaza Paşa'ya serdarlık beratı gönderildiğini belirtmektedir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 979.

Murtaza Paşa, Halil Paşa'ya geç kaldığı için herhangi bir serzenişte bulunmadı. 13 Ekim'de (9 Rebiyülahir) Van'a ulaşan iki paşa yaptıkları durum değerlendirmesinde Safevi kuvvetlerini arkadan kuşatmak yerine doğrudan savaşa girmeye karar verdiler¹⁸.

Doğu eyaletlerinin askerlerinden oluşan bir Osmanlı ordusunun Van'a doğru ilerlemekte olduğunu haber alan Rüstem Han yorgunluk gerekçesiyle Tebriz'de bulunan Şah Safi'den yardım talep etmişti. Bunun üzerine Şah Safi, Çukur-sad Beylerbeyi Tahmasb-kulu Han'ı üç-dört bin kadar atlı ile yardıma gönderdi. Ayrıca kendi hassa kuvvetlerinden oluşan on bin kişilik bir orduyu da Eşikağası-başı Şamlu Uğurlu Han ve Urmiye hâkimi Afşar Kelb Ali Han komutasında sevk etti. Ancak bu kuvvetler henüz yola çıkmışken Murtaza ve Halil paşaların Van'a yaklaşması Rüstem Han'ı endişelendirmiş, ordusunun ağırlıklarını geri yollamasına ve askeri metrislerden çıkarıp yakınlardaki bir tepenin üzerine nakletmesine sebep olmuştu. Şah'ın gönderdiği kuvvetler henüz ortalıkta yoktu. Fakat Rüstem Han ordusunun sayıca üstünlüğüne güvenerek Osmanlı kuvvetleriyle savaşa kararı aldı¹⁹.

Rüstem Han'ın dağa doğru çekilmesini ricat sanan kaledekilerin durumu bildirmeleri üzerine Halil Paşa ganimet ve esir alınması için askerlerine Safevi ordusunun peşinden gitmelerini emretti. Lakin bu durumun ricat olmadığını ve Kızılbaşların sırtlarını taktik gereği dağa verip savaşa hazırlandıklarını anlayınca askerlerini hemen geri çevirerek Ermeni Ziyareti adlı tepeye konuşlandırdı. Murtaza Paşa, bu hareketi üzerine Halil Paşa'yı sol kola Diyarbekir, Rakka, Van askerini de Kürt birlikleriyle birlikte sağ kola yerleştirdi. Kendisi de merkezde yer almak suretiyle savaşı başlattı (11 Rebiyülahir 1043 / 15 Ekim 1633)²⁰. Geceye kadar devam eden savaşta iki taraf da kesin bir başarı elde edememişse de Osmanlı kuvvetleri gün içinde zaman zaman oldukça zor durumlara düştü. Bunda en önemli etken sol koldaki Halil Paşa'nın askerlerini savaşa sürmeyip sadece top atışlarıyla –ki Hasanbeyzâde bu top atışlarının düşman hattının gerisine düştüğünü ve bir fayda sağlamadığını yazmaktadır– yetinmesiydi. Öyle ki, bir ara Rumî şeyhinin biri Murtaza Paşa'nın yanına gelip Halil Paşa'nın bilfiil muharebelere katılmadığından yakınmakla geri çekilmesini bile

¹⁸ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1038.

¹⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 138-139.

²⁰ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1039-1040; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 61b.

öğütlemişti. Buna şiddetle karşı çıkan Murtaza Paşa savaşı sürdürerek neredeyse muharebeyi kazanacak duruma dahi geldi. Ancak havanın kararması sebebiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat dönüşte Halil Paşa'yı düşman sanması bu kez onunla muharebeye girişmesine neden oldu. Gerçek anlaşıldığında ise yok yere askerin bir kısmı kaybedilmişti²¹.

Rüstem Han önemli kayıplar verdiği savaşın gecesinde yardımdan umudunu kestiğinden geri çekilme kararı aldı. Dönüş yolundayken önce Uğurlu Han (23 Rebiyülahir / 27 Ekim), birkaç gün sonra da Tahmasb-kulu Han (26 Rebiyülahir / 30 Ekim) yardım kuvvetleriyle gelip kendisine iltihak ettiler. Rüstem Han bu duruma oldukça kızmakla beraber muhtemelen mevsimin ilerlemiş olması yüzünden tekrar Van üzerine gitmeyi düşünmedi. Tebriz'e doğru ilerlerken Murtaza Paşa için casusluk yaptığından şüphelendiği Mahmudî aşiretinden Zeynel Bey'in kardeşi Laçin'i kapandığı kalede yirmi güne yakın kuşatıp teslim zorladıktan sonra yola devam ederek Tebriz'e ulaştı (18 Cemaziyelevvel 1043 / 20 Kasım 1633)²².

Safevi kuvvetleri çekildikten sonra kaleye giren Murtaza Paşa önce Kızılbaşların kalenin çevresinde açtıkları altmış iki hendeği doldurttu. Müteakiben de kale surlarının tamirini buyurdu. Diğer taraftan beylerbeyilerin emirlerini dinlemeyen ve Safevilerle anlaşmanın yollarını arayan Ahmed Ağa'yı yakalatıp adamlarıyla birlikte idam ettirdi. Ayrıca Şah Safi'ye haber gönderip Van'a davet eden Hakkâri hâkimi Zekeriya'nın oğlu Şeref'in peşine adam saldı. Fakat Şeref'in kendi aşiretince öldürüldüğünü öğrenince yerine kardeşi İmadüddin'i atadı ve sonra Diyarbekir'e gitmek üzere Van'dan ayrıldı²³.

²¹ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1042-1043. Hasanbeyzâde, Murtaza Paşa'nın neden yardıma gelmediği sorusuna karşılık Halil Paşa'nın susup kaldığını, fakat yanındaki beylerbeyilerin Murtaza Paşa'nın burnu sürtülsün diyerek kendilerine saldırı izni vermediğini, ölümle tehdit ettiğini söyleyerek Halil Paşa'yı suçladıklarını yazmaktadır.

²² Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 61b-62a; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 139-140; *Hülâsatü's-siyer*, s. 172-175. Ermeni tarihçi Zak'aria geç kalmasından ötürü Rüstem Han'ın hışmına uğrayan Tahmasb-kulu Han'ın cevap olarak Şahdan emir gelmediği için erken yola çıkamadığını, ayrıca vilayetini yerine güvenilir birini bulmadan Gürcü, Kürt ve Osmanlı gibi düşmanlara karşı savunmasız ve korumasız bırakmadığını söylediğini yazar, bkz. *The Chronicle of Deacon*, s. 81.

²³ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1044-1046. Murtaza Paşa Diyarbekir'e ulaştıktan sonra Rüstem Han'a tehdit ve tahrik içeren mektuplar yollamıştı. Bu mektuplarda kendisiyle Van'da karşılaşmak arzusunu taşıdığını, bunun yeterince mümkün olmadığını belirtiyordu. Mamafih Padişahın emriyle ilkbaharda yine geleceğini, hem de bu sefer Tebriz'e kadar ilerleyeceğini ifadeyle şayet dağlara kaçmazsa savaş

Van'ın Safevi kuvvetleri tarafından kuşatılması üzerine IV. Murad, birkaç koldan yardım kuvvetleri yola çıkarılmasına rağmen akıbetin Bağdat gibi olmasına endişelendiğinden her ihtimale karşı Veziriazam Mehmed Paşa'yı da Van'a serdar tayin etti. 15 Ekimde (11 Rebiyülahir) Üsküdar'a geçen veziriazam bir hafta burada eğlendikten sonra Anadolu yollarına düştü (18 Rebiyülahir 1043 / 22 Ekim 1633). Daha ilk menzildeyken Şaha karşı isyan edip Osmanlı Devleti'ne sığınan Davud Han iki yüz kadar adamıyla gelip itaatini arz etti ve kendisine Çankırı Sancağı verildi. Ordu İzmit'e vardığında IV. Murad da teftiş için deniz yoluyla buraya geldi ve Kazıklı Menzili'ne kadar orduyla birlikte yol aldı. Bu esnada Halil Paşa'nın bir adamı gelip Safevi ordusunun Van'dan çekildiğini bildirdi. IV. Murad yine de kararından dönmedi ve veziriazama yola devam etmesini buyurdu. Mehmed Paşa yollarda birçok zorba ve eşkiyayı temizleyerek Halep'e ulaştı ve burada askerleri kışlaklara dağıttı²⁴.

Safevilerin Van'dan çekilip gitmiş olmalarına rağmen IV. Murad'ın veziriazamını Anadolu'ya göndermesi yakın bir zamanda doğuya doğru büyük bir sefer hazırlığı içerisinde olduğuna delalet etmekteydi²⁵. Nitekim Mehmed Paşa Anadolu yollarında ilerlerken, kendisi de muhtemelen peşinden gitmeyi düşünüyordu. Ancak bu sıralarda Lehistan ile ilgili bazı problemler iki devlet arasında gerilimi tırmandırmış ve IV. Murad önceliği Batı sınırına vermişti. Mamafih Diyarbekir'e tayin edilmeden evvel Özi'de görev yaptığından Lehlilerle süregelen problemlere vakıf olan Murtaza Paşa İstanbul'a davet olundu ve kendisine savaş ya da barış konusunda her türlü yetki verilerek Lehistan sınırının muhafazası ile görevlendirildi. Padişah da Murtaza Paşa'nın

meydanında görüşebilecekleri söylüyordu. Rüstem Han ise cevabında Lehlilere karşı elde edilen başarıdan dolayı sevinç duyduğunu, fakat iki taraf devlet adamlarının önceliğinin düşmanlığı körüklemek değil barışı korumak olduğunu, Şah Safi'nin Osmanlılarla dostluğa aykırı bir davranış içerisinde olmadığını, aradaki savaşların nefis-i müdafaa amacı taşıdığını belirtiyordu. Halen gururlanıp gelmek niyetinde ise geçmişe bakmasını, otuz yıldan beri sayısız asker ve büyük ordularla İran üzerine gelen Osmanlıların hep hezimete uğradığını, şimdi yine aynı netice için Allah'a dua edeceğini yazıyordu, bkz. Haydar İvoğlu'nun *Mürâselât*'ından özetle nakleden Yans, a.g.t., s. 133-134.

²⁴ *Fezleke*, II, s. 155-157; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 759-760, 763-764; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 982-989.

²⁵ Safevilerin Çukur-sad ve Revan beylerbeyi Tahmasb-kulu Han, Şah Safi'ye Osmanlı sultanının şark seferi için Üsküdar'a geçtiğini, yalnız Rumeli'de yaşanan bazı sorunlardan dolayı geri dönmek zorunda kaldığını haber vermekteydi, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 155-156; Tahmasb-kulu Han'ın haber kaynağı muhtemelen Ermeni tüccarlardı. 1634 yılında Revan'a ulaşan bir grup tüccar Osmanlıların büyük bir şark seferine hazırlandıklarını, hedefin Bağdat ya da Revan mı olacağını henüz bilinmediğini söylüyorlardı, bkz. *The Chronicle of Deacon*, s. 112.

ardından sefer bahanesiyle Edirne'ye kadar gitti. Durumun ciddiyeti Lehlileri acilen Osmanlı Devleti ile barış yapmaya zorladı²⁶.

C) IV. Murad'ın Revan Seferi

Safevilerin Van kuşatması IV. Murad'ı kapsamlı bir şark seferi düzenlemeye tahrik etmişti. Keza Veziriazam Mehmed Paşa'yı Halep'e yollaması ve orduya İzmit'ten itibaren birkaç menzil boyunca eşlik etmesi yakın zamanda bizzat çıkacağı seferin habercisi gibiydi. Üstelik Gürcistan'daki olumsuz gelişmeler Osmanlı idaresini rahatsız ediyordu²⁷. Ancak Lehistan sınırındaki krizin Rumeli'de her an yeni bir savaş başlatabileceği beklentisi şark seferinin bir süreliğine ertelenmesine neden oldu²⁸. Bu ertelemeye kısmen de olsa yıllardır doğu cephesinde savaşarak yıpranmış askerin dinlendirilmesi isteği de etkiliydi²⁹. Lehlilerle meselenin savaşa varmadan barış yoluyla çözülmesiyle gözler yeniden doğuya çevrildi. Başlangıçta herkes Bağdat üzerine sefer düzenleneceğini sanıyordu. Tuğlar Topkapı Sarayı'nın önüne dikildiğinde ise hedefin Revan olduğu öğrenilmişti³⁰.

²⁶ *Fezleke*, II, s. 163-164; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 777-781; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 993-1006; Baysun, "IV. Murad", s. 631-632.

²⁷ Halil Paşa, Gürcistan ahvaliyle ilgili 1634 yılı ortalarına doğru payitahta gönderdiği mektupta Dadyan ve Güril hâkimlerinin taraf değiştirerek Safevilere tâbi olduklarını ve Kartlı hâkimi Hüsrev Mirza ile ittifak yapıp Osmanlı vassalı Açıkbaş'a saldırdıklarını ifadeyle Kızılbaş askerlerinin Karadeniz sahillerine kadar ilerlemesi nedeniyle sınırın muhafazası için acilen karadan ve denizden yardım ulaştırılmasını istemekteydi, bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 787.

²⁸ Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 1103, 95a.

²⁹ Rhoads Murphey, "An Ottoman View from the Top and Rumblings from Below: The Sultanic Writs (Hatt-i Hümayun) of Murad IV (r. 1623-1640)", *Turcica*, XXVIII, (1996), s. 331.

³⁰ Veziriazam Mehmed Paşa Revan'dan dönerken Van'da Şah Safi'ye yazdığı mektupta bu keyfiyeti belirtmekle birlikte nedenini zikretmemiştir, bkz. Yans, *a.g.t.*, s. 134. Bu değişikliğin nedeniyle ilgili Osmanlı kaynaklarındaki tek açıklama Karaçelebizâde'ye ait olup, Padişahın bir istiharesinin etkili olduğunu yazmaktadır, bkz. *Zafernâme*, 42a; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 582. Neden Revan sorusunun cevabıyla alakalı ilginç ve bir o kadar da gerçekçi bilgi Zak'aria'nın kroniğinde yer almaktadır. Ona göre Osmanlıların buraya gelmesini sağlayan Revan Kalesi'nin ikinci adamı Murad Kethüda'dır. Şöyle ki, 1634 yılı başlarında Tahmasb-kulu Han, Padişahın şark seferine çıkma niyetini öğrendikten sonra gelişmeleri takip edip haber getirmesi için İstanbul'a bir casus yollamaya kalkışmış, lakin Murad Kethüda bu casusu gizlice yakalayıp alıkoyduktan sonra eline padişaha, veziriazama, kazaskere ve dördüncü vezire yazılmış dört ayrı mektup vermiştir. Murad Kethüda mektuplarında "Ordu topladığınızı ve bir sefer planladığınızı öğrendim. Hiçbiryere gitmeyin, Revan'a gelin. Çünkü size yardım edeceğim. Buraya ulaştığınız anda ben aynı gün size Revan'ı vereceğim" demek suretiyle Osmanlıları Revan'a davet etmiştir. Zak'aria ayrıca casusun dönüşüyle İstanbul'daki gelişmeler yerine bunları öğrenen Tahmasb-kulu Han'ın Murad Kethüda'ya çok kızdığını, küfürler ettiğini, hatta tekmelediğini de

Sefere karar verildikten sonra hemen hazırlıklara başlanıp seferberlik ilan edilirken³¹, aynı zamanda sınırın öte yakasında şüphe uyandıran Safevi hareketliliğine karşı hudut kalelerine hükümler gönderilip önlemler alınması istendi³². Bu arada Rodos'ta sakin Selamet Giray'ın oğullarından İneyet Giray Lehlilerle mücadelede önemli yararlılıklar gösterdiğinden, savaşçı bir karaktere sahip olmadığı için azledilen – Na'îmâ'ya göre istifa eden- Canibek Giray'ın yerine atanarak sefere davet olundu³³. Ayrıca Vezir Bayram Paşa İstanbul muhafazasına, Murtaza Paşa sefer kaymakamlığına, Şeyhülislam Yahya Efendi ise diğer vezirlerle birlikte sefere memur edildi³⁴.

1) Osmanlı Ordusunun Revan Üzerine Gidişi

Kanunî Sultan Süleyman'dan bu yana ordunun başında şark seferine çıkan ilk padişah olan IV. Murad, halkın da iştirak ettiği kalabalık ve büyük bir merasimle Üsküdar'a geçti (20 Ramazan 1044 / 9 Mart 1635)³⁵. Burada on dokuz gün ikametten sonra ilk menzile doğru hareket etti (10 Şevval 1044 / 29 Mart 1635)³⁶.

zikretmektedir, *The Chronicle of Deacon*, s. 112-113. Murad Kethüda'nın kalenin Osmanlılara teslimindeki rolü ve ikbal beklentileri dikkate alındığında bu iddia mantıklı görünmektedir.

³¹ Anadolu eyaletlerindeki yeniçerilerle altı bölük halkının ordu-yı hümayuna katılmaları hakkında 21-22 Aralık 1634 tarihli hükümler için bkz. BOA, *MzD* 9, nr. 33-35. Ayrıca bkz. nr. 213-236.

³² Veziriazamın Cülek sahrasından Kars Beylerbeyi'ne yolladığı bir hükümde Revan taraflarında Safevilerin bir takım faaliyetleri haber alındığından tedbirli olması istenmekteydi, BOA, *MzD* 9, nr. 25. Tiflis hâkimi Abdal'ın mektubu üzerine Van Kalesi'ne 150 nefer tüfekçi yerleştirilmesi hakkında bkz. nr. 70. Yine Çıldır Beylerbeyi olup Açıkbaş imdadına görevlendirilen Sefer Paşa'ya Kızılbaş askerlerinin Revan sahrasında bir takım faaliyetler içerisinde oldukları haber verilip Ardahan'da konuşlanması buyurulmuştu, bkz. nr. 176-177, 238, 283. Musul Beylerbeyi Ebu Bekir'e de Safevi Sipehsaları Rüstem Han'ın Tebriz'e geldiğinin casuslar vasıtasıyla haber alındığı bildirilip gerekli tedbirleri alması istenmişti, bkz. nr. 181.

³³ Bir başka görüşe göre ise Canibek Giray ihtiyarlığı sebebiyle azlolanmıştır, bkz. Kırımî el-Hac Abdülgaffar, *Umdetü't-tevârih*, İstanbul 1343, s. 122.

³⁴ *Fezleke*, II, s. 164; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 798-799; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1007-1011.

³⁵ TSMA, *D. 2008*, 9a; TSMA, *D. 2010*, 1b; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1047; *Târih-i Solakzâde*, s. 754; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1013. Üç müellif de resmi vesikalara uygun şekilde IV. Murad'ın Üsküdar'a geçiş tarihini 20 Ramazan olarak verirken, diğer kaynaklarda tarihler farklılık göstermektedir. Nitekim *Fezleke*, II, s. 164; *Zafernâme*, 42b; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 670'de bu tarih 21 Ramazandır. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 801; *Hammer*, IX, s. 201'de ise 22 Ramazandır. İ.H. Danişmend de 21 Ramazanı esas almıştır, bkz. *Kronoloji*, III, s. 361.

³⁶ *Revan Seferi Ruznâmesi*, TSMK, Bağdat Kitaplığı, nr. 405, 1b; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1048; *Târih-i Solakzâde*, s. 754'de de bu tarih 10 Şevvaldır. *Fezleke*, II, s. 164; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 801; *Zafernâme*, 43b; *Defter-i Ahbâr*, 23b ve *Târih-i Gilmânî*, s. 14; *Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzilnamesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/5, 30b'de (neşri için bkz. Nezihi Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzilnâmesi", *TD*, XXXIV, (1984), s. 183-246) ise bu tarih 9

IV. Murad, Anadolu'da yol boyunca rüşvet alan, görevini suistimal eden, hakkında şikâyetler vaki olan, zorbalık ve eşkıyalığı ile nam salan ve tütün yasağına uymayan kim varsa şiddetle cezalandırarak Sivas'a kadar ilerledi (5 Zilhicce 1044 / 22 Mayıs 1635)³⁷. Bu sırada Diyarbakir'de kışlamakta olan Veziriazam Mehmed Paşa seferin Bağdat'a düzenleneceğini sanıyordu ve yoğun şekilde mühimmat tedarikiyle meşguldü³⁸. Keza sefer için lüzumlu zahirenin temini büyük ölçüde Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya sipariş edilirken, çeşitli yerlerden Erzurum ve Halep'e mühimmat sevk ediliyordu³⁹. Lakin Mehmed Paşa, IV. Murad'ın Revan üzerine gitmek niyetini öğrenince hemen Erzurum'a hareket etti. Halep ve Diyarbakir'de toplanan mühimmat ve zahire de Erzurum'a yönlendirildi. Mehmed Paşa yoldayken aldığı emir gereğince Erzurum'a varır varmaz ilk iş olarak Beylerbeyi Demirkazık Halil Paşa'nın boynunu vurdurdu⁴⁰.

Şevvaldir. Peçevi ise bütün kaynaklardan farklı olarak 5 Şevval gününü zikreder, *bkz. Târih-i Peçevi*, II, s. 430. İ.H. Danişmend 9 Şevval tarihinde karar kılmıştır, *bkz. Kronoloji*, III, s. 361-362.

³⁷ Sefer ruznâmesinde Sivas'a doğru ilerlerken gün gün nerede kimin ve neden katledildiği yazılmıştır, *bkz. Revan Seferi Ruznâmesi*, 124a-134a; Ayrıca *bkz. Fezleke*, II, s. 164-165; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 801-803; *Zafernâme*, 42b-45a; *Hammer*, IX, s. 201-204; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1048-1054; *Târih-i Solakzâde*, s. 754-755; *Defter-i Ahbâr*, 23b-24b. Bu kaynaklardan Hasanbeyzâde, Solakzâde ve Abdurrahman Hibrî Padişahın Sivas'a varışı için herhangi bir tarih vermezken, Topçular Kâtibi Zilhiccenin gurreleri demekle yetinir, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 993-1006. Menzîlnamede ise Sivas'a varış tarihi 5 Zilhiccedir, *bkz. Revan Seferi Menzîlnamesi*, 31b.

³⁸ Padişahın fermanı mucebince 1634 yılı sonlarına doğru (27 Cemaziyelahir 1045 / 18 Aralık 1634) Diyarbakir'e geçen Veziriazam Mehmed Paşa Cülek sahrasına ordugâhını kurmuştu, *bkz. BOA, MzD 9*, nr. 114-115.

³⁹ *Zafernâme*, 45b. Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya 23 Aralık 1634'te gönderilen bir hükümde Padişahın bizzat katılacağı şark seferi için 200.000 İstanbulî kile arpa, 80.000 İstanbulî kile buğday, 16.000 Rumî kantar peksimed tabhı, 100 çift öküz, 100 adet kağnı, kağnı çekecek 100 çift karasığır, 8.000 Rumî vukiyye yağ, 2.000 İstanbulî kile pirinç, 2.000 Rumî kantar has peksimed tabhı ve 20 kıta top için gerekli metris sepetleri ve kazganlar hazırlaması buyurulmuştu, *bkz. BOA, MzD 9*, nr. 5. Aynı yerdeki bir diğer hükümde ise Erzurum'dan Kars'a varınca askerin ve topların geçeceği yolların düzenlenmesi ve tamiri emrolunuyordu, *bkz. nr. 6*. Yine İstanbul'dan gemilerle Trabzon'a nakledilen topların ve mühimmatın Erzurum'a sevki için Canik Sancakbeyi Mehmed Ağa ile civardaki diğer sancakbeyleriyle kadıllara gereği hakkında 21 Aralık 1634 tarihli bir hüküm gönderilmişti, *bkz. nr. 36*. Ayrıca Karaman beylerbeyine taahhüt ettiği 2.000 kantar güherçileyi bir an önce Halep'e göndermesiyle ilgili olarak *bkz. nr. 87*. Seferin Ruznamçeci Ali Efendi tarafından tutulan masraf defterinde zahire, mühimmat, nakliye vs. için yapılan harcamaların ayrıntılı dökümünü bulmak mümkündür, *bkz. BOA, KK 1936*. İcmali için *bkz. BOA, D.BRZ 20690*.

⁴⁰ Kaynaklar Halil Paşa'nın katline Van serdarlığı sırasında Murtaza Paşa ile arasında vukubulan husumetin sebep olduğu konusunda müttetiklerdir. Bunların izahatına göre Padişahın yanında bulunan Murtaza Paşa, Halil Paşa'nın katli için IV. Murad'ı tahrik etmiştir, *bkz. Târih-i Peçevi*, II, s. 435; *Fezleke*, II, s. 167; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 805-808; *Zafernâme*, 46a. Padişahın, Halil Paşa'nın katlini buyurduğu ferman için *bkz. Suver-i Hütüt-ı Hümayûn*, s. 137.

Kurban Bayramı yaklaştığı için Sivas'ta iki haftadan fazla bir süre konaklayan IV. Murad, bayramı burada geçirdikten sonra tekrar yola koyuldu. On günden ziyade bir yürüyüşten sonra vardığı Sınırovası –bazı kaynaklarda Kömürovası- menziline bizzat katıldığı büyük bir tatbikat gerçekleştirildi (5 Muharrem 1045 / 21 Haziran 1635)⁴¹. Ardından yola devam eden IV. Murad, Erzurum yakınlarında Veziriazam Mehmed Paşa tarafından karşılandı ve büyük bir merasimle şehre dâhil oldu (17 Muharrem 1045 / 3 Temmuz 1635)⁴². Padişahın şehre girişi esnasında tertip edilen geçit töreni insanları hayran bırakırken ordunun azameti görenleri ürkütecek düzeydeydi⁴³.

Padişahın büyük bir orduyla Revan üzerine ilerlediği haberi Şah Safi'ye ulaşınca hemen Revan Kalesi'nin muhafazasına yönelik tedbirler alınmasını istemişti. İlk iş olarak Revan, Çukur-sad, Şirvan, Karabağ gibi çevre vilayetlerdeki bütün ekili arazinin ve mahsulâtın yakılarak imhası kararlaştırıldı. Bu vazife Sohbet Yasavulu Şamlu Canibek'e verilirken, Isfahan tüfekçilerinin komutanı Binbaşı Mir Fettah'a askerleriyle beraber en kısa sürede Bağdat'tan Revan'a geçmesi buyuruldu. Hassa ordusu da ihtiyaç halinde Revan'a yardıma gidebilmesi için Sipehsalar Rüstem Han kumandasında Tebriz'de konuşlandırıldı⁴⁴.

IV. Murad Erzurum'da altı gün kadar kalırken, bu esnada seferde iş görmeyecek askerleri ve ağırlıkları bir yana ayırdıktan sonra Kars'a doğru yola çıktı. 17 Temmuz'da Kars'a, on gün sonra da Safevi muhafızların yoğun top ateşi altında –ki

⁴¹ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 139b-140a; *Zafernâme*, 47a; *Fezleke*, II, s. 165.

⁴² *Revan Seferi Ruznâmesi*, 141b; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32a.

⁴³ Ruzname yazarı askerin Ilca menzili ile Erzurum arasındaki sahraya sığmadığından bahsetmektedir “... askerin kesreti bir mertebe olmuşdur ki yüz yaşında olan pîr ve ihtiyârlar yüz yıldan berü askerin bu kadar çokluğunu görmek nasîb olmadı ve işitmedik...” ve “... bu askeri tahmîn ile bu kadar bin askerdir diyenler kezb-i sarîh ider çokluğundan tahmîne gelür asker değildir bu askerin adedini Allahü Teala'dan gayri kimse bilmez diyü takrîr eylediler...”, bkz. *Revan Seferi Ruznâmesi*, 141b-142a. Kâtip Çelebi ise “... el-hak ol menzilde tertîb olunan sufûf bir zaman olmamışîdi râkümü'l-hurûf on sene âl-i Osmân askeri ile seferlerde gezüb bu mertebe kesret ve cem'iyeti bir mekânda dahi görmek müyesser olmadı...” derken, bu askerin çoğunun Revan'a gitmediğini sadece gösteriş için burada bulunduğunu ekler, bkz. *Fezleke*, II, s. 170. Ayrıca bkz. *Gazavat-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 43a-43b. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ordudaki asker sayısının 250.000'i bulduğunu, bunun 40-50.000 kadarının seferde işe yaramayacakları nedeniyle Erzurum'da bırakıldığını söylemektedir, bkz. *Zafernâme*, 48a. Evliya Çelebi de “iki kerre yüz bin asâkir-i deryâ-misâl add olundu” diyerek ordunun toplamının 200.000'e baliğ olduğunu yazmaktadır, bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, (Haz. Zekerîya Kurşun vd.), İstanbul 2006, s. 142. Mirza Bala da ordunun mevcuduyla ilgili 200.000 rakamını telaffuz etmektedir, bkz. Mirza Bala, “Erivan”, *İA*, IV, s. 313. Osmanlı ordusunun mühimmat ve işe konusundaki hazırlıkları göz önüne alınırsa IV. Murad ile Revan'a kadar giden asker sayısının 100.000 civarında olması daha makuldür.

⁴⁴ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 165-166; *Hülâsatü's-siyer*, s. 197.

atılan güllerden biri kalabalıkta fark edilmemiş ve Padişahın tam üstünden geçip az ötesine düşmüştür- Zengi Nehri geçilerek Revan Kalesi önlerine ulaşıldı (11 Safer 1045 / 27 Temmuz 1635)⁴⁵.

2) Revan Kalesi'nin Kuşatılması ve Zaptı

Nehrin öte yakasına geçildikten sonra otağ-ı hümayun, ilk önce kaleden uzak güvenli bir yere kurulmuştu. Ancak gelişmeleri yakından takip etmek isteyen IV. Murad bu yeri beğenmeyerek otağını kaleyi tam karşıdan gören Hünkâr Tepesi'nin – *Gazavât-nâme*'de Sultan Tepesi- arka tarafına naklettirdi. Burada topladığı savaş meclisinde kalenin kuşatılmasıyla ilgili detayları ve alınacak tedbirleri vezirler, yeniçeri ağası ve diğer yüksek rütbeli subaylarla müzakere etti (12 Safer 1045 / 28 Temmuz 1635). 29 Temmuz'da kaleyi karşıdan gören tepelere toplar yerleştirilerek surlar dövülmeye başlandı. Geceleyin de Rumeli askerinin metrise girmesiyle kuşatma fiilen başladı (13-14 Safer 1045 / 29-30 Temmuz 2008)⁴⁶.

30 Temmuz itibarıyla yoğun top ateşine maruz kalan kalede bazı bedenler hasar görürken, kale içinde de çok sayıda ev tahrip olmuştu. Ertesi gün yeniçerilerin metris faaliyetlerini müdafiler yoğun top ateşiyle engellenmeye çalıştılar. Çok sayıda kayba rağmen yeniçeriler metrise girmeyi başardılar. Askerin moralini yüksek tutmak isteyen IV. Murad yaralılarla bizzat ilgilenerek durumlarına göre merhem bahası adı altında bahşiş dağıtıyordu⁴⁷. Aynı gün Kaptanıderya Hasan Paşa ile Halep Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın başında bulunduğu top mevzisine giden IV. Murad buradan yapılan

⁴⁵ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 143a-146a; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32a-32b; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 45b; *Zafernâme*, 48b; *Defter-i Ahbâr*, 24b-25a. Bazı kaynaklar ordunun Revan önlerine gelişiyle ilgili olarak farklı tarihler vermektedirler. Nitekim *Fezleke*, II, s. 171; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 812; *Hammer*, IX, s. 208'de bu tarih 10 Saferdir. Hasanbeyzâde ve ondan naklen Solakzâde bu tarihi 15 Safer olarak zikreder, bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1059; *Târih-i Solakzâde*, s. 756. Topçular Kâtibi ise herkesten farklı olarak Muharrem'in sonları demektir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1024.

⁴⁶ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 146a-146b; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 63a. Sıdkî Paşa ise 12 Saferde Rumeli askerinin, ertesi gece de yeniçerilerin metrise girdiğini yazarken (*Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 46a-46b), diğer kaynaklar metrise ilk yeniçerilerin girdiğinde mütteliklerdir. Lakin metrise giriş tarihi hepsinde farklıdır. Mesela *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32b'de bu tarih 15 Safer, *Fezleke*, II, s. 171; *Zafernâme*, 49a; *Defter-i Ahbâr*, 25a; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 813; *Hammer*, IX, s. 208; *Sahâîfü'l-ahbâr*, III, s. 670 ve *Târih-i Gilmânî*, s. 14'de 12 Safer, *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1060; *Târih-i Solakzâde*, s. 757'de ise 16 Saferdir. İ.H. Danişmend kuşatmanın 12-13 Saferde başladığını yazmaktadır, bkz. *Kronoloji*, III, s. 364.

⁴⁷ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 147a; *Zafernâme*, 49a-49b; *Fezleke*, II, s. 171; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 813.

atışlara nezaret ettiği gibi zaman zaman da nişangâhın başına geçti⁴⁸. Yol boyunca sergilediği zalim ve acımasız tavırlardan sonra IV. Murad'ın Revan kuşatması süresince askerinin gönlünü hoş tutan bu hareketleri sık sık tekrarlamasını ordunun maneviyatını yükseltmeye yönelik teşebbüsler olarak değerlendirmelidir.

Kuşatmanın dördüncü gününe girerken kapladığı alan itibarıyla İstanbul'daki eski saray kadar bir toprak kale olan Revan, «*Şah bahçesi*» denilen mevkiden de metrise girilmesiyle dört taraftan sarılmıştı ve devamlı surette topla dövülmekteydi⁴⁹. İçeride sıkışıp kalan Safevi kuvvetleri Rumeli askerinin bulunduğu taraftan bir huruç harekâtı düzenledilerse de sayıca fazla Osmanlı kuvvetlerinin mukavemetini kıramayarak geri çekildiler (17 Safer 1045 / 2 Ağustos 1635)⁵⁰.

Bu başarısız harekâttan sonra bir daha dışarı çıkmaya cesaret edemeyen müdafilerin, Osmanlı topçularının karşısında daha fazla dayanacak güçleri kalmamıştı. Surlarda açılan gedikleri artık kapatamaz bir hale gelince kuşatmanın sekizinci gününde kale komutanı Emirgüne oğlu Tahmasb-kulu Han, kethüdası Murad Ağa'nın teşvikiyle âmân dilemeye karar verdi. Binbaşı Mir Fettah'ın itirazına rağmen Hızır Ağa isimli bir adamını dışarı yollayarak teslim için altı gün izin verilmesi istedi (21 Safer 1045 / 6 Ağustos 1635). Ancak IV. Murad, Tahmasb-kulu Han bizzat gelip âmân dilemediği müddetçe hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini beyan etti. Görüşmeler sürerken topçulara ateşkes emri verilmesine rağmen, kaledekilerin bazı fiillerinin hileye yorulması üzerine toplar yeniden ateşlendi⁵¹. Ertesi gün Osmanlı kuvvetlerinin topyekûn bir saldırıya hazırlandığını gören Tahmasb-kulu Han bu defa Muhammed Emin adında bir başka adamıyla âmân talebinde bulundu. Fakat bu talep de Veziriazam Mehmed Paşa tarafından Padişahın şartı gerekçe gösterilerek reddedildi⁵². Ümitsizlik içindeki

⁴⁸ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 147b; *Târih-i Peçevî*, II, s. 437.

⁴⁹ *Fezleke*, II, s. 171-172; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32b; *Zafernâme*, 49b-50a; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 813; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1060-1061.

⁵⁰ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 147b; *Fezleke*, II, s. 172; *Zafernâme*, 50a-50b; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 814-815; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1063-1064.

⁵¹ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 149a-149b. Hasanbeyzâde, Padişahın kaledekiler dışarı çıkmadığı müddetçe ateşin kesilmeyeceğini bildirdiğini yazmaktadır, bkz. *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1066-1067. Naîmâ ise elçinin şartını duyan Padişahın önce katlini emrettiğini, lakin elçinin veziriazamın şefaatiyle kurtulduğunu, bununla birlikte müdafilerin ateşin kesilmesini fırsat bilip açılan gedikleri kapamaya yeltindikleri görülünce Osmanlılarca buna yapılan itiraz sırasında kaleden ateş açılınca topçuların da yeniden ateşe başladığını kaydetmektedir, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 815.

⁵² *Revan Seferi Ruznâmesi*, 149b.

Tahmasb-kulu Han daha fazla direnmenin anlamsızlığı üzerine Mehmed Paşa'nın cevabından bir saat sonra kethüdası Murad Ağa'yı teslim şartlarını müzakere için Osmanlı ordugâhına gönderdi. Önce Veziriazam Mehmed Paşa tarafından kabul edilen Murad Ağa, ardından IV. Murad'ın huzuruna çıkarıldı. Burada yaptığı konuşmada kendisinin evvelden de Sünnî olduğunu, şimdi Padişaha itaat eylediğini, Tahmasb-kulu Han'ın da istekleri kabul edildiği takdirde hemen teslim olacağını söyledi. Söz konusu istekler kaledekilerin Osmanlı ya da Safevilere tâbi olmak konusunda serbest bırakılmaları, gideceklere de hiçbir şekilde ilişilmemesiydi. Bunlar IV. Murad tarafından kabul edilirken, Murad Ağa iltifata mazhar oldu ve içeridekilerin âmânnameleri yazılıp Recep Paşa'nın kethüdası Rıdvan vasıtasıyla kaleye gönderildi⁵³. Tahmasb-kulu Han söz verdiği gibi ertesi gün maiyetiyle beraber dışarı çıktı. Kalenin önünde tören vaziyeti alan Osmanlı askerlerinin arasından geçerek otağ-ı hümayuna vardı. Böylelikle kalenin zaptı resmileşmiş oldu (23 Safer 1045 / 8 Ağustos 1635)⁵⁴. Tahmasb-kulu Han Sünnî mezhebini kabul edip Yusuf adını aldı. Kendisine IV. Murad tarafından hilatler giydirilerek vezaret payesiyle Halep Beylerbeyiliği'ne atandı. Kethüdası Murad Ağa'ya da Trablusşam Eyaleti'nin idaresi verildi⁵⁵.

⁵³ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 149b-150a; *Zafernâme*, 50b; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 816.

⁵⁴ TSMA, D. 2010, 1a; *Revan Seferi Ruznâmesi*, 150b; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32b-33a; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 49a (ayrıca bu yazmada 50a-55b arasında Revan fetihnâmesinin bir sureti bulunmaktadır); *Fezleke*, II, s. 173; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 816; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1068; *Târih-i Gilmânî*, s. 14; *DeFTER-i Ahbâr*, 25a. Revan Kalesi'ne ait fetihnâmelerden 4 nolu Lefkoşe Şeriyi Sicili içerisinde olanın neşri için bkz. Mehmet Akif Erdoğan, "1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, (1999), s. 25-43. Erdoğan'un da işaret ettiği gibi (s. 25) bazı çağdaş araştırmacıların eserlerinde Revan'ın fetih tarihi yanlış belirtilmiştir. Nitekim İslâm Ansiklopedisi'nin İngilizce edisyonunda bu tarih 1632'dir (Suraiya Faroqi, "Rewan", *El*, VIII, s. 487). Türkçe edisyonda ise 1634'tür (Bala, *a.g.m.*, s. 313). Yalnız Erdoğan'un fetihnâmeye dayanarak kuşatmanın 17 Saferde başladığı tespiti on bir rakamının yanlışlıkla on yedi şeklinde okunmasından dolayı hatalıdır (s. 26). Kalenin teslim tarihi için Müverrih Yusuf 20 Safer demektedir, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 170. Kemal b. Müneccim ise 23 Safer tarihini verir, bkz. *Târihçe*, 63a. Ayrıca bkz. *Kronoloji*, III, s. 365.

⁵⁵ Tahmasb-kulu Han'a, Murad Ağa'ya ve teslim olan diğer Kızılbaş ümeraya verilen hediyeler için bkz. TSMA, D. 2010, 1a; *Revan Seferi Ruznâmesi*, 150b-151a; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 32b; *Fezleke*, II, s. 173. Ayrıca beylerbeyiliğe atanmaları hakkında bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 49a; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1069; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 816-818. Safevi kaynakları Tahmasb-kulu'nun kaleyi teslim edip üstüne bir de Padişah nazarında iltifat görmesini hıyanet olarak yorumlamaktadırlar, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 170. Yine Şah Safî, IV. Murad'ın Azerbaycan'ın güneyinden ayrılmasının ardından Revan üzerine yürüdüğünde, buradan Leh kralına yazdığı mektupta kalenin Tahmasb-kulu'nun ihaneti yüzünden Osmanlılara geçtiğini belirtmiş, dedesi Şah Abbas zamanındaki dostluğu hatırlatarak Osmanlılara karşı ittifak yapmayı önermişti, bkz. *Yans, a.g.t.*, s. 141.

Osmanlıların kaleyi zapt ettiği günün ertesinde Bağdat'tan yardım için gelmiş beş-altı bin kadar İsfahanlı tüfekçi başlarında komutanları Mir Fettah olduğu halde silahlı şekilde kaleden çıkıp Erdebil yönüne doğru hareket ettiler. Ancak yolda zahire arayışındaki bir Osmanlı müfrezesiyle karşılaşınca çatışmaya girdiler. Bunu duyan IV. Murad, Erzurum Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa ile Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı birkaç eyalet askeriyle peşlerinden gönderdi. İsfahanlı tüfekçilerin dağlık bir alana çekilip gelenleri yayılım ateşine tutmasıyla Küçük Ahmed Paşa yaralandı. Mir Fettah'ı ve askerlerini ele geçirmeye imkân bulamayan Osmanlı kuvvetleri geri çekilmeye mecbur kaldılar⁵⁶.

9 Ağustos'ta Musahip Beşir Ağa ve Kapıcılar Kethüdası Salih Ağa Revan'ın fethini müjdelemek için İstanbul'a gönderildi⁵⁷. Ertesi gün IV. Murad fethin şerefine cümle vüzerâ ve ümeraya el öptürüp hilatler giydirdi⁵⁸. Ardından büyük bir merasimle şehre dâhil olup adına hutbenin okunduğu Cuma namazına iştirak etti ve Tahmasb-kulu Han'ın sarayında verilen ziyafete katıldı⁵⁹. 12 Ağustos'ta da kalede hasar gören yerlerin tamirine başlandı. Görevlendirilen adamın çokluğu sayesinde bu iş kısa sürede tamamlandı ve Murtaza Paşa on-on iki bin kişilik bir kuvvetle beylerbeyi payesiyle kalenin muhafazasına tayin edildi⁶⁰.

Bir hafta sonra Tahmasb-kulu Han yeni adıyla Emirgüneoğlu Yusuf Paşa ile Kethüda Murad Ağa'ya eyaletlerine gitmeleri için icazet verildi (5 Rebiyülevvel 1045 / 19 Ağustos 1635)⁶¹. Ertesi gün Kenan Paşa on beş bin kadar askerle Ahıska ve

⁵⁶ *Fezleke*, II, s. 173-174; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 817; *Zafernâme*, 51a.

⁵⁷ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1071. Fetihnâmede İstanbul'da üç gün boyunca şenlikler yapılması buyurulmaktaydı, bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 54a-54b.

⁵⁸ TSMA, D. 2010, 1a.

⁵⁹ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1070.

⁶⁰ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1070-1071; *Fezleke*, II, s. 174; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 818-819; *Zafernâme*, 51b; *Târih-i Peçevî*, II, s. 438. Zak'aria'ya göre bu kuvvet 15.000 kişiliktir, bkz. *The Chronicle of Deacon*, s. 113.

⁶¹ İki beylerbeyine kendilerine tahsis olunan vilayetlere gitmeleri buyurulduktan sonra birkaç konak yol almışlarken ikisi arasında çıkan münakaşada Emirgüneoğlu Revan'ın teslimine sebep olduğu gerekçesiyle Murad Kethüda'yı öldürmüş, durum Padişaha arzedilince Emirgüneoğlu'nun İstanbul'a götürülmesi emrolunmuştur, bkz. *Zafernâme*, 52a-52b; *Fezleke*, II, s. 175; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 819. Ermeni tarihçi Zak'aria, Murad Kethüda'nın katlini ayrıntılı şekilde anlatır. Buna göre Emirgüneoğlu, Murad Kethüda'yı bir şeyler konuşmak bahanesiyle çadırına çağırılmış, lakin Murad Kethüda "o «oğlancı» benim efendim değil o da paşa ben de paşayım şayet bir şey diyecekse kendi gelsin" diyerek davete uymamıştır. Bunun üzerine Murad Kethüda'nın çadırına giden Emirgüneoğlu "Beni Osmanlılarla karşı karşıya getirdin. Memleketimi mahvettin. Bunlara kalemi verdin. Sen, ben ve Yezidi toprakları esir

Gürcistan taraflarının fethine memur edilirken, IV. Murad Tebriz ve Erdebil'in zaptı niyetiyle Azerbaycan'ın güneyine doğru hareket etti (6 Rebiyülevvel 1045 / 20 Ağustos 1635)⁶².

Osmanlı ordusunun Kars'tan ayrıldığı günlerde yardım için Tebriz'den hareket eden Rüstem Han, Revan yakınlarındaki Bamgediği mevkisine vardığında Osmanlıların kaleyi zaptettiğini ve IV. Murad'ın Murtaza Paşa'yı muhafız olarak bırakıp Tebriz'e doğru yola çıktığını öğrenince süratle geri döndü. Dönüşte yolu üzerinde ne kadar ekili arazi ve su kaynağı varsa tahrip etti. Bölge halkını yerlerinden kaldırıp ülkenin iç kısımlarına yollarken, kendisi de Tebriz'in yakınlarındaki Sürhab Dağları'na çekildi⁶³.

3) IV. Murad'ın Revan'dan Tebriz'e Yürüyüşü

Revan'ın fethinden sonra vezir ve paşaların bir kısmı Gürcistan memleketlerinin istilasını uygun görüp, bu yönde nasihatte bulundularsa da⁶⁴, IV. Murad Safevilere ciddi bir darbe vurmaya düşündüğünden İran'ın içlerine doğru ilerlenmesi fikrindeydi. İlk etapta Tebriz'e ulaşmayı, oradan da Erdebil, Kazvin ve Isfahan gibi şehirlerin üzerine gitmeyi planlıyordu. Bu amaçla 20 Ağustos'ta Revan'dan yola çıkılıp, dördüncü gün Aras Nehri kıyısına varıldı. Akıntının şiddeti köprü kurmaya fırsat vermediğinden bütün ordu ve ağırlıklar karşıya atlarla geçirildi. Padişah bu havalide yerleşik Zeyneli ve diğer aşiretlere tâbi bin civarındaki obanın Erzincan, Tercan, Pasin sancaklarındaki boş ve harap topraklara yerleştirilmesini buyurdu⁶⁵.

Aras Nehri aşıldıktan sonra Osmanlı ordusu metruk Safevi kalelerini ve çevredeki yerleşimleri tahrip ederek Cors'a kadar ilerledi (14 Rebiyülevvel 1045 / 28 Ağustos 1635)⁶⁶. Burada Revan'da serbest bırakılan Kızılbaşlardan biri olan Türkmen

oldu. Dinsizleri, kâfirleri, Rafizileri senin çağırdığını biliyorum. Bunların hepsi senin köpekliğin yüzünden başıma geldi. Daha önemlisi bana oğlanca diye hitap etme cüretinde bulundun” diyerek kendisini adamı Aslan Ağa'ya öldürtmüştür, bkz. *The Chronicle of Deacon*, s. 114-115.

⁶² *Revan Seferi Ruznâmesi*, 153a-153b; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 57a-57b; *Revan Seferi Menzilnamesi*, 33a; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1072-1073; *Zafernâme*, 53a; *Fezleke*, II, s. 175; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 820.

⁶³ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 63a.

⁶⁴ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1072.

⁶⁵ *Fezleke*, II, s. 175; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 820.

⁶⁶ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 155a-155b; *Revan Seferi Menzilnamesi*, 33a; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59a; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1074-1075. XVII. yüzyılın ortalarında birkaç kez Anadolu üzerinden İran'a giden Fransız seyyah Tavernier geçtiği yollarda IV. Murad ve ordusunun yaptığı tahribattan bahsetmiş

Hızır Bey, yanında Rüstem Han'ın Revan muhafızı Murtaza Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektupla çıkageldi. Rüstem Han mektubunda Murtaza Paşa'ya savaş davetine rağmen böylesine haşmetli bir ordunun karşısına ihtiyatsız çıkmaya cesaret edemeyeceğini, çıkmak zorunda kalırsa da elinden geleni yapacağını, Şah'ın barış taraftarı olduğunu ve Murtaza Paşa'dan da barışın sağlanmasına yönelik çaba sarf etmesini istemekteydi⁶⁷. Diğer taraftan Hızır Bey, IV. Murad'a sözlü olarak Rüstem Han'ın barış müzakerelerine başlanması talebini arz etti. Fakat bu talep Hızır Bey tam yetkili bir elçi olmadığından ciddiye alınmadı. Yine de Veziriazam Mehmed Paşa tarafından bir mektup Hızır Bey'e eşlik eden Birecik Voyvodası Osman Ağa vasıtasıyla Rüstem Han'a gönderildi. Bu mektupta 1555 antlaşmasındaki sınırlarına atfen Safevi işgali altındaki topraklar iade edilmediği ve tazminat olarak bir kale verilmediği müddetçe barışın hiçbir şekilde söz konusu olmayacağı bildiriliyordu⁶⁸.

Yürüyüş esnasında Cors'ta rahatsızlanan IV. Murad ata binemeyecek bir duruma gelince yolun geri kalanını Hoy'a kadar tahtrevanla gitti (18 Rebiyülevvel 1045 / 1 Eylül 1635). Buraya ulaşılmca hemen etraftaki kale ve yerleşimlerin tahribine girişildi. Bu sırada Musul muhafazasındaki Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa'dan gelen mektupta fırsattan istifade Kerkük Kalesi'nin kuşatıldığı ve içindeki Kızılbaşların kaleyi teslim ettikleri haber veriliyordu⁶⁹.

Osmanlı ordusu Tebriz'e doğru tekrar hareket edip, Merend ve Sûfiyan yoluyla Hacı Harami'ye vardığında Rüstem Han'ın Süleyman isimli bir adamı Erzurum Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa'ya yazılmış bir pusula getirdi (27 Rebiyülevvel 1045 / 10 Eylül 1635). Söz konusu pusulada Rüstem Han en kısa sürede Birecik Voyvodası Osman Ağa'nın barış şartlarını içeren bir nameyle birlikte gönderileceğini bildirmekteydi⁷⁰. Buna rağmen ilerlemeye devam edilerek ertesi gün Safevilerin tamamıyla boşalttığı Tebriz'e ulaşıldı ve Ayn-ı Ali Dağları eteklerinde ordugâh kuruldu

ve Osmanlılarca yıkılmış Şîî camilerinin kalıntılarının hâlihazırda görülebildiğini yazmıştır, bkz. *The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier*, s. 16. Ayrıca bkz. Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (edt. Stefanos Yerasimos; çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 79.

⁶⁷ Yans, *a.g.t.*, s. 144.

⁶⁸ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 155b-156a; *Fezleke*, II, s. 175; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 820-821.

⁶⁹ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 156a-156b. Mülhimî, Tayyar Mehmed Paşa'nın Padişahın emriyle Kerkük'ü fethettiğini yazmaktadır, bkz. *Şehinşahnâme*, 82b-83a.

⁷⁰ *Fezleke*, II, s. 175; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 821.

(28 Rebiyülevvel 1045 / 11 Eylül 1635). Bölgeyi Safeviler için yaşanmaz kılmak için çevreyi tahrip etme siyaseti Tebriz ve etrafında da bütün şiddetiyle uygulanarak adeta taş taş üstünde bırakılmadı⁷¹. Üçüncü gün Safevilere elçi olarak gönderilen Osman Ağa, Rüstem Han'ın Kamuran adlı bir adamının refakatinde döndü. Lakin Rüstem Han'ın mektubu yuvarlak ifadelerle kaleme alınmıştı ve barışın teminine yönelik ciddi izahattan yoksun olduğu için dikkate alınmadı⁷².

IV. Murad, Tebriz'den sonra Erdebil ve Kazvin yoluyla Isfahan'a kadar giderek Safevilere öldürücü darbeyi vurmak niyetindeydi. Öncü birlikler birkaç kez Tebriz'den öteye akınlarda bulundularsa da pek bir şey elde edilemediği gibi bunların getirdiği bilgiler sayesinde yola devam etmenin riskli olacağı anlaşıldı. Zira yol üzerindeki bütün kasaba ve köyler boşaltılmış, çevredeki ekili arazilerle su kaynakları tahrip edilmişti. Ayrıca görünürde Safevi ordusundan da eser yoktu⁷³. Üstelik kış yaklaşıyordu ve ordunun ihtiyacı olan hayvanların teminindeki güçlüklerle iâşe konusundaki sıkıntılar had safhadaydı⁷⁴. İleri gitmenin doğuracağı sakıncalar açıkça görülünce Tebriz'den sonraki hedef olan Erdebil'e bile gitmeye gerek duyulmadan geri dönülmesine karar verildi. İsteddiğini elde edemeyen hırslı ve genç Padişah IV. Murad muzdarip olduğu nıkris hastalığının da etkisiyle gönülsüzce onayladığı bu kararın ardından kışı İstanbul'da geçirip gelecek yıl Bağdat üzerine yürümenin planlarını yapmaya başlamıştı⁷⁵. Tebriz'deki dört günlük ikametden sonra Osmanlı ordusu Van'a doğru hareket etti (2 Rebiyülahir 1045 / 15 Eylül 1635)⁷⁶.

⁷¹ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 157b-159a; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1076-1077; *Fezleke*, II, s. 175-176; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 821; *Zafernâme*, 53b.

⁷² *Revan Seferi Ruznâmesi*, 159a; *Fezleke*, II, s. 176; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 821.

⁷³ Tavernier, IV. Murad'ın Tebriz'den sonra İran'ın içlerine doğru ilerleyeceğini haber alan Şah Safi'nin etrafındakilere telaşlanmamalarını ve Osmanlıları nasıl durduracağını bildiğini söylediğini, nitekim Osmanlı ordusu harekete niyetlendiğinde su kaynaklarını kullanılmaz hale getirdiğini, böylece su sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunun çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır, *bkz. The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier*, s. 20; *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 89.

⁷⁴ Karaçelebizâde'ye göre bu gerekçeler seferden vazgeçilmesinde etkili olmuştur, *bkz. Zafernâme*, 54a.

⁷⁵ *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59a-59b.

⁷⁶ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 157b-159a; *Revan Seferi Menzîlnamesi*, 33b; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59b; *Fezleke*, II, s. 176; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 821. Hasanbeyzâde hareket günü için rûz-ı Kasıma ellibeş gün kala demektir, *bkz. Hasan Bey-zâde*, III, s. 1076-1077; Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 63a. Karaçelebizâde'ye göre bu tarih 3 Rebiyülevvel'dir, *bkz. Zafernâme*, 54b. Topçular Kâtibi'ne göre ise Rebiyülevvelin ahiridir, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1034.

4) IV. Murad'ın İstanbul'a Dönüşü

Tebriz ve çevresini tamamıyla harabeye çeviren Osmanlı ordusu Urmiye Gölü'nün kuzeyini takip ederek Selmas üzerinden on beş günlük meşakkatli bir yürüyüş sonucunda Van'a ulaştı (17 Rebiyülahir 1045 / 30 Eylül 1635). Yol üzerinde Safevilere ait Kotur Kalesi ve bazı ufak palangalara sarp yerlerde bulunmaları, kışın yaklaşması ve iâşe azlığı gibi nedenlerle hiçbir şekilde ilişilmedi⁷⁷. Van'a ulaşıldıktan bir süre sonra Gürcistan'ın fethine memur edilen Kenan Paşa'nın yirmi üç günlük bir kuşatma neticesinde Safevilerin elindeki Ahıska Kalesi'ni âmânla teslim aldığı haberi geldi⁷⁸.

Van'da dört gün ikamet eden IV. Murad şehrin muhafazasına yönelik bazı tedbirler alınmasını önerdikten sonra Diyarbakir'e doğru yola çıktı (21 Rebiyülahir 1045 / 4 Ekim 1635). Veziriazam Mehmed Paşa ise bir süre daha Van'da kalıp sınır muhafazasıyla ilgili tedbirlerin takibi ve tımarlı sipahilerin yoklamasıyla meşgul oldu. Bu arada Safevi elçisi Kamuran Bey'e dört bin kuruş harçlık verilerek veziriazamdan Şah'a hitaben yazılmış bir mektupla birlikte Dukakin alaybeyinin eşliğinde ülkesine dönmesine izin verildi⁷⁹. Mektubunda Mehmed Paşa, Şah Safi'ye otuz yıl evvel dedesi Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'ne ait bazı vilayetleri ele geçirmesiyle başlayan düşmanlığı sona erdirmek konusundaki çabalara rağmen Bağdat'ta olduğu gibi durumu fırsat bilip Van'a saldırmasının hoş olmadığını, bu teşebbüsün aradaki husumeti daha da arttırarak Revan seferine sebep olduğunu belirtiyordu. Mamafih kendisinin geçen yılı Halep'te Bağdat seferi hazırlıklarıyla geçirdiğini, Padişahın da şu anda Diyarbakir'de bulunduğunu ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra ilk fırsatta Bağdat üzerine gidileceğini ifade ediyordu. Ayrıca Şah Safi'den bazı tavizler vermesini istemekle barış için ileri sürülen şartların daha önce Rüstem Han'a bildirildiğini yazıyordu⁸⁰.

Kamuran Bey'i uğurlayan Mehmed Paşa ertesi gün Diyarbakir'e gitmek üzere Van'dan ayrıldı. Kasım ayı başında İstanbul'a doğru yola çıkan IV. Murad'a Malatya'yı

⁷⁷ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 159a-162a; *Revan Seferi Menzilnamesi*, 33b-34a; *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59b; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1078-1080; *Fezleke*, II, s. 176; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 821-822. Karaçelebizâde'ye göre ordu Van'a 18 Rebiyülevvelde varmıştır, bkz. *Zafernâme*, 54b.

⁷⁸ *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59b; *Fezleke*, II, s. 188. Topçular Kâtibi'ne göre kuşatma on gün sürmüştür, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1031.

⁷⁹ *Fezleke*, II, s. 176-177; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 822-823.

⁸⁰ Yans, *a.g.t.*, s. 147.

geçinceye kadar eşlik etti. Ardından sefer hazırlıklarıyla meşgul olmak ve sınır meseleleriyle ilgili bazı konuları çözmek için tekrar Diyarbekir'e döndü⁸¹. Padişah ise Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Bolu yolunu takiben Aralık ayı sonuna doğru İzmit'e vardı (12 Receb 1045 / 22 Aralık 1635)⁸². Burada Ahıska Kalesi fatihi Kenan Paşa'yı huzuruna kabul edip ödüllendirdi. Diğer taraftan kethüdası Murad'ı öldürdüğü için beylerbeyilikten azledilerek İstanbul'a götürülmesini istediği Emirgüneoğlu Yusuf Paşa'yı affedip ihsanlarda bulundu⁸³. Ardından İzmit'ten bir kadirgaya binip deniz yoluyla Üsküdar'a geçti ve ertesi gün büyük bir törenle İstanbul'a dâhil oldu (15 Receb 1045 / 25 Aralık 1635)⁸⁴.

D) Revan Kalesi'nin Safeviler Tarafından Geri Alınması

Osmanlı ordusu Revan'dan ayrılmadan evvel Murtaza Paşa beylerbeyiliğe tayin edilmişti. Ancak bazı devlet erkânı Murtaza Paşa'nın Kars veya Erzurum'da ikametini ve kethüdası Zülfikar Ağa'nın ise Revan'da durmasını önermişlerdi. Böylece Murtaza Paşa herhangi bir tehlike karşısında kısa sürede yardıma gelebileceği gibi, onun yakınlarda olması Safevileri muhtemel bir saldırıdan caydıracaktı. Lakin başarılı kariyerinden ötürü Murtaza Paşa'yı siyasî rakip olarak gören Veziriazam Mehmed Paşa'nın bu fikre muhalefet edip IV. Murad'ı etkisi altına alması yüzünden bu mümkün olmadı⁸⁵. Bu teklifi yapanların bir nebze de olsa haklı oldukları ilerleyen günlerde görülecekti.

Osmanlı ordusunun Safevi topraklarından ayrılmasından sonra 16 Kasım'da harap haldeki Tebriz'e giren Şah Safi, yakıp yıkılan Azerbaycan bölgesini yeniden

⁸¹ *Fezleke*, II, s. 177; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 822-823.

⁸² Takip edilen yol güzergâhı için bkz. *Revan Seferi Ruznâmesi*, 171a-182a; *Revan Seferi Menzilnamesi*, 34a-35a. Yalnız menzilnameye göre Padişah ayın on üçünde İzmit'e varmıştır.

⁸³ *Fezleke*, II, s. 177-178; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 824-826; *Zafernâme*, 55b. Emirgüneoğlu Yusuf Paşa İstanbul'da ikamete mecbur olduktan sonra Boğaz'da kendisine tahsis edilen bahçede İran tarzı bir saray yaptırdığı gibi Padişahın en yakın dostlarından birisi oldu. Hatta Fransız seyyah Tavernier'in ifadesiyle IV. Murad'ın içki âlemlerinde sofradan eksik olmayan birisiydi, bkz. *The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier*, s. 14.

⁸⁴ *Revan Seferi Ruznâmesi*, 183b-184a; *Zafername*, 55b. Yalnız kaynaklarda Padişahın İstanbul'a duhûl tarihinde farklılıklar vardır. Mesela *Revan Seferi Menzilnamesi*, 35a; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1085; *Defter-i Ahbâr*, 26b; *Târih-i Gilmânî*, s. 14'te bu tarih 16 Receptir. *Fezleke*, II, s. 177; *Târih-i Peçevî*, II, s. 441'de ise 9 Receb tarihi verilmektedir.

⁸⁵ *Fezleke*, II, s. 180; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 831.

Safevi hâkimiyetine almakta kararlıydı⁸⁶. Bunun için de öncelikle Revan Kalesi'nin geri alınması gerekiyordu. Zira Azerbaycan'ın kalbi sayılan Revan Kalesi, bu bölgenin kontrolü için merkezî bir konumda olduğu kadar Gürcistan'a düzenlenen seferlerde de üs vazifesi görüyordu⁸⁷. Bu sebeplerden ötürü Şah Safi mevsimin kış olmasına ve bölgedeki bütün ekili araziyle su kaynaklarının tahrip edilmiş olmasına aldırmadan bir an önce Revan üzerine yürümek için hazırlıklara başladı. Nazır-ı Büyûtat Hüseyin Bey'i Isfahan'daki birkaç topu, Lar hâkimi Kelb Ali Han ile Rüstem Han'ın kardeşi Sohbet Yasavulu Ali-kulu Bey'i de Hoy'daki büyük topu getirmeleri için görevlendirdi. Kendisi de 24 Kasım'da Tebriz'den ayrılarak Merend-Alemdar yoluyla Nahçıvan'a kadar ilerledi. Aras Nehri kenarına ulaştığında Hoy'dan getirilmesini istediği top orduya dâhil oldu. Sofracıbaşı Halef Bey'i bir miktar kuvvetle öncü olarak gönderip, ardından Şerur kasabasına kadar ilerledi ve buradan Murtaza Paşa'ya haber yollayarak kaleyi savaşmadan teslim ettiği takdirde hiç kimseye dokunulmayacağını bildirdi⁸⁸. Ancak teklifi Murtaza Paşa tarafından kabul edilmeyince yola devam ederek Revan önlerine geldi ve hemen kuşatma düzeni aldırıp askeri metrise sokarken ordunun beraberinde bulunan tek topla da kalenin dövülmesine başlandı (15 Receb 1045 / 25 Aralık 1635)⁸⁹. IV. Murad'ın törenle İstanbul'a girdiği gün Revan'ın Şah Safi tarafından kuşatılması ilginç bir tesadüf olsa da bütün bu gelişmeleri baştan beri endişeyle takip eden Murtaza Paşa ve yanındakiler yardıma gelecek Osmanlı kuvvetlerini henüz ufukta göremiyorlardı.

Van Beylerbeyi Dilaver Paşa, Şah Safi daha Tebriz'deyken olup biteni casuslar aracılığıyla haber almış ve Diyarbekir'deki Veziriazam Mehmed Paşa'ya gelişmeleri özetleyen bir mektup göndermişti (gurre-i Receb 1045 / 11 Aralık 1635). Bu mektupta Dilaver Paşa, Şah Safi'nin Tebriz'e döndükten sonra ordu toplamakta olduğunu, Isfahan'dan dört kıta top dahi getirtmekle en kısa sürede Revan'ı geri almak için harekete geçeceğini bildiriyordu. Durum Mehmed Paşa tarafından hemen IV. Murad'a arz edildi ve Civan kapıcıbaşı adıyla maruf Mehmed Paşa ile Canpoladzade Mustafa

⁸⁶ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 63b.

⁸⁷ *Hülâsatü's-siyer*, s. 199.

⁸⁸ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 174-175; *Hülâsatü's-siyer*, s. 210-211.

⁸⁹ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 63b. Müverrih Yusuf kalenin 11 Recebde kuşatıldığını yazarken (*Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 175), Kâtip Çelebi ve Naîmâ ise kuşatmanın 14 Recebde başladığını zikretmektedir (*Fezleke*, II, s. 179; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 829).

Paşa Anadolu'ya, Kenan Paşa ile Hüseyin Paşa ise Rumeli'ye acilen asker toplamaya gönderildi. Ayrıca Yeniçeri Ağası Şahin Ağa'ya Anadolu'daki cümle yeniçeri askerini toplayarak bir an önce Erzurum'a varması emredilirken, Anadolu'daki beylerbeyilere ve sancakbeylerine de en kısa sürede Revan'a gitmeleri buyuruldu⁹⁰.

Revan ile ilgili gelişmeleri günü gününe takip eden IV. Murad, Veziriazam Mehmed Paşa'ya sık sık Revan'ın kaybedilmesi halinde hesabını soracağını belirten tehditkâr fermanlar gönderiyordu. Zira ona göre iki vezirin Anadolu'ya asker toplamaya yollandığı, yeniçeri ağasının da yola çıkmak üzere olduğu bu ortamda toplanacak yaklaşık otuz bin askerin Revan'ı savunabileceğini düşünmekteydi. Bununla birlikte IV. Murad, Murtaza Paşa'nın yardım isteyen arzlarına binaen veziriazama yazdığı mektupta serdar olarak yanında on bin asker de olsa şimdiye dek Kars'a varıp en azından Safevi ordusuna ben buradayım mesajını vermesi gerektiğini ifade ediyordu. Ayrıca yeniçeri ağasının Şubat ayı ortalarında İstanbul'dan ayrıldığını ve en kısa sürede Erzurum'da olacağını, Anadolu'daki bütün beylerbeyilerin bu işle vazifelendirildiğini, Kırım Hanı'nın da sefere destek vereceğini, kendisinin sefere katılmak niyetinde olduğunu, kış şartlarını ve soğuğu kesinlikle bahane olarak kabul etmeyeceğini belirtmekteydi. Daha önceki gibi bu mektubunda da başarısızlığın sorumlusu olarak kendisini muhatap kabul edeceğini ısrarla vurguluyordu. Veziriazam Mehmed Paşa ise Uzun Derviş isimli bir adamıyla gönderdiği cevapta kalenin Mayıs ayı ortalarına kadar dayanabileceğini, dolayısıyla endişelenmenin yersiz olduğunu söylemekteydi. Bu cevaptan tatmin olmadığı anlaşılan IV. Murad, askerin durumu, kış şartları, zahire yetersizliği gibi bahaneler öne süren Mehmed Paşa'yı savaştan kaçınmakla suçluyor ve tehditler savurmayı sürdürüyordu⁹¹. Veziriazamı ve paşaları hırslandırmak gayesiyle sert bir üslupla gözdağı verdiği aşikâr olan IV. Murad'ın bütün çabalarına rağmen ordunun toparlanıp Revan yollarına düşmesi bir türlü mümkün olmadı.

31 Ocak'ta Diyarbekir'den ayrılan Veziriazam Mehmed Paşa, Harput, Pertek, Çemişkezek ve Kemah yoluyla 3 Mart'ta Erzurum'a vardığında toplayabildiği asker sayısı sadece yirmi beşti. Aynı günlerde buraya ulaşan Karaman ve Anadolu

⁹⁰ *Fezleke*, II, s. 179; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 829; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1042-1043; *Zafernâme*, 59b.

⁹¹ *Suver-i Hüüt-ı Hümayûn*, s. 140-142.

beylerbeyilerinin de getirebildikleri asker sayısı yaklaşık bu kadardı. İki aylık bir seferberlik sonunda Erzurum'da toplanabilen askerin sayısı yüz kişiyi bile bulmuyordu. Kardan kapanan yollar ve şiddetli soğuk ordunun toplanmasını engellemiş, askerin bir kısmı yollarda telef olmuştu. Yine de Veziriazam Mehmed Paşa elindeki kuvvetin azlığına bakmadan Erzurum'dan Hasan Kale'ye kadar gitti (12 Şevval 1045 / 20 Mart 1636). Burada Sivas ve Trabzon askeri dışında kimseyi bulamadı⁹². Geleceği söylenen yeniçeri ağası ve Kırım Hanı ortalıklarda yoktu. Gerçi yeniçeri ağasının yolda olduğu ve yakında Erzurum'da olacağı biliniyordu. Lakin İnalet Giray, IV. Murad'ın fermanına rağmen bir yıl içinde iki kez sefere çıkmanın makbul olmayacağını, yol harçlığı gönderilmediğini, üzengi bahasını alamayan askerin ayak dirediğini ileri sürerek Kırım'da eğlenmekteydi. Bu durum karşısında IV. Murad haraca kesileceği tehdidinde bulununca bu kez de halkın isyanını bahane ederek sefere katılmadı⁹³.

Kış şartlarında toplanamayan Osmanlı yardım kuvvetlerinin aksine Şah Safi yaklaşık on beş bin kişiyi seferber etmeyi başarmış ve Aralık sonunda Revan önlerine gelmişti. Safevi ordusu buraya ulaştıktan sonra Rüstem Han kumandayı üzerine almış, bir yandan askerleri metrise sokup lağım faaliyetlerini başlatırken, diğer yandan da kırk kısma ayırdığı surların her birini bir hanın veya beyin sorumluluğuna vermişti. Öte taraftan tek topun yetersizliği görülünce, Topçubaşı Murtaza-kulu Bey'den eski şehirde bir top dökmesi istendi. Bu arada Gürcistan tarafına memur olup Karabağ'da kışlamakta olan Kullarağası Siyavuş Bey de yanında bir top olduğu halde Azerbaycan askeriyle gelip orduya katıldı. Az sonra Büyütât Nazırı Hüseyin Bey ile Isfahan'a sipariş edilen üç topun da gelmesiyle artan top sayısı sayesinde kuşatmanın şiddeti daha da arttı ve kale dört bir yandan dövülmeye başlandı. Buna mukabil Murtaza Paşa komutasındaki müdafiler de boş durmuyor, zaman zaman düzenledikleri huruç harekâtıyla metrislerdeki Safevi ordusuna mühim zararlar veriyorlardı. Hatta bu saldırılardan birinde Kazak Han yaralandığı gibi, bir diğerinde kaleden açılan tüfek ateşiyle Şirvan Beylerbeyi Ferah Han dahi vurulup öldürülmüştü. Lakin gittikçe kuşatmanın şiddetini arttıran Safeviler Mart ayı başında hisarın Şîr Hacı denilen kısmında büyük bir lağım

⁹² *Fezleke*, II, s. 179-180; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 829-830.

⁹³ Yans, *a.g.t.*, s. 151. Abdülgaffar Kırımî de İnalet Giray'ın Revan yardımına çağrıldığında Osmanlıların gönderdikleri nameleri asla dikkate almadığını, hatta onlar aleyhine ağır sözler söylediğini yazmaktadır, *bkz. 'Umdetü't-tevârih*, s. 122-123.

patlatılıp yıkılan duvarları ateşe verdilerse de içeridekilerin sert mukavemetiyle karşılaştılar (25 Ramazan 1045 / 3 Mart 1636). Safevi ordusunun nihayet ay sonuna doğru tüm güçleriyle giriştiği umumi hücum Murtaza Paşa ve askerlerinin direncini kırdı. Şah Safi'nin de katıldığı, hatta surların dibine kadar gittiği bu taarruz müdafilerin iç kaleye çekilmesiyle sonuçlandı (17 Şevval 1045 / 25 Mart 1636)⁹⁴.

Aylardır içeride mahsur olan ve ufukta herhangi bir yardım kuvveti görünmemesine rağmen Osmanlı kuvvetleri Mart ayının sonuna kadar Safevi ordusuna başarıyla mukavemet etmişti. Her ne kadar son büyük hücum müdafilerin direncini kırmışsa da onların moralini bozan asıl gelişme Murtaza Paşa'nın kuşatmanın başından beri var olan rahatsızlığıydı⁹⁵. Üstelik muharebelerden birinde de ağır şekilde yaralanmıştı. Safevilerin tüm güçleriyle kaleye yüklendiği günlerde Murtaza Paşa vefat edince kalenin kumandası kethüdası Zülfikar Ağa'ya kaldı. Veziriazama bir mektup gönderen Zülfikar Ağa, Murtaza Paşa'nın vefatını haber verirken, şayet on güne kadar yardım gelmezse kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine bazı beylerbeyileri Safevilere gözdağı için en azından Kars'a kadar gidilmesini önerdiler. Bu teklif uygun görülünce Anadolu ve Karaman beylerbeyileri hemen Kars'a doğru yola çıktılar. Fakat kısa süre sonra yardımdan ümidi kesen Zülfikar Kethüda'nın kaleyi âmânla teslim ettiği duyuldu (24 Şevval 1045 / 1 Nisan 1636)⁹⁶. Aslında Mehmed Paşa büyük çabalar sonucunda Hasan Kale'de birkaç bin asker toplamayı başarmıştı. Lakin bu askerler şiddetli soğuk ve kapanan yollar nedeniyle Revan'a sevk edilemedi. Yine de Ardahan gibi çevre vilayetlerden üç bin kadar tüfekli piyade askeri bir şekilde sınırdaki Kars Kalesi'ne ulaşabildilerse de artık yapacak bir şey yoktu⁹⁷.

Şah Safi Revan'ın zaptından sonra teslim olan Osmanlı askerlerine kendi askerlerinden gelebilecek tehlike ve saldırılara karşı, onların muhafaza ve güvenliklerini sağlamak için Sipehsalar Rüstem Han'ın kardeşi ve naibi Ali-kulu Bey'i görevlendirdi.

⁹⁴ Kuşatmanın ayrıntıları için bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 176-181; *Hülâsatü's-siyer*, 214-223.

⁹⁵ İbrahim Mülhimî, kış şartlarına rağmen Şah Safi'yi Revan'ın istirdadına teşvik eden etkenin Murtaza Paşa'nın hastalığı olduğunu zikretmektedir, bkz. *Şehinşahname*, 87b.

⁹⁶ *Fezleke*, II, s. 180; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 830; *Kronoloji*, III, s. 368. Kemal b. Celal Müneccim kalenin düşüşünü 24 Şevval / 1 Nisan olarak vermektedir, bkz. *Târihçe*, 63b. Müverrih Yusuf'a göre ise bu tarih 22 Şevval / 30 Marttır, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 181.

⁹⁷ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1044-1045.

Üç gün sonra da bütün Osmanlı paşalarını ve ağalarını huzuruna çağırıp başta Kethüda Zülfikar Ağa olmak üzere Şeyhî Can, İbrahim, Sevindik, Mümin, Mehmed ve Ali paşalarla bazı üst rütbeli subayları Şah Nazar Bey'in idaresinde Astarabad'a sürdü⁹⁸. Geri kalanları ise ülkelerine dönmeleri konusunda serbest bıraktı ve Yüzbaşı Voktan Bey refakatinde sınıra gönderdi. Kalenin kumandanlığını kuşatma sırasındaki üstün hizmetlerinden ötürü Lar hâkimi Kelb Ali Han'a veren Şah Safi, ilk iş olarak surların ve hasar görmüş binaların tamirini emretti. Ayrıca kalenin ihtiyacı olan iâşe ve mühimmatın nakline yönelik tedbirler aldı. Ardından IV. Murad'a nispet yaparcasına büyük bir merasimle kaleye girdi, adına okunan hutbeyi dinleyip Cuma namazını kıldı ve bazı din adamlarını huzuruna kabul etti (27 Şevval 1045 / 4 Nisan Cuma 1636)⁹⁹. Şah Safi, Revan'da işleri düzene koyup gerekli tedbirleri aldıktan ve tophanenin de Bağdat'a sevkini buyurduktan sonra 8 Nisan'da buradan ayrıldı¹⁰⁰.

Revan'ın düştüğü haberini Hasan Kale'de iken alan Veziriazam Mehmed Paşa kurmaylarıyla bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Diyarbekir ve Van beylerbeyleriyle Bitlis hâkimi Abdal Han'ı, Safevilerin Van'a da saldırabilecekleri ihtimaline binaen sınırın muhafazasına tayin etti. Bu esnada yağın kar yolları tekrar kapadığı halde 12 Nisan'da yeniçeri ağası, 19 Nisan'da da Revan'da serbest bırakılan bazı ağalar yanlarında Murtaza Paşa'nın na'şısı olduğu halde Hasan Kale'ye ulaştılar. Revan'dan kurtulan dört yüz elli kadar yeniçeri Kars, Hasan Kale ve civardaki sınır kalelerine gönderildi¹⁰¹. Öte yandan Revan'ın Safeviler tarafından ele geçirildiği veziriazam tarafından kendisine arz edilince IV. Murad cevaben gönderdiği bir hatt-ı hümayunda onu suçu olmadığına dair teselli etti. Ayrıca Rumeli askeriyle sefer hazırlığı içerisinde olduğunu, Anadolu'ya da asker toplanması için üç kapıcıbaşı yolladığını da bildirirken, Safevilerin Kars tarafına saldırabileceklerini vurgulayarak veziriazamdan

⁹⁸ Yalnız Kâtip Çelebi ve Na'imâ Astarabad'a gönderilen paşa ve ağaların daha sonra serbest bırakıldıklarını belirtmektedirler, bkz. *Fezleke*, II, s. 181; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 831.

⁹⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 181-183; *Hülâsatü's-siyer*, 228-229. Kâtip Çelebi ve Na'imâ, Şah Safi'nin Revan Kalesi için 4.000 serahur ve 10.000 tuman akçe verdiğini, kaleyi tamir ettirip etrafına yeniden su verdikten sonra idaresini Kelb Ali Han'a bırakıp ayrıldığını, Rüstem Han'ı ise 20.000 kadar askerle Kerkük ve Şehrizor tarafına gönderdiğini yazmaktadırlar, bkz. *Fezleke*, II, s. 184; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 834-835.

¹⁰⁰ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 63b. Müverrih Yusuf Şah'ın ayrıldığı tarihi 3 Zilhicce (9 Mayıs) olarak vermektedir, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 186. Muhammed Masum'a göre ise bu tarih 3 Zilkadedir, bkz. *Hülâsatü's-siyer*, s. 233.

¹⁰¹ *Fezleke*, II, s. 180-181; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 830-831.

sınırın muhafazasına yönelik tedbirler almasını istedi. Bunun üzerine Revan'a bir sefer düzenleneceğini düşünen Veziriazam Mehmed Paşa hazırlıklara başladığı gibi, on tane top dahi hazırlattı. Ancak daha sonra işin güçlüğü anlaşılınca orduyu sonu belirsiz bir maceraya sürüklememek adına bu niyetten vazgeçip Kars, Ahıska ve özellikle de Van kalelerinin muhafazasına yönelik bir takım önlemler almayı daha uygun gördü¹⁰².

Altı ay evvel fethedilen Revan'ın Safeviler tarafından geri alınması Osmanlı merkezî idaresinin beklemediği bir gelişmeydi. Zira Tebriz'e kadar bütün bölgenin tahrip edilmesiyle Safevilere önemli bir darbe vurulduğu düşünülüyor, Şah'ın kısa vadede karşılık verebileceği umulmuyordu. Lakin Şah Safi'nin mevsimin kış olmasına bakmadan giriştiği harekât Revan'ın elden çıkmasıyla sonuçlanırken, aynı zamanda Osmanlı yöneticilerine kış mevsiminde sınır güvenliğinin nasıl bir zafiyet içerisinde olduğunu da gösterdi. Her ne kadar Osmanlı kaynakları Revan'ın düşüşünü oldukça ağır seyreden kış şartlarının Osmanlı ordusuna hareket imkânı vermemesine bağlamakta mütteliklerse de sınıra yakın bir bölgede kışlayan veziriazamın birkaç bin kişiyi bile toplamakta aciz kalması dikkat çekicidir. Bu durumun bir neticesi olsa gerek Osmanlı hükümeti, sonraki süreçte sınır kalelerini tahkim etmeye ve herhangi bir Safevi saldırısına karşı korunaklı hale getirmeye özel önem vermişti¹⁰³.

E) Erdelan Hâkimi Han Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne İlticası, Küçük Ahmed Paşa'nın Hezimet ve Sonrasındaki Osmanlı-Safevi Diplomatik Temasları

Safevilerin Revan'ı zaptı Osmanlı yöneticilerinin dikkatini Azerbaycan sınırına yöneltmiş ve buradaki kalelerin tahkimatı öncelikli mesele haline gelmişti. Bu esnada Erdelan'da yaşanan bazı gelişmeler dikkatlerin güneye yani Irak-ı Arap sınırına çevrilmesine yol açtı. Erdelan bölgesinin hâkimi Eyyûbî sülalesinden gelen Han

¹⁰² *Suver-i Hütût-ı Hümayûn*, s. 142-143.

¹⁰³ 1636 yılının yaz aylarından itibaren Osmanlıların Van, Ahıska, Kars gibi sınırdaki kalelere yönelik bir dizi tedbir aldığı görülmektedir. Bunların bir kısmı kalelerin çevresindeki hendeklerin genişletilmesiyle alakalıdır. Mesela Van Kalesi surlarının tamir ve termimiyle çevresindeki hendeğin genişletilip göl suyu ile doldurulmasına dair hükümler için *bkz.* BOA, MD 86, nr. 3, 4, 8, 9, 10. Yine Ahıska ve Kars kalerinin tamir ve termimiyle Ahıska çevresindeki hendeğin genişletilmesine dair *bkz.* BOA, MD 86, nr. 12, 13, 14, 20, 21, 22, 26, 27, 30. Bunun dışında bazı kalelerde de sınır muhafızlarının sayısının artırılmasına çalışılıyordu. Nitekim Van Beylerbeyi Dilaver Paşa'ya kalenin ihtiyacı olan 2.000'i atlı, 1.000'i pidaye olmak üzere 3.000 kulu bir an önce temin etmesi, fakat seçileceklerin asla Kürt olmaması buyurulmaktaydı, *bkz.* BOA, MD 86, nr. 3.

Ahmed, Sünnî olmasına rağmen Osmanlı merkezî otoritesinin denetiminden çok uzak olan bu bölgede Şah Abbas'ın siyasi ve askerî baskısına daha fazla maruz kaldığından Şîi Safevi Devleti'ne tabi olmuş, ayrıca Şah'ın kızı ile evlenerek devlet içinde itibarlı bir konuma yükselmişti. Yalnız bu konumu Şah Safi'nin tahta çıkışıyla sarsılmaya başladı.

Yeni Şah'ın iktidarını sağlamlaştırmak adına Şah Abbas döneminin güçlü ümerasını türlü bahanelerle birer birer ortadan kaldırması Han Ahmed'i endişelendirmiş ve istikbali için Musul muhafızı Küçük Ahmed Paşa ile irtibata geçmişti¹⁰⁴. Nitekim Şah Safi Revan'dan Erdebil'e geçtiğinde kendisini çağırmasına rağmen Şah Safi'den çekindiğinden bu davete icabet etmedi¹⁰⁵. Bu sırada Han Ahmed'in Osmanlılarla irtibata geçip Küçük Ahmed Paşa ile haberleştiğini öğrenen Şah Safi, Erdelan hâkimliğine aynı sülaleden Süleyman Han'ı atadığı gibi Mirahorbaşı Ali Bâlî Bey'i de üç yüz tüfekçi ile birlikte ona destek olması için Şehrizar tarafına gönderdi¹⁰⁶. Bu durumu öğrenen Küçük Ahmed Paşa ise adamlarından Deli Dünya ve Şarhoş Hasan'ı bir miktar asker ile Han Ahmed'in yardımına yolladı. İki taraf arasında vuku bulan çarpışmada Osmanlı kuvvetleri üstün geldiler ve Safevi kumandanı Ali Bâlî Bey'in bindiği fil dahi ganimet alınarak İstanbul'a sevk edildi¹⁰⁷.

Osmanlıların verdiği askerî destekle de olsa Han Ahmed'in, gönderdiği birliği hezimetli uğratması Şah Safi'yi oldukça kızdırdı ve bu nedenle Kullarağası Siyavuş Bey, Luristan Valisi Şahverdi Han ile Han Ahmed'in eski yardımcılarında Zalim Ali Bey'in idaresinde daha büyük –Osmanlı kaynaklarına göre otuz-kırk bin kişilik- bir kuvveti Erdelan'a yolladı¹⁰⁸. Bunu öğrenen Han Ahmed, Küçük Ahmed Paşa'yı mektupla durumdan haberdar edip hazırlıklı olmasını isterken, Küçük Ahmed Paşa da İstanbul'a Han Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne iltica ettiğini ve buna kızan Şah'ın büyük bir kuvveti Şehrizar'a sevk ettiğini yazıyordu¹⁰⁹. Han Ahmed'in ilticası payitahtta memnuniyetle karşılanırken Küçük Ahmed Paşa'ya Veziriazam Mehmed Paşa'nın meselenin çözümü

¹⁰⁴ *Fezleke*, II, s. 185; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 837.

¹⁰⁵ Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 64a.

¹⁰⁶ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 189-190; *Hülâsatü's-siyer*, s. 235.

¹⁰⁷ *Fezleke*, II, s. 185; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 837; *Zafernâme*, 62a. Yalnız Osmanlı kaynakları Safevi serdarının Şah'ın küçük mirahoru Zeynel Han olduğunda müttefiklerdir.

¹⁰⁸ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 190; Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 64a; *Hülâsatü's-siyer*, s. 236-237; *Fezleke*, II, s. 185; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 837; *Zafernâme*, 62b. Osmanlı kaynaklarında Safevi serdarının Rüstem Han olduğunu kayıtlıdır.

¹⁰⁹ *Fezleke*, II, s. 185; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 837.

için serdar tayin edildiği, o gelinceye kadar Şam, Kastamonu ve Karahisar-ı Şarkî vilayetlerinin askeri ve civardaki Kürt aşiretlerinden mürekkep bir orduyla sınırın muhafazasına ihtimam göstermesi, Han Ahmed'i de ailesi ve aşiretiyle birlikte Musul'a nakletmesi buyuruldu¹¹⁰. Durum ayrıca bir nameyle Han Ahmed'e de bildirilirken memnuniyet göstergesi olarak kendisine hilat ve murassa kılıç gönderildi (18 Rebiyülahir 1046 / 19 Eylül 1636)¹¹¹. Diğer taraftan Erdelan'a gönderilen Safevi ordusunun Osmanlı topraklarına tecavüzü ihtimaline karşılık Halep'ten Van'a kadar olan bölgedeki sancakbeyleri ile yerel hâkimlere Erzurum'daki veziriazamı temsilen Diyarbakir'den dört bin askerle ayrılmak üzere olan Kethüda Derviş Mehmed Ağa'ya katılmaları ve bir an önce Küçük Ahmed Paşa'ya yardıma gitmeleri emredildi¹¹². Lakin bu gelişmeden haberi olmayan Küçük Ahmed Paşa kendi eyaleti Şam ve Musul askeriyle civardaki aşiret güçlerinden oluşan üç-dört bin kişilik bir kuvvetle çoktan Erdelan'a doğru hareket etmiş ve Serçınar adlı mevkiye Han Ahmed ile buluşmuştu. Bu arada esir alınan bir Kızılbaş askerinin Şehrizor'a gelen Safevi kuvvetinin azlığından bahsetmesi üzerine ani bir baskınla galip gelinebileceği zannıyla süratle Şehrizor'a gitti. Buraya vardığında esirin verdiği bilginin yanlışlığı anlaşılmış, Safevi kuvvetlerinin kendilerinden sayıca daha üstün oldukları görülmüştü. Buna rağmen savaş kararından vazgeçmeyen Küçük Ahmed Paşa ertesi gün Safevi kuvvetlerine saldırdı. Taraflar arasında sabah başlayan savaş birkaç saat sonra ağırlıklarını geriye gönderen Şam askerinin firar etmesi nedeniyle Osmanlı aleyhine döndü. Yine de mücadeleden vazgeçmeyen Ahmed Paşa dayanabildiği kadar savaştı. Fakat rahatsızlığı nedeniyle zorlukla durduğu atı üzerinden bir mızrak darbesiyle düşünce esir oldu. Kendisinin Osmanlı serdarı olduğundan habersiz ellerini bağlamaya çalışanlara direnmeye kalkışınca sabrı taşan bir Kızılbaş askeri tarafından öldürüldü. Hazinedarının ikrarıyla öldürülenin Ahmed Paşa olduğu öğrenilince kesilen başı önce Kullarağası Siyavuş Bey'e, ardından da Şah Safi'ye gönderildi. Küçük Ahmed Paşa'nın ölümüyle başsız

¹¹⁰ BOA, MD 86, nr. 83.

¹¹¹ BOA, MD 86, nr. 84; Bu name-i hümayunun bir sureti için bkz. TSMA, E. 6952.

¹¹² İlgili hükümler için bkz. BOA, MD 86, nr. 85-107.

kalan Osmanlı kuvvetleri büsbütün dağıldı ve arta kalanlar yanlarında Han Ahmed olduğu halde Musul'a doğru çekildiler (17 Rebiyülahir 1046 / 18 Eylül 1636)¹¹³.

Küçük Ahmed Paşa'nın şahadeti ve Osmanlı kuvvetlerinin hezimetini üzerine Şam Vilayeti ile Musul muhafazası Veziriazam Mehmed Paşa'nın kethüdası Derviş Mehmed'e verildi. Bölgedeki sancakbeyleri ile yerel hâkimlere sınırın korunması işinde ziyade ihtimam gösterip yeni valiye koşulsuz itaatleri buyuruldu¹¹⁴. Gelişmeleri Erzurum'dan takip eden Veziriazam Mehmed Paşa ise 6 Ekim'de buradan ayrılıp kışlamak üzere Diyarbakir'e geçti ve hemen askerleri kışlaklara dağıttı (18 Cemaziyevvel 1046 / 18 Ekim 1636)¹¹⁵.

Diyarbakir'e geçtikten sonra Bağdat'a düzenlenmesi muhtemel seferle ilgili hazırlıklara tekrar başlayan Mehmed Paşa, Revan'ın fethinden sonra Safevilerle elçi teatisine rağmen bir neticeye ulaşmayan barış görüşmelerini yeniden başlattı. Bu bağlamda Ergani Beyi Sarıca İbrahim Ağa'yı elçilik vazifesiyle henüz Erdebil'den ayrılmamış olan Şah Safi'ye gönderdi. Bu iyi niyetli girişim karşısında Şah da Küçük Ahmed Paşa'nın kesik başını Sarıca İbrahim Ağa ile iade etti¹¹⁶. Kısa süre sonra da Halifetü'l-hulefâ makamında bulunan Maksud Sultan'ı Safevi elçisi olarak Osmanlı ülkesine yolladı¹¹⁷. Kazvin'den yola çıkan Maksud Sultan Tebriz'e ulaştığında bir süre burada oyalanmak zorunda kaldı (25 Ramazan 1046 / 20 Şubat 1637). Zira Veziriazam Mehmed Paşa azledilmişti ve Safevi elçisi belirsizlik ortadan kalkıncaya kadar kendi ülkesinde beklemeyi uygun görmüştü. Nitekim yeni Veziriazam Bayram Paşa vazifeye başlar başlamaz tekrar yola koyularak Mart ayı sonuna doğru Van'a ulaştı¹¹⁸. Elçinin sınırdan geçişiyle birlikte Osmanlı makamları İstanbul'a kadar yol boyunca zahmet çekmemesi için her türlü tedbiri almışlardı. Diyarbakir Beylerbeyi Mehmed Paşa, Maksud Sultan'ın güvenliğinden bizzat sorumluydu ve kendisine kâfi sayıda yeniçeri ile

¹¹³ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 64a; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 190-191; *Hülâsatü's-siyer*, s. 239-241; *Fezleke*, II, s. 185-186; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 837-838; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1046-1047.

¹¹⁴ BOA, MD 86, nr. 101, 104, 105, 107. Ayrıca bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1048-1049.

¹¹⁵ BOA, MD 86, nr. 121, 123.

¹¹⁶ Paşanın kesik başı Şam'daki türbesine gömülmüştür, bkz. *Fezleke*, II, s. 186; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 839.

¹¹⁷ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 193; *Hülâsatü's-siyer*, s. 242.

¹¹⁸ TSMA, E. 3640.

birer çorbacı ve kapıcıbaşı muhafız olarak tayin edilen elçi İstanbul'a sevk edilmişti¹¹⁹. Osmanlı görevlilerinin refakatinde yolculuk eden Maksud Sultan Ağustos ayında İstanbul'a ulaştı ve yanında getirdiği nameleri hediyeleriyle birlikte takdim etti (17 Rebiyülevvel 1047 / 9 Ağustos 1637)¹²⁰.

Veziriazama yazdığı namede Şah Safi, gönlünden geçenin iki ülkenin barışı olduğunu, lakin IV. Murad'ın dedesinin ölümü ve kendi cülusu dolayısıyla taziye ve tebrikte bulunmamakla diplomatik teamüllere uygun davranmadığını belirtiyordu. Aksine Bağdat üzerine ordu sevk ederek düşmanlık tohumları ektiğini, bu durumda topraklarını savunduğunu, yine de barışı arzuladığından Maksud Sultan'ı gönderdiğini ve barışa aracı olmasını istiyordu. Padişaha yazdığı mektupta ise taziye ve tebrik için elçi gönderilmemesi dolayısıyla sitemde bulunan Şah Safi, aradaki düşmanlığın ve savaşların en çok iki ülke halkını etkilediğini ifadeyle barışa rıza göstermesini arzu ettiğini yazmıştı. Öte yandan Safevi Sipehsaları Rüstem Han da söz konusu elçi vasıtasıyla veziriazama gönderdiği mektupta daha önce olduğu gibi bu kez de barış için aracılık yapmasını ve çabalamasını talep ediyordu¹²¹. Lakin bu namelerden veziriazama yazılan adresine ulaşmadı. Mektubun muhatabı Mehmed Paşa, IV. Murad'ın güvendiği bir isim olmakla birlikte Safevilerin Revan'ı zaptına engel olamayınca gözden düşmüştü. Aynı zamanda ordu için sürsat teminiyle Anadolu'da giriştiği bazı imar faaliyetlerinin halka fazladan vergi ve angaryalar yüklemesi şikâyetlere sebep olunca azlolunarak yerine Bayram Paşa tayin edilmişti (7 Ramazan 1046 / 2 Şubat 1637)¹²². Maksud Sultan İstanbul'a ulaştığında ise yeni Veziriazam Bayram Paşa Bağdat seferi hazırlıkları için çoktan Halep'e doğru yola çıkmıştı. Bu yüzden gelen mektuplar dikkate alınmazken, IV. Murad da elçiye pek sıcak davranmadı ve temenniden ibaret bu barış teklifini görmezlikten geldi. Hatta cevabın Bağdat'ta verileceğini söyleyerek Maksud Sultan'ı Davud Paşa Sarayı'nda sıkı bir tecride aldırıldı. Buna rağmen elçinin iki adamını

¹¹⁹ BOA, MD 87, nr. 248.

¹²⁰ *Fezleke*, II, s. 190; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 857. Safevi elçisi Maksud Sultan yanında Padişaha takdim edilmek üzere gayet ağır kıymetli sekiz Hind atı, kırk Haçin devesi, en halis nevinden yüz elli miskal misk ve o miktar halis anber, otuz yük ala kürk, altın ve gümüş işlenmiş sekiz kaliçe, birçok ipek kaliçeler, dülbentler, muslinler, Keşmir şalları, diğer kıymetli kumaşlar, gayet musanna' işlenmiş sekiz ok getirmişti, bkz. *Hammer Tarihi*, IX, s. 234.

¹²¹ Yans, *a.g.t.*, s. 160-161.

¹²² BOA, MD 87, s. 57, Defterde tayin bilgisi 6 Ramazan günü hadiseleri arasında kayıtlıdır. Ayrıca bkz. *Fezleke*, II, s. 186; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 842-843; *Zafernâme*, 63a.

levent kılığına sokup Padişahın savaş kararından haberdar etmek için İran'a göndermeye kalkışmasına kızan IV. Murad, Maksud Sultan'ı idama niyetlendiyse de daha sonra vazgeçip elçinin etrafındaki koruma çemberini daha da arttırdı¹²³. Padişahın yıllardır arzuladığı Bağdat seferi artık kaçınılmaz olmuştu.

F) IV. Murad'ın Bağdat Seferi

Revan'ı geri alan ve Erdelan'da Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratan Safevilerin barış talepleri IV. Murad'ı bir şark seferi daha düzenleme fikrinden vazgeçirmeyip aksine daha da hırslandırmıştı. Aslında IV. Murad, baştan beri Bağdat üzerine gitmek niyetindeydi, fakat ilkinde sefer bazı sebeplerle Revan'a düzenlenmişti. Buranın fethinden sonra İran içlerine ilerleyip, ardından Bağdat'a yürümeyi planladıysa da kışın yaklaşması, ordudaki mühimmat ve zahirenin azalması, üstüne bir de rahatsızlanması buna müsaade etmemişti. Yalnız Veziriazam Mehmed Paşa'yı gelecek yıl tekrarlanacak sefer için gerekli tedariki görmek üzere Diyarbekir'de bırakmış ve İstanbul'a dönmüştü. Ancak Tabaniyassı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir'de sefer hazırlıklarıyla uğraştığı sırada Revan'ın tekrar Safeviler eline geçmesi sınırın muhafazası konusunda endişelere sebep olurken, yardıma gidemediği için kalenin düşmesinin en önemli sorumlusu görülen Mehmed Paşa azledildirken, yerine Bayram Paşa atanmıştı. Bu sırada Safeviler de barış talebiyle elçi göndermişlerdi. Bu elçinin Osmanlı topraklarına dâhil olmasından sonra İstanbul'a varışı ve müzakerelerin sonucu öncelikli konu haline gelirken, seferle ilgili hazırlıklar geri plana atıldı. Yine de sınırın muhafazasına özel önem veriliyordu ve olası olumsuz gelişmelere karşı ihtiyatlı davranılmaktaydı¹²⁴. Fakat Safevi elçisi Maksud Sultan İstanbul'a vardığında getirdiği

¹²³ *Fezleke*, II, s. 190; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 857; *Zafernâme*, 65a-65b.

¹²⁴ Revan meselesinden sonra Osmanlıların sınır muhafazasına ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Mesela bu konuda Van Beylerbeyi ile Şam Beylerbeyi olup Musul muhafazasındaki Mehmed Paşa'ya yazılan hükümde daima hazırlıklı olmaları isteniyordu, *bkz.* BOA, MD 87, nr. 188-189. Aynı mealde sınırdaki beylerbeyi ve sancakbeylerine yazılmış hükümler için *bkz.* nr. 231-236; 282-283. Bununla birlikte zaman zaman teyakkuz haline geçildiği de görülmektedir. Nitekim 10 Nisan 1636'da Musul muhafazasındaki Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde Kerkük yakınlarındaki Karacadağ'da bir miktar Kızılbaş askerinin toplandığı haber alındığından dikkatli olması, askerini herhangi bir saldırı için hazırlaması ve Kerkük Kalesi'ne gerekli zahireyi temin etmesi isteniyordu, *bkz.* nr. 240. Yine bu konuda Şam Mutesellimi ve yeniçeri ağası ile Rakka ve Trablusşam beylerbeyilerine gönderilen hükümler için *bkz.* nr. 242-243, 245-247. Benzer bir durum Kafkasya sınırı için de geçerliydi. Trabzon, Kastamonu, Bolu ve Karahisar beylerbeyilerine yazılan bir hükümde Kars ve Ahıska kalelerinin muhafazası için cümle askerlerini toplayıp Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya mülaki olmaları buyuruluyordu, *bkz.*

mektupların mündericatından Şah Safi'nin barış teklifinde pek de ciddi olmadığı anlaşılınca sefer hazırlıkları tekrar hızlandırıldı.

1) Veziriazam Bayram Paşa'nın Serdar Tayini ve Bağdat Seferi Hazırlıkları

Mehmed Paşa'nın yerine atanan Bayram Paşa şark seferine serdar tayin edildi (7 Şevval 1046 / 4 Mart 1637). Kendisi 6 Mart'ta büyük bir alayla Üsküdar'a geçti ve on beş gün kadar burada konakladıktan sonra Anadolu canibine hareket etti (23 Şevval 1046 / 20 Mart 1637)¹²⁵. Aynı sıralarda Anadolu'daki beylerbeyi ve sancakbeylerine gönderilen emirlerde bir an önce kışlaktaki askerleri toplamaları ve Diyarbakir Beylerbeyi Mehmed Paşa seraskerliğinde hazır olmaları isteniyordu¹²⁶. İstanbul'dan ayrılıp Bolu üzerinden Amasya'ya geçen Bayram Paşa burayı kendine üs yaptı. Ardından Tokat, Niğde, Ereğli ve Konya taraflarını dolaşıp Sivas'ta Diyarbakir askeriyle buluştu. Haziran ayının sonuna doğru Antep'e, oradan da Birecik'e gidip tophanede dökülen topları teftiş etti ve bunların bir kısmının cephaneye birlikte Musul'a naklini buyurdu. Ayrıca Erzurum ve Kars sınırlarıyla ilgili tedbirleri gözden geçirdi. Sonbaharın gelişiyle birlikte askere izin verip kendisi de kışı geçirmek üzere Amasya'ya döndü¹²⁷.

Osmanlı ordusunun hazırlıkları kış mevsiminde de sürdü. İşi şansa bırakmak istemeyen ve her şartta Bağdat'ı almaya kararlı olan IV. Murad, Anadolu ve Rumeli'den

nr. 249-250, 259, 289-295. Bununla birlikte Maksud Sultan'ın elçilikle gelişi üzerine tedbirlerin yerini ihtiyatlı bir güvenlik siyasetine bıraktığı görülmektedir. 15 Mayıs 1637'de başta Erzurum beylerbeyi olmak üzere bölgedeki diğer beylerbeylerine gönderilen bir dizi hükümde Safevi canibine casuslar gönderilerek Kızılbaş hareketlerinin takip edilmesi, Şah'ın elçisi geldiğinden mümkün mertebe Safevi sınırına yönelik tecavüzlerden kaçınılması, bununla birlikte sınır güvenliğinin de göz ardı edilmemesi emrediliyordu, *bkz.* BOA, MD 87, nr. 274-280, 282, 287. Aynı şekilde 18 Nisan tarihli Van beylerbeyine gönderilen hükümde Şah'ın elçisi geldi diye gaflet içerisinde bulunmaması uyarısında bulunuluyordu, nr. 286. Benzer uyarılar bölgedeki Ekrad beylerine de yapılmıştı, *bkz.* nr. 341-355. Bu uyarıların Safevilerle barış teşebbüsünün neticesiz kalmasından sonra bir saldırı ihtimaline karşılık daha sık tekrarlandığı dikkati çekmektedir, *bkz.* nr. 356-362, 365-366, 368, 371, 374, 376, 378-389, 397-424, 428-432.

¹²⁵ BOA, MAD 1332, s. 4, 8. Osmanlı kaynakları Veziriazamın Üsküdar'a geçişini 7 Mart / 10 Şevval olarak vermektedir. Mesela *bkz.* Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi, II, s. 1055.

¹²⁶ BOA, MD 87, nr. 191-213, 217-226, 274-280.

¹²⁷ Bu konuda Amasya Kadısı'na yazılan bir hükümde Veziriazam Bayram Paşa'ya Amasya'da kışlamasının emrolunduğu, kendisinin ve yanındakilerin rahatı için ne gerekiyorsa yapılması buyuruluyordu, *bkz.* BOA, MD 87, nr. 435; *Fezleke*, II, s. 191; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 858-859; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1058-1061.

birçok askeri Bayram Paşa serdarlığındaki orduya katılmaları için çağırılmıştı¹²⁸. Öyle ki, Revan'ın düşmesinden sonra Safevi saldırısına karşı çok dikkatli davranmaları ve tetikte olmaları konusunda sürekli uyarılan Erzurum, Ahıska, Kars, Trabzon ve civar kalelerdeki muhafızlar bile davet almışlardı¹²⁹. Geride kolluk kuvvetinden gayri asker bırakılmaması, eli silah tutan herkesin sefere katılması isteniyordu¹³⁰. Topçu birliklerinin de hazırlanıp sevki buyrulmuştu¹³¹. Revan seferine katılmaktan imtina eden selefi İnyet Giray'ın aksine Kırım Hanı Bahadır Giray yapılan davete icabet etmiş ve Kırım kuvvetleri Kefe'den Sinop'a deniz yoluyla geçerek gelip sefere katılmıştı¹³².

Ordunun hazırlıkları sadece askeri birliklerin seferber edilmesiyle sınırlı değildi. Ordunun geçeceği yolların tamiri, köprüler kurulması, mühimmat ve zahire nakliyle kuşatma sırasında metris ve lağım kazılması gibi yardımcı hizmetlerde görev almak üzere çok sayıda kişiye de ihtiyaç vardı. Zira Bayram Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra mimarbaşı sefer için lağımçı sayısının yetersizliğinden yakınınca, IV. Murad, yedi-sekiz bin lağımçı hazır edilmesini buyurmuştu¹³³. Ayrıca Birecik'ten Musul'a nehir yoluyla nakledilmesi planlanan mühimmat ve zahireyi taşıyacak gemilerde görevlendirilmek üzere iki yüzer kürekçi ve dümenciyle metris faaliyetleri, araba sürücülüğü ve gemilerde vazifelendirilecek kuvvetli beldar ve neccarların tedariki

¹²⁸ Anadolu ve Rumeli'den asker celbiyle bunların Diyarbekir tarafına sevki 1637 yılı Martından sonra yaklaşık bir yıl sürmüştür. Bu süre zarfında konuyla ilgili beylerbeyilere, sancakbeylerine, yeniçeri ağasına, Arap ve Kürt hâkimlere yazılmış çok sayıda hüküm mevcuttur, *bkz.* BOA, MD 87, nr. 186-187, 214, 227, 228, 230, 239, 241, 256, 260, 264, 265, 273, 283, 299, 303, 305, 306, 308, 314, 315, 320, 321, 337, 339, 369, 426, 427, 443, 445-447, 466, 476, 489, 502, 513, 516, 519, 520, 523-524.

¹²⁹ BOA, MD 87, nr. 487, 534-537.

¹³⁰ Mesela Rumeli'deki sancakbeylerine, mütesellimlere ve kadırlara gönderilen bir hükümde güvenlik kuvveti olarak kalacak sekiz-on kişiden gayrisinin orduya katılmaları emrediliyordu, *bkz.* BOA, MD 88, nr. 51, 53. Basra Beylerbeyi Afrasiyab oğlu Ali Paşa'ya Bağdat seferi nedeniyle eyaletinden ziyadesiyle eli silah tutan yiğitler tedariki hakkında hatt-ı hümayun için *bkz.* *Suver-i Hüüt-ı Hümayün*, s. 148-149.

¹³¹ Halep, Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Arabistan'daki kalelerde bulunan topçu neferlerine buralarda ihtiyaç olmadığı ecilden ordu-yı hümayuna sevkleri hakkında yeniçeri ağasına yazılan hüküm için *bkz.* BOA, MD 87, nr. 258.

¹³² Nuri, IV. Murad'ın Kırım Hanı'na name gönderip 40.000 adam toplamasını, bunun için Karadeniz'e yollanan 300 gemiyle toplanan askerinin Sinop ve Samsun'a geçirilmesini emrettiğini yazmaktadır, *bkz.* Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 35b. Lakin Kırım Hanı'nın kardeşi 12 Ağustos 1638'de (1 Rebiyülahir 1048) Padişahın istediği gibi 40.000 kişi ile değil yanında 4.749 adam ve ve 8.561 at olduğu halde 63 parça gemi ile Kefe'den Sinop'a geçmiştir, *bkz.* BOA, MAD 4326, s. 59.

¹³³ *Suver-i Hüüt-ı Hümayün*, s. 148-149. Padişahın emri üzerine Anadolu'daki beylerbeyilere lağımçı tedarik etmeleri emrolunmuştu. Mesela Van beylerbeyinin 100 lağımçı tedarik etmesi hakkında *bkz.* BOA, MD 87, nr. 460. Bu konuda özellikle Rumeli'de iptal olmuş madenlerin madencilerinden lağım işinde ehl-i vukuf ve sanatkâr olmaları dolayısıyla ücret mukabilinde yararlanılması istenmiştir, *bkz.* *Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/7, 44a.

gerekiyordu¹³⁴. Bunların dışında ordunun geçeceği yolların genişletilip temizlenmesiyle köprü inşası ve onarımı için de uzmanlara ihtiyaç vardı ve bu işler için gerekli ustaların teminiyle birlikte ciddi bir inşa faaliyetine girildi¹³⁵.

Seferle ilgili hazırlıkların bir diğer safhası da mühimmat ve zahire teminiyle ilgiliydi. Bağdat gibi büyük ve sağlam surlara sahip bir kalenin kuşatılması için çok sayıda top gerekliydi. Nitekim veziriazamın bir arzına göre Revan'a yirmi adet büyük top yetmişti. Bağdat içinse bunun en az iki katı lazımdı¹³⁶. Bu nedenle seferin Bağdat üzerine olacağı kesinleşince Bayram Paşa'nın ilk icraatı Birecik'e gidip burada dökülen büyük topları denetlemek ve Musul'a sevkini sağlamak oldu. Ayrıca Birecik ve yakın vilayetlerdeki dökümhanelerde çok sayıda top imal edilirken, bazı kalelerde iş görmez durumdaki eski, bozuk ve kırık topların da dökümhanelere yollanarak eritilip yeniden dökülmesi ve hazır olanların en kısa yoldan Musul'a nakli istendi¹³⁷. İlâveten İstanbul'da da yüz şâhî top yapıldı ve orduyla birlikte yola çıkarıldı. Diğer taraftan Bosna, Halep,

¹³⁴ BOA, MD 87, nr. 465, 479. Her yirmi avarız hanesinden bir nefer olarak ve on bin akçeden ziyade ücret verilmemek şartıyla beldarlar temini için bkz. nr. 495. Zira beldar ve lağımçıların yirmi bin akçe talep etmelerini Padişah reayaya zulm olur gerekçesiyle reddetmiş ve on bin akçeden fazla verilmemesini buyurmuştur, bkz. *Suver-i Hütût-ı Hümâyûn*, s. 151. Bağdat seferi için Anadolu vilayetlerindeki beldar, lağımçı ve neccarların sayımı yapılmıştır. Sayım neticesinde 4.835 beldar, 5.396 lağımçı ve 152 neccar tespit edilmiştir, bkz. BOA, KK 2580, s. 28. Buna göre Bağdat seferine 4.673 nefer beldar memur edilmiş, bunların ancak 1.563'ü Bağdat seferine katılmış, 1.000 nefer Birecik'te gemi inşa ve nakliye hizmetinde kullanılmak üzere Osman Paşa'ya gönderilmiş, geriye kalan 2.110 neferden 200'ü de sonraki günlerde mübaşirle Bağdat'a sevk edilmiştir. Bağdat'a önce giden beldarların 1.233'ü Veziriazam metrisine, 150'si Kaptan Paşa metrisine, 100'ü Hüseyin Paşa metrisine ve 80'i de yeniçeri ağasının metrisine tayin olunmuştur, bkz. *Aynı Defter*, s. 31. Daha sonra kalenin kuşatılması öncesinde bunlar bir kez daha yoklanmış ve kimin gelip gelmediğini tespit için vilayetlerine göre isim isim kaydedilmişlerdir, bkz. BOA, KK 2582. Ayrıca bkz. Ünal, *IV. Murad ve Bağdat Seferi*, s. 65; Aynı yazar, "Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri", *Türk Kültürü*, V/58, (Ağustos 1967), s. 736-737. Bu konuyla ilgili IV. Murad'a sunulan bir arzda her yirmi haneden 1 beldar temin etmek suretiyle beldar sayısının 3.000'i aştığı, bunların 4-500 kadarının sefere geldiği, ancak gelenlerin de aç ve muhtaç reaya makulesinden olmakla hizmet görmekten aciz oldukları belirtiliyordu, bkz. *Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar*, 43b. Ayrıca 1 mimar, 10 dülger halifesi, 100 neccar üstadının gerektiği hususunda bkz. *Aynı Eser*, 44a.

¹³⁵ Padişahın geçeceği yol üzerindeki Beyşehir Gölü taşıdığı için o civardaki yolların tamiri, temizlenmesi ve konak yerlerinin düzenlenmesi hakkında hüküm, bkz. BOA, MD 87, nr. 491. Yine Padişahın yolu üzeri olması hasebiyle Kazıklıbel ile İznik arasındaki yolların temizlenmesi, düzenlenmesi ve köprülerin tamiri konusunda İznikmid Sancakbeyi'ne hüküm, bkz. BOA, MD 88, nr. 318.

¹³⁶ *Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar*, 44a.

¹³⁷ BOA, MAD 3443, s. 50. Tokat kadısına ve defterdarına dökülen topları muhafızlar eşliğinde geciktirilmeden Diyarbakir'e ulaştırmaları buyurulmaktaydı, bkz. BOA, MD 87, nr. 340. Aynı konuda Antep sancakbeyine hüküm, bkz. nr. 474. Diyarbakir beylerbeyine ve mütesellimine de 40 bedoloşa topun kaleden söktürülüp yanlarında muhafız olarak ellışer tüfekli askerle bir an evvel Musul'a nakletmeleri emredilmiştir, nr. 390, 544. Diyarbakir ve Adana civarındaki kalelerdeki top kırıklarının en yakın karhanelerde yeniden dökülmesi hakkında bkz. BOA, MAD 3443, s. 52, 96.

Birecik, Van ve Kığı'da muhtelif ebatlarda dökülen binlerce top güllesiyle topların nakli için gerekli top arabaları, külliyyetli miktarda kurşun, ham demir, harbî, tüfek, pala ve sair mühimmat Rumeli'den ve İstanbul'dan gemilerle Payas İskeleyi'ne ve oradan da Musul'a gönderildi¹³⁸. Yine Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinden güherçile temin edilip baruthanelere yollandı. Erzurum ve Bor'da harap durumdaki baruthaneler bile faaliyete geçirilip özellikle siyah barut üretilmesi talep edildi¹³⁹.

Binlerce asker ve yardımcı hizmetlerde görev alacak insanın seferber edilmesi yanında muazzam miktardaki cephane ve mühimmat yığınağından çok daha önemlisi bu derece kalabalık bir ordunun iaşesinin sorunsuz bir şekilde halledilmesiydi. Osmanlı ordusunun iaşesi her zaman sivillerin yaşamına ve ziraî hayata asgarî müdahale ile sağlanmaktaydı. Buna göre ordu taşıyabildiği kadarını yanında götürmekte, bir kısım zahireyse ordunun geçeceği yollar üzerinde yerel kaynaklardan satın alınarak depolanmaktaydı¹⁴⁰. Zira Safevilerin sınır bölgelerini yağmalamaları ve Osmanlı ikmal yollarını vurması nedeniyle doğuya yapılan seferler sırasında çekilen zahire sıkıntısı Rumeli'deki seferlere oranla çok daha fazlaydı. Öyle ki, 1625'te Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat'ta yaşadığı sıkıntı sebebiyle birçok askerin ve hayvanın açlıktan telef olması Osmanlı idarecilerini doğuya düzenlenecek seferler için artık daha dikkatli davranmaya zorluyor, hazırlıkların çok daha ciddi ve planlı bir şekilde yapılmasını gerektiriyordu. Bu bağlamda Bağdat seferi hazırlıklarına yaklaşık bir yıl evvel 1636 yılının son aylarında başlanmış, zaman zaman Mısır'a ve Anadolu'daki eyaletlere gerekli zahirenin temin edilerek büyük ambarların bulunduğu Erzurum, Diyarbakir ve Birecik'e nakli için emirler gönderilmişti¹⁴¹. Neticede IV. Murad Üsküdar'dan hareket ettiğinde seksen bin kantar peksimetten fazlası ordunun geçeceği yollar boyunca hazır edilmişti ve kendisi

¹³⁸ *Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar*, 44a-45a; *Târih-i Peçevî*, II, s. 445-446; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1064-1065. Çeşitli yerlerden gönderilen mühimmat ve cephanenin Halep, Birecik ve Musul'a nakli konusunda ayrıca bkz. BOA, MD 87, nr. 307, 322, 501, 506, 508-512, 522, 554; BOA, MAD 3443, s. 21, 37, 155.

¹³⁹ BOA, MD 87, nr. 262, 313, 316, 317, 323, 363, 364, 375, 467-469.

¹⁴⁰ Murphey, *Ordu ve Savaş*, s. 108. Eskişehir'den Bolvadin'e kadar yol üzerindeki kadılara her menzilde sürsat zahiresi olarak 1.200 kile arpa, 300 kantar saman, 4.000 akçelik ekme ve 30 araba odunun yerel kaynaklardan satın alma yoluyla bulundurulması emredilmekteydi, bkz. BOA, MD 87, nr. 190. Ayrıca bkz. nr. 470-471, 480-481. Sefer için menzillere konulan sürsat veya karşılığında alınan bedeller için bkz. BOA, KK 2583, s. 56-107 (Bu defterdeki bilgilerin neşri için bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 186-228). Bağdat seferiyle ilgili bir diğer sürsat defteri için bkz. BOA, MAD 4347.

¹⁴¹ BOA, MD 87, nr. 425, 433, 436, 440, 441, 457, 459, 477, 478, 554.

bile buna inanmakta güçlük çekiyordu. Çünkü bu çok büyük bir miktardı ve orduya seksen gün yeteceği düşünülmekteydi¹⁴². Peksimet dışında başta arpa ve buğday olmak üzere un, pirinç, yağ, koyun, saman, odun da ordunun ihtiyaçları arasındaydı ve bunlardan da ilgili yerlere bol miktarda stoklanmıştı¹⁴³.

Bütün bu hazırlıkların yanı sıra önemli bir başka mesele de mühimmat ve zahirenin nakli hususuydu. Zira imparatorluğun uzak köşelerinden Mısır'a zahire, Rumeli'ye mühimmat sipariş edilmişti ve bunların ordunun gelişinden önce Bağdat yakınlarındaki en büyük Osmanlı garnizonu olan Musul'a nakli gerekiyordu. Bunun için tercih edilen yol deniz yoluymuştu ve Mısır ile Rumeli'den gemilere yüklenen zahire ile mühimmat önce donanma gemileriyle Payas İskeleye getiriliyor, buradan da kara yoluyla Musul'a sevk ediliyordu. Anadolu vilayetlerine ve sancaklarına sipariş edilen zahire ve mühimmat ise öncelikle Halep ve Diyarbakır gibi büyük depoların bulunduğu şehirlerde toplanıyor, oradan Birecik'e nakledilip, sefer zamanı Bağdat'a gönderilmek üzere depolara konuluyordu. Birecik'te toplanan zahire ve mühimmatın Bağdat'a naklinin Fırat Nehri üzerinde işleyen gemilerle yapılması düşünülüyordu ve bu işin aksamaması için Birecik'teki tersanelere yeni gemilerin inşası ferman olunmuştu¹⁴⁴. Savaş malzemelerinin ve zahirenin kara yoluyla nakliyesi ise Halep, Diyarbakır ve Trablusşam havalisinde yaşayan Türkmen ve urban aşiretlere ihale edilmişti ve belli bir taşıma ücreti karşılığında bu aşiretler kendi yük hayvanlarıyla bu malzemeleri taşıyorlardı. Ayrıca mîrîye ait hayvanlar da bizzat bu işlerde kullanıldığı gibi yeni yük hayvanları alımıyla da taşıma işi aksatılmamaya çalışılmıştır¹⁴⁵.

¹⁴² *Suver-i Hütüt-ı Hümayûn*, s. 151. Padişahın şüpheyle karşıladığı bu bilgiyi Murphey arşiv vesikalarına dayanarak doğrulamıştır, *bkz. Ordu ve Savaş*, s. 111.

¹⁴³ Mesela Halep Eyaleti'nden ordu için zahire ihtirasına memur olan Acem Ali Ağa 51.445 kuruşluk bir bedel karşılığında 284.850 kile arpa ve buğday, 37.482 çuval saman hazırlamıştı, *bkz. BOA, MAD 4326*, s. 42. Yine Seyyid İbrahim Ağa da Mardin ve Nusaybin dolaylarından 110.155 kile arpa, 21.142 kile buğday iştira etmişti, *bkz. Aynı Defter*, s. 79.

¹⁴⁴ Antep Sancakbeyine Birecik'te 10 adet büyük ve kuvvetli gemi inşası hakkında hüküm için *bkz. BOA, MD 87*, nr. 474. Lahsa Beylerbeyi Afrasiyab oğlu Ali Paşa'ya ziyade gemiler hazırlayıp tedarik ettiği askerleri bu gemilerle nakli hakkında *bkz. Suver-i Hütüt-ı Hümayûn*, s. 149. Birecik'te 200 parça gemi inşası hakkında *bkz. BOA, MAD 3443*, s. 91, 245; *BOA, MD 87*, nr. 464. Abdurrahman Hibri ise Birecik'te 800 parça gemi inşa edildiğini yazmaktadır, *bkz. Defter-i Ahbâr*, 28b.

¹⁴⁵ Mesela Danişmendli Türkmenlerinden 16 katar deve alınması hakkında Voyvoda Kenan'a hüküm, *bkz. BOA, MAD 3443*, s. 247. 100.000 kile terekenin urban develeriyle nakli hakkında *bkz. BOA, MD 87*, nr. 425. Pirinç ve peksimedini taşınması hakkında Yeniil Türkmenlerine hüküm *bkz. nr. 433, 501, 512*. Bağdat seferi için Yeniil ve Halep Türkmenlerinden taşıma işine memur olanların kaydedildiği defter

Bir yılı aşan bir hazırlık süresinden sonra 1638 yılının bahar ayları geldiğinde IV. Murad'ın Bağdat üzerine yürümesi için önünde hiçbir engel kalmamıştı.

2) IV. Murad'ın Bağdat Üzerine Yürüyüşü

1637 yılının ilk aylarından itibaren şark seferi hazırlıkları başlamasına rağmen hedefin Bağdat olduğu ancak Kasım ayının son haftasında resmileşmişti (Evail-i Receb 1047)¹⁴⁶. Takip eden kış ayları boyunca bütün eksikler tamamlanmış ve nihayet tuğ-ı hümayunun Şubat ayı sonuna doğru cephaneye önüne dikilmesiyle ordunun ağırlıklarıyla cümle mühimmat Üsküdar'a taşınmaya başlanmıştı (8 Şevval 1047 / 23 Şubat 1638). Otağ-ı hümayunun da Üsküdar'a nakledilmesiyle (15 Şevval 1047 / 2 Mart 1638), önce ordu (16 Zilkade 1047 / 1 Nisan 1638), bir hafta sonra da Padişah adet olduğu üzere büyük bir merasimle Boğazın öte yakasına geçti (23 Zilkade 1047 / 8 Nisan 1638)¹⁴⁷.

Üsküdar'daki bir aylık ikametinden sonra her şeyiyle hazır hale gelen ordu IV. Murad'ın komutasında hareket etti (23 Zilhicce 1047 / 8 Mayıs 1638)¹⁴⁸. IV. Murad'ın isteğiyle orduya katılan Şeyhülislam Yahya Efendi ile Kaymakam Mustafa Paşa da kendisine yoldaşlık ediyorlardı. İnönü kasabasına ulaşıldığında Amasya'da kışı geçiren Veziriazam Bayram Paşa buradan ayrılarak¹⁴⁹, yanında sadece maiyeti olduğu halde gelip ordu-yı hümayuna mülaki oldu¹⁵⁰. Ertesi gün tekrar yola koyulan Osmanlı ordusu; Akşehir, Konya, Ereğli, Halep ve Birecik üzerinden Eylül ayı başında Diyarbekir'e

için bkz. BOA, MAD 235 (Neşri için bkz. İlhan Şahin, "1638 Bağdat Seferinde Zahirî Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri", TD, nr. 33, (Mart 1980/1981), s. 227-236).

¹⁴⁶ Fezleke, II, s. 192; Târih-i Na'îmâ, II, s. 860; Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi, II, s. 1064.

¹⁴⁷ BOA, MAD 1332, s. 82-83, 93; BOA, MAD 14357, s. 4; Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdat Seferi Menzîlnamesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/6, 35a-35b; Suver-i Hütüt-ı Hümayûn, s. 151-152; Nuri, Fetihnâme-i Bağdat, 36a; Târih-i Vecihî, 2a-b; Fezleke, II, s. 192; Târih-i Na'îmâ, II, s. 860; Zafernâme, 66a; Gülşen-i Hülefâ, s. 304; Hammer Tarihi, IX, s. 237. IV. Murad, İstanbul'dan ayrılmadan evvel Evliya Çelebi'nin çok canlı şekilde tasvir ettiği şehir esnafının ve zanaatkarlarının loncalar halinde katıldığı bir resm-i geçit bile düzenletmişti. Esnaf ve zanaatkarları sayım amacı taşıyan bu merasim için bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, I. Kitap, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1996, s. 218-317.

¹⁴⁸ BOA, MAD 14357, s. 4; Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdat Seferi Menzîlnamesi, 35b; Nuri, Fetihnâme-i Bağdat, 36a; Târih-i Vecihî, 2b; Fezleke, II, s. 192; Târih-i Na'îmâ, II, s. 861; Zafernâme, 66b; Gülşen-i Hülefâ, s. 305; Defter-i Ahbâr, 28a; Hammer Tarihi, IX, s. 238; Kronoloji, III, s. 371. Bütün kaynaklar hareketin 23 Zilhicce 1047 günü olduğunda müttefik olmasına rağmen Padişahın teşrifat defterinde hareket günü 24 Zilhicce ile bir gün sonrasındır, bkz. BOA, MAD 1332, s. 99.

¹⁴⁹ Veziriazam Bayram Paşa 11 Zilkade 1047/27 Mart 1638'de Amasya'dan ayrılmıştır, bkz. BOA; MD 87, nr. 528.

¹⁵⁰ BOA, MAD 14357, s. 6; Târih-i Vecihî, 3a; Fezleke, II, s. 194; Târih-i Na'îmâ, II, s. 864.

ulaştı (23 Rebiyülahir 1048 / 3 Eylül 1638). Bütün bu yol boyunca Anadolu, Rumeli ve Mısır askerinin saf saf gelip orduya katılmasıyla mevcut yüz bini aşmıştı¹⁵¹. Revan seferindeki kadar olmasa bile Bağdat üzerine giderken de IV. Murad, yol boyunca Sakarya şeyhi gibi devlet otoritesine karşı gelen asilere, yolsuzluk ve suistimallerini gördüğü idarecilere ve tütün içenlere karşı hiç hoşgörülü davranmadı. Bu iki sefer onun için aynı zamanda Anadolu'da devlet otoritesini temin etmek için fırsat olmuştu.

Ordu, Diyarbekir'den önce Cülab menziline ulaştığında Veziriazam Bayram Paşa ihtiyarlığı sebebiyle vefat etti (16 Rebiyülahir 1048 / 27 Ağustos 1638). Yerine teamüle göre Kaymakam Mustafa Paşa'nın tayini gerekirken ve o da bunu beklerken¹⁵², Ruznamçeci İbrahim Efendi'nin IV. Murad'a yakınlığı ile bilinen Silahtar Mustafa Paşa'yı araya sokmasıyla bu vazife Diyarbekir Beylerbeyi ve Musul Muhafızı Tayyar Mehmed Paşa'ya verildi. Musul gibi Safevi sınırına oldukça yakın bir bölgede görev yapan, Musul ile Bağdat arasında jeopolitik bakımdan önemli bir konumda bulunan Kerkük Kalesi'ni bir haftalık kuşatma neticesinde Safevilerden zapt eden Tayyar Mehmed Paşa'ya yeni vazifesi Kapıcılar Kethüdası Hüseyin Ağa ile bildirildi ve bir an önce Diyarbekir'e gelmesi buyuruldu¹⁵³.

¹⁵¹ Menzilmâmelerden yol güzergâhını takip etmek mümkündür, bkz. BOA, MAD 14357, s. 6-19; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 36a-38a; *Târih-i Vecihî*, 3a-4b; *Fezleke*, II, s. 194-197; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 864-875. Takip edilen yol boyunca Bolvadin'de Anadolu askeriyeye Varvar Ali Paşa, Konya'da Rumeli askeriyeye Arslanpaşazâde ve Veziriazam Bayram Paşa kuvvetleri, Halep'te Mısır askeriyeye Rıdvan Bey ve Trablusşam askeriyeye Şahın Paşa, Birecik'te Sivas askeriyeye Kör Hazineci namıyla maruf İbrahim Paşa ve Bozok askeriyeye Şemsipaşazade ve son olarak da Cülab'da Şam askeriyeye Derviş Mehmed Paşa gelip orduya katılmışlardı. Bununla birlikte Evliya Çelebi, IV. Murad ile Bağdat'a giden ordunun mevcudunun 167.000 olduğunu yazmaktadır ki (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001, s. 250), bu rakam Rhoads Murphey'in aktardığı muasır bir Venedik raporunun zikrettiği 400.000 rakamı yanında oldukça masum kalmaktadır (Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV*, s. 71). Söz konusu rakam Murphey'in de dediği gibi oldukça abartılı olmakla birlikte gerçekte ordunun yardımcı kuvvetlerle birlikte toplamının bunun dörtte birinden biraz daha fazla olması muhtemeldi. Nitekim Topçular Kâtibi de "bir nice yüz bin asker-i İslâm" diyerek ortalama bir rakam belirtir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1094.

¹⁵² Mustafa Paşa aynı zamanda Kaptanıderya idi ve Ilgın menziline kaymakamlıktan azledilmişti, bkz. Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 37a.

¹⁵³ BOA, MAD 14357, s. 17; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 38a. Osmanlı tarihleri bu menzile varış ve Bayram Paşa'nın vefat gününü 6 Rebiyülahir olarak verirler. Oysa her iki menzilmâmede de bu tarih ayın 16'sıdır. Zaten her gün bir menzile varıldığı dikkate alınır ve Diyarbekir'e varış günü kaynakların ittifakıyla ayın 23'ü olduğuna göre menzilmâmelerin verdiği ayın 16. günü bilgisi doğrudur. *Târih-i Vecihî*, 4b; *Fezleke*, II, s. 197; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 875; *Zafernâme*, 70b; *Defter-i Ahbâr*, 28a; *Hammer Tarihi*, IX, s. 246-247. Kerkük Kalesi'nin önemi ve Tayyar Mehmed

Diyarbakir'e varılan günün ertesinde yeni Veziriazam Tayyar Mehmed Paşa ordu-yı hümayuna gelip IV. Murad'ın huzurunda hilat giydi (23 Rebiyülahir 1048 / 3 Eylül 1638). Yerine Diyarbakir Beylerbeyliği'ne atanan Şam Beylerbeyi Derviş Mehmed Paşa, çöldeki urban taifesi hâkimlerinden Eburîş-oğlu, Halep ve Trablusşam beylerbeyleriyle beraber öncü kuvvet olarak Musul'a gönderildi. Diyarbakir'de dokuz gün konaklandıktan sonra tekrar harekete geçildi ve bir aydan uzun süren yürüyüş sonucu Musul'a ulaşıldı (29 Cemaziyelevvel 1048 / 8 Ekim 1638)¹⁵⁴.

Musul'a varalı birkaç gün olmuştu ki, Hindistan Timurîleri'nin Şahı «Şah Cihan» Hürrem'in elçisi Mir Zarif mektup ve hediyelerle birlikte geldi. Şah Cihan, mektubunda Osmanlılarla mezhep birliğinden bahisle Şîi Safevileri ortak düşman kabul ettiğini, bir süreden beri onlarla savaşarak önemli başarılar kazandığını, Kandahar'ı ve civardaki birçok kaleyi ele geçirdiğini, şimdi Horasan'a doğru ilerlemeyi düşündüğünü belirtiyordu. Şayet başarılı olursa sonraki hedefinin İran'ı Şîilerden kurtarmak olduğunu, Osmanlı Padişahını da Irak-ı Arap'ı ele geçirmek konusunda sonuna kadar desteklediğini ve başarısı için dua ettiğini söylüyordu. Ayrıca Revan'da olduğu gibi çeşitli sorunlar nedeniyle seferin yarım kalmamasını temenni ettiğini, Özbek hanlarını da Safevilere karşı harekete geçmeye teşvik ettiğini yazıyordu¹⁵⁵. Kısacası yarım yüzyıl önce Özbek Hanı Abdullah ile hayata geçirilmeye çalışılan, fakat 1590'da Safevilerle barış yapılıncaya gözden düşen Sünnî ittifakı, şimdi Şah Cihan'ın önerisiyle Hindistan Timurîleri tarafından gündeme getiriliyordu. Bu ciddi teklife hazırlıksız yakalanan Osmanlılar acele cevap vermekten kaçındılar ve önce kuşatmanın sonucunun görülmesi için Hind elçisini sefer sonuna kadar Musul'da misafir ettiler¹⁵⁶.

Musul, Bağdat'tan önceki en önemli ve büyük Osmanlı garnizonuydu. Ordunun Musul'a doğru yola çıkmasıyla birlikte Halep, Birecik, Diyarbakir gibi vilayetlerde

Paşa'nın burayı ele geçirme süreci Nuri tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 37b-39b, 80a.

¹⁵⁴ BOA, MAD 14357, s. 18-23; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 38a-b; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 876-877; *Hammer Tarihi*, IX, s. 247. Vecihî, Kâtip Çelebi ve Karaçelebizâde, Musul'a muvasalat tarihini 28 Cemaziyelevvel olarak verir, bkz. *Târih-i Vecihî*, 5a; *Fezleke*, II, s. 198; *Zafernâme*, 72a. Abdurrahman Hibri'de bu tarih 25 Cemaziyelevvel'dir, bkz. *Defter-i Ahbâr*, 29a-b. Nuri Ziyaeddin ise varış tarihini Cemaziyelahirin guresi olarak yazar, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 119a.

¹⁵⁵ Şah Cihan'ın namesi için bkz. *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 161-163; *Düstürü'l-inşâ*, 184b-186b; Cevri, *Düstürü'l-inşâ*, 190b-193a.

¹⁵⁶ BOA, MAD 14357, s. 23; *Târih-i Vecihî*, 5b; *Fezleke*, II, s. 197; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 875; *Zafernâme*, 70b; *Defter-i Ahbâr*, 28a; *Hammer Tarihi*, IX, s. 246-247.

depolanmış mühimmat ve zahirenin de buraya sevki başlamıştı. Lakin kara yoluyla getirilen mühimmatın –özellikle de topların- koşulduğu birçok hayvan güç şartlar sebebiyle yolda telef olmuştu. Elde kalanların ise büyük kısmı zayıflıktan iş göremez haldeydi. Bunun üzerine yapılan bir toplantıda bazı paşalar topların nehir yoluyla naklini önerdiler. Düşüncelerine göre topların bu şekilde taşınması daha kolaydı ve hayvanların da telef olmasının önüne geçilecekti. Lakin Kaptanıderya Mustafa Paşa, devamlı değişen nehir şartlarında nakil işinin sağlıklı yürümeyeceğini, ayrıca topu olmayan bir ordunun Safevi tehdidine açık hale geleceğini ileri sürdü. Onun önerisiyle topların yirmi kadarının orduyla, kalanının Dicle Nehri üzerinden gemilerle götürülmesi fikri kabul edildi. Mustafa Paşa'nın fikrinin doğruluğu ilerleyen günlerde anlaşılacaktı. Zira nehir yoluyla gönderilen topların birçoğu vaktinde gelmediğinden Bağdat kuşatmasında kullanılamayacaktı¹⁵⁷.

Musul'daki on günlük ikametinin ardından Osmanlı ordusu Kerkük üzerinden Safevi sınırı boyunca nihaî hedefi olan Bağdat'a ilerlemek üzere tekrar harekete geçti (9 Cemaziyelahir 1048 / 18 Ekim 1638)¹⁵⁸.

3) Safevilerin Bağdat'ı Müdafaa Hazırlıkları

IV. Murad'ın Safevi elçisini hapsi, Bağdat üzerine yürüme niyeti ve bu maksatla başlatılan hazırlıklar Maksud Han'ın İran'a dönmeyi başarabilen bir mülazımından öğrenilmişti. Yine İstanbul'daki Kızılbaş casusları da gelişmelerden İsfahan'daki şahı ve Bağdat Valisi Bektaş Han'ı haberdar etmişlerdi. Bunun üzerine telaşlanan Şah Safi bir takım tedbirler almak için harekete geçmişti¹⁵⁹. Lakin bu sırada doğu sınırında olumsuz bazı gelişmeler söz konusuydu ve öncelikle bunu çözmesi gerekiyordu.

Safeviler bir süreden beri doğu sınırında Hindistan Timurîleri ile mücadele ediyordu. Çünkü Kandahar Valisi Ali Merdan Han, bazı hususlarda Vezir Taki Han ile anlaşmazlığa düşünce her yıl göndermesi gereken elli bin tuman tutarındaki vergiyi yollamamıştı. Bununla birlikte Şah Safi'nin Bağdat'ın muhafazası bahanesiyle yaptığı

¹⁵⁷ *Târih-i Vecihî*, 5a-b; *Fezleke*, II, s. 199; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 882; *Zafernâme*, 72b-73a.

¹⁵⁸ BOA, MAD 14357, s. 23; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 38b.

¹⁵⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 193; *Hülâsatü's-siyer*, s. 256.

daveti hayatına kastedileceği endişesiyle reddetmiş ve Şah Cihan'a ilticayla şehrin idaresini ona teslim etmişti. Şah'ın Kandahar'ın geri alınması için Kullarağası Siyavuş Han serdarlığında gönderdiği ordu ise Hindistan Timurîleri'nden Said Han'ın kuvvetlerine mağlup olmuştu. Sonraki süreçte Şah Cihan'ın sevk ettiği ordular birçok yerde Safevi kuvvetlerini yenilgiye uğrattınca Horasan civarındaki bazı kaleler de kaybedilmişti. Yine kuzeyden Maverâünnehr Özbekleri'nin Hanı Hüseyin de fırsattan istifadeyle ve Şah Cihan'ın kışkırtmasıyla Safevilerle mücadeleye girişmişti¹⁶⁰.

Doğuda Hindistan Timurîleri ve Özbeklerle mücadelenin devam ettiği bir sırada batıda da Osmanlı tehdidinin belirmesi Safevileri, Kandahar ile Bağdat arasında bir tercih yapmaya zorladı. Bu şehirlerin her ikisi de hem jeopolitik, hem de ekonomik bakımdan önemliydi. Lakin Bağdat'ın aynı zamanda Şîîler için dinî bir merkez oluşu önceliğin buraya verilmesini gerektiriyordu ve Safevilerin tercihi de bu yönde oldu. Bağdat'ın savunmasını güçlendirmek için bütün vilayetlerden asker talep edilirken¹⁶¹, Gürcistan ve Lûristan'da valilere, ayrıca Kızılribat ve diğer hudut ümerasına hükümler gönderilerek askerleriyle Hemedan'a gelip Büyûtât Nazırı Hüseyinhan Bey'in kumandasına girmeleri ve Bağdat etrafını tahrip etmeleri istendi. Öte yandan Sipehsalar Rüstem Han'ın kardeşi Sohbet Yasavulu İsa Han abisinin naibi olarak Azerbaycan muhafazasına gönderildi. Erdebil hâkimi Nazar Ali Han, Mukaddemli Ağa Han ve Taleşli Saru Han'a da Azerbaycan Beylerbeyi ve Sipehsalar Rüstem Han'ın bayrağı altında toplanmaları buyuruldu. Kuh Giluye Beylerbeyi Nakdî Han, Giraylı Ayar Han, Durak hâkimi Mehdi Sultan'ın oğlu Muradhan Bey, Topçubaşı Murtaza-kulu Bey ile topçuları ve bir miktar tüfekçi ile beraber yirmi binden ziyade asker bol miktarda mühimmat ve zahireyle Bağdat muhafazasına yardım için görevlendirildiler. Yine Isfahanlı tüfekçilerin binbaşısı olan Mir Fettah tüfekçi ağalığına terfi ettirilerek Bağdatlı tüfekçilerin başına getirilirken, Çarhacıbaşı Halef Han da kalenin muhafazasına memur

¹⁶⁰ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 209-214; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 64b; *Hülâsatü's-siyer*, s. 253-255. Nuri Ziyaeddin, başka hiçbir Osmanlı kaynağında olmayan bir şekilde Şah Cihan'ın ve Hüseyin Han'ın Safevilere karşı yürüttüğü mücadeleye ayrıntılarıyla değinmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 104a-108a.

¹⁶¹ Nuri Ziyaeddin, Safevi Şahı'nın bir fermanla her haneden bir kişinin Bağdat muhafazasına tayinini emrettiğini zikretmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 73a-b.

olan askerî kuvvetlerin komutanı olarak tayin edildi¹⁶². Ancak bu tayin Bağdat Valisi Bektaş Han'ın hoşuna giden bir gelişme olmadığı gibi, müdafilerin Bektaş Han ve Halef Han taraftarları diye iki hizbe ayrılmasına sebep oldu. Bu guruplaşma kuşatmanın ilerleyen günlerinde sıkıntıların artmasına paralel iki tarafın sık sık karşı karşıya gelmesine ve müdafaanın zayıflamasına yol açacaktı.

Gönderilen çok sayıda askerî birliğe rağmen Safevilerin Bağdat Valisi Bektaş Han durumdan umutsuzdu. Öyle ki, Şah Safi'nin kendisine gönderdiği mektupta birçok ümerayı askerleriyle birlikte yardıma gönderdiğini, bu şartlarda Osmanlıların başarı kazanmasının zor olduğunu, kendisinin de Kazvin civarında olup gerekirse Osmanlı ordusunun karşısına çıkacağını ifade etmesi bile onu teskin etmiyordu. Çünkü Bektaş Han iki şeyden kesinlikle emindi. Birincisi IV. Murad kaleyi almadan kesinlikle dönmezdi. İkincisi Şah Safi hiçbir zaman Bağdat'a yardıma gelmezdi. Hele ki kış şartlarının hüküm sürdüğü bir sırada karla kaplı dağ yollarını Şah'ın ordusuyla aşmasının imkânsızlığı göz önüne alınırsa Bektaş Han'ın kaderiyle baş başa bırakıldığını düşünmesi gayet doğaldı¹⁶³. Gerçi Şah Safi mektubunda da söylediği gibi Bağdat yakınlarına gelmek için Isfahan'dan ayrılmış (5 Cemaziyelevvel 1048 / 14 Eylül 1638), Kengaver'de Rüstem Han Azerbaycan kuvvetleriyle kendisine katıldıktan (1 Receb 1048 / 8 Kasım 1638) sonra Kazvin dolaylarına gelmiş ve Bağdat düşünceye kadar da burada beklemişti¹⁶⁴.

Safevilerin Kandahar'dan vazgeçip tüm güçleriyle Bağdat savunmasına hazırlandıkları dönemde Osmanlıların Kafkasya'ya saldırımları sıkıntıları bir kat daha arttırmıştı. Zira IV. Murad İstanbul'dan hareketi esnasında Erzurum Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa'ya Kars, Çıldır ve Ahıska beylerbeyileri ile birlikte Revan, Şirvan ve Dağıstan taraflarına akınlarda bulunmasını emretmişti¹⁶⁵. Bunun üzerine Safevi topraklarına akın düzenleyen Gürcü Mehmed Paşa ele geçirdiği esirleri Padişaha

¹⁶² *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 214-216. Ayrıca bkz. Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 65a; *Hülâsatü's-siyer*, s. 256-259. Nuri Ziyaeddin de Safevilerin hazırlıklarıyla ilgili ayrıntılardan bahsetmekle birlikte kaleye yardımcı olarak 25.000'i tüfekçi, 15.000'i okçu olmak üzere 40.000 asker gönderildiğini yazmaktadır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 75b.

¹⁶³ Safevi kaynaklarında bile bulunmayan bu ayrıntıları Nuri Ziyaeddin kaydetmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 75b-76a.

¹⁶⁴ Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, 65a.

¹⁶⁵ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 35b-36a.

göndermiş ve bunlar Haçe-göz menziline orduya dâhil olmuşlardı (18 Rebiyülahir 1048 / 29 Ağustos 1638)¹⁶⁶. Bu başarısına rağmen Gürcü Mehmed Paşa Erzurum Beylerbeyiliği'nden azledilip Diyarbekir'e çağrılırken, yerine tayin edilen Kenan Paşa'dan selefinin başlattığı akınları sürdürmesi istendi. Öte yandan Ağustos ortalarında Samsun ve Sinop limanlarına ulaşan, oradan da Erzurum'a geçen Kırım kuvvetleri de Kenan Paşa'nın emrine verildi ve Gence, Şeki ve Şemahı taraflarını yağmalamaları buyruldu. Bu gelişmeler Safevileri, Azerbaycan'ın muhafazası için bir miktar asker göndermeye mecbur etti. Ayrıca Rüstem Han'ın emriyle buralarda yaşayan halkın dağlara ve palankalara çekilmesi sağlanarak Osmanlı kuvvetlerinden görecekları zarar en aza indirilmeye çalışıldı¹⁶⁷.

Kırım kuvvetleri Revan taraflarını yağmalarken Kelb Ali Han kaleden çıkıp on bin kadar askerle Zengi Nehri sahiline yakın bir yerde bunlara pusu kurmuştu. Fakat pusuyu fark eden Kenan Paşa'nın arkadan saldırmasıyla arada kalan Kızılbaş askerleri ciddi kayıplar vererek kaçmak zorunda kaldılar. Bundan sonra Kırım askerleri Şirvan'ı, Kenan Paşa Nahçıvan'ı yağmaladı ve bol ganimetle geri döndüler¹⁶⁸. Kenan Paşa'nın kuzeyden yürüttüğü bu harekâta Van Beylerbeyi Süleyman Paşa da güneyden destek verdi. Etraftaki Kürt beyleriyle Tebriz taraflarına kadar gidip, Çihriyan Kalesi'ni ele geçirdi¹⁶⁹. Osmanlıların Azerbaycan harekâtı Bağdat'ta duyulunca müdafilerin moralleri oldukça bozuldu. Aileleri o taraflarda bulunan pek çok asker firara yeltendi. Sonunda Vali Bektaş Han moral bozucu bu haberlerin askerler ve halk tarafından duyulmasını engellemek için çareler aramaya başladı¹⁷⁰.

¹⁶⁶ BOA, MAD 14357, s. 18; *Târih-i Vecihî*, 4b; *Fezleke*, II, s. 197; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 875; *Zafernâme*, 70b; *Defter-i Ahbâr*, 28a; *Hammer Tarihi*, IX, s. 246-247.

¹⁶⁷ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 79b-80b. Osmanlı kaynaklarında yer yer isimler karıştırılmakla birlikte Kenan Paşa'nın 20.000 askerle Revan civarına yağmaya gittiğinden bahsedilir, lakin Kırım kuvvetlerinin bu akınlara katılımından söz edilmez, bkz. *Fezleke*, II, s. 199; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 883; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1088.

¹⁶⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1091; Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 121a-125a.

¹⁶⁹ *Düstürü'l-inşâ*, 27a-29a.

¹⁷⁰ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 81a-b, 125a-b.

4) Bağdat Kalesi'nin Kuşatılması ve Osmanlı Ordusu Tarafından Fethi

a) Ordunun Bağdat'a Varışı ve Kuşatma Tertibatının Alınması

Musul'dan sonra on günlük bir yürüyüşle Kerkük'e ulaşan Osmanlı ordusu, bu menzilde bir gün konakladıktan sonra ertesi gün yola devam etti (20 Cemaziyelahir 1048 / 29 Ekim 1638). Çubukköprü'de bir gün durulup kuşatma için çok miktarda çubuk kesilirken, Şehrizaro taraflarına zahire ve ganimet bulmaları için bir müfreze gönderildi (Gurre-i Receb 1048 / 8 Kasım 1048)¹⁷¹. Buradaki işler bitirildikten sonra tekrar harekete geçen ordu nihayet Kasım ayı ortasında Bağdat yakınlarındaki İmâm-ı Âzam türbesine vardı (8 Receb 1048 / 15 Kasım 1638)¹⁷². Şehrin birkaç kilometre uzağındaki bu mevki IV. Murad'ın otağının kurulduğu yer olduğundan Bağdat kuşatması süresince Osmanlı kuvvetlerinin merkez karargâhı olacaktı.

Osmanlı ordusu, İmâm-ı Âzam'dan bir önceki menzil olan İmam Kazım türbesinin de bulunduğu Başdolap menziline vardığında IV. Murad ordudaki bütün paşaları ve ağaları huzuruna çağırdı. Müşavere sonucu kuşatmaya hemen başlanmasına karar verildiyse de nereden ve ne zaman başlayacağı konusunda bir açıklama yapılmadı (7 Receb 1048 / 14 Kasım 1638)¹⁷³. Aynı gün Veziriazam Mehmed Paşa, Kaptanıderya

¹⁷¹ BOA, MAD 14357, s. 27. Diğer menzilnamede ise Musul'daki dokuz günlük oturma hesabına katılmayıp ordu ertesi gün kalkıp yola devam etmiş gibi gösterildiğinden Kerkük'e varış günü 11 Cemaziyelahir / 20 Ekim olarak kayıtlıdır, bkz. *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 39a; *Fezleke*, II, s. 200; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 875; *Zafernâme*, 70b; *Defter-i Ahbâr*, 28a; *Hammer Tarihi*, IX, s. 246-247.

¹⁷² BOA, MAD 14357, s. 28; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 39b; *Suver-i Hütüt-i Hümayûn*, s. 153; "Fetihnâme-i Bağdad", *Cevheretü'l-bidâye Dürretü'n-nihâye*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar kısmı, nr. 1252, 34b; *Târih-i Vecihî*, 6a; *Fezleke*, II, s. 200; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 883; *Zafernâme*, 74b; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1094; Monsieur de Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, I, (Edt. Fuat Sezgin), Frankfurt 1995, s. 287; *Kronoloji*, III, s. 375. Bu tarihe Hindistan Şahı Hürrem'e fetihten sonra gönderilen mektupta da değinilmektedir, bkz. Cevri, *Düstürü'l-inşâ*, 194b. Bunlara mukabil Kemal b. Celal Münecim bu tarihi 4 Receb / 11 Kasım (*Tarihçe*, 65a), Mustafa b. Molla Rıdvan ise 9 Receb / 16 Kasım (*Târih-i Feth-i Bağdad*, 55a) olarak vermektedir.

¹⁷³ Nuri Ziyaeddin bu toplantı ile ilgili olarak diğer kaynaklarda olmayan bilgiler verir. Buna göre IV. Murad'ın huzurunda herkes fikrini söylerken, Veziriazam Mehmed Paşa hiç sesini çıkarmamış, Padişah da kimseye bir şey dememişti. Meclis dağıldıktan sonra Veziriazamın tavırını garip karşılayan IV. Murad onu tekrar huzuruna davet edip neden sustuğunu sormuştur. Veziriazam Mehmed Paşa cevabında divanda konuşulanların ve alınan kararların casuslar tarafından kısa sürede kaleye haber verileceğini, dolayısıyla Safevilerin buna göre hazırlık yapacaklarını bildiğinden sesini çıkarmadığını söyleyince başa verip kuşatma ile ilgili son kararları birlikte almışlardır. IV. Murad'ın, Mehmed Paşa ile yaptığı özel görüşmede kuşatmaya dair bir takım kararlar alması, sair ümeraya danışmaması bazılarının gücüne gitmiş, asker arasında Padişahın kimseye danışmamakla geleneklere aykırı davrandığı, Veziriazamın

Mustafa Paşa, Silahtar Mustafa Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa önden Bağdat'a gidip metris yerleri için keşifte bulundular. Ertesi gün seher vakti IV. Murad da Bağdat Kalesi yakınlarına gidip konak ve metris için belirlenen yerleri teftiş etti¹⁷⁴. Bu sırada ordu İmâm-ı Âzam türbesinin civarına geldi. Herkesin, hatta kale müdafilerinin bile beklentisi askerin birkaç gün dinlenmesinin ardından kuşatmanın başlayacağı yönündeydi. Lakin kimsenin ummadığı bir şekilde o gece Padişahın buyruğuyla cephane açılıp da yeniçeri ağasına yirmi beş bin kazma ve kürek, bir miktar barut ve kurşun ile on yedi bin kanca gönderilince kuşatmanın hemen başlayacağı anlaşıldı¹⁷⁵.

Dicle Nehri'nin doğusunda yer alan Bağdat Kalesi; yüksek, güçlü, dayanıklı, uzun ve hendeklerle çevrili surları nedeniyle Revan gibi kolay fethedilebilecek bir kale değildi. Tüm duvarların etrafı yirmi yedi bin üç yüz dokuz adımdı ve buna göre kalenin çevresi yirmi kilometreden fazlaydı. Kuzeydeki İmâm-ı Âzam Kapısı'ndan doğu duvarı boyunca en güneydeki Karanlık Kapı'ya varıncaya dek yüz on dört, Dicle'ye paralel batı duvarı boyunca da doksan yedi tane olmak üzere toplam iki yüz on bir kulesi mevcuttu. Her iki kule arasında elli iki mazgal bulunuyordu ve bu da toplamda yaklaşık on bir bin mazgal demektir. Kuşatma başlangıcında Safevilerce her bir mazgala ikisi tüfekçi, biri okçu olmak üzere üç silahşor, iki de şehirli yardımcı tayin edilmişti ki, bu da elli-altmış bin kişinin kalenin savunmasında görevlendirilmesi demektir¹⁷⁶.

Bağdat surlarının yüksekliği ortalama yirmi beş metre olmakla birlikte kulelerin bulunduğu yerlerde kırk beş metreye kadar çıkıyordu. Kalınlığı ise tabanda on bir metreydi. Lakin taraçalı yapısı nedeniyle yukarı çıkıldıkça daralmakta ve yedi metreye kadar düşmekteydi. Surlarda kırılğan taş yerine horasanî tuğla kullanıldığı için top gülleleri duvarlara pek fazla zarar vermiyor, dolayısıyla uzun süreli kuşatmalara rahatlıkla dayanabiliyordu. Bağdat Kalesi'nin beş tane ana kapısı vardı: İmâm-ı Âzam Kapısı, Karanlık Kapı, Ak Kapı, Cısr Kapısı ve diğerlerine göre daha küçük ve devamlı

sözünden çıkmadığı, Tayyar Mehmed Paşa'nın Diyarbekirli olmakla Kızılbaş mütemayil olduğu gibi bir takım dedikodular yayılmıştır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 142a-b.

¹⁷⁴ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 142b; *Defter-i Ahbâr*, 29b.

¹⁷⁵ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 143a; *Defter-i Ahbâr*, 30a; *Zafernâme*, 75a.

¹⁷⁶ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 140b. Nuri'ye göre kalenin müdafaasında 50.000 kişi görevlidir (141a). Evliya Çelebi'nin hesabınca kalenin çevresi Nuri'ye göre daha fazla olup 28.800 adımdı, bkz. *Seyahatnâme*, IV, s. 251. Bazı mazgallara ise toplar yerleştirilmişti. Yine Padualı ve Hollandalı birer mühendis tarafından hazırlanan suni fişekler müdafilerin önemli savunma silahlarından birisiydi, bkz. Jorga, *a.g.e.*, III, s. 389.

surette kapalı olan Tılsım Kapısı¹⁷⁷. Surlar birbirine paralel üç tane hendekle çevriliydi. Bunlardan ikisi birkaç metre derinliğinde ve genişliğinde bazı kısımları su dolu hendeklerdi. Ana hendek ise beş metre civarında bir genişliğe sahip olmakla birlikte derinliği yerine göre değişmekteydi. Nitekim bazı yerlerde su ancak bilek boyundayken, Ak Kapı boyunca uzanan doğu surlarının önü hendeğin en derin ve geniş yeriydi¹⁷⁸. Burada derinlik kimi yerde beş metreye ulaşsa da çoğunlukla iki metre civarındaydı¹⁷⁹.

Bu haliyle aşılmaz gibi görünen Bağdat Kalesi'ni, 1625'de Hafız Ahmed Paşa Karanlık Kapı istikametinden sekiz ay ve 1630'da ise Hüsrev Paşa İmâm-ı Âzam Kapısı istikametinden iki ay süreyle kuşatmış, lakin müdafiler her ikisine de başarıyla karşı koymuştu. Bu nedenle her iki kapı civarındaki surlar Osmanlı ordusunun ayrılmasından sonra Safeviler tarafından ciddi bir tahkimata tabi tutulmuştu. Mamafih Bektaş Han, Osmanlıların Bağdat'a yürüyeceğini öğrendiğinde surların iç kısmında siperler kazdırmış, ayrıca içeriye bir hendek açtırarak suyla doldurtmuştu¹⁸⁰. Fakat çöl tarafında kalan Ak Kapı civarındaki surlar için böyle bir tahkimat söz konusu değildi. Çünkü bu bölge sudan uzak olduğundan kuşatmanın ağırlığının buraya verileceğine pek fazla ihtimal verilmemekteydi¹⁸¹. Lakin Osmanlılar aynen kuşatma zamanında olduğu gibi yine umulmayı yaptılar ve kuşatmanın ağırlık noktası olarak Ak Kapı'yı tercih ettiler.

Gündüz kararlaştırıldığı üzere Osmanlı kuvvetleri kaleyi şu şekilde kuşatacaktı: Veziriazam Mehmed Paşa kolu Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ve Rumili Beylerbeyi Arslanpaşazâde Ali Paşa ile Ak Kapı tarafından; Kaptanıderya Mustafa Paşa kolu Sivas Beylerbeyi Kôr Hazinesdar İbrahim Paşa, Samsoncubaşı Hüseyin Ağa ve bir miktar yeniçeriyle Ak Kapı'nın güneyindeki Acem burcu tarafından; Anadolu Beylerbeyi Bıyıklı Hüseyin Paşa kendi eyaleti askeri, Zağarcıbaşı Mehmed Ağa idaresindeki bir miktar yeniçeri ile Kaptanıderya Mustafa Paşa kolunun güney tarafından metrise gireceklerdi. Ayrıca herhangi bir huruç harekâtını önlemek için Silahtar Mustafa Paşa,

¹⁷⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, s. 252.

¹⁷⁸ Murphey, *Ordu ve Savaş*, s. 139.

¹⁷⁹ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1096.

¹⁸⁰ Murphey, *Ordu ve Savaş*, s. 140.

¹⁸¹ *Zafernâme*, 74a-75b; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 600; *Târih-i Vecihî*, 6a-b; *Fezleke*, II, s. 200. Na'îmâ'ya göre bu tercihte yakalanan bir Kızılbaşın söyledikleri etkili olmuştu. Buna göre ordu Musul'dayken Bağdat'tan zahire aramaya çıkıp Tikrit taraflarına gelen Mir Mehmed ve kardeşleri yakalandıktan sonra Bağdat ahvali hakkında bilgiler verirken Ak Kapı semtindeki surların zayıflığından söz edince bu husus tercihte etkili olmuştu, bkz. *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 883-884.

Trablusşam Beylerbeyi Şahin Paşa ile birlikte İmâm-ı Âzam Kapısı, Gürcü Mehmed Paşa da Mısır askeriyle Karanlık Kapı tarafının güvenliğinden sorumlu olacaklardı¹⁸². İşte bu plana göre Kasım'ın 15'ini 16'sına bağlayan gece metris kazılması suretiyle Osmanlı ordusunun Bağdat kuşatması başlamıştı (8-9 Receb 1048)¹⁸³.

b) Bağdat Kalesi'nin Kuşatılma Süreci

Surlara konulan meşaleler sayesinde Osmanlı ordusunun metris kazma faaliyetini fark eden müdafiler Osmanlı kuvvetleri üzerine yoğun şekilde top ve tüfek ateşi açmışlardı. Bu esnada Varvar Ali Paşa ve Kanlı Mehmed Paşa gibi bazı üst rütbeli subaylar yaralanmış, bir hayli şehit verilmesine rağmen Osmanlı kuvvetleri sabaha kadar büyük bir çabayla metrise girebilmişlerdi¹⁸⁴. İlk metrisler kaleden bir buçuk-iki kilometre kadar uzakta kazılmıştı ve günde kırk beş-elli metre kazılarak en dış hendeğin kenarına ulaşılması hedefleniyordu. Bu siperlere belli aralıklarla toplar yerleştirildiğinden top arabalarının geçeceği kadar geniş olması gerekiyordu. Nitekim Bağdat kuşatmasında kazılan metrislere otuz asker yan yana sığabiliyordu¹⁸⁵.

Metrise başarıyla girildikten sonra sıra topların yerleştirilmesine geldi. Orduyla beraber Musul'dan getirilen yirmi topun on tanesi veziriazam, altı tanesi Kaptanıderya Mustafa Paşa, dört tanesi de Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın metrisine tayin edildi. Topların yerleştirilmesinden önce Çubukköprü'de kesilen çubuklardan her bin tımarlı sipahiye yirmi tane tevzi edilmek suretiyle çit örmeleri istendi. Örüldükten sonra büyükçe bir küfeyi andıran bu çitler top mevzilerinin ön tarafına yerleştirilerek üstü toprakla örtüldü. Bu faaliyetler tamamlandıktan sonra ikinci gece toplar kundaklarına konularak seherle birlikte kale dövülmeye başlandı¹⁸⁶.

¹⁸² BOA, MAD 14357, s. 28; *Zafernâme*, 75a; *Fezleke*, II, s. 200; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 884; Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 143b-144a; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1095. Yalnız Topçular Kâtibi diğer kaynakların aksine Derviş Mehmed Paşa'nın Karanlık Kapı tarafından, Silahtar Mustafa Paşa'nın da Kuşlar Kalesi tarafından metrise girdiğini yazmaktadır.

¹⁸³ Nuri Ziyaeddin kuşatmanın 10 Receb / 17 Kasım gecesi başladığını kaydetmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 188b. Muhammed Masum ise kuşatmanın bir hafta önce 2 Receb / 9 Kasım tarihinde başladığını yazmaktadır, bkz. *Hülâsatü's-siyer*, s. 261.

¹⁸⁴ BOA, MAD 14357, s. 28; *Zafernâme*, 75b; *Fezleke*, II, s. 200; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 884.

¹⁸⁵ Murphey, *Ordu ve Savaş*, s. 140.

¹⁸⁶ BOA, MAD 14357, s. 28-29; *Zafernâme*, 75b-76a; *Târih-i Vecihî*, 6b; *Fezleke*, II, s. 200; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 885. Nuri Ziyaeddin topların Kaptanıderya Mustafa Paşa ile Bıyıklı Hüseyin Paşa'ya beşer beşer tevzi edildiğini yazar, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 146b.

Kuşatmanın dördüncü günü Silahtar Mustafa Paşa on iki bin kadar askerle Şehriban taraflarına yağmaya gönderildi ve birkaç gün sonra büyük miktarda ganimetle geri döndü (12 Receb 1048 / 19 Kasım 1638)¹⁸⁷. Sonraki iki gün boyunca kale yoğun şekilde top ve tüfeklerle dövüldü. Birinci haftanın sonunda kısa bir süre top ve tüfek sesleri kesilince asker arasında kalenin teslim alındığına dair bir şayia yayıldı. Fakat kısa sürede böyle bir şeyin söz konusu olmadığı anlaşılınca savaş tekrar başladı¹⁸⁸. Onuncu günde İmâm-ı Âzam Kapısı tarafının güvenliğinden sorumlu Silahtar Mustafa Paşa'ya kaleyi vaktiyle Şah Abbas'ın yıktırdığı Kuşlar Kalesi istikametinden emrine verilen üç topla dövmesi buyuruldu (1 Şaban 1048 / 8 Aralık 1638)¹⁸⁹. Böylelikle Bağdat Kalesi, Dicle Nehri'nin batı sahilinden de dövülmeye başlanmış oluyordu.

Kuşatmanın ilk on günü içerisinde Revan ve Tebriz taraflarında akınlarda bulunan Van Beylerbeyi Süleyman Paşa ile Erzurum Beylerbeyi Kenan Paşa'nın esir aldığı Safevi ümerasından bazıları ordu-yı hümayuna getirilmişti. Bunlar müdafilerin moralini bozmak için metrislere götürülüp görebilecekleri bir yerde katledildiler. Diğer taraftan IV. Murad ordusunun moralini yüksek tutmak gayesiyle her gün bizzat metrislere giderek hem gidişatı sürekli takip ediyor, hem de askere şevk veriyordu. Ayrıca muharebelerde yaralananlara Revan seferinde olduğu gibi merhem bahası olarak yirmişer otuzar kuruş bahşiş dağıtmaktan geri kalmıyordu¹⁹⁰.

On ikinci günde siperlerin üzerine domuz damı tabir olunan tabyalar kuruldu ve toplar buralara çıkarılıp kalenin yüksekten dövülmesine başlandı. Bu sırada Osmanlı ordusunun siperlere biraz daha yaklaşması ve surlarda açılan gedikler askerleri taarruz için heyecanlandırıyordu. Nitekim topların domuz damlarına çıkarılmasından hemen

¹⁸⁷ *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 885.

¹⁸⁸ BOA, MAD 14357, s. 29.

¹⁸⁹ Silahtar Mustafa Paşa'nın Kuşlar Kalesi tarafından şehri topla dövmeye başladığı tarih bazı kaynaklarda Şaban ayının onsekizi olarak belirtilmiş olmakla birlikte bazı tereddütler de yok değildir. Zira bu tarihi veren *Menzilnâme*'de kırmızı kalemle yan tarafa gur-re-i Şaban şerhi düşülmüştür, bkz. BOA, MAD 14357, s. 29. Doğancıbaşı'nın mektubunda da Kuşlar Kalesi kuşatmasının Şaban ayının birinde başladığı kayıtlıdır, bkz. Thevenot, *Travels into the Levant*, s. 288. Nuri Ziyaeddin ise bir tarih vermemekle birlikte ayın yirmibirinde Musul'dan nehir yoluyla gelen topların vusûlünden sonra Mustafa Paşa'nın görevlendirildiğini yazmaktadır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 150b. Bu tarihin Şabanın onsekizi olduğunu zikreden diğer kaynaklar için bkz. *Zafernâme*, 75b-76a; *Defter-i Ahbâr*, 30a.

¹⁹⁰ BOA, MAD 14357, s. 29; *Zafernâme*, 76a; *Fezleke*, II, s. 200-201; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 885-886. Nuri Ziyaeddin, 27 Recebde (4 Aralık) Kenan Paşa'nın, birkaç gün sonra da Süleyman Paşa'nın gönderdiği esirlerin Bağdat'a ulaştığını yazmaktadır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 153a-154a.

sonra kaleye genel bir saldırı yapılması düşünülüyse de müdafilerin surların iç kısmına siperler kazdıkları öğrenilince bundan vazgeçildi¹⁹¹. Buna mukabil müdafiler de ara sıra kaleden çıkıp Osmanlı metrislerine baskınlar düzenliyorlar, surlara çıkardıkları toplarla Osmanlı siperlerine önemli zararlar veriyorlardı. Mesela Kızılbaşların Acem burcuna çıkardıkları birkaç topla Anadolu Beylerbeyi Bıyıklı Hüseyin Paşa metrisini topa tutmaları oldukça fazla asker kaybına sebep olmuştu. Bu topların susturulması Osmanlılar için öncelikli mesele haline gelince Veziriazam Bayram Paşa, Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Mehmed Paşa'yı üç topla Acem burcunu dövmeye memur etti. Osmanlı topçularının şiddetli ateşiyle iki gün içerisinde bu toplar imha edilirken, ağır hasar alan burcun üst kısmı tamamen yıkıldı¹⁹².

Kuşatma başlayalı on beş gün olmasına ve kale dört-beş yerden dövülmesine rağmen Musul'dan gemilerle yola çıkarılan toplar hâlâ ortalıkta yoktu. Nitekim ilk kafile ancak on dokuzuncu günde on pare top bir miktar barutla birlikte Bağdat'a ulaşabildi. Sonraki birkaç gün içinde yedi pare top daha geldi. Toplar vardığı gibi hemen ihtiyaç olan metrise gönderiliyor ya da kale yeni bir mevziden dövülmeye başlanıyordu¹⁹³.

Osmanlı ordusunun gün geçtikçe artan baskısı kaledekilerin umudunu azaltıyor, yardım için Şaha devamlı haberciler gönderiyorlardı. Fakat bunların çoğu Osmanlılar tarafından yakalanıp, kaledekilere ibret olsun diye metrislerin önünde katlediliyorlardı. Sonunda Bektaş Han, Arabın birini ayartıp eline verdiği üç tuman akçeyle Şah Safi'ye bir name götürmesi için ikna etti ve gizlice kaleden dışarı çıkardı¹⁹⁴. Sadabad semti civarında bulunan Şah'ın ordugâhına varan Arap ulak kalenin durumundan bahsedip nameyi takdim etti. Bunun üzerine Şah Safi, Rüstem Han ile

¹⁹¹ BOA, MAD 14357, s. 29; *Zafernâme*, 76b-77a; *Fezleke*, II, s. 201; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 886.

¹⁹² Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 151a-152b; *Zafernâme*, 76b-77a; *Fezleke*, II, s. 201; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 886-887.

¹⁹³ BOA, MAD 14357, s. 30; *Zafernâme*, 77b; *Târih-i Vecihî*, 6b; *DeFTER-i AHBÂR*, 30b; *Fetihnâme-i Bağdad*, 150b-151a. Müverrih Yusuf, Osmanlıların kaleye günde 40-50.000 gülle attıklarını kaydetmektedir, bkz. *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 217. Lakin bu rakamın oldukça abartılı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Musul'dan gemiler vasıtasıyla gelenlerle birlikte Osmanlıların 40-50 civarında şâhî ve sayısı tam bilinmemekle birlikte bir bu kadar, belki biraz daha fazla balyemez topu olduğu anlaşılmaktadır. Bunların her yarım saat-kırk beş dakikada ancak bir atış yapabildiği dikkate alınırsa bu kadar gülle atılması imkânsızdır. Nitekim Avnî adlı bir tanığın Bağdat'ın fethine ithafen yazmış olduğu manzum tarihnamede kaleye her gün 1.000 gülle atıldığı belirtilmektedir, bkz. *Târih-i Feth-i Kal'a-i Bağdâd an Yed-i Sultân Murâd*, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Camii Koleksiyonu, nr. 550/7, 25a.

¹⁹⁴ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 151b.

birlikte Korçıbaşı Cani Han ve Eşik Ağası-başı Murtaza-kulu Han'ı Bağdat'a gönderirken, kendisi de karargâhını Tâk-ı Bustâm'a nakletti¹⁹⁵.

Kuşatmanın on dokuzuncu gününde Osmanlıların metris faaliyetleri en dış hendeğin kenarına ulaşınca beldarlar devreye sokuldu. Kazılan topraklar daha önceden hazırlanan yüzbinlerce torba ve tulumun içine konularak hendeklerin doldurulması işine girildi¹⁹⁶. Lakin müdafilerin Hafız Ahmed Paşa'nın kuşatması sırasında olduğu gibi hendeğe atılan torbaları kancalarla içeri çekmeleri üzerine keskin nişancılarla bunlar engellenmeye çalışıldı. Safeviler bu kez içerden hendeğe doğru lağım açıp ortasında oluşturdukları oyuklardan torbaları içeri çekmeye kalkıştılar. Osmanlılar ise etraftan kesilen on iki bin hurma ağacının dalları ve yapraklarıyla bu oyukları kapatmaya çalıştılar. İki taraf arasında birkaç gün boyunca cereyan eden çok şiddetli çarpışmaların ardından Osmanlı askerleri sonunda hendekleri ele geçirebildiler. Ancak kaledekilerin nefit yağına buladıkları yorganları hendeklerdeki Osmanlı askerlerinin üstüne atıp çok sayıda zayıata sebebiyet vermeleri üzerine Veziriazam Mehmed Paşa hendeğin üst kısmının hurma dalları ve toprakla kapatılmasını buyurdu. Bazı ümeranın itirazına rağmen bu emir yerine getirildi ve hendeğin üstü toprakla kapatıldı. Fakat kaledekiler bu kez de Cafer Tepesi mevkesine yerleştirdikleri iki topla bu hendeğe ateşe başladılar. Bununla da yetinmeyen Bektaş Han kale içinden bir lağım kazıp bu hendeğin patlatılmasını ve ardından genel bir saldırı düzenlemesini teklif etti. Ancak bu öneri karşı tarafa çok fazla zarar verilemeyeceği ve gereksiz yere asker zayıatına sebep olacağı gerekçesiyle muhalefetle karşılaşırken, bu esnada yaşanan tartışmalar kaledeki hizipleşmeyi de gün yüzüne çıkardı. Zira bir taraf Bektaş Han'dan yana tavır almıştı ve âmân dilenerek teslim olunmasını istemekteydi. Buna mukabil Halef Han ve taraftarları ise sonuna kadar mücadeleye devam edilmesini savunuyorlardı. Neticede mücadelenin

¹⁹⁵ Kemal b. Celal Münecim, *Tarihçe*, 65a; Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 152a.

¹⁹⁶ Nuri önce altı bölük halkına 200.000 torba toprak atmalarının ferman olduğunu, daha sonra da tüm orduya 500.000 torba ile 1.000.000 tulumun dağıtılıp toprakla doldurularak hendeklere atılmasının emredildiğini yazmaktadır, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 156a, 157a. Nuri ayrıca hendeklerin doldurulması sürecini ayrıntılı şekilde anlatır, bkz. 162b-164b. Topçular Kâtibi de 500.000 torbanın hendeklere atıldığını kaydetmektedir, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1096. Diğer kaynaklar ise 260.000 torbanın dağıtıldığını zikrederler, bkz. BOA, MAD 14357, s. 30; *Zafernâme*, 78a; *Defter-i Ahbâr*, 30b; *Fezleke*, II, s. 202; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 887.

sürdürülmesi fikri benimsendiyse de müdafilerin bir kısmı artık durumdan umutsuzdu ve her an teslim olabiliyorlardı¹⁹⁷.

Hendeğin zaptından sonraki on gün boyunca binlerce Osmanlı askeri durmaksızın birkaç koldan kaleye saldırdılar. Saldırıları esnasında birkaç kez burçlara çıkılıp bayrak dahi dikildiyse de her defasında müdafilerin yoğun mukabelesiyle karşılaşan Osmanlı askerleri geri çekilmek zorunda kaldılar¹⁹⁸. Taraflar arasında çarpışmaların en şiddetlendiği bu dönemde Safevi Sipehsaları Rüstem Han on iki bin kişilik bir kuvvetle Diyale Nehri yakınlarına kadar gelmişti. Bu her ne kadar Bağdat Kalesi'ne yardım amaçlı bir harekât gibi gözükse de asıl amaç Osmanlılara iltica eden Kürt aşiretlerini bu teşebbüslerinden vazgeçirmektir. Osmanlı sınırına yakın Şehriban semti civarında yaşayan Baclan, Dumlu, Lulu ve Zaza gibi aşiretlere mensup yüz elli bin evlik Kürt topluluğu fırsattan istifade IV. Murad'a haber gönderip Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini bildirmişlerdi. Bu talepleri Padişah tarafından olumlu karşılanınca yaşadıkları yerlerden Diyale Nehri'ne doğru hareketlendiler. Durumdan haberdar olan Şah Safi'nin gönderdiği Rüstem Han Diyale Nehri yakınlarında yetiştiği Kürtlerin büyük kısmını katletti. Bunu öğrenen IV. Murad, Silahdar Mustafa Paşa ile Şahin Paşa'yı Diyale Nehri'nin öte yakasına Şehriban taraflarına gönderdi. Ayrıca aşiret mensuplarının nehri sağlıklı bir şekilde geçmeleri için üç de gemi yolladı¹⁹⁹.

Kuşatmada bir ay dolduğunda müdafilerin direnci büyük ölçüde kırılmıştı. Saldırıları her gün düzenli şekilde tekrarlanıyordu ve kale her an düşebilirdi. Bir ara asker arasında büyük bir saldırıyla kalenin düşeceğine dair bir düşünce belirmişti. Hatta sipahi namdarlarından bazısı ganimet arzusuyla kaleye yürümek istediklerini Veziriazam Mehmed Paşa'ya da arz etmişlerdi. Bu istek müdafilerin durumunun bilinmemesi ve çok fazla asker kaybına neden olacağı gerekçesiyle Veziriazam

¹⁹⁷ Nuri, Bektaş Han'ın aslında ilk günden beri teslim olmaya razı olduğunu, Halef Han'dan korktuğu için buna cesaret edemediğini de yazmaktadır. Kumandanlardan Mir Fettah oğlu'nun ise Revan'dan çıktıktan sonra Osmanlı kuvvetleriyle çatışmaya girmesi dolayısıyla Padişahın gazabına uğrayacağı endişesiyle teslimine karşı çıktığını belirtir, *bkz. Fetihnâme-i Bağdad*, 156a-162b.

¹⁹⁸ BOA, MAD 14357, s. 30; *Zafernâme*, 78b-79a; *Fezleke*, II, s. 202; Abdurrahman Hibri bu mücadeleler süresince kaledeki Kızılbaş halkın askerleri "bizi düşmana mı vermek istersiniz?" diyerek şevke getirmeye çalıştığını, hatta bilfiil muharebelere katılıp Osmanlı askerleri üzerine nefte bulanmış bezler attıklarını yazar, *bkz. Defter-i Ahbâr*, 30b.

¹⁹⁹ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 152a-153a. Kâtip Çelebi, 12.000 kişilik bir Safevi ordusunun Diyale Nehri kenarına geldiğini duyan IV. Murad'ın asker sevki üzerine Rüstem Han'ın geri çekildiğini yazar, *bkz. Fezleke*, II, s. 202; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 887.

tarafından reddedilmişti. Veziriazam Mehmed Paşa genel bir taarruz yerine kalenin dibine doğru yavaşça ilerlenmesini ve gerçekleştirilecek küçük hücumlarla düşmanın durumunun tespitini önermişti²⁰⁰. Buna rağmen otuz altıncı günün gecesinde Anadolu Beylerbeyi Bıyıklı Hüseyin Paşa kolundan bir miktar asker gizlice burçlara tırmanmıştı. Müdafilerin gaflet içerisinde oldukları görülünce aynı koldan büyük bir saldırıya kalkışıldı ve surların bir kısmı ele geçirildi (14-15 Şaban 1048 / 21-22 Aralık 1638)²⁰¹. Müdafilerin direncinin iyice kırıldığı anlaşılınca otuz dokuzuncu günde her koldan genel bir saldırı başlatıldı. Ancak Veziriazam Tayyar Mehmed Paşa bu sırada alınca isabet eden kurşun sonucu öldü (17 Şaban 1048 / 24 Aralık 1638). IV. Murad'ı oldukça üzen bu gelişmenin ardından Tayyar Mehmed Paşa'nın yerine kendi metrisinde oldukça başarılı işler çıkartan Kaptanıderya Mustafa Paşa tayin edildi ve hemen veziriazam metrisine gidip askerinin başına geçmesi buyuruldu²⁰².

Tayyar Mehmed Paşa'nın şahadeti ve yerine Mustafa Paşa'nın tayini sırasında bile Osmanlı askerleri kaleye saldırıları sürdürmüş, surların büyük kısmı ele geçirilmişti. Artık dayanacak güçleri kalmayan müdafiler teslim olup olmamayı görüşmek üzere bir kez daha Bektaş Han'ın huzurunda bir araya geldiler. İlk sözü alan Bektaş Han otuz altı günde on beş binden fazla kayıp verildiğini belirterek teslim olmaktan başka çare kalmadığını açıkladı. Halef Han, Bektaş Han'ın bu sözlerine itiraz etmediği gibi Şah Safi'nin kalenin düşmesi kesinleşirse teslim olup askeri boş yere kırdırmaması için kendisine bir emirname verdiğini söyledi ve Sipehsalar Rüstem Han'ın bile haberdar olmadığı bu kâğıdı huzurda bulunanlara gösterdi. Bektaş Han şimdiye kadar bunu saklayarak gereksiz yere insan kaybına neden olmasından ötürü

²⁰⁰ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 165a-b. Na'îmâ'da ise bu gelişmeler daha farklı hikâye edilmektedir. Buna göre IV. Murad, Mehmed Paşa'ya hendeklerin dolduğunu ifadeyle neden kaleye saldırılmadığını sormuş, Veziriazam cevabında acele hareketin askerinin kırılmasına neden olacağını belirtmiştir. Lakin Padişahın ısrarı üzerine ertesi gün için genel taarruza karar verildiğini zikreder, *bkz. Târih-i Na'îmâ*, II, s. 888.

²⁰¹ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 166a-168b.

²⁰² BOA, MAD 14357, s. 30; *Suver-i Hütût-ı Hümâyûn*, s. 154; *Zafernâme*, 79a; *Târih-i Vecihî*, 6b-7a; *Fezleke*, II, s. 202; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 888-889; *Defter-i Ahbâr*, 31a; Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 173a, 176a; *Gülşen-i Hulefâ*, s. 307; Kemal b. Celal Münecim, *Tarihçe*, 65a. Topçular Kâtibi, onyedisinde şehit olan Tayyar Mehmed Paşa'nın yerine Mustafa Paşa'nın ertesi gün atandığını yazmaktadır, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1098. Bir diğer kaynağa göre Tayyar Mehmed Paşa, Bektaş Han'ın elçi gönderip âmân talebinde bulunduktan sonra buna Padişahın Bektaş Han bizzat gelip teslim olmazsa muharebenin süreceği şeklindeki açıklaması üzerine tekrar başlayan savaş sırasında vurulup ölmüştür, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 55b. Doğançibaşının mektubunda ise veziriazamın 16 Şabanda öldüğü, Mustafa Paşa'nın da 17 Şabanda veziriazam olduğu belirtilmektedir, *bkz. Travels into the Levant*, s. 289.

Halef Han'a büyük tepki gösterirken, bu esnada ulaşan bir haberle konu başka bir mecraya taşındı. Zira Tayyar Mehmed Paşa ölmüş, Kaptanıderya Mustafa Paşa veziriazam olmuştu. Bundan cesaret alan bazı ümera beş-on gün daha dayanılabilirse kışın bastırabileceğini, şiddetli yağmurların Osmanlı ordusunu sıkıntıya düşüreceğini ileri sürdü. Ancak ümeranın büyük kısmı teslim olunmasından yana tavır koyunca Bektaş Han kalenin surlarına çıkıp Osmanlı siperlerine doğru âmân talebiyle seslendi²⁰³.

c) Kalenin Teslimi

Kaledekilerin âmân talebi Büyük Mirahur Halil Ağa tarafından hemen Veziriazam Mustafa Paşa'ya iletilirken, kısa süre sonra Padişah da durumdan haberdar edildi²⁰⁴. Veziriazam ile durumu müşavere eden IV. Murad, Safevilerin bu talebini uygun buldu. İçeriye haber verilmesi ve Bektaş Han'ın Osmanlı ordugâhına getirilmesi için Çavuşbaşı Durak Ağa ile Niğde Sancakbeyi Hasan Paşa kaleye gönderildi. Elçiler âmânnameyi Bektaş Han'a takdim edip, hemen kale dışına çıkmazsa bunun geçersiz olacağını ve kaleye saldırıların devam edeceğini belirttiler. Bunun üzerine Bektaş Han sekiz bin riyal tutarındaki hediyelerle birlikte yanında Nakdî Han ve Hille hâkimi Ali Han olduğu halde teslim şartlarını müzakere maksadıyla İmâm-ı Âzam Kapısı'ndan dışarı çıktı (18 Şaban 1048 / 25 Aralık 1638)²⁰⁵. Önce veziriazamın çadırına getirilen Bektaş Han ve beraberindekiler, daha sonra çift sıra dizilmiş Osmanlı askerlerinin arasından geçirilerek IV. Murad'ın huzuruna götürüldü. Osmanlı Devleti'nin kudretini ve ihtişamını bariz bir şekilde sergileyen, bütün vüzera ve ümeranın hazır bulunduğu otağ-ı hümayuna büyük bir saygı ve iltifatla kabul olunan Bektaş Han ile maiyeti Padişahın huzurunda bir kez daha âmân dileyerek bağışlanmalarını talep ettiler. Bunun

²⁰³ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 176b-179a. Mustafa b. Molla Rıdvan, Şah'ın bu emirnameyi aslında Bektaş Han'a gönderdiğini zikretmektedir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 55a-55b.

²⁰⁴ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 179b.

²⁰⁵ Nuri Ziyaaddin, Bektaş Han'ın kaleden çıkışını ve Osmanlı ordugâhına gelişini ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Buna göre 17 Şabanda âmân dilediklerini ve ertesi gün Bektaş Han'ın kaleden çıkışıyla fethin gerçekleştiğini belirtir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 186a-188b. Diğer kaynaklar kaledekilerin tesliminin ayın onsekizinde olduğunda mütteliklerdir, bkz. *Suver-i Hütüt-ı Hümayûn*, s. 154; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 39b; *Zafernâme*, 80b; *Târih-i Vecihî*, 7b; *Fezleke*, II, s. 203; *Defter-i Ahbâr*, 31a; Thevenot, *Travels into the Levant*, s. 289; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 674; *Gülşen-i Hulefâ*, s. 308; Cevrî, *Düstürü'l-inşâ*, 195b; *Târih-i Gilmânî*, s. 16; Kemal b. Celal Müneccim, *Tarihçe*, 65b. Na'imâ'da sehven eksik yazılmış olsa gerek Bektaş Han'ın teslimi 8 Şaban olarak yani on gün öncesi olarak yazılmıştır, bkz. *Târih-i Na'imâ*, II, s. 889. Mustafa b. Molla Rıdvan ise Bektaş Han'ın Şaban ayının 17. günü teslim olduğunu kaydetmektedir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 55b.

üzerine IV. Murad, Bektaş Han'a isteklerinin kabul edildiğini, yalnız içerideki Kızılbaşların akşama kadar kaleyi boşaltmaları gerektiğini söyledi. Çıkmamakta direnenlerin öldürüleceğini, ülkesine dönmeyi arzu edenler varsa onlara da izin verileceğini ve Karanlık Kapı tarafından çıkıp gidebileceklerini bildirdi. Bu suretle huzurdan ayrılan Bektaş Han veziriazamın çadırına döndüğünde kaledekilere hemen dışarı çıkmaları için bir name yazıp maiyetinden biriyle yolladı²⁰⁶. Aynı sırada Defterdar Mehmed Paşa, Zağarcıbaşı ve bir miktar yeniçeriyle birlikte kaleye girip iç kaleyi, Bektaş Han'ın sarayını, haremını, hazineyi ve cephaneyi Padişah namına zapt ettiler²⁰⁷.

Bektaş Han'ın tesliminden sonra içeridekilere kaleyi öğlene kadar tahliye etmeleri için haber gönderilmişti. Lakin Halef Han, Mir Fettah oğlu ve diğer birkaç han vaktin geç olduğunu ileri sürerek ancak sabah dışarı çıkabileceklerini beyan ettiler ve geceyi içeride geçirmek için müsaade istediler. Bazı tereddütlere rağmen bu istekleri veziriazam tarafından kabul edildi ve ardından yaşanacak trajik olayların da tetikleyicisi oldu. Zira Bektaş Han'ın teslimiyle birlikte Osmanlı askerleri üçer beşer kaleye girerek işgale başlamıştı. Aynı sıralarda on bin kadar Kızılbaş askerinin başlarında Halef Han ve Mir Fettah oğlu olduğu halde Karanlık Kapı tarafında silahlı bir şekilde toplanmaları Osmanlı askerlerinin müdahalesiyle karşılaştı. Padişahın –muhtemelen Revan'dan çıkanların Osmanlı kuvvetlerine saldırması nedeniyle- kaleden ancak silahsız ayrılacaklarını şart koşması sebebiyle derhal silahlarını bırakmaları istendi. Ancak Safevi askerlerinin büyük kısmı izinsiz bir şekilde yağmaya girişen Osmanlı askerlerinden muzdaripti ve silahsız bir şekilde sabaha kadar beklemenin kendileri için tehlikeli olacağını biliyorlardı. Bundan dolayı silahlarını bırakmaya karşı çıktılar ve tartışma silahlı çatışmaya dönüştü²⁰⁸. Zaten yağma için bahane arayan Osmanlı

²⁰⁶ *Zafername*, 80b-81b; *Târih-i Vecihî*, 7b-8a; *Fezleke*, II, s. 203; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 890-891; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1101.

²⁰⁷ Nuri'nin yazdığına göre bu kişilerin yanında Bektaş Han da bulunmaktadır, bkz. *Fetihname-i Bağdad*, 188b.

²⁰⁸ Nuri, *Fetihname-i Bağdad*, 189a; BOA, MAD 14357, s. 31. Kalenin teslim alındığı günün gecesinde taraflar arasında savaşın yeniden başlamasıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler söz konusudur. Mesela Osmanlı kaynaklarındaki en yaygın rivayet şöyledir. Bektaş Han'ın, Veziriazamın çadırına döndükten sonra içerideki hanların hile yapıyor olabileceklerini, kulelerin altına doğru lağımlar kazdıklarını ve her an patlatabileceklerini söylediğini, durumu öğrenen askerlerin de bunu bahaneyle kaledeki Kızılbaşlara saldırdıkları şeklindedir, bkz. *Zafername*, 81b-82a; *Fezleke*, II, s. 203; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 891; *Hammer Tarihi*, IX, s. 257. Vecihî, hanların söz verdikleri gibi kaleden çıkmadıkları için katliamın

askerlerinin karşı tarafı tahrikiyle tekrar alevlenen savaş kale içinde sabaha kadar devam etti. Safevi askerlerinin bir kısmı Karanlık Kapı civarındaki birkaç kuleye kapandılar. Bazısı da surlardaki gediklerden dışarı çıkarak firar ettiler. Fakat bunlar peşlerine düşen Osmanlı askerlerince Dicle Nehri kenarındaki bostanlık alanda kılıçtan geçirildiler. Can havliyle suya girenlerin çoğu boğulurken, pek azı karşı kıyıya ulaşıp ülkesine kaçabildi. Kulelere kapanan iki bin civarındaki Safevi askeri gün boyunca direndilerse de sonunda hayatlarından ümitlerini keserek sığındıkları kuleleri havaya uçurdular²⁰⁹.

Kale içinde çarpışmaların tekrar başladığını öğrenen IV. Murad âmânnamesinin dikkate alınmayıp insanların haksız yere öldürüldüğünü düşünerek oldukça kızmıştı. Durum kendisine izah edilince kulelere kapananlara Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa ile yolladığı pusulada teslim olmalarını, aksi durumda katledileceklerini bildirdi. Aslında olayların başından beri kendisine katliam ve yağmaya onay vermesi için gerek Hüseyin Paşa, gerekse askerler tarafından baskı yapılmaktaydı. IV. Murad gelen talepleri ciddiye almadıysa da kale içinde olan bitene sesini çıkarmadı. Neticede Halef Han, Mir Fettah oğlu ve Yar Ali hanlar sağ yakalanıp tutuklandılar. Kulelere kapanan Kızılbaşlardan hiç kimse sağ bırakılmadı²¹⁰. Bu birkaç günlük süreçte Bağdat'ın Safevi muhafızlarıyla Kızılbaş halktan katledilenlerin sayısı o kadar çoktu ki, Osmanlı askerlerinin sokaklardaki cesetleri toplaması günlerce

başladığını söyler, *bkz. Târih-i Vecihî*, 8b. Bağdat Fetihnâmesi'nde ise âmân verildikten sonra kalede bulunan hanların sabaha kadar bekleyip, sonra da firara yeltenmeye niyetlendikleri anlaşılınca ertesi gün tutuklandıkları, bu kaledekilerce engellenmeye kalkılınca askerlerin saldırıya geçtikleri yazılmaktadır, *bkz. Suver-i Hütû-ı Hümâyûn*, s. 154-155. Aynı husus Şah Cihan'a gönderilen mektupta da ifade edilmiştir, *bkz. Cevrî, Düstûrül'-inşâ*, 195a-b. Peçevî ise Bektaş Han'ın sarayını ve haremını korumak için kaleye gönderilen yeniçeri birliğine Kızılbaşlar tarafından müdahale edilince taraflar arasında çatışmanın başladığını zikretmektedir, *bkz. Târih-i Peçevî*, II, s. 450. Abdurrahman Hibrî, yıkılmış surlardan içeriye giren Osmanlı askerlerinin yağmaya başlaması üzerine müdafilerin direnmesiyle savaşın yeniden alevlendiğini kaydeder, *bkz. Defter-i Ahbâr*, 31b. Benzer ifadeler doğancibaşının mektubunda da geçer, *bkz. Thevenot, Travels into the Levant*, s. 289. Mustafa b. Molla Rıdvan'a göreyse Ak Kapı civarındaki kulelerden Bektaş Han'ı takip eden Kızılbaşlar ile Osmanlı askerleri arasında başlayan söz düellosu bir süre sonra çatışmaya dönüşmüştü, *bkz. Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 55b. Topçular Kâtibi'ne göreyse öldürülmekten korkan Halef Han, Mir Fettah oğlu ve Yar Ali Han'ın etraflarına 25.000 Kızılbaşı toplamaları üzerine Osmanlı askerlerinin müdahalesiyle savaş yeniden başlamıştır, *bkz. Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1101-1102. Hadiseye Safevi yaklaşımını göstermesi açısından Müverrih Yusuf ise kalenin müdafilerinin Padişahın âmânına kanarak kapıları açtığını, fakat içeri giren Osmanlı askerlerinin yağma amacıyla katliama giriştiklerini belirtir, *bkz. Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 217-218.

²⁰⁹ Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 190a-b. Bazı kaynaklar Kızılbaşların Karanlık Kapı tarafındaki kuleler yerine Narin kale olarak anılan iç kaleye sığındıklarını yazmaktadır, *bkz. Defter-i Ahbâr*, 31b; *Fezleke*, II, s. 204; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 891; *Hammer Tarihi*, IX, s. 257.

²¹⁰ *Târih-i Vecihî*, 8b; *Fezleke*, II, s. 204; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 892-893.

sürmüştü²¹¹. Bağdat'ın fethinin ardından gerçekleşen bu katliam neticesinde şehirdeki Şîî nüfusu önemli ölçüde azalırken, aynı zamanda Şah ordusunun en seçkin birliklerinin burada yok olmasıyla Safevilerin askeri gücü önemli bir darbe almıştı.

Fetih tamamlanınca IV. Murad, önce İmâm-ı Âzam türbesini ziyaret etti²¹². Ardından tertip olunan divanda başta veziriazam, şeyhülislam ve yeniçeri ağası olmak üzere cümle vüzera, ümera ve zabitan fetihten dolayı Padişahı tebrik edip, hilatlere mazhar oldular (20 Şaban 1048 / 27 Aralık 1638)²¹³. Sonra metrisleri ve muharebe yerlerini gezen, surların durumunu inceleyen IV. Murad hemen kalenin tamirini ve metrislerin doldurulmasını emretti. Diğer taraftan Büyük Mirahur Halil Ağa Bağdat'ın fethini payitahta müjdelemek için fetihnameyle birlikte İstanbul'a gönderildi²¹⁴.

Bağdat Beylerbeyiliği'ne Yeniçeri Ağası Küçük Hasan Ağa, kadılığına ise Tezkireci Musa Efendi tayin olunurken, beylerbeyinin emrine sekiz bin civarında kul verildi²¹⁵. Aynı sıralarda Osmanlı itaatini kabul etmiş olan ve Padişahla birlikte

²¹¹ Bağdat'ta katledilen Kızılbaşların sayısı ile ilgili kaynaklar muhtelif rakamlar vermektedir. Nitekim menzîlnâmede katledilenlerin sayısı 30.000'dir, bkz. BOA, MAD 14357, s. 31. Nuri Ziyaeddin'e göre katliamdan sadece 50 kişinin kurtulup Şah'ın yanına ulaşmış, ancak Şah Safi ordunun moralinin bozulmaması amacıyla bunların katlini emretmiştir. Müdafilerden ölenlerin sayısı ise kuşatma sürecindekilerle birlikte 50.000'dir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 191b, 204a-b. Aynı rakam 1.000 fazlasıyla doğancıbaşının mektubunda da zikredilmektedir, bkz. Thevenot, *Travels into the Levant*, s. 290. Vecihî, 37.000 Kızılbaştan 10.000'inin kuşatma sırasında, 20.000'den fazlasının teslimden sonraki iki-üç gün içinde öldüğünü, ancak 300 kadarının kurtulup memleketlerine dönebildiklerini belirtir, bkz. *Târih-i Vecihî*, 8b. Bazı Osmanlı kaynakları Vecihî'den farklı olarak ölen Kızılbaşların toplam sayısının 30.000 olduğunu zikreder, bkz. *Zafernâme*, 82b-83a; *Fezleke*, II, s. 204; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 893. Peçevî'ye göre katledilenlerin sayısı 34.000'dir, bkz. *Târih-i Peçevî*, II, s. 451. Mustafa b. Molla Rıdvan'da bu sayı 36.000'dir, bkz. *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, 55b. Topçular Kâtibi'ne göre ise teslimden sonraki iki gün içinde katledilen Kızılbaşların sayısı 25.000 ile 40.000 arasındadır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1103. Osmanlı kaynaklarının aksine Safevi tarihleri ne katliamdan ne de bununla ilgili rakamlardan bahseder.

²¹² *Târih-i Na'imâ*, II, s. 894.

²¹³ BOA, MAD 14357, s. 31; *Zafernâme*, 83a; *Târih-i Vecihî*, 8b; *Fezleke*, II, s. 205; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 894; *Defter-i Ahbâr*, 32a; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1104.

²¹⁴ *Zafernâme*, 83a-b; *Târih-i Vecihî*, 8b; *Fezleke*, II, s. 205; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 894; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1104-1105. Hibrî'nin eserinde yer alan fetihname suretinde kalenin tamiri için beldarlar ve neccarlar tayin olunduğu, yine metrislerin doldurulması işinin yeniçerilere havale edildiği belirtilmektedir, bkz. *Defter-i Ahbâr*, 32b-33a.

²¹⁵ BOA, MAD 14357, s. 31. Nuri, Padişahın 12.000 kul yazılmasını emrettiğini, ancak 8.000 kişinin kaydedilebildiğini belirtmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 196b, 198b; *Zafernâme*, 83b; *Târih-i Vecihî*, 9a; *Fezleke*, II, s. 205; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 894; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1109.

İstanbul'a gitmeyi bekleyen Bağdat'ın sabık valisi Bektaş Han şüpheli bir şekilde ölünce karısı Lûr Hüseyin Han'ın kızı olmasına hürmeten babasının yanına gönderildi²¹⁶.

Yirmi gün kadar Bağdat'ta konaklayan IV. Murad; bu süre içerisinde Sünnî İslâm'ın önemli merkezlerinden olan İmâm-ı Âzam ve Şeyh Abdülkadir Geylani türbelerinin tamirini emrederken Şeyhülislam Yahya Efendi'den de bu işe bizzat nezaret etmesini istedi²¹⁷. Veziriazam Mustafa Paşa'yı Bağdat ve civarının muhafazasına yönelik tedbirlerin alınması, ordunun ihtiyaçlarının tamamlanması için askerinin büyük kısmıyla geride bırakan IV. Murad, Şeyhülislam Yahya Efendi'yi yanına alarak şehirden ayrıldı (9 Ramazan 1048 / 14 Ocak 1639). Ancak Padişahın Cuma namazını İmâm-ı Âzam türbesinde kılmak istemesi nedeniyle orduya İmam Kazım menzilinde iki gün konaklaması ferman olundu²¹⁸. Bu konaklama esnasında Bağdat Baruthanesi'nde bir patlamanın meydana gelmesi neticesinde üstündeki birkaç kule ve iç kalenin bir kısmı çökmüş, kulelerde ve civarda bulunan birkaç yüz Osmanlı askeri ile halktan pek çok kimse ölmüş veya yaralanmış, pek çok hayvan da telef olmuştu. Bu patlamanın sorumlusu olarak kaledeki Kızılbaşları görenler, durumu Padişaha haber verdiklerinde şehirdeki tüm Şîhlerin katledilmesi için icazet almakta zorlanmadılar. Bu katliamdan daha önce İmam Kazım'a kaçmış bulunanlarla çevre kasabalardan buraya ziyarete

²¹⁶ Kaynaklarda Bektaş Han'ın ölümüyle ilgili muhtelif rivayetler söz konusudur. Mamafih birkaçı bu ölümü nedensiz ve ani bir ölüm olarak kaydetmektedir, bkz. BOA, MAD 14357, s. 31; *Zafernâme*, 83b; *Târih-i Vecihî*, 8b-9a; *Fezleke*, II, s. 205; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 894. Mustafa b. Molla Ridvan'a göre sebep akciğer zarı iltihabıdır, bkz. *Târih-i Feth-i Bağdad*, 55b. Münecimbaşı ise Bektaş Han'ın yaşadığı utanç sonucu bunalıma girip –muhtemelen beyin kanaması geçirip- öldüğünü yazmaktadır, bkz. *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 674. Abdurrahman Hibri, Bektaş Han'ın kendisini zehirlediğini söylerken, Doğancıbaşı'nın mektubunda ve Müverrih Yusuf'un eserinde zehirlenerek öldüğü zikredilmektedir, bkz. *Defter-i Ahbâr*, 33a; Thevenot, *Travels into the Levant*, s. 290; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 218-219. Nuri Ziyaeddin ise Bektaş Han'ın zehirlenerek öldüğünü belirtmekle birlikte bunun ayrıntısından da bahsetmektedir. Buna göre Padişahın vezirlik payesiyle yanında İstanbul'a gelmesi teklifini koyu bir Şîh olan eşine kabul ettiremeyen Bektaş Han bunalıma girmiş, veziriazam çadırında verilen bir ziyafet öncesinde hanımının hazırladığı zehiri içmiş, sabah yatağında ölü bulunmuştur. Nuri'nin daha kuvvetli gördüğü ihtimale göre ise Bektaş Han bu ziyafete katılmadan önce hanımı tarafından zehirlenmiştir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 199a-203b.

²¹⁷ *Zafernâme*, 84a-b; *Târih-i Vecihî*, 9a; *Fezleke*, II, s. 205; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 895.

²¹⁸ BOA, MAD 14357, s. 32; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 40a; *Fezleke*, II, s. 206; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 896. Topçular Kâtibi, Padişahın 15 Ramazan / 20 Ocakta Bağdat'tan ayrıldığını yazmaktadır, bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1110. Nuri Ziyaeddin ise 7 Ramazan / 12 Ocakta ordunun İmam Kazım'a hareket ettiğini, Padişahın ise ertesi gün kaleden ayrıldığını belirtmektedir, bkz. *Fetihnâme-i Bağdad*, 208b.

gelenler dahi kılıçtan geçirildi²¹⁹. Böylelikle Bağdat ve yakın çevresinde neredeyse hiç Şîî nüfusu bırakılmamış oluyordu. Aslında Şîî halka karşı bitmek bilmeyen nefret on beş yıl önce Şah Abbas'ın Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Sünnî idarecilere ve halka karşı takip ettiği kanlı siyasetin intikamından başka bir şey değildi. Yine sonraki yıllarda Osmanlı ordusunun buraya düzenlediği birkaç başarısız seferde askerlerin çektiği acı ve ıstırapların yol açtığı nefreti de göz ardı edilmemelidir.

5) IV. Murad'ın İstanbul'a Dönüşü

İmam Kazım'da geçen iki günün ardından 17 Ocak'ta (12 Ramazan) orduyla birlikte hareket eden IV. Murad, Tikrit'te Bağdat seferi süresince Musul'da bekleyen Hint elçisi Mir Zarif'i huzuruna kabul etti (16 Ramazan 1048 / 21 Ocak 1639)²²⁰. Şah Cihan'a yazılan mektup kendisine takdim olunduktan sonra Hindistan'a elçi tayin edilen Kapıcıbaşı Arslan Ağa ile birlikte Bağdat'taki Veziriazam Mustafa Paşa'nın yanına gönderildi²²¹. IV. Murad mektubunda öncelikle Şah Cihan'ı Safevilere karşı kazandığı zaferden dolayı kutlamaktaydı. Devamındaysa kendisinin de İslâm'a küfreden bu din düşmanlarına karşı sefer düzenlediğini ve Bağdat'ı fethedip kale içinde otuz binden ziyade din düşmanının kılıçtan geçirildiğini yazmaktaydı. Ayrıca sefer neticesinde Bağdat'ın değil bütün Irak-ı Arap'ın ele geçirildiğini, artık Hintli ve Özbek hacıların güvenli bir şekilde hacca gelebileceklerini ekliyordu. Mektup Safevilere karşı ortak mücadelenin sürdürülmesi temennisiyle bitmekteydi²²².

Bağdat seferi sırasında İstanbul'dan Mardin'e getirilip bir süre buradaki kalede ikamete mecbur tutulan, fethin ardından da Musul'a sevk edilen Safevi elçisi Maksud Sultan buraya ulaşıldığında Padişahın huzuruna çıkarıldı (22 Ramazan 1048 / 27 Ocak 1639). Şah Safi'ye hitaben yazılan bir mektupla birlikte Bağdat'taki Veziriazam Mustafa Paşa'nın yanına yollandı²²³. Diplomatik teamüllere pek de uygun düşmeyen sert bir

²¹⁹ TSMA, E. 6523; Nuri, *Fetihnâme-i Bağdad*, 208b-209a; *Zafernâme*, 85b-86a; *Târih-i Vecihî*, 10b; *Fezleke*, II, s. 206; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 896-897.

²²⁰ BOA, MAD 14357, s. 33; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 40a.

²²¹ *Zafernâme*, 86a; *Târih-i Vecihî*, 10b; *Fezleke*, II, s. 206; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 897; *Hammer Tarihi*, IX, s. 262.

²²² *Düstüri'l-inşâ*, 78b-81b.

²²³ TSMA, E. 5222/32; *Zafernâme*, 86a-b; *Târih-i Vecihî*, 10b-11a; *Fezleke*, II, s. 206; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 897; *Hammer Tarihi*, IX, s. 262.

üslupla kaleme alınmış bu mektupta IV. Murad Safevi Şahı'nı barışı bozmakla suçluyor, Bağdat'a yürüdüğünde karşısına çıkmadığı için korkaklıkla itham ediyordu. Bağdat'a muhafız olarak Veziriazam Mustafa Paşa'yı bıraktığını, şimdi Diyarbakir'e dönmekte olduğunu ve yakın zamanda Revan, Nahçıvan ve bütün Azerbaycan'ın istirdadı için harekete geçeceğini belirtiyordu. Bu saatten sonra iki ülke arasında barışın ancak Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki sınırların kabulüyle mümkün olacağını bildiriyordu²²⁴.

Musul'daki bir günlük molanın ardından tekrar yola koyulan Padişah ve beraberindekiler Ocak ayı sonuna doğru Diyarbakir'e ulaştı (1 Şevval 1048 / 5 Şubat 1639). Mevsimin kış olması yüzünden havalar düzelineye kadar burada ikamet edilmesine karar verildi. Nisan ayında havaların ısınmaya başlamasıyla yeniden hareket edildi (12 Zilhicce 1048 / 16 Nisan 1639). Malatya, Sivas, Tokat, Ankara üzerinden İzmit'e varan IV. Murad, İstanbul'dan buraya gelen başta Kaymakam Musa Paşa olmak üzere cümle ulema ve devlet erkânı tarafından karşılanarak tebrik olundu (6 Safer 1049 / 8 Haziran 1639)²²⁵. Buradan kadirgaya binerek İstanbul'a giden IV. Murad önce Ahırkapı'daki Sinan Paşa Köşkü'ne gitti (8 Safer 1049 / 10 Haziran 1639). Bir yıldan beri payitahttan uzakta olan ve dönüş yolunda kış şartlarının etkisiyle ayaklarındaki rahatsızlık nükseden Bağdat Fatihî IV. Murad bu köşkte iki gün istirahat ettikten sonra büyük bir merasimle halkın sevgi gösterileri arasında Bahçekapı'dan şehre girdi (10 Safer 1048 / 12 Haziran'da 1639)²²⁶.

G) Diplomatik Temasların Başlaması ve Nihâî Osmanlı-Safevi Barışı

IV. Murad, Bağdat'tan ayrılırken Safevilerle diplomatik ve askerî münasebetlerin yürütülmesi işini Veziriazam Mustafa Paşa'ya havale etmiş ve bu nedenle de Safevi elçisi Maksud Sultan'ı onun yanına yollamıştı. Bu esnada Bağdat Kalesi ile bazı dinî mekânların tamiri ve şehrin tahririyle²²⁷ meşgul olan Mustafa Paşa,

²²⁴ *Münşe 'atî's-selâtîn*, II, s. 298-299; *Defter-i Ahbâr*, 34b-35b.

²²⁵ BOA, MAD 14357, s. 34-44; *Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi*, 40b-42b.

²²⁶ *Zafernâme*, 88a-b; *Târih-i Vecihî*, 11a; *Defter-i Ahbâr*, 37a; *Fezleke*, II, s. 214-215; *Târih-i Na 'îmâ*, II, s. 920-921.

²²⁷ Fetihden sonra Osmanlı geleneklerine uygun olarak Padişah tarafından şehrin tahriri buyurulmuştur. Bu tahririn neticeleri için bkz. BOA, TD 1028 ve MAD 4715.

elçi tayin ettiği Mehmed Ağa'yı Maksud Sultan ile birlikte Şah Safi'ye gönderdi²²⁸. Mehmed Ağa ile yolladığı mektupta Mustafa Paşa, Şah Safi'yi suçluyor, tahta çıktığından beri iki devlet arasında düşmanlığın hiç sona ermemesi nedeniyle önce Azerbaycan'da, şimdi de Bağdat'ta birçok insanın ölümünden sorumlu olduğunu yazıyordu. Şayet düşmanlığı sürdürürse daha fazla zarar göreceğini, Padişahın namesinde de belirtildiği gibi Kanunî Sultan Süleyman ile Şah Tahmasb arasında kararlaştırılmış sınırların esas alındığı bir barışa rıza göstermesinin en iyi çözüm olduğunu ifade ediyordu²²⁹.

Elçiler ve namelerin İran'a gönderilmesinin ardından Veziriazam Mustafa Paşa Safevilere gözdağı vermek ve onları barışa zorlamak için yirmi binden ziyade askeri Bağdat'ın muhafazasında bırakarak Dertenk tarafına doğru askerî bir harekât başlattı (10 Zilkade 1048 / 15 Mart 1639). Ancak üçüncü menzil olan Çubuk-köprü'ye vardığında Diyale Nehri'nin taşması nedeniyle karşıya geçmek için yirmi gün beklemek zorunda kaldı²³⁰. Bu süre içerisinde gemiler ve tahta parçaları kullanılarak bir köprü oluşturulduysa da pek sağlam olmadığından paşalar ve askerler üzerinden geçmekte tereddüt ettiler. Sonunda Silahtar Mustafa Paşa'nın kethüdası iken Şam Beylerbeyiliği'ne tayin olunan Osman Paşa'nın gönüllü çarhacıbaşılığında tüm ordu kazasız bir şekilde karşıya geçti²³¹.

Osmanlı ordusunun Diyale nehrini geçmesi durumun ciddiyetini gösteriyordu ve başta Rüstem Han olmak üzere Safevileri telaşa sevk etmişti. Zira Rüstem Han Osmanlı ordusunun nehri geçmeyi göze alamayacağını düşünüyordu. Böylelikle barış için elçi göndermeye mecbur kalmayacakları gibi Hille taraflarına akınlarda bulunup, etrafını yağmalayıp, halkını sürüp Bağdat'taki Osmanlı muhafızlarını sıkıntıya sokmayı

²²⁸ Osmanlı elçisinin adını Osmanlı tarihleri Hamzapaşazâde olarak yazmışlarsa da (*Târih-i Vecihî*, 12a; *Zafernâme*, 99a; *Fezleke*, II, s. 208; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 904; *Sahâifü'l-ahbâr*, III, s. 675), resmi vesikalarda ve namerde (BOA, *Âli Emiri*, IV. Murad, nr. 767; *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 302-304; *Düstürü'l-inşâ*, 34b-36b) ve Safevi kaynaklarında (*Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsi*, s. 219-220; *Hülâsatü's-siyer*, s. 265; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 65b) adı Mehmed Ağa olarak tesmiye olunmuştur.

²²⁹ Haydar İvoğlu'nun *Mürâselât*'ından özetle Yans, a.g.t., s. 198-199.

²³⁰ *Târih-i Vecihî*, 12a; *Zafernâme*, 99b; *Fezleke*, II, s. 208; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 904.

²³¹ Osmanlı ordusunun Osman Paşa'nın çarhacılığa gönüllü olmasıyla Diyale Nehri'ni başarıyla geçtiği hakkında Padişaha takdim edilen arzlar için bkz. TSMA, E. 2908 ve E. 9038.

planlıyordu²³². Ancak Osmanlıların nehrin doğu yakasına geçmesiyle bu planları suya düşerken, Safevilerin elçi göndermeye hazırlandıklarına dair haberler bile Osmanlı ordusunu Şehriban'a yürümekten alıkoyamadı. Şehriban yakınlarındaki Kızılıribat menziline varıldığında birkaç Kızılbaş askeri Rüstem Han'ın mektubu ve yanlarında veziriazamın ağalarından olup Şehriban'da Safevilere esir düşmüş olan Topal Mehmed Ağa ile çıkageldi (19 Zilhicce 1049 / 23 Nisan 1639). Rüstem Han mektubunda Şah'ın bir elçi tayin ederek yola çıkardığını ve birkaç güne kadar Osmanlı elçisiyle birlikte geleceğini yazmaktaydı²³³. Nitekim beş gün sonra sabık cilovdarbaşı iken Şah'ın mirahurluğuna terfi eden Mehmed-kulu Bey, Osmanlı elçisi Mehmed Ağa ile birlikte Hârûniye'de Osmanlı ordugâhına vasıl oldu (25 Zilhicce 1049 / 29 Nisan 1639)²³⁴.

Safevi elçisi getirdiği namenin Padişaha hitaben yazıldığını belirterek önce veziriazama vermek istememişti. Lakin Mustafa Paşa iki devlet arasındaki barış görüşmelerinde Padişah tarafından tam yetkili kılındığını belirtince name kendisine takdim olundu²³⁵. Namesinde Şah Safi, 1555'te Amasya'da kararlaştırılan sınırı kabul edeceğini, zaten iki taraf arasındaki savaşın nedeninin Bağdat'ın egemenliği için olduğunu ve şimdi Bağdat'ın Osmanlılara geçmesiyle savaş durumunun ortadan kalktığını veya kalkması gerektiğini, Padişahın diplomatik üslupla bağdaşmayan sert ifadelerine rağmen kendisinin böyle davranmaktan kaçındığını ve barış istediğini belirtiyordu²³⁶. Her ne kadar Şah namesinde barıştan yana olduğunu ve bunun için çaba sarf ettiğini belirtmekteyse de Elçi Mehmed-kulu Bey'in müzakere edilecek hususlarda yetkili olmadığı, sadece Safevi tarafının taleplerini iletme için geldiği anlaşılıyordu. Keza Osmanlıların nihaî barış için Safevi ordularının tekrar 1555 sınırlarına çekilmesini şart koştuğu baştan beri bilinirken, Mehmed-kulu Bey'in Şah'ın aynı antlaşmaya dayanarak Kars Kalesi'nin yıkılmasını veya kendisine teslimini

²³² Rüstem Han'ın bu niyetini Safevi elçisi Saru Han sınır müzakereleri sırasında Veziriazam Mustafa Paşa'ya itiraf etmişti, bkz. TSMA, E. 2908.

²³³ TSMA, E. 2908; *Târih-i Vecihî*, 12a; *Zafernâme*, 100a-b; *Fezleke*, II, s. 209; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 905.

²³⁴ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsi*, s. 220; *Hülâsâtü's-siyer*, s. 267. Osmanlı tarihlerinde Safevi elçisinin Osmanlı ordugâhına mülâki olduğu mevkinin adı konusunda ihtilaflar vardır. Mesela Karaçelebizâde, Kâtip Çelebi ve Naîmâ buranın adını *Zâviye* olarak vermektedir, bkz. *Zafernâme*, 101a; *Fezleke*, II, s. 209; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 905. Lakin Abdurrahman Hibri'nin eserinde sureti bulunan sınırmamede buranın adını *Hârûniye* şeklindedir, bkz. *Defter-i Ahbâr*, 37b. Bir diğer sınırmamede ise bu yer telaffuzlu bir şekilde *Mahrûniye* olarak yazılmıştır, bkz. BOA, *İbnülemin Hâriciye*, nr. 18.

²³⁵ TSMA, E. 2908.

²³⁶ Haydar İvoğlu'nun *Mürâselât*'ından özetle Yans, a.g.t., s. 200-201.

istediğini söylemesi ortamı germiştir. Bir şey talep edecek durumda olmamasına rağmen bu isteğe kızan Veziriazam Mustafa Paşa, Mehemed-kulu Bey'i azarlayıp derhal tam yetkili bir elçinin görevlendirilmesi için teşebbüse geçmesini buyurdu. Niyetinin ciddi olduğunu göstermek için de orduya Dertenk'e doğru harekete geçme emri verirken, Mehemed-kulu Bey'in adamlarından biri vasıtasıyla da Şah Safi'ye ve Rüstem Han'a birer mektup yolladı²³⁷.

Mustafa Paşa, Şah Safi'ye hitaben yazdığı mektubunda barış için kendisinin de çabaladığını, antlaşmanın konusunun Azerbaycan sınırı olmadığını, Padişahın 1555'teki barışa vurgu yaparken Irak-ı Arap'taki Osmanlı hâkimiyetini kastettiğini, buradaki Safevi işgali sona ermedikçe barışın mümkün olamayacağını belirtiyordu. Ayrıca salâhiyetli bir elçi olmayan Mehemed-kulu Bey yerine tam yetkili bir elçi gelinceye kadar ilerlemeye devam edeceğini ve gerekirse yakınlarda bulunan Rüstem Han ordusuyla savaşmaktan çekinmeyeceğini söylüyordu. Barış konusundaki cevabın en kısa sürede verilmesini isteyen Mustafa Paşa, Irak-ı Arap'ta 1555 sınırlarına göre yapılacak bir düzenleme kabul edilir ve Rüstem Han Bağdat yakınlarından çekilirse kendisinin de geri çekileceğini ilave ediyordu²³⁸.

Cevap için Safevi tarafına bir hafta süre veren Mustafa Paşa, biraz da onları oyalayıcı teşebbüslerden uzak tutmak ve bir an önce barışa zorlamak maksadıyla orduyla birlikte ilerlemeye başlamıştı. Bu düşünce kısa sürede sonuç verdi ve Rüstem Han'ın Dertenk'ten çekileceği haberi alındı (1 Muharrem 1049 / 4 Mayıs 1639). Yine de yola devam eden Osmanlı ordusu Dertenk yakınlarındaki Kasr-ı Şirin adıyla da bilinen Zohab'a kadar ilerledi (7 Muharrem 1049 / 10 Mayıs 1639)²³⁹. Bu esnada Safevi tarafından gelen haberciler Şah Safi'nin ileri sürülen şartları kabul ettiğini, tam yetkili elçi Saru Han'ın yola çıktığını ve Rüstem Han'a da Dertenk'ten çekilmesinin emredildiğini bildirdiler. Ayrıca veziriazama harekâtı durdurması konusunda da ricacı oldular. Bunun üzerine burada birkaç gün oyalanmayı uygun gören Mustafa Paşa, Safevi elçisi Saru Han'ı beklemeye koyuldu. İki gün sonra Saru Han kendisini karşılamak için görevlendirilen bir merasim bölüğünün refakatinde Osmanlı ordugâhına

²³⁷ *Târih-i Vecihî*, 12b; *Zafernâme*, 101a-b; *Fezleke*, II, s. 209; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 905.

²³⁸ Haydar İvoğlu'nun *Mürâselât*'ından özetle Yans, *a.g.t.*, s. 201-202.

²³⁹ *Târih-i Vecihî*, 12b-13a; *Zafernâme*, 101b-102a; *Fezleke*, II, s. 216; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 926-927.

geldi (9 Muharrem 1049 / 12 Mayıs 1639)²⁴⁰. İlk iş olarak Şah'ın namesini Veziriazam Mustafa Paşa'ya sundu. Namesinde Şah Safi, Saru Han'ı her türlü konuda tam yetkili kıldığını belirterek taraflar arasında antlaşma sağlandığında metnin bir suretinin onay için kendisine gönderilmesini istemekteydi²⁴¹.

Saru Han'ın gelişiyle birlikte başlayan müzakereler üç gün sürdü. Safevilerin özellikle Derne ve Dertenk konusunda geri adım atmak istememelerine ve bazı araziyle kalelerin kendilerine bırakılması taleplerine rağmen Veziriazam Mustafa Paşa bunları dikkate almadı. Osmanlı isteklerini tamamen karşılayan bir metin uzun tartışmalar sonucunda karşı tarafa kabul ettirildi. Tarafların uzlaştığı ve üzerinde anlaştığı sınır mevzusu açık bir şekilde metne dökülerek herkesin huzurunda iki devletin vekil-i mutlakları Veziriazam Mustafa Paşa ile Saru Han tarafından imzalandı (14 Muharrem 1049 / 17 Mayıs 1639). Antlaşma ertesi gün elçinin adamlarından birisi vasıtasıyla tasdik için Şaha gönderildi. Şah Safi kendisine gönderilen sınıname protokolünü hiç bekletmeden onaylayarak süratle geri yolladı. Şah'ın tasdiknamesini getiren görevli Osmanlı ordugâhına dâhil olduğunda Safevi elçileriyle Osmanlı devlet erkânını katıldığı bir ziyafette barış kutlandı (19 Muharrem 1049 / 22 Mayıs 1639). Ziyafetin ardından Saru Han'a Şaha iletilmek üzere bir mektup verilerek Safevi heyeti ülkesine uğurlandı. Mehmed-kulu Bey Şah'ın onayladığı sınınameyi İstanbul'a götürüp Padişaha arz etmek üzere veziriazamın yanında kalmıştı²⁴².

Veziriazam Mustafa Paşa, Saru Han vasıtasıyla Şaha gönderdiği mektupta barış müzakerelerinin tamamlanıp elçinin iade edildiğini, Mehmed-kulu Bey'in ise Şah'ın onayladığı belgeleri İstanbul'a götürüp Padişaha sunmak gibi önemli bir diplomatik vazife için alıkonulduğunu belirtiyordu. Ayrıca Saru Han'ın müzakereler süresince takındığı olumlu ve uzlaşmacı tavırla devletini dürüstlükle temsil ettiğini, tarafların antlaşma şartlarına riayet etmesinin en önemli temennisi olduğunu vurguluyordu²⁴³.

1639 Osmanlı-Safevi barışı temelde sınırların 1555 şartlarına göre yeniden düzenlenmesinden ibaretti. Daha önce 1555, 1590, 1612 ve 1618'de olduğu gibi daha

²⁴⁰ TSMA, E. 2908. Osmanlı tarihlerinde Saru Han'ın vusül tarihi 11 Muharrem / 14 Mayıs olarak belirtilmiştir, bkz. *Târih-i Vecihî*, 13a; *Zafernâme*, 102a-b; *Fezleke*, II, s. 216; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 927.

²⁴¹ Yans, *a.g.t.*, s. 203.

²⁴² *Târih-i Vecihî*, 13a-b; *Zafernâme*, 102b-103b; *Fezleke*, II, s. 217; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 927-928.

²⁴³ Yans, *a.g.t.*, s. 203-204.

kapsamlı ve tarafların birçok meseleyi çözüme kavuşturduğu bir metin değildi. Bizi böyle düşünmeye sevk eden nedenlerin başında 1639'da taraflar arasında akdedilmiş antlaşmanın elimizde olmayışıdır. Bugün Kasr-ı Şirin Antlaşması olarak nitelenen ve günümüz Türk-İran sınırının belirlendiği –her ne kadar bu sınır daha sonra birkaç kez değişmiş olsa da bugün iki ülkenin hatta İran-İrak sınırının bile 1639 protokolüne dayandığı bilinmektedir²⁴⁴- belge kabul edilen bu metin tarafların üzerinde anlaştığı sınırlama protokolünden ibaretti. Bu sınırlamaya göre Osmanlı-Safevi sınırı şu şekilde belirlenmişti.

Irak-ı Arap Sınırı:

- ✓ Bağdat Eyaleti'nde Cessan, Badrah, Mendelcin, Derne ve Dertenk'e kadar olan bölgeler Osmanlı tarafına kalacak, buradaki Osmanlı-Safevi sınırını Derne'nin doğusundaki Sermil mevki tayin edecektir.
- ✓ Sermil mevkiinin sol yanındaki dağ Safevilere bırakılacak, bu havalideki Caf aşiretine mensup Ziyaeddin ve Hârûnîler Osmanlılara, Bire ve Zerdüvîler Safevilere tâbi olacaktır.
- ✓ Sınırın geçtiği dağ üzerinde bulunan Safevilere ait Zencir Kalesi yıkılacak, batısındaki köyler Osmanlılara, doğusundakiler ise Safevilere ait olacaktır.
- ✓ Şehrizer'daki Zalim Ali Kalesi'nin arkasındaki dağın kaleye bakan kısmı Osmanlılara, Orman kalesi etrafındaki köyler Safevilere bırakılacaktır.
- ✓ Şehrizer'a sınır Çağan-gediği, Kızılca Kale ve etrafı Osmanlılara, Mihriban Kalesi ve etrafı Safevilere tâbi olacaktır.

Azerbaycan Sınırı:

- ✓ Van yakınlarındaki Osmanlı kaleleri Kotur ve Makû ile Kars taraflarındaki Safevi kalesi Mağazberd tahrip olunacaktır²⁴⁵.

²⁴⁴ Türk-İran sınırının 1639'dan beri hiç değişmediğine yönelik tepkiler için bkz. Yılmaz Öztuna, "Türkiye-İran Sınırı", *Türkiye*, (24 Ocak 2006); Soner Çağatay-Düden Yeğenoğlu, "The Myth of 1639 and Kasri Sirin", <http://www.bitterlemons-international.org/previous.php?opt=1&id=132#541> ; Mustafa Armağan, "Kasr-ı Şirin Efsanesi", *Zaman Pazar*, (28 Ocak 2008).

²⁴⁵ BOA, *Nâme-i Hümayun Defterleri*, nr. 7, s. 4-6; BOA, *İbnülemin Hâriciye*, nr. 18; *Muâhedât Mecmuası*, II, İstanbul 1294, s. 308-312; *Hülâsatü's-siyer*, s. 268-271.

Belirlenen bu sınırlar çerçevesinde Kars, Ahıska, Şehrızor, Bağdat ve Basra hudutlarına dâhil olan kale, köy, ova, dağ vs. yerleşim olsun veya olmasın kesinlikle Osmanlılara ait olup, Safeviler buralara her türlü müdahale ve taarruzdan kesinlikle kaçınacaklardı. Aynı şekilde Osmanlılar da Safevi topraklarına hiçbir şekilde müdahale etmeyeceklerdi.

Sınır meseleleri dışında değinilen tek husus İran'da yaygın bir durum olan peygamberin eşine ve ashabına yönelik hakaretlerin engellenmesiydi. IV. Murad'ın Şah Safi'ye gönderdiği cevapta bir temenni olarak geçen bu talep Osmanlıların hemen her dönem Safevilerden ısrarla engellenmesini istedikleri bir uygulamaydı. Fakat Safevi Devleti'nde artık müesseseseleşmiş ve ulemanın bazısı tarafından desteklenen teberrâ'iliği ortadan kaldırmak oldukça zordu ve Safevi şahları bu hususun pek üzerine düşmüyorlardı.

Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere tarafların üzerinde yoğunlaştığı asıl konu Irak-ı Arap sınırıydı. Azerbaycan hattında bir zamanlar Osmanlıların birkaç kez kuşatıp almak için yoğun çaba sarf ettiği Revan ve çevresindeki kaleler hiç mevzubahis olmamıştı. Burasıyla ilgili tek düzenleme Van yakınlarından geçen sınırın doğusunda ve batısında kalan lojistik öneme sahip birkaç küçük palanganın yıkılmasından ibaretti. Bunun anlamı Osmanlıların Irak-ı Arap'taki egemenliklerinin tanınması karşılığında Azerbaycan'daki taleplerinden vazgeçmeleriydi. Keza 1612 antlaşmasıyla Safevilere her yıl göndermeleri şart koşulan iki yüz yük ipek haracından da bahsedilmemektedir. Zaten Şah Abbas baştan itibaren karşı çıktığı bu şarta sadece 1614'te bir kereliğine riayet etmişti. Onun direktmesiyle haracın miktarı 1618 antlaşmasıyla yarı yarıya azaltılmışsa da sonuç değişmemiş ve Şah Abbas yine taahhüdünü yerine getirmemişti. Dolayısıyla onun ve halefinin pek önemsemediği ve ciddiye almadığı bu haraç konusu 1639'da gündeme gelmemişti.

Barışın gerçekleşmesiyle artık İran içlerine ilerleme lüzumu ortadan kalktığından Osmanlı ordusu hemen dönüş hazırlıklarına başladı. Diyale Nehri'ne ulaşıldığında Veziriazam Mustafa Paşa, Van'a tayin edilen Hasan Paşa'nın yerine Bağdat'a atanan Derviş Mehmed Paşa'yı vilayetine uğurladı. Nehrin öte yakasına geçildiğinde Recep Ağa müjdecisi olarak payitahta gönderildi (25 Muharrem 1049 / 28

Mayıs 1639). Bir ay sonra eski Musul'a varıldığında Recep Ağa barışın Padişah tarafından da makbul bulunduğunu bildiren hatt-ı hümayunla geri geldi (27 Safer 1049 / 29 Haziran 1639). Temmuz ortalarında Diyarbekir'e varan Veziriazam Mustafa Paşa askerinin bir kısmını terhis etti (15 Rebiyülevvel 1039 / 16 Temmuz 1639). Ancak Safevilerin yapılan barışa sadık kalıp kalmayacaklarını gözlemlemek için bir süre burada konaklamayı uygun gördü²⁴⁶.

Veziriazamın Diyarbekir'de bulunduğu günlerde Safevi tarafından İsmail Bey namında bir elçi gelip Şah'ın antlaşmadan büyük bir memnuniyet duyduğunu ve iyi niyetinin ifadesi olarak Revan'da esir düşen Murtaza Paşa'nın kethüdası Zülfikar Ağa'yı, bazı üst rütbeli subaylar, iki yüz kadar sipahi ve yeniçeriyle birlikte serbest bıraktığını haber veren bir name getirdi. Bu sırada sınır valilerinin istihbarat raporları da esirlerin Hoy civarından Van'a doğru ilerlediklerini, ayrıca Zencir ve Kotur gibi kalelerin yıkımına başlandığını ifadeyle hem elçinin verdiği bilgileri doğruluyor, hem de Şah'ın antlaşmaya riayet ettiğini gösteriyordu. Bundan başka Şah Safi'nin, Rüstem Han'ı Tebriz'e gönderdiği, kendisinin de önce Kandahar'a gitmek için harekete geçtiği, fakat daha sonra fikir değiştirip askeri terhisle Ferahabad'a gittiği bildiriliyordu²⁴⁷. Bunun üzerine Mustafa Paşa, Mehemed-kulu Bey ile payitahta yollanan sınıramenin Padişah tarafından da onaylandığını, cevabî namesinin Mehemed-kulu Bey'e eşlik edecek bir elçiyle yola çıkarıldığını belirten bir nameyi Şah Safi'ye gönderdi. Bu namede ayrıca Zencir ve Kotur kalelerinin yıkımına başlanmasının memnuniyetle karşılandığını, buna mukabil kendileri tarafından da Makû ve Mağazberd kalelerini tahrip için adamlar gönderildiğini, yine problemlili bir bölge olan Sohran'ın ise Safevi vilayeti olarak kabul edildiğini ifade etti²⁴⁸.

Safevi elçisi Mehemed-kulu Bey veziriazamın yanından ayrıldıktan sonra İstanbul'a gitmiş, Padişahın huzuruna çıkarılmış ve tasdik edilmiş sınınameyle birlikte

²⁴⁶ *Zafernâme*, 104b-106a; *Fezleke*, II, s. 217-218; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 928-929; *Târih-i Vecihî*, 15b.

²⁴⁷ TSMA, E. 1815. Osmanlı ve Safevi kaynakları da bu elçinin yanında esir paşalar ve askerle birlikte Diyarbekir'e geldiğini doğrulamakta, lakin pek itibar görmediğini kaydetmektedir, bkz. *Zafernâme*, 106b; *Fezleke*, II, s. 218-219; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 929; *Târih-i Vecihî*, 15b; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 235; *Hülâsatü's-siyer*, s. 277.

²⁴⁸ Haydar İvoğlu'nun *Mürâselât*'ından özetle Yans, a.g.t., s. 205.

Şah'ın gönderdiği mektubu takdim etmişti²⁴⁹. Şah Safi mektubunda kendisine Bağdat'ın fethinden sonra gönderilen namede Padişahın barışın hangi esaslar çerçevesinde gerçekleşeceğini bildirdiğini, iki ülke arasındaki savaştan zarar gören halkını düşünerek bu esasları kabul ettiğini yazıyordu. Devamında Veziriazam Mustafa Paşa'nın barış müzakereleri için tayin edilmesinin hayırlı bir iş olduğunu, kendisinin de buna mukabil mutemet ve muteber adamlarından Saru Han'ı bu işe atadığını belirtiyordu. Ayrıca barışın Padişah tarafından da onaylanmasının en büyük arzusu olduğunu kaydediyor, yine Hindli ve Özbek hacıların bundan böyle güvenli bir şekilde Hicaz'a gidip gelebileceklerini vurguluyordu²⁵⁰. Buna cevaben kaleme alınan name Safevi elçisi Mehmed-kulu Bey'e eşlik eden Mehmed Ağa vasıtasıyla Şah Safi'ye gönderildi (Evail-i Şaban 1049 / 27 Kasım - 6 Aralık 1639). IV. Murad mektubunda Veziriazam Mustafa Paşa ile Saru Han arasında Zohab'ta tespit edilen sınırların kabulüne dair Şah tarafından verilen tasdiknamenin, kendisinin de makbulü olduğunu, lakin antlaşmanın yürürlükte kalabilmesinin ancak belirlenen sınırlara tam riayetle mümkün olabileceğini, herhangi bir sınır ihlalinin veya saldırınının barışı bozacağını yazıyordu. Keza öteden beri iki devlet arasında yapılan barış antlaşmalarında özellikle üzerinde durulan konulardan birinin de Peygamberin zevcesi ve ashabına yönelik küfür ve lanetlerin engellenmesi hususu olduğu ve bunun için bundan sonra da çaba sarf edilmesi isteniyordu²⁵¹.

XVII. yüzyılda Osmanlı tahtına geçen en kudretli Padişah olan IV. Murad, Safevilerle barış yapıldıktan kısa zaman sonra bir süredir muzdarip olduğu nıkrıs hastalığının etkisiyle genç yaşında vefat etti (26 Şevval 1049 / 22 Şubat 1640). İktidar iplerini eline aldığı 1632'den sonrası dikkate alınırca kısa süreli saltanatına iki büyük doğu seferi sığdırmayı başardı ve Osmanlı tarihine Revan ve Bağdat Fatihisi olarak geçti. Rakibi Şah Safi ise dedesinin Osmanlılara karşı takip ettiği, yerine göre saldırgan ve yerine göre temkinli politikaların çok uzağındaydı. Şah Abbas'ın batıda ve doğuda iki önemli kazanımı Bağdat ve Kandahar'ı iktidarı sırasında kaybetti ve IV. Murad'dan iki yıl sonra 1642'de öldü. Bu iki hükümdarın devrinde 1638'de Bağdat'ta Osmanlı-Safevi

²⁴⁹ Şah'ın tasdiknamesi için bkz. BOA, *İbnülemin Hâriciye*, nr. 407; *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 299-301; *DeFTER-i AHBÂR*, 38a-40b; *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 220-223; *Hülâsatü's-siyer*, s. 268-271.

²⁵⁰ Metni için bkz. *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 296-298.

²⁵¹ Metni için bkz. *Münşe'atü's-selâtîn*, II, s. 296-298. Bu namenin diğer yerlerdeki suretlerinde tarihi Evail-i Şevval 1049 / 25 Ocak 1640 olarak kayıtlıdır, bkz. BOA, *Âli Emiri, IV. Murad*, nr. 767; BOA, *Nâme-i Hümayun Defterleri*, nr. 7, s. 4-6; *Düstûrü'l-inşâ*, 34b-36b.

ordularının mücadelesi tarafların karşı karşıya geldiği son savaşı. İki devlet arasındaki ilişkiler Safevilerin 1722'deki yıkılışına kadar sakin bir şekilde devam etti. Fakat Kasr-ı Şirin Antlaşması veya sınırnamesiyle belirlenen hudutlar daha sonraki anlaşmazlık zamanlarında da hep esas alınmaya devam edildi.

SONUÇ

İran ve Azerbaycan'da Akkoyunluların yerini alan ve tabanı tamamıyla Anadolu'nun Türkmen unsurlarına dayanan Şîî Safevilerin İslâm dünyasının kalbinde ortaya çıkışı bu coğrafyadaki dengeleri derinden sarsarken, Sünnî komşularında da tedirginlik yaratmıştı. Özellikle bir dünya gücü olmanın arefesindeki Osmanlı Devleti, Anadolu'yu potansiyel yayılma alanı olarak görmeleri nedeniyle Safevilerin varlığından hiç de hoşnut değildi. Bu durum kısa süre sonra Osmanlılarla Safevileri yıllarca sürecek bir mücadelenin içine soktu. Daha şehzadeliği esnasında Kızılbaş tehdidinin farkına varan I. Selim tahta geçtikten sonra bütün dikkatini doğuya yöneltti ve 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi Şah İsmail'in belini büktüyse de Anadolu ile ilgili ideallerinde herhangi bir değişikliğe yol açmadı. 1520'de Selim, 1524'te İsmail'in ölümü Osmanlı-Safevi mücadelesinin sonu olmadı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı orduları üç kez daha İran'a girdiler. Lakin Azerbaycan ve Irak-ı Arap'ta yeni yerlerin fethine rağmen Safevilere yıkıcı bir darbe indirilemedi.

Tarafların ilk elli yıllık karşılaşmaları Osmanlı idarecilerine Safevileri yok edemeyeceğini, buna karşılık Safevilerin de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozamayacaklarını gösterdi. 1555 Amasya Antlaşması'nın aradaki sorunları çözdüğü ve düşmanlığı bitirdiği düşünülse de yirmi üç sene sonra Osmanlı ordularının Kafkasya'ya girmesi bir kez daha savaş sürecini başlattı. On iki yıllık savaşın sonunda Hazar Denizi kıyılarına kadar ilerleyen Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan'ın tamamını ele geçirdiler. Fakat 1590'daki barıştan on üç yıl sonra 1603'te karşı saldırıya geçen Safeviler dört yıl kadar bir süre içinde kaybettikleri toprakları fazlasıyla geri aldılar. Taraflar 1612'de bir kez daha barış masasına oturdular. Fakat bu barış dönemi de çok uzun sürmedi ve birkaç yıl aradan sonra savaş süreci tekrar başladı.

Osmanlı merkezî yönetiminin İslâm dünyasını bölmekle suçladığı Şîh Safevilere savaş açarken en önemli gerekçesi karşı tarafın rafizî kabul edilmesiydi. Bundan dolayı iki devletin mücadelesi daha ziyade Sünnîlik-Şîhlik rekabeti olarak algılanmıştır. Belki ilk dönemler için mücadelenin mezhep ayrılığından kaynaklandığını ileri sürmek makul olabilir. Lakin yüz elli yıllık savaş sürecinin bütünü için yeterli değildir. Zira tarafların mücadelesi daha en baştan itibaren dinî olduğu kadar siyasal, jeopolitik ve ekonomik konularla da alakalıydı. İki devlet Kafkasya'dan Basra'ya kadar uzanan geniş bir hat boyunca birbirine siyasal ve bölgesel bir üstünlük sağlamaya çalışırken, aynı zamanda sahip oldukları ekonomik kaynakları da birbirlerine karşı kullanmaktan çekinmiyorlardı. Özellikle Şah Abbas reformlarıyla Safevileri merkezî bir yapıya kavuşturup güçlü bir ordu teşkil ederken, bütün bunları ipek gelirleri sayesinde finanse ediyordu. Bununla birlikte ipek ticareti Osmanlı Devleti için de önemli bir gelir kaynağı olduğundan, bunun nimetlerinden onları mahrum bırakmak için yoğun bir çaba içerisine girdi. Hatta bu uğurda Avrupa hükümdarlarıyla ittifak yapmaya kalkışarak onları batı komşusuna saldırmaları için kışkırtmaktan bile çekinmedi. Fakat ipeğin çekici cazibesine rağmen Avrupalı güçler arasında var olan rekabet ve düşmanlık buna imkân vermedi.

1612'de Nasuh Paşa'nın gayretleri ile yapılan barış 1555 ve 1590'dan sonra taraflar arasındaki üçüncü antlaşmaydı. Ancak ömrü öncekilere göre çok daha kısa oldu. Sadece iki yıl sonra Safevi Şahı'nın antlaşmaya göre taahhüt ettiği ipeği göndermemesini bahane eden Osmanlı merkezî yönetimi bir kez daha Safevilere savaş açtı. Aslında 1612 antlaşmasında ipekle ilgili herhangi bir madde olmamasına rağmen hem Osmanlı kaynakları hem de Isfahan'daki İngiliz ajanının raporu Şah Abbas'ın bir miktar ipek verme taahhüdünde bulunduğunu açıkça göstermektedir. Yalnız dönemin Osmanlı tarihçilerinin ileri sürdüğü gibi savaşın tekrar başlamasına Safevi Şahı'nın söz verdiği ipeği göndermemesinin neden olduğu şüphelidir. Öncelikle bu antlaşma Nasuh Paşa ve çevresindeki birkaç kişi dışında padişah da dâhil kimse tarafından benimsenmemiştir. Zira güç koşullarda on iki yıl sürdürülmüş bir savaşın ardından 1590'da elde edilen toprakların tamamı Safevilere bırakılmış oluyordu. Gerçi Nasuh Paşa bu antlaşmayla Şah Abbas'ın ipek yolunu deniz aşırı yollara taşıma gayretine karşılık bir miktar ipeğin Osmanlı topraklarından geçmesini garantiemiştir. Lakin dünya

ipek ticaretinin hacmi dikkate alındığında verilmesi vaat edilen ipek miktarı devede kulak misaliydi ve piyasaların ihtiyacının az bir kısmını karşılayabilirdi.

Birkaç yıllık barış döneminden sonra Şah Abbas'ın söz verdiği ipeği göndermemesini bahane eden Osmanlıların savaşı yeniden başlatmak için aslında daha gerçekçi nedenleri vardı. 1612 antlaşması Safevilere Karadeniz kıyılarına kadar nüfuz etme imkânı verirken, Kafkasya'nın kuzeyi ve Hazar ötesiyle irtibat tamamen kesilmişti. Diğer taraftan bu antlaşma ile Irak-ı Arap'ta Safevi işgalindeki bazı arazilerin Osmanlı Devleti'ne bırakılması gerekiyordu. Ancak Şah'ın buraları iade etmek gibi bir niyeti yoktu. Üstelik sınır meselelerine nezaret için yanına gelmiş bulunan Osmanlı elçisini de alıkoymuştu. Henüz antlaşmayla ilgili sınır meseleleri çözüme kavuşmadan Şah Abbas'ın 1614'te Gürcüler üzerine başlattığı harekât Osmanlı metbuu Gürcü melikleri de kapsayınca müdahale artık kaçınılmaz hale geldi. Durumu lehlerine çevirmek için Osmanlı orduları 1615–18 yılları arasında üç yıllık dönemde Azerbaycan'a üst üste iki sefer düzenlediler. Her iki seferin de hedefi Revan'dı. Revan, Azerbaycan'daki en önemli askerî-idarî merkezdi. Gürcistan'a ve Azerbaycan'ın güneyine düzenlenecek seferler için önemli bir üs vazifesi görüyordu. Bu bağlamda Revan Safeviler için Gürcistan'a, hatta daha kuzeye yayılmayı kolaylaştıracak bir mevkide bulunduğu gibi Osmanlı Devleti'ni Hazar Denizi kıyısındaki ipek üretim merkezlerine ulaşmalarını engelleyecek bir konumdaydı. Aynı şekilde Safevilerin Kafkasya'nın kuzeyine ve Karadeniz kıyılarına sirayetini engellemek, ipek üretim merkezleri ve bağlantılı ticaret yollarını denetim altında tutmak ve doğu vilayetlerini Safevi tehdidinden korumak için Osmanlıların da önem verdiği bir yerdi. Lakin arka arkaya iki seferde de ordunun başındakilerin kendilerine aşırı güvenmeleri, müdafileri hafife almaları ve yanlış planlamalar nedeniyle başarılı olamadılar. Hatta ikincisinde Safevileri kısa yoldan barışa zorlamak gayesiyle Revan'a gidmeden seferin yönünü Erdebil'e çevirmek zorunda kaldılar. Sonuçta 1618'de Safevilerle yeni bir barış yapıldı. Ancak bu barışın Osmanlı Devleti için hiçbir getirisi olmazken, 1612'deki iki yüz yük ipek haracı da yarı yarıya azalmıştı.

1618'den sonra yüzünü tekrar batı sınırındaki gelişmelere çeviren Osmanlı yöneticileri doğu meseleleriyle pek ilgilenmediler. Zira otuz yıl savaşlarının henüz

başladığı Avrupa'da siyasî ortam, onlara bir takım hedefleri gerçekleştirmek için uygun şartlar sunmaktaydı. Bunu fırsat bilerek Lehistan'a bir sefer düzenlemişlerdi. Bu durumdan istifadeyle Şah Abbas da dikkatini doğuya yönelterek aynı yılda Portekizlilerden Hürmüz'ü, Hindistan Timurîleri'nden de Kandahar'ı aldı. Yine bu süreçte önce İngilizlerle, ardından Hollandalılarla ipeğin doğrudan satışına yönelik antlaşmalar yaptı. Safevi Şahı'nın gerçekleşmesi için yıllardır çaba sarfettiği bu gelişmeye Osmanlı yöneticilerinin nasıl bir tepki verdiği konusunda ne yazık ki kaynaklarda bilgi yoktur. Yalnız bu gelişmenin Osmanlıları, hatta Yakındoğu ticaretinin bir diğer aktörü Venediklileri bile oldukça rahatsız ettiği aşikârdı. Kaldı ki, Levant kumpanyasının bile ülkesinin bir diğer kumpanyasının kendi ticareti için büyük bir darbe olacak bu teşebbüsünü engelleyememesi Osmanlı merkezî idaresinin çözüm konusunda seçeneklerini sınırlandırıyordu. Bu durumda eldeki tek seçenek Safevilere savaş açmaktı. Lakin geçmiş tecrübeler kısa vadede başarı sağlansa da, orta ve uzun vadede pek de olumlu sonuç vermediğini açıkça göstermişti. Kısacası dünya ticaretinin seyrini değiştiren bu gelişme karşısında yapılabilecek pek fazla bir şey yoktu.

1622–23 yılları Osmanlı Devleti'nde kriz zamanlarıydı. Dört yıllık saltanatının ardından II. Osman tahttan indirilip öldürülmüş, amcası Mustafa bir kez daha padişah olmuştu. Osman'ın katlini bahane eden Abaza Mehmed Paşa ve başkaları devlet otoritesinin hiç kalmadığı bu süreçte ardı ardına isyan etmişlerdi. Bunlardan biri de Bağdat Subaşı Bekir'di. Onun isyanını diğerlerinden farklı kılan amacına ulaşmak için Safevilerle işbirliği yapmasıydı. Bekir Subaşı Safevilerle yaptığı işbirliği sayesinde isteğine kavuşup Bağdat Eyaleti'nin idaresine sahip olduysa da kısa süre sonra Şah Abbas ile karşı karşıya geldi. Bu karşılaşma ise Bağdat'ın 1624 yılı içerisinde Osmanlı egemenliğinden çıkıp Safevilerin eline geçmesiyle sonuçlandı.

Şah Abbas'ın Bağdat'ı kuşatması ve ele geçirmesi Osmanlı-Safevi savaşını yeniden başlattı. Normal şartlarda Osmanlı yöneticilerinin doğuda yeni bir savaşa girişmek gibi bir niyeti yoktu. Ancak önemli bir siyasî ve dinî merkez olan Bağdat'ın Safevi egemenliğine geçmiş olması kabul edilebilecek bir şey değildi. Zira Bağdat'ın Safevi egemenliğinde olması demek Irak-ı Arap'taki hâkimiyetin yitirilmesi anlamına geldiği gibi Suriye, Mısır, Basra ve Arabistan yarımadasındaki egemenliği de tehdit

eden bir durumdu. Ayrıca Basra üzerinden gelen ticaret yolları üzerindeki kontrolün tümüyle yitirilmesi demektir. Bu nedenle güne eyaletleriyle irtibatı tümenden koparabilecek bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı merkezî idaresi sonraki on beş yıl boyunca Bağdat'ı tekrar ele geçirebilmek için yoğun bir çaba içerisine girdi. Diğer taraftan Avrupa'daki siyasî ortam doğuya öncelik vermek için oldukça müsait bir durumdaydı. Nitekim on beş yıl boyunca sadece bir kez 1632'de Lehistan'a sefer düzenlemeye kalkıştılar. Onda da Lehliler barışa razı olunca padişah ve ordu Edirne'den geri döndü. Öte yandan Osmanlı yöneticileri bu süreçte Safevileri ikili kışkaca almak için tarihî ittifakları yeniden gündeme getirmeyi denediler. Ancak bu ittifak ne Özbeklerden ne de Hindistan Timurîleri'nden destek buldu. Keza Özbeklerin parçalanmışlığı, bir kısmının Safevilerle iyi ilişkiler kurmuş olması bu ittifaka izin vermiyordu. Kaldı ki, Özbekler Abdullah Han'ın itirazlarına rağmen Osmanlı Devleti'nin 1590'da Safevilerle barış yapmasını hoş karşılamamışlardı. Çünkü Safevilerle mücadelesinde yalnız kalan Özbekler özellikle 1598'de II. Abdullah'ın ölümünden sonra Şah Abbas karşısında ağır bir yenilgi almışlardı. Hindistan Timurîleri ise Osmanlılara karşı çoğu zaman temkinliydimler ve Safevilere karşı ittifak içerisinde olmaktan özellikle kaçınıyorlardı. Bununla birlikte 1622'de Safevilerin Kandahar'a saldırıp ele geçirmeleri onları Osmanlı Devleti ile yakınlaştırdıysa da, bu yakınlaşma ancak IV. Murad'ın Bağdat seferi esnasında ciddi bir boyuta ulaştı. IV. Murad'ın Bağdat üzerine yürüdüğü günlerde Safevilerin doğuda Hindistan Timurîleri'nin ve Özbeklerin saldırıları nedeniyle güçten düşmeleri buranın fethinde büyük kolaylıklar sağladı.

Birçok tarihçi tarafından tarihin akışına ters bir durum ve gerçekleşmesi imkânsız bir rüya olarak görülen Özbeklerle veya Hindistan Timurîleri'yle ittifak çabaları yerine Gürcülerle ortak hareket etmek aslında daha mantıklıydı. Gürcistan toprakları yüz elli yıllık Osmanlı-Safevi çekişmesinin odaklandığı yerlerden biriydi. Bu itibarla bazı Gürcü prensleri Osmanlı egemenliğini tanırlarken, bir kısmı ise Safevilere itaat etmişlerdi. Bununla birlikte Safevi hâkimiyetindeki Gürcü topraklarında zaman zaman isyanlar patlak vermekteydi. 1614'te büyük bir isyan başlatan ve Şah Abbas'ın sert müdahalesi ile karşılaşan Gürcüler, 1625'te bir kez daha isyan ettiler. İsyanın elebaşları Tahmures ve Magrav Han, Şah Abbas'ın sipehsaları Karçakay Han'ı ortadan kaldırıp ordusunu yenmeyi başardılar. Lakin Şah'ın daha büyük bir ordu göndermesi

karşısında Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kaldılar. Magrav'ın Hafız Ahmed Paşa'yı Bağdat yerine Azerbaycan'a yönelik bir sefer düzenlemeye teşvik etmesi veziriazam tarafından dikkate alınmadı. Oysa Gürcülerin büyük kısmı on yıl önceki isyanları sırasında Şah Abbas'ın kendilerine uyguladığı katliamdan dolayı oldukça kızgındı ve intikam için fırsat kolluyorlardı. Ne varki Bağdat'ın geri alınmasını birinci hedef olarak gören Veziriazam Hafız Ahmed Paşa Gürcülerle ortak bir askerî harekâta girişmek yerine sınırlı sayıda asker desteğiyle onları kendi başlarına bıraktı. Neticede Peçevî'nin de eleştirdiği gibi dönemin idarecileri Azerbaycan'daki Safevi egemenliğini ciddi şekilde sarsacak bu fırsattan istifade edemediler.

Bu dönemdeki şark seferleri bir kez daha İran'ın içlerine girmekle Safevilerin bertaraf edilemeyeceğini göstermişti. 1630'da Hüsrev Paşa Dergüzin'e, 1635'te IV. Murad Tebriz'e kalabalık ve ateş gücü yüksek ordularla gitmelerine rağmen Safevilerin ekili arazileri ve su kaynaklarını tahrip ederek geri çekilmeleri karşısında bir netice alamadan dönmek mecburiyetinde kaldılar. Nihayet 1638'de IV. Murad ülkenin tüm askerî kaynaklarını seferber ederek büyük bir orduyla Bağdat üzerine yürüdü ve kırk günlük bir kuşatma sonrasında şehri fethetti. Kısa sürede Safeviler tarafından geri alınan Revan bir kenara bırakılırsa bu fetih uzun zamandır arzulanan bir zaferdi ve Osmanlı dünyasında önemli bir moral kaynağı olmuştu. IV. Murad'ın geçmişin gazi padişah geleneğini anımsatan şekilde ordunun başına geçerek iki defa doğuya sefere gitmesi aynı zamanda ona Anadolu'da bir süreden beri kalmamış olan devlet otoritesini yeniden tesis imkânı verdi.

Safevi ordusunun en seçkin birliklerinin kuşatma sırasında ve sonrasında imha edilmesi Osmanlı birliklerine Bağdat'ın fethi ardından İran içlerine doğru ilerleme ve 1612'den beri Safevilerin elde ettiği toprak kazanımlarını Osmanlı Devleti lehine tashih fırsatı sağladı. Neticede Osmanlı kuvvetleri Irak-ı Arap'ta hak iddia ettikleri bölgeleri herhangi bir direnişle karşılaşmadan rahatça işgal ettiler ve ardından Safevilere barış teklifinde bulundular. Bu teklif Osmanlı-Safevi sınırının 1555 şartlarına göre yeniden düzenlenmesinden başka bir şey değildi. Bu nedenle günümüzde Türkiye-İran ve İran-İrak sınırlarının 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'na göre değil, 1555 Amasya Antlaşması'na göre belirlendiğini söylemek daha doğru olacaktır. Osmanlı ordusunun

ilerlemesi yanında doğu komşuları karşısında da güç durumda kalan ve ordusunun büyük kısmını kaybeden Şah Safi yapılan barış teklifini çaresizce kabul etti. 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin'de imzalanan barış Osmanlı-Safevi savaşına son verdi.

1639 barışı Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki yaklaşık yüz elli yıllık savaşı bitiren antlaşmaydı. Bu savaşlar İslâm dünyasının iki büyük gücünün birbirini siyasî, askerî, iktisadî ve demografik açıdan yıpratmasına yol açtı. Özellikle Şah Abbas'ın batı komşusu üzerinde yıkıcı bir etki yaratmak amacıyla ipeğin doğrudan satışı münasebetiyle Avrupalılarla giriştiği pazarlıklar kısa vadede Osmanlı Devleti, uzun vadede Safeviler için olumsuz sonuçlar doğurdu. Osmanlılar dünya ipek ticaretinin yeni düzeninde aracılık rolünü kaybederken, Basra, Bağdat, Halep gibi şehirler iktisadî bakımdan eski önemlerini yitirdiler. Safevi Şahı'nın ülkesinden bizzat ipek almaları için davet ettiği İngiliz ve Hollandalılar ise ipek ticareti sayesinde daha da zenginleşirken, kısa sürede Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki tüm ticarî faaliyetleri denetimlerine aldılar. Bu nedenle Safeviler, İngiliz ve Hollanda merkantalizminin dünyaya yayılmasına önemli bir katkıda bulunmuş oldular. Öte yandan XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Safevilerle girdikleri yoğun mücadele dolayısıyla askerî güçlerinin büyük kısmını İran üzerine seferber eden Osmanlı Devleti, Otuz Yıl Savaşları ile kasıp kavrulan Avrupa'nın güçsüz ve zayıf durumundan istifade edemedi.

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Kaynakları

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Âli Emirî, IV. Murad

Nr. 767.

Büyük Ruznamçe Kalemi

Nr. 20690.

İbnülemin Hariciye

Nr. 18, 205, 407.

Kamil Kepeci

Nr. 1936; 2580; 2582; 2583.

Maliyeden Müdevver Defterler

Nr. 235; 1332; 3443; 4326; 4347; 4715; 14357.

Mühimme Defterleri

Nr. 80; 81, 82, 87; 88.

Mühimme Zeyli Defterleri

Nr. 9.

Nâme-i Hümayun Defterleri

Nr. 7.

Rusya Federasyonu Arşivlerindeki Osmanlı Evrakı

Nr. 1/2.

Tahrir Defterleri

Nr. 1028

b) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Nr. D. 2008; D. 2010; E. 1815; E. 2908; E. 3420; E. 3640; E. 5222/32; E. 6523; E. 6952; E. 7039/34; E. 7039/37; E. 7039/41; E. 9038.

II. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040/1630-1631), Tıpkıbasım, Ankara 2001.

A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries, I-II, London 1939.

Bayır, Önder; *IV. Murad'ın Hatt-ı Hümayunları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Bacque-Grammont, Jean-Louis; “Études Turco-Safavides, I. Notes sur le Blocus du Commerce Iranien par Selim Ier”, *Turcica*, VI, (1975), s. 68-88.

_____ ; “Études Turco-Safavides, III. Notes et Documents sur la Révolte de Sâh Velî b. Seyh Celâl”, *AO*, VII, (1982), s. 5-69.

Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1513–1616, Volume II, (edt. W. Noel Sainsbury), London 1862.

Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1617–1621, Volume III, (edt. W. Noel Sainsbury), London 1870.

Calendar of State Papers, East Indies, China and Japan, 1625–1629, Volume VI, (edt. W. Noel Sainsbury), Vaduz 1964.

Calendar of State Papers, East Indies, East India and Persia, 1630–1634, Volume VIII, (edt. W. Noel Sainsbury), Vaduz 1964.

Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1607–1610, Volume XI, (edt. Horatio F. Brown), London 1904.

Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1615–1617, Volume XIV, (edt. Allen B. Hinds), London 1908.

Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1617–1619, Volume VX, (edt. Allen B. Hinds), London 1909.

Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1625–1626, Volume XIX, (edt. Allen B. Hinds), London 1913.

Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1628–1629, Volume XXI, (edt. Allen B. Hinds), London 1916.

- Calendar of State Papers, Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1632–1636*, Volume XXIII, (edt. Allen B. Hinds), London 1921.
- East India Company's Records: Letters Received by the East India Company from its Servants in the East*, II, (edt. William Foster), London 1897.
- East India Company's Records: Letters Received by the East India Company from its Servants in the East*, VI, (edt. William Foster), London 1902.
- Osmanlılar'da Divan, Bürokrasi, Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Aid 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, (Haz. İlhan Şahin-Feridun Emecen), İstanbul 1994.
- Özkan, Nevin; *Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler (1485–1791)*, (Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme), Ankara 2004.
- Römer, Claudia; “Die Osmanische Belagerung Bagdads 1034–35/1625–26”, *Der Islam*, 66, (1989), s. 119-136.
- Sahillioğlu, Halil; “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, *Belgeler*, II/3-4, (1965), s. 1-35.
- Şahin, İlhan; “1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri”, *TD*, nr. 33, (Mart 1980 / 1981), s. 227-236.
- Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration*, (Translated and explained by V. Minorsky), London-Cambridge 1980.
- The Negotiations Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628*, London 1740.

III. Kaynak Eserler

a) Belge Koleksiyonları

- Edirneli Ali Çelebi, *Münâcât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı, nr. 5317.
- Feridun Ahmed Bey; *Münşe'atü's-selâtîn*, I-II, İstanbul 1294.
- İbrahim Çelebi Cevrî; *Düstûrül-inşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 4304.

Muâhedât Mecmuası, II, İstanbul 1294.

Münşe 'ât, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 3384.

Nevai, Abdül-hüseyn; Şah 'Abbas: *Mecmû 'a-i Esnâd ve Mükâtabât-ı Târihî Hemrâh bâ-Yâddâsthâ-i Tafsîli*, III, Tahran ty.

Sarı Abdullah Efendi; *Cevheretü'l-bidâye ve Dürretü'n-nihâye*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kısmı, nr. 1252.

_____ ; *Düstürü'l-inşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 3332.

Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/7, 43a-46a.

b) Menzilnameler

Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzilnamesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/5, 30b-35a (Nezihi Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi", *TD*, XXXIV, (1984), s. 183-246).

Dördüncü Murad'ın 1047 Bağdad Seferi Menzilnamesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/6, 35a-42b.

c) Osmanlı Tarihleri

Abdurrahman Hibrî Efendi; *Defter-i Ahbâr*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 2418 (Muhittin Aykun, *Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004).

Ahmed b. Hemdem Süheyli; *Târih-i Şâhî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı, nr. 4356.

Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî; *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri* içinde, (Haz. Çiftçioğlu Nihal Atsız), İstanbul 1947.

Avnî, *Târih-i Feth-i Kal'a-i Bagdâd an Yed-i Sultân Murâd*, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Camii Koleksiyonu, nr. 550/7, 24b-25a.

- Bostanzade Yahya Efendi; *Tarihçe-i Vaka-i Genç Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Kitaplığı, nr. 611.
- Derviş Dede Ahmed Efendi Münecimbaşı; *Sahâifü'l-ahbâr fi vekâyi 'l-a'sâr*, III, İstanbul 1285.
- Gânizâde Nadirî; *Gâzânâme-i Halil Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2139.
- Hacı Halife Mustafa b. Abdullah «Kâtip Çelebi»; *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, I-II, İstanbul 1286.
- Hammer-Purgstall, Joseph von; *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII-IX, (terc. Mehmed Ata), İstanbul 1333.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa; *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003–1045/1595–1635)*, III, (Haz. Şevki Nezihi Aykut), Ankara 2004.
- _____ ; *Telhis-i Tâcü't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 3134.
- İbrahim Peçevî; *Târîh-i Peçevî*, I-II, İstanbul 1283.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, nr. 2086 (Nermin Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafernâme Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005; Ömer Kucak, *Zafernâme (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007).
- _____ ; *Ravzatü'l-ibrâr*, Kahire 1248.
- Kırımî el-Hac Abdülgaffar, *'Umdetü't-tevârih*, İstanbul 1343
- Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr'ı ve Târîh-i âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, (Haz. Abdurrahman Sağrılı), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

- Mehmed Halife; *Târih-i Gilmânî*, İstanbul 1340.
- Mustafa b. Molla Rıdvan el-Bağdadî; *Târih-i Fetihnâme-i Bağdad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kitaplığı, nr. 3140/2.
- Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, (Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar), Ankara 2003.
- Mülhimî İbrahim Efendi, *Şehinşahnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, nr. 1418.
- Naîmâ Mustafa Efendi; *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007.
- Nazmî-zâde Murteza'nın Gülşen-i Hulefâ'sının Tenkitli Transkripsiyonu*, (Haz. Mehmet Karataş), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.
- Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fetihnâme-i Bağdad*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054.
- Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi - 1288–1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2007.
- Revan Seferi Ruznâmesi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, nr. 405 (Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Ankara 1999; A. Süheyl Ünver, “Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi”, *Belleten*, XVI/64, (Ekim 1952), s. 547-576).
- Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 1103 (*Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi' (IV. Murâd'ın Revan Seferi*, (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2006).
- Solak Hüseyin Tugî; *Vaka-i Sultan Osman*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 1963.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî; *Târih-i Solakzâde*, İstanbul 1297.
- Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, I-II, (Yay. Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003.

Vecihî Hasan Efendi, *Târih-i Vecihî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 917.

c) Safevi Tarihleri

İskender Beğ Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, I-II, (neşr. İrec Afşar), Tahran 1382 hş.

İskender Beğ Türkmen ve Muhammed Yusuf Müverrih, *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, (neşr. Süheyli Hansari), Tahran 1317 hş.

Kadı Ahmed-i Kumî, *Hülâsatü't-tevârih*, (Translated and edited by Hans Müller as *Die Chronik Hulâsat at-tawârîh des Qâzî Ahmad Qumî: Der Abschnitt über Schah 'Abbâs I*, Wiesbaden 1964.

Kemal b. Celal Müneccim, *Târihçe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Kitaplığı, nr. 1861.

Mirza Bey Cünâbadî, *Ravzatü's-safeviyye*, (neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Tahran 1378 hş.

Muhammed Masum bin Hacegi-i Isfahanî, *Hülâsatü's-siyer, Târih-i Rüzgâr-ı Şah Safî-i Safevî*, Tahran 1358 hş.

Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, (çev. Hicabi Kırılancı), İstanbul 2001.

d) Ermeni Kaynakları

The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er (Zak'areay Sarkawagi Patmagrut'iwn), (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2004.

IV. Hatıra ve Seyahatnameler

Don Juan of Persia, A Shi'ah Catholic, 1560–1604, (edt. G. La Strange), London-New York 1926.

Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea, I-II, (edt. E. Delmar Morgan and C.H. Coote), New York ty.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1996.

_____, II. Kitap, (Haz. Zekeriya Kurşun vd.), İstanbul 2006.

_____, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*; IV. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001.

Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (edt. Stefanos Yerasimos; çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006.

_____, *The Six Voyages of Jean Baptiste Tavernier, Baron of Aubonne through Turkey into Persia and the East-Indies for the space of Forty Years*, London 1678.

Letters from George Lord Carew to Sir Thomas Roe, Ambassador to the Court of the Great Mogul, 1615–1617, (edt. John Maclean, F.S.A.), London 1860.

Monsieur de Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, I, (Edt. Fuat Sezgin), Frankfurt 1995.

Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*, I, (edt. Mario Schipano is by G. Gancia), Brighton 1843 (Farsçası için bkz. *Sefernâme-i Piyetro della Valle*, I-II, (çev. Mahmud Bihfiruzi), Tahran 1380).

Sir Antony Sherley his Relation of his Travels into Persia, London 1613.

The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul, 1615–1619, I-II, (edt. William Foster), London 1926.

The Three Brothers; The Travels and Adventures of Sir Antony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley, in Persia, Russia, Turkey, Spain etc. with Portraits, London 1825.

V. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Afyoncu, Erhan; *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007.

Ahmedov, Shahı; *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

- Aka, İsmail; “X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, 13–15 Şubat 1993*, İstanbul 1993, s. 69-120.
- _____; “Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye cild-i evvel (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), I. Cild, (1211–1270 / 1796–1854); cild-i dovvom, II. Cild, (1271–1313 / 1854–1895)”, *Belleten*, LXV/243, (Ağustos 2001), s. 713-737.
- Akdağ, Mustafa; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celalî İsyanları*, İstanbul 1995.
- Akyol, Taha; *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999.
- Allen, W.E.D.; *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963.
- Allouche, Adel; *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. Ahmet Emin Dağ), İstanbul 2001.
- Andresyan, Hrand; “Abaza Mehmed Paşa”, *TD*, XVII, (1967), s. 131-141.
- Arjomand, Said Amir; *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890*, Chicago 1984.
- Armağan, Mustafa; “Kasr-ı Şirin Efsanesi”, *Zaman Pazar*, (28 Ocak 2008).
- Aslanian, Sebouh D.; *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605–1747*, Columbia University, Unpublished Ph.D. dissertation, New York 2007.
- Babayan, Kathryn; “The Safavid Synthesis: from Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism”, *Iranian Studies*, XXVII/1, s. 135-161.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis; “Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu: Olaylar (1512–1606)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, (edt. Robert Mantran-çev. Server Tanilli), İstanbul 1995, s. 171-194.

- _____; “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler”, *Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 205-219.
- _____; *Les Ottomans, Les Safavides Et Leurs Voisins: Contribution a L'histoire Des Relations Internationales Dans L'Orient Islamique De 1514 a 1524*, İstanbul 1987.
- Bala, Mirza; “Erivan”, *İA*, IV, 2001, s. 311-315.
- Baysun, M. Cavit; “IV. Murad”, *İA*, VIII, 2001, s. 625-647.
- Bellan, Lucien-Louis; *Chah 'Abbas I: Sa Vie, Son Histoire*, Paris 1932.
- Blake, Stephen P.; “Shah 'Abbas and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to Isfahan”, *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*, (edt. Andrew J.Newman), Leiden-Boston 2003, s. 145-164.
- _____; *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590–1722*, Costa Mesa, California 1999.
- Boyle, John Andrew; “İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi”, (çev. Berin U. Yurdadoğ), *Bellekten*, XXXIX/156, (Ekim 1975), s. 643-657.
- Braudel, Fernand; *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1994.
- Burton, J.Audrey, “Relations between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558–1702”, *IJTS*, V/1–2, (1990–91), s. 83-103.
- Casale, Giancarlo L.; *The Ottoman Age of Exploration: Spices, Maps and Conquest in the Sixteenth-Century Indian Ocean*, Harvard University, Unpublished Ph.D. dissertation, Cambridge-Massachusetts 2004.
- Clifford, W.W.; “Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502–1516 / 908–922) I-II”, *Der Islam*, LXX, (1993), s. 245-278.
- Çelenk, Mehmet; *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005.
- Çetinkaya, Nihat; *Kızılbaş Türkler (Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi)*, İstanbul 2005.

- Çizakça, Murat; “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study Ottoman Industrial Decline, 1550-1650”, *The Journal of Economic History*, XL/3, (September 1980), s. 533-550.
- Dalsar, Fahri; *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.
- Danişmend, İsmâil Hâmi; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul 1971-1972.
- Diyanet, Ali Ekber; *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Müsahabası)*, İstanbul 1971.
- Emecen, Feridun; “İrakeyn Seferi”, *DİA*, XIX, 1999, s. 116-117.
- _____; “Osmanlı Devleti'nin «Şark Meselesi»nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımaları”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002, Konya*, Ankara 2003, s. 33-48.
- Erdoğan, Mehmet Akif; “1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, (1999), s. 25-43.
- Farooqi, Naimur Rahman; *Mughal-Ottoman Relations: A Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748*, University of Wisconsin-Madison, Ph.D. dissertation, Wisconsin 1986.
- Farooqi, Suraiya; “Anayol Kavşağında Bursa: İran İpeği, Avrupa Rekabeti ve Yerel Ekonomi (1470-1700)”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesav), İstanbul 2003, s. 97-132.
- _____; “Krizler ve Değişim, 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, II, (edt. Halil İnalcık-Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş vd.), İstanbul 2000, s. 543-757.
- _____; “Revan”, *El*, VIII, 1999, s. 487-489.
- _____; *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1995.
- Felsefi, Nasrullah; *Zindegâni-i Şah Abbas-ı Evvel*, V, Tahran 1358.

- Ferrier, R.W.; “The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, *The Economic Review, New Series*, XXVI/1, (1973), s. 38-62.
- _____; “The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Safavid Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLIX/1, In Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 48-66.
- Finkel, Caroline; *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü, 1300–1923*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2007.
- Fisher, Sydney Nettleton; “The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512”, *EJOS*, III, (2000), s. 1-111.
- Floor, Willem; “Dutch-Persian Relations”, *EIr*, VII, 1996, s. 603-613.
- _____; “The Dutch and the Persian Silk Trade”, *Safavid Persia, The History and Politics on Islamic Studies*, (edt. Charles Melville), London-New York 1996, s. 323-368.
- Floor, Willem-Patrick Clawson; “Safavid Iran's Search for Silver and Gold”, *International Journal of Middle East Studies*, XXXII, (2000), s. 345-368.
- Gabashvili, Valerian N.; “The Undiladze Feudal House in the Sixteenth to Seventeenth-Century Iran According to the Georgian Sources”, *Iranian Studies*, XL/1, (February 2007), s. 37-58.
- Goffman, Daniel; *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, (çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995.
- Gökbilgin, M. Tayyip; “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, *Belleten*, XXI/83, (Temmuz 1957), s. 449-482.
- _____; “Çaldıran Muharebesi”, *İA*, III, 2001, s. 329-331.
- Gölpınarlı, Abdülbaki; “Kızılbaş”, *İA*, VI, 2001, s. 789-795.
- Gregorian, Vartan; “Minorities of Isfahan: the Armenian Community of Isfahan, 1587–1722”, *Iranian Studies*, VII/3, (1974), s. 652-680.

- Griswold, William J.; *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591–1611*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul 2000.
- Groot, A.H. de; “IV. Murad”, *El*, VII, 1999, s. 597-599.
- Gurney, J.D.; “Pietro della Valle: The Limits ve Perceptions”, *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London*, XLIX/1, in Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 103-116.
- Güçer, Lütfi; *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
- Gülcü, Erdinç; *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534–1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999.
- Gündoğdu, Abdullah; “Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti”, *Osmanlı*, I, (edt. Güler Eren), Ankara 1999, s. 581-587.
- Gündüz, Tufan; “Safeviler”, *DİA*, XXXV, 2008, s. 451-459.
- Halaçoğlu, Yusuf; “Bağdat, II. Osmanlı Dönemi”, *DİA*, IV, 1991, s. 434.
- Herzig, Edmund; “The Volume of Iranian Raw Silk Exports in the Safavid Persia”, *Iranian Studies*, XXV/1, (1992), s. 61-79.
- Hinz, Walter; *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992.
- Hirotake, Maeda; “The Forced Migrations and Reorganisation of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani”, *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, (edited by Osamu Ieda and Tomohiko Uyama), Sapporo 2006, s. 237-271.
- Imber, Colin; “The persecution of the Ottoman Shi‘ites According to the Mühimme Defterleri, 1565–1585”, *Der Islam*, LVI, (1979), s. 245-273.
- İslam, Rizaul; *Indo-Persian Relations, A Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughal Empire and Iran*, Tehran 1970.

- İlgürel, Mücteba; “IV. Murad”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, X, (edt. Hakkı Dursun Yıldız), Konya 1994.
- _____; “Celali İsyanları”, *DİA*, VII, 1993, s. 252-257.
- İnalcık, Halil; “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 203-258.
- _____; “Harir, The Ottoman Empire”, *El*, III, 1986, s. 211-218.
- _____; “Husrev Paşa”, *İA*, V/1, 2001, s. 606-609.
- _____; “İpek, Osmanlı Devleti”, *DİA*, XXII, 2000, s. 362-365.
- _____; “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700”, *AO*, VI, (1980), s. 283-337.
- _____; “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 139-186.
- _____; “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü”, *Bellekten*, XII/46, (Nisan 1948), s. 349-402.
- _____; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300–1600*, I, (edt. Halil İnalcık-Donald Quataert; çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000.
- _____; *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008.
- Jabbari, Hooshang; *Trade and Commerce Between Iran and India during the Safavid Period (1555-1707)*, Delhi 2003.
- Jorga, Nicolae; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II-III, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005.
- Kevserânî, Vecih; *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (çev. Muhlis Canyürek), İstanbul 1992.
- Keyvani, Mehdî; “İsmail-i evvel”, *Dâiratü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, VIII, 1998, s. 637-639.
- Khadduri, Majid; “Harb, Legal Aspect”, *EI*, III, 1999, s. 180-181.

- Kılıç, Remzi; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul 2001.
- Kırzıoğlu, Fahrettin; *Osmanlılar'ın Kafkas-İllerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993.
- Kramers, J.H.; "Halil Paşa, Kayserili", *İA*, V/1, 2001, s. 160-161.
- Kunt, Metin; "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanunî ve Çağı, Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, (edt. Metin Kunt-Christine Woodhead; çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2002, s. 3-29.
- Kurat, Akdes Nimet; "The Turkish Expedition to Astarhan' in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal", *Slavonic and East European Review*, XL/94, (December 1961), s. 7-23.
- _____; *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993.
- _____; *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966.
- Küçükdağ, Yusuf; "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 269-281.
- Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- Labib, Subhi; "The Era of Suleyman the Magnificent: Crisis of Orientation", *International Journal of Middle East Studies*, X/4, (November 1979), s. 435-455.
- Levent, Agâh Sırrı; *Gazavât-nameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, İstanbul 1956.
- Lockhart, Laurance; "European Contact with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, (edt. Peter Jackson and Laurance Lockhart), Cambridge 2001, s. 373-409.
- _____; "The Persian Army in the Safavid Period", *Der Islam*, XXXIV, (1959), s. 89-98.

- Malcolm, Sir John; *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, I-II, London 1829.
- Masters, Bruce; *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600–1750*, New York and London 1988
- Matthee, Rudi; “Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interest, Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587–1639”, *Safavid Iran and her Neighbors*, (edt. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 101-128.
- _____; “Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy”, *Cahiers du Monde Russe*, XXXV/4, (1994), s. 748-750.
- _____; “Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Period”, *Modern Asian Studies*, XXXIV/1, (2000), s. 223-255.
- _____; “Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint Of Huwayza”, *JESHO*, XLIV/4, (2001), s. 505-539.
- _____; “The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids”, *IJTS*, IX/1-2, (Summer 2003), s. 155-173.
- _____; *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730*, New York 1999.
- Mazzaoui, Michel M.; *The Origins of the Safawids: Ši‘ism, Sûfism, and the Ğulat*, Wiesbaden 1972.
- McCaffrey, Michael J.; “Čālderān”, *EIr*, V, 1990, s. 656-658.
- McChesney, R.D.; “The Central Asian Hajj-Pilgrimage in the Time of the Early Modern Empires”, *Safavid Iran and Her Neighbors*, (edt. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 129-156.
- _____; “The Conquest of Herat 995–6/1587–8: Sources for the Study of Safavid/Qizilbash-Shibanid/Uzbek Relations”, *Etudes Safavides*, (edt. Jean Calmard), Paris-Teheran 1993, s. 69-107.

- Melikoff, Irene; *Uyur İdik Uyardılar, Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, (çev. Turan Alptekin), İstanbul 2006.
- Melville, Charles; “A Lost Source for the Reign of Shah ‘Abbas: the *Afzal al-Tavārīkh* of Fazli Khuzani Isfahani”, *Iranian Studies*, XXXI/2, (Spring 1998), s. 263-265.
- _____; “New Light on the Reign of Shah ‘Abbas: Volume III of the *Afzal al-Tavārīkh*”, *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*, (edt. Andrew J. Newman), Leiden-Boston 2003, s. 63-96.
- _____; “Shah ‘Abbas and the Pilgrimage to Mashad”, *Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society*, (edt. Charles Melville), London 1996, s. 191-229.
- Moreen, Vera B.; “The Status of Religious Minorities in Safavid Iran, 1617–61”, *Journal of Near Eastern Studies*, XL/2, (April 1981), s. 119-134.
- Morgan, David; *Medieval Persia: 1040–1797*, New York 1988.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, II, (haz. Mustafa Cezar vd.), İstanbul 1958.
- Mughul, M. Yakub; “Portekizlilerle Kızıldeniz’de Mücadele ve Hicaz’da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika”, *Belgeler*, II/3–4, (1965), s. 37-48.
- _____; *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517–1538*, İstanbul 1974.
- Muhammedoğlu, Salih Aliyev; “Elkas Mirza”, *DİA*, XI,1995, s. 55.
- Mun, Thomas; *England's Treasure by Forraign Trade: The Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure*, London 1664.
- Murphey, Rhoads; “An Ottoman View from the Top and Rumbings from Below: The Sultanlic Writs (Hatt-i Hümayun) of Murad IV (r. 1623-1640)”, *Turcica*, XXVIII, (1996), s. 319-338.
- _____; *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500–1700*, (çev. M. Tanju Akad), İstanbul 2007.

- _____; “Suleyman's Eastern Policy”, *Suleyman the Second and His Time*, (edt. Halil Inalcık-Cemal Kafadar), İstanbul 1993, s. 229-248.
- _____; “The Construction of a Fortress at Mosul in 1631: A Case Study of An Important Facet of Ottoman Military Expenditure”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, (edt. Osman Okyar-Halil İnalcık), Ankara 1980, s. 163-178.
- _____, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623–1639/1032–1049)*, I-II, University of Chicago, Unpublished Ph.D. dissertation, Chicago, Illionis 1979.
- Ocak, Ahmet Yaşar; “Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi: Alevilik ve Nizari İsmaililiği”, *Uluslararası Bektaşılık ve Alevilik Sempozyumu I: Bildiriler ve Müzakereler*, Isparta 2005, s. 26-33.
- _____; “Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Belleten*, LXIV/229, (Nisan 2000), s. 129-159.
- _____; “Din ve Düşünce”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 107-220.
- _____; “Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar)”, *Belleten*, LXVI/246, (Ağustos 2002), s. 503-516.
- _____; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1999.
- Ostapchuk, Victor; “An Ottoman *Ġazānāme* on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossacks (1621)”, *Harvard Ukrainian Studies*, XIV/3-4, (December 1990), s. 482-521.
- Özbaran, Salih; “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *TD*, XXXI, (Mart 1977), s. 65-146.

- _____; “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *TED*, XXV, (Mart 1971), s. 51-72.
- Öztuna, Yılmaz; “Türkiye-İran Sınırı”, *Türkiye*, (24 Ocak 2006).
- Pamuk, Şevket; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999.
- Peirce, Leslie P.; *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York 1993.
- Posch, Walter; *Der Fall Alkas Mirza und der Persienfeldzug von 1548–1549: ein Gescheitertes Osmanisches Projekt zur Niederwerfung des Safavidischen Persiens*, Marburg 2000.
- Richard, Francis; “Carmelites in Persia”, *EIr*, IV, 1990, s. 832-834.
- Riedlmayer, Andras; “Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes: 1603–1618”, *The Turkish Studies Association Bulletin*, V/1, (March 1981), s. 7-10.
- Röemer, H.R.; “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, (ed. Peter Jackson and Laurant Lockhart), Cambridge 2001, s. 189-350.
- Rota, Giorgio; “Safevî İrani ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış”, (çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 899-906.
- Salibi, Kamal; “Fakhr al-din”, *EI*, II, 1999, s. 749-751.
- Saray, Mehmet; *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999.
- _____; *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara 1999.
- Sarwar, Ghulam; *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1939.
- Şahin, İlhan-Feridun Emecen; “Amasya Antlaşması”, *DİA*, III, 1991, s. 4-5.
- Savaş, Saim; “XVI. Asırda Safeviler'in Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 07–09 Nisan*

- 1999, *Bildiriler*, (Yay. Haz. Alaaddin Aköz-Bayram Ürekli-Ruhi Özcan), Konya 2000, s. 183-197.
- _____; “Osmanlı-Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 907-919.
- _____; *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara 2002.
- Savory, Roger M.; “Relations between the Safavid State and its Non-Muslim Minorities”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, XIV/4, (October 2003), s. 435-458.
- _____; “Abbas I”, *EI*, I, 1999, s. 7.
- _____; “Abbas I”, *EIr*, I, 1985, s. 71-75.
- _____; “Alkas Mirza”, *EI*, I, 1999, s. 406.
- _____; “Safawids”, *EI*, VIII, 1999, s. 765-793.
- _____; “Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid Iran”, *Der Islam*, LIII, (1976), s. 232
- _____; “The Consolidation of Safawid Power in Persia”, *Der Islam*, XLI, (1965), s. 71-94.
- _____; “The Sherley Myth”, *Studies on the History of Safavid Iran*, London 1987, s. 73-81.
- _____; “The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids”, *Studies on the History of Safavid Iran*, London 1987, s. 1-44.
- _____; “The Office of Khalifat Al-Khulafa under the Safawids”, *Journal of the American Oriental Society*, LXXXV/4, (October-December 1965), s. 497-502.
- _____; *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980.
- Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, (edt. Susan Babaie-Katrynn Babayan-Ina Baghdiantz McCabe and Massumeh Farhad), London 2004.

- Sohrweide, Hanna; “Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert”, *Der Islam*, XLI, (1965), s. 95-223.
- Stanfield-Johnson, Rosemary; “Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the reign of Tahmasp I”, *Iranian Studies*, XXVII/1, s. 123-133.
- _____; “The Tabarra’iyan and the Early Safavids”, *Iranian Studies*, XXXVII/1, (March 2004), s. 47-71.
- Steensgaard, Niels; “Harir, Survey of the Trade and Industry”, *EI*, III, 1999, s. 209-211.
- _____; *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago 1974.
- Steinmann, Linda K.; “Shah ‘Abbas and the Royal Silk Trade 1599–1629”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, XIV/1, (1987), s. 68-74.
- Subrahmanyam, Sanjay; “Persians, Pilgrims and Portuguese: The Treavails of Masulipatnam Shipping in the Western Indian Ocean, 1590–1665”, *Modern Asian Studies*, XXII/3, (1988), s. 503-530.
- Sümer, Faruk; *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1999.
- _____; *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.
- Sykes, P.M.; *A History of Persia*, II, London 1915.
- Tansel, Selâhattin; *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966.
- _____; *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969.
- Tapper, Richard; *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), Ankara 2004.
- _____; “Shahsevan”; *EI*, IX, 1999, s. 221
- Tekindağ, Şehabettin; “Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/3, (1967), s. 34-39; I/4, (1968), s. 54-59.

- _____; “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *TD*, XVII/22, (1967–8), s. 49-78.
- Tezcan, Baki; “II. Osman Örneğinde «İlerlemeci» Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı*, VII, Ankara 1999, s. 658-668.
- _____; *Searching for Ottoman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618–1622)*, Volume I-II, Princeton University, Unpublished Ph.D. dissertation, New Jersey 2001.
- _____; “The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey”, *IJTS*, VIII/1-2, (Spring 2002), s. 25-43.
- Turan, Şerafettin; *Kanunî Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara 1997.
- Uğur, Ahmet; *Yavuz Sultan Selim'in Siyasî ve Askerî Hayatı*, İstanbul 2001.
- Uluçay, Çağatay; “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *TD*, VI/9, (1954), s. 53-90; VII/10, (1954), s. 117-142; VIII/11, (1955), s. 185-200.
- _____; *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944.
- _____; *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992.
- Uyar, Mazlum; *Şîi Ulemânın Otoritesinin Temelleri, İmâmiye Şî'ası'nda Usûlîlik ve Hiyerarşik Yapılanması*, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1994; III/1, Ankara 1995.
- Ünal, Tahsin; *IV. Murad ve Bağdat Seferi*, (Yay. Haz. Ali Güler-Suat Akgül), Ankara 2001.
- _____; “Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri”, *Türk Kültürü*, V/58, (Ağustos 1967), s. 728-740.
- Üzüm, İlyas; “Kızılbaş”, *DİA*, XXV, 2002, s. 546-557.
- Walsh, J.R.; “The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Historians of the Middle East*, (edt. Bernard Lewis-P.M.Holt), London 1964, s. 197-211.
- Varlık, Mustafa Çetin; “Çaldıran Savaşı”, *DİA*, VIII, 1993, s. 193-195.

Yans, Kerim; *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münâsebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977.

Yazıcı, Tahsin; “Şah İsmail”, *İA*, XI, 2001, s. 275-279.

VI. Online Kaynaklar

Algar, Hamid; “Iran, Shi‘ism in Iran Since the Safavids”, *EIr*, http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/v14f2/v14f2006_1.html (erişim: 11.VII.2009).

Çağatay, Soner-Düden Yeğenoğlu; “The Myth of 1639 and Kasri Sirin”, <http://www.bitterlemons-international.org/previous.php?opt=1&id=132#541> (erişim: 27.V.2009).

Hitchins, Keith; “Georgia, History of Iranian-Georgian Relations”, *EIr*, <http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/v10f5/v10f504a.html> (erişim: 11.VII.2009).

Mathee, Rudi; “Safavid Dynasty”, *EIr*, http://www.iranica.com/newsite/articles/unicode/ot_grp13/ot_safaviddynasty_20080728.html (erişim: 11.VII.2009).

Ocak, Ahmet Yaşar; “Türkiye-İran Dini İlişkileri”, <http://irankulturevi.com/lang-tr-TurkiyeIranDiniiliskileri.cgi> (erişim: 11.VII.2009).

Savory, Roger; “Esmā‘īl I Safawī, Biography”, *EIr*, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v8f6/v8f665.html> (erişim: 11.VII.2009).

EKLER

1) 1612-1639 Yılları Arasında Osmanlı-Safevi Hükümdarları, Osmanlı Serdarları ve Safevi Sipehsaları

Osmanlı Padişahları	Safevi Şahları
I. Ahmed (21 Aralık 1603-22 Kasım 1617)	I. Abbas (1587-1629)
I. Mustafa (22 Kasım 1617-26 Şubat 1618)	I. Safi (1629-1642)
II. Osman (26 Şubat 1618-10 Mayıs 1622)	
I. Mustafa (10 Mayıs 1622-10 Eylül 1623)	
IV. Murad (10 Eylül 1623-8 Şubat 1640)	

Osmanlı Serdarları	Safevi Sipehsaları
Nasuh Paşa (5 Ağustos 1611-17 Ekim 1614)	Karçakay Han (1025-1034 / 1616-1626)
Kara/Öküz Mehmed Paşa (17 Ekim 1614-17 Kasım 1616)	
Halil Paşa (17 Kasım 1616-18 Ocak 1619)	Zeynel Han Şamlu (1038-1039 / 1629-1630)
Çerkes Mehmed Paşa (3 Nisan 1624-28 Ocak 1625)	
Hafız Ahmed Paşa (8 Şubat 1625-1 Aralık 1626)	Rüstem Han (1040-1052 / 1631-1643)
Halil Paşa (1 Aralık 1626-6 Nisan 1628)	
Hüsrev Paşa (6 Nisan 1628-25 Ekim 1631)	
Tabanyassı Mehmed Paşa (18 Mayıs 1632-2 Şubat 1637)	
Bayram Paşa (2 Şubat 1637-27 Ağustos 1638)	
Tayyar Mehmed Paşa (27 Ağustos-24 Aralık 1638)	
Kemankeş Kara Mustafa Paşa (24 Aralık 1638-31 Ocak 1644)	

2) 1612–1639 Osmanlı-Safevi Münasebetleri Kronolojisi

- 20 Kasım 1612 : Osmanlı-Safevi barışı (Nasuh Paşa Anlaşması)
- 22 Mayıs 1615 : Veziriazam Mehmed Paşa'nın şark seferi için Üsküdar'a geçmesi
- 11 Eylül 1616 : Osmanlı ordusunun Revan'a ulaşır kaleyı kuşatması
- 5 Kasım 1616 : Veziriazamın Revan'dan çekilmesi
- 13 Haziran 1617 : Veziriazam Halil Paşa'nın şark seferi için Üsküdar'a geçmesi
- 24-25 Ağustos 1618 : Osmanlı kuvvetlerinin Pol-i Şikeste bozgunu
- 26 Eylül 1618 : Cebecibaşı Mehmed Ağa'nın elçi olarak Şah Abbas'a gönderilmesi
- 29 Eylül 1619 : Serav'da kararlaştırılan barış şartlarının II. Osman tarafından onaylanması
- 23 Aralık 1623 : Şah Abbas'ın Bağdat'ı kuşatması
- 13-14 Ocak 1624 : Safevilerin Bağdat'ı ele geçirmesi
- 30 Haziran-1 Temmuz 1625 : Batum Beylerbeyi Ömer Paşa'nın Gümüüşsu'da Korçıbaşı İsa Han'a yenilmesi
- 10 Kasım 1625 : Veziriazam Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat'ı kuşatması
- 29 Mart 1626 : Şah Abbas'ın müdafilere yardım için Bağdat'a gelmesi
- 29 Nisan 1626 : Bağdat önünde Osmanlı-Safevi savaşı
- 7 Haziran 1626 : Safevi Sipehsaları Zeynel Han'ın Bağdat'ı kuşatan Osmanlı ordusuna saldırması
- 3 Temmuz 1626 : Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat'tan çekilme kararı vermesi
- 19 Ocak 1629 : Safevi Şahı I. Abbas'ın ölümü ve yerine torunu Safi'nin tahta çıkması
- 9 Temmuz 1629 : Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi için Üsküdar'dan hareketi
- 28 Ocak 1630 : Osmanlı ordusunun Musul'dan Erdelan ülkesine hareketi
- 16 Mart 1630 : Hüsrev Paşa'nın Şehrizer'daki Gülanber Kalesi'nin yeniden inşasını emretmesi
- 12 Eylül 1629 : Şah Safi'nin Hemedan'a gelmesi
- 5 Mayıs 1630 : Osmanlıların Mihriban önlerinde Safevi Sipehsaları Zeynel Han'ı yenilgiye uğratması
- 15 Mayıs 1630 : Osmanlı ordusunun Şehrizer'dan Hemedan'a hareketi
- 9 Haziran 1630 : Osmanlı ordusunun Hemedan'a varması

- 15 Haziran 1630 : Osmanlı ordusunun Hemedan'dan Kazvin'e hareketi
- 21 Haziran 1630 : Osmanlı ordusunun Dergüzîn'den Bağdat'a dönmesi
- 15 Temmuz 1630 : Hersin Ovası'nda Osmanlı-Safevi savaşı
- 6 Eylül 1630 : Hüsrev Paşa'nın Bağdat'a ulaşması
- 5 Ekim 1630 : Bağdat kuşatmasının başlaması
- 10 Ekim 1630 : Kaleye Osmanlı genel hücumu
- 14 Kasım 1630 : Hüsrev Paşa'nın kuşatmayı kaldırıp çekilme kararı vermesi
- 8 Ocak 1631 : Şah Safi'nin Bağdat'a gelmesi
- 9 Mart 1631 : Hille'nin Safeviler tarafından ele geçirilmesi
- 13 Ağustos 1631 : İstanbul'da hapis tutulan Safevilerin eski Ahıska Valisi Şemsi Han'ın serbest bırakılması
- 4 Eylül 1633 : Rüstem Han'ın Van'ı kuşatması
- 13 Ekim 1633 : Osmanlı paşalarının Van'a varması
- 15 Ekim 1633 : Murtaza Paşa komutasındaki yardım kuvvetlerinin Rüstem Han ordusuyla savaşı
- 16 Ekim 1633 : Safevi ordusunun Van'dan çekilmeye başlaması
- 29 Mart 1635 : IV. Murad'ın orduyla beraber İstanbul'dan hareketi
- 27 Temmuz 1635 : Osmanlı ordusunun Revan'a varması
- 29-30 Temmuz 2008 : Revan kuşatmasının başlaması
- 2 Ağustos 1635 : Kale muhafızlarının başarısız huruç hareketi
- 6 Ağustos 1635 : Emirgûne'nin kaleyi teslim için elçi göndermesi
- 8 Ağustos 1635 : Emirgûne'nin kaleyi teslimi
- 10 Ağustos 1635 : IV. Murad'ın Revan'a girmesi
- 20 Ağustos 1635 : Osmanlı ordusunun Revan'dan Tebriz'e hareketi
- 28 Ağustos 1635 : Osmanlı Ordusunun Cors'a varması
- 1 Eylül 1635 : Osmanlı Ordusunun Hoy'a varması
- 10 Eylül 1635 : Rüstem Han'dan bir elçinin Osmanlı ordugâhına gelmesi
- 11 Eylül 1635 : Osmanlı ordusunun Tebriz'e varması
- 15 Eylül 1635 : Osmanlı ordusunun Tebriz'den Van'a hareketi
- 16 Kasım 1635 : Şah Safi'nin Tebriz'e gelmesi
- 24 Kasım 1635 : Şah Safi'nin Tebriz'den Nahçıvan'a hareketi
- 25 Aralık 1635 : Şah Safi'nin Revan'ı kuşatması

- 3 Mart 1636 : Safevilerin Revan Kalesi'ne genel hücumu
- 25 Mart 1636 : Müdafilerin iç kaleye çekilmesi
- 1 Nisan 1636 : Revan Kalesi'nin Zülfikar Kethüda tarafından Safevilere teslimi
- 4 Nisan Cuma 1636 : Şah Safi'nin kaleye girmesi
- 19 Eylül 1636 : Erdelanoğlu Han Ahmed'in Osmanlı itaatini kabul etmesi
- 18 Eylül 1636 : Küçük Ahmed Paşa'nın Şehrizor'da Safeviler karşısındaki hezimetini
- 20 Şubat 1637 : Safevi elçisi Maksud Sultan'ın Tebriz'e gelmesi
- 9 Ağustos 1637 : Safevi elçisi Maksud Sultan'ın İstanbul'a varması
- 19-28 Kasım 1637 : Şark seferinin Bağdat'a düzenleneceğinin resmileşmesi
- 8 Mayıs 1638 : IV. Murad'ın Üsküdar'dan hareketi
- 15 Kasım 1638 : Osmanlı ordusunun İmâm-ı Âzam Menzili'ne varması
- 15-16 Kasım 1638 : Bağdat kuşatmasının başlaması
- 8 Aralık 1638 : Kalenin Kuşlar Kalesi tarafından da muhasarası
- 21-22 Aralık 1638 : Osmanlı ordusunun kaleye genel hücumu
- 25 Aralık 1638 : Bağdat Valisi Bektaş Han'ın teslim şartlarını müzakere için kaleden ayrılıp Osmanlı ordugâhına gelmesi
- 14 Ocak 1639 : IV. Murad'ın Bağdat'tan ayrılması
- 21 Ocak 1639 : Tikrit'te Hind elçisi Mir Zarif'in huzura kabulü
- 27 Ocak 1639 : Musul'da Safevi elçisi Maksud Sultan'ın huzura kabulü
- 15 Mart 1639 : Veziriazam Mustafa Paşa'nın Dertenk tarafına harekâta başlaması
- 29 Nisan 1639 : Safevi elçisi Mehmed-kulu Bey'in Hârûniye'de Osmanlı ordugâhına gelişi
- 4 Mayıs 1639 : Rüstem Han'ın Dertenk'ten çekilmesi
- 10 Mayıs 1639 : Osmanlı ordusunun Zohab'a varması
- 12 Mayıs 1639 : Safevi elçisi Saru Han'ın Osmanlı ordugâhına gelişi
- 17 Mayıs 1639 : Kasr-ı Şirin'de Osmanlı-Safevi barışının imzalanması

3) Resimler

Osmanlı Padişahları

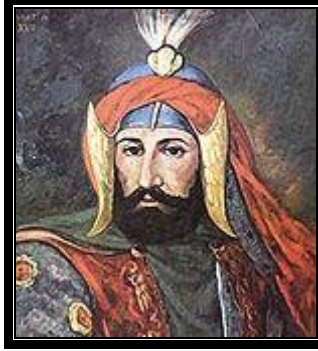
I. Ahmed

I. Mustafa

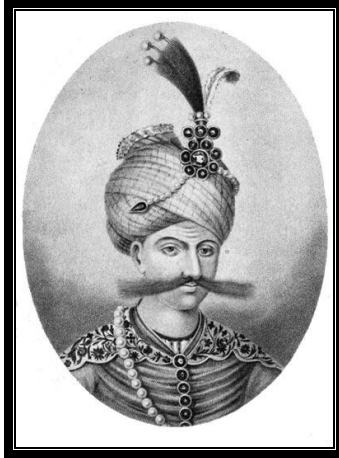

II. Osman

IV. Murad

Safevi Şahları

Şah Abbas

Thomas Herbert'in eserinde Şah Abbas portresi

Şah Safi

تارمدار و جان دوزخ قرار دین داخل دارالگوار و اوجیوت
 حجاز و زمزم و بکریست اذعان ایلم نامدار لور قیود سلاطین
 و اعدا له گرفتار ایدوب درینا کمر ایران و بران نمود
 کلام پلنگان و شیران شود مهوری شاه و زارده هزار دلم
 زیان ران حسرت بیچاره اولوب روان خانی و لایح چیل
 و سرکردان دخی بر قاج یردن زنجورده و کرین و بقیته
 کتیوف اولان منهرمان ایله من بجا براهه فقدریح
 مضمون حرزیمان قبول افنان و خیران داخل قلعه
 روان سوم بنیان اولد قدقنص کوکرمجا همدان ثرتیا انظام
 و مبارزان شریخ انظام دخی فقطع دابر القوم لاین ظلموا
 وللمجد لله ربنا العالمین کریمه سخی و در زیان ایدرک چو
 و ابا ران نام بر قلعه متیح داخل قیصنه مکتنا ایدوب الم
 غنائیم بیچاره ایدوبه و اصل مقرر سلاطین اولد قدریک خیر
 ظفر ثاری وان بکریکی بیلمان پاشا یرد زکوشو ایدر
 اولد قله سرحد و آناه اولان هلیز بران بینه زار کوز
 و شیران دهران کوهسا ردما آوری دخی دریا و شجوه
 و عروق شجاعیت و نهان تلوی جنبه کلوب اکرد جادوت
 نهان دایله قزلباش کفر فاشک شرو له نام دریا دخی غارت
 و اموال و غنائم ندرین خسارت و چه ریارت نام بر قلعه
 استوار لورین منظم سلاطین مملکت ایدوب غنائیم فراوان ایله
 داخل قلعه وان سلامت سکان اولشتر و سلطان سلاطین
 جهان سلیمان خوقین زمان شکر کلو و عظمتو و صلوات
 پادشاه عزرا لله انصاره حضرت لری دخی جیوشه دیوشه
 حسام احتشام و جنود سروریش رعده شوش و قضا سها
 ایله فلانایته مجتهد و لایق لیسرها وفق کونجا و زور

منادله و وضع مراحل یدرک عمینا ماه رجب الحرام یکم
 و یا سکونچی کونی صحای بغداد فتح شتاب قدم مهمت
 لوزملری ایله شرفیاب اولوب نصب و تاغ زورن طمان
 کرد و قیاب و حجاب عسکر کوکری حساب ایله مفاو
 مانند آسمان درخشان وارد و عیها بونک میان خینا انجم
 نمونده جریان ایدن نهر شط کما کثافان روان نمایان
 و دریا حضرت جناح عازمان ایله دست بغداد نخلستان
 و اژدها پیکر و انشیا رطوبلر انظام و جودا عدایه باوجود
 و صلوات و هزار تنقه اندازد دعا و اولر اهل قریه
 دشمنان ایچون مترقب انوارت فرمان دان اولد قری
 جا عذیب و کمان دکله ان شاء الله لک استعان عز
 و عنایت و نهان و منان ایله بغداد واکا مانند نیجه حسرت
 و بلاد داخل قیصنه قوت قاهره قهرمان بیری اولد بستر
 اولد و غنایه خبر مسرت رسالتی و درو ایدر کی ان خضو
 سعادت موفور خاقانلری مکتوب مژده به نام ایله شیخ
 و بیان اولور هان دعای خیر اجاتا شریزندن فراموش
 بیور بیور احیا نابو حجت مجبور لری مکتوب شریف ایله
 مسرور بیوره لری باقی هیسه عذر دولت و کمالی دوست
 خانی و قنما نونی مؤتید با در برت ایله اخلص لوزنگ
 استان سعادت مقام اولان وزیر مومنی پاشا نانی
 و ایسرا کتباب عبدا لله افندی مسوقه سیه یا اولان بغداد
 فتح نامه کبری
 حکم که آباء کرام واجدا و عظامه مدین جنت مکان محرم
 و مغفور له سلطان سلیمان خان صلی علی سیه به حال
 الایح و الغفران زمان عدالت بنیان لر کردند برو منظم

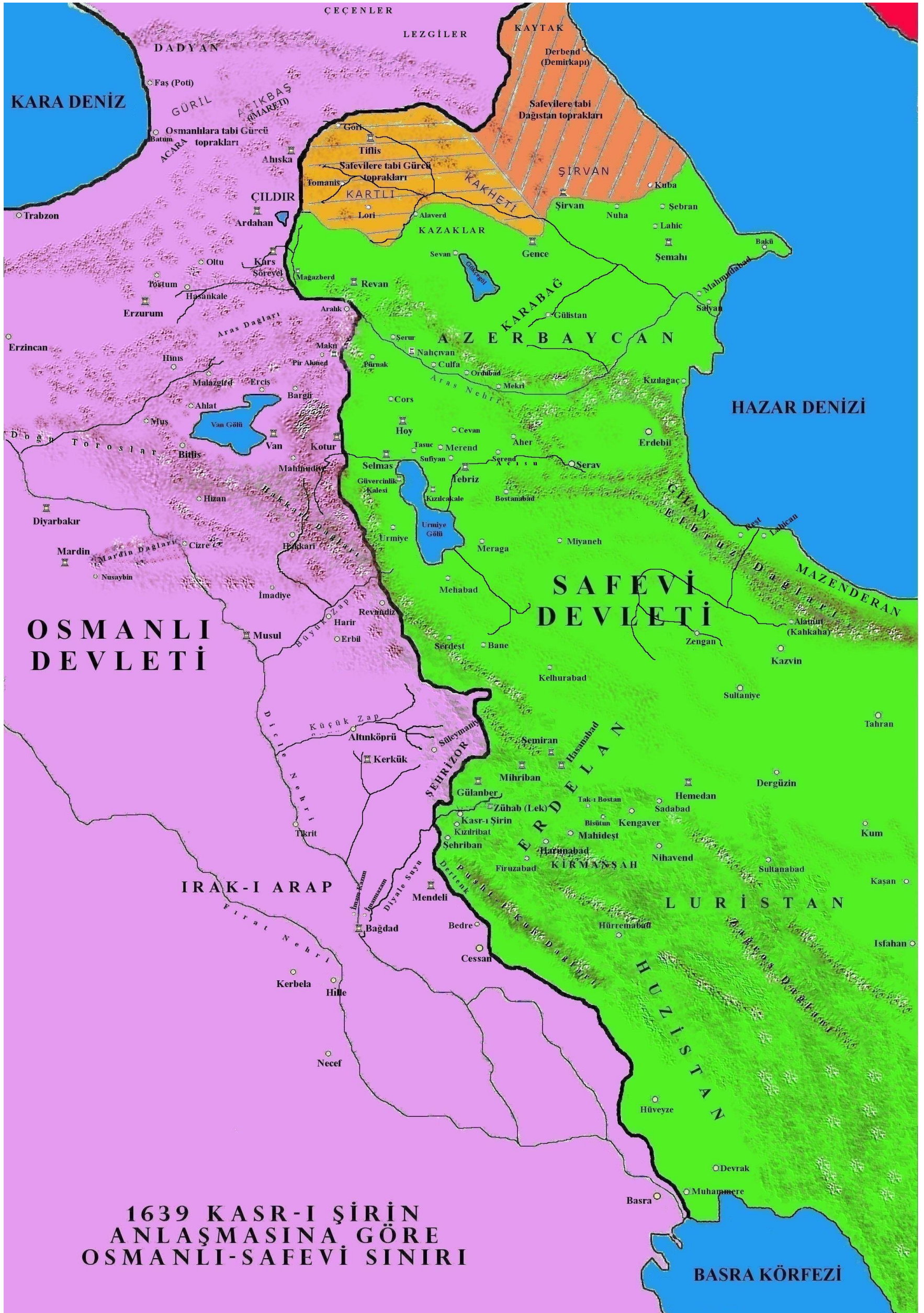
قباب و حیام کتاب کو آکیحاسا یا بلبه دشت و هامون
آسمان مثال آنچ نمون و غزوات موعض نیک رملح نصرت
جناح احرنیک استنه ظفر مفتاح طری یله مفا و ذو فیا فی
بیشه زار شیران کارزار شجاعت فزون ولد قدن سکوه
شمیر بزبان برق انعام صاحبزبان یله دفع ظلام ظلم
و شفا و تاهل طغیان ایچون هان اول شش ظلام نور
اختتام فتح ارتسام و عسکر اسلام ظفر انعامک مترسه
کیرمه لری یا بندن فرمان قضا جریانم صادار اولغله
بلنکان قلب جمعا و هنر بزبان پیشه و غا اولان سینه
ویچوری قوللم و سار شیران دلا و زانچون و صلات
بنیانم دریا و شجوشان ومانند شط و فرات مترسه
روان اولوب قرا کو قیود نامام اعظم قیوسنه و رانجه
قلعه بغداد ک طرف برده اولان جوان حصارا یدوب
واژد ریچکری طویلر جوی آب بنا هنک کریه و مناز لوبن
کراه دخی لشکر ضلالت بنا هنک کریه و مناز لوبن
و عومما ما زدنران تفنک ایچون حکم کیر شیران دما
انبا زایله قلعه چا حراز و پنجه حکم کیر شیران دما
آوران شکاربا زلورن تخلیص ایچون چاره سازی به
و آرمقد و دین صرفا یدوب و ظنوا انهم ما لغتهم
حصونهم طبعیجه اول مرده طغیان پیشه و عنده عسبان
اندیشه دخی منافیت قلعه بر اعناد و عسکر دربان
نصرت اشتغالما یله مفا و مت اعتقاد دی یله جنک و جلال
اظهار رحلالت اند کلرندن دلا و ران شیریه و هاد
هنر بر صلابت قوللمک ولوله نعره کلانک محمد بلو
قباب هفت آسمانه مانده کاسه جام صدار سا نا اولوب

سلك حامله حنسر وانه مدن اولان بغداد هشتا بادی
اوباش قرظیا شرملا لت نهادانتها ز فرستایله قید کند
کزند و خدیعت یدوب مقنار و اح طیبیه اولایه کرام
اولان اول مقام قدسی یلینی بر قاج ایتام دین اولود قد
رفض و الحاد و شفا و تاهل طغیان ایچون هان اول شش ظلام نور
و شکر لری یا یا حضرت رب و ستمانه که تأیید مباحث
شریعت محمدیه و تمهید قواعد سنتا حدیه ایچون
افزاره ذات بخنیا و محاصفا و اختیار و فتح و شخیر
قلع و امصار و قهر و قدوس ملاصد و غباری تسلیم قبضه
افتاد ایلد و کلک آداه مراسم شکر ایچون و جاهد با اولوم
و انفسکم امرنا جریه ما شرت ایتد و کند عسیرتکم ان
یهلک عدوکم و یستخلفکم فی الارض کریمه نیک چهره ظفر
یکری دیک صبر هم بر تو بر منک تابان و اورنگم ارضم
و دیار هم تبشیر نیک وجه منبری مژات مجله ایچون طرا و یله
نمایان اولغله متوکل علی الله المعین لفتح کمالین و اقبال
و نجاح ایله دار السلطنة الشنیة محیة قسطنطنیه دت
نهضت و رفاقتا نا فیخنا لله فحما مینا ایله اعدا جهار یاز
دما آوری به عزیمت هایون نصرتا فارم اولوب
جیش جوش بوش دریا بوش نیا نظام و جنود سروس
ز عدل خروش قضا سها مایله اعلام نصرتا تمام جوی
طن نازد بعید و قطع مراحل عدیه ایدرک فلنا یتنهم
بجنود لاقبل لهم بهما و لخر خیرهم اذلة و هم صاعزوت و فوج
کریخا و زره اشوسنه ثمان و ربیعین و الف و جباله
سخرنجی کونج حواله بغداد فتح شتاب قدوم مینت لوزم
سلطنت نصایم ایله شرفیابا ولوب نصبا و ناع کرد

اطراف و جوی بندن صاعقه کردار طوبی و صدف زار نشنا
 و شراره نثار تفشکرا نیلوب بروفق و جعلنا ها رجوما
 للشیاطین اکثر زمره ملین صدمات طوب و توذناک ایل
 مرحوم وارواح خینه لری نارجیمه داخل طلقومی
 اولد و غندن غیر صمدای زین هجما و ندای دلمه
 و غادن کند کردون بر خروش و نکا ترا دخنه متصا عاظم
 و ضرب زدن قبه خضرا و دپوش ولوب محضورا ولان
 اهل خضرا بوامر عجیب الثان دستغیر نشان عیان اولدق
 یجملون اصابعهم فی اذانهم من الصلوات حذر الموت منهم
 حسب حال پریشا نلری اولدی و بر قاج بردن مانند شرف
 دیوار حصاره متفوق طبریا قلسوریلوب بواسولیا و
 اوتوز طوقون کامل تشحر و فنا له شعل ولوب و قمر
 شراره کا زاردون یوم پیشهم لعذاب من فوق ایدیم
 و من تحتنا رجلم الله هم العالیون یشاراق دیدارا اولغله
 الا ان حرب الله هم العالیون یشاراق دیدارا اولغله
 بیاده و سوار جمله عشکرا تخم عدو شکاد رایات غفر
 دثار ایله یور یور برب و بخوی و جعلنا عالیها سالها یو
 دارا لوارا عدا یا شریته یقولوب و در دیوار حصار
 کبیتا لعنکوت تار مارا اولدق یوم یقین کرم و لجه
 و اتمه و ایله هتکامی دیرن هریت دیرن اعدا بر کند
 انظارا بنکین کاتیم حرم مستغفره قوت من ضوره
 فراری در کار ایدوب و کون کات صدمت کردار قل
 ان الموت الذی تغفون منه فاتة ملائکم ناسی نکور
 ایدرک شیر ناکا کبر اجل کجود رققا ولوب زمان
 یسیرده اوتوز یکدن زیاد کرده و فجاطعه شمشیر کبار

وجهه خاندر و سلنا نلر و یوزباشیری سادسل و اغلا کونار
 اولد و غی حالده دکاب هایون ظفر کردارمه کتوریلوب
 بعدا دارا سلام جمله لواحق و مرافق و صیاصی و فیافی
 و نوا حیصی ایله داخل مضافات حاله العغان و جمع دشمنیه
 هزیمت عنوان کاغلا اصل ثابت و لافق ثابت و
 بوادی عدمه بی نام و نشان اولوب عون و عنایت حق
 و قیام چمن ایام بوستان بهشت با دسلای نوار حصاری
 مرام ایله رشک کلش مینا قام ایتد و کتی اجدن و انا بغیر
 زنبه نخدت امر خراج ایچون بو فوج نامه مستر عنلو
 درگاه معادم منفرد لوقدن قدق الاما جد و الاعیان
 فلان زین جمله ایله سکال رسال اولمشدر بوددم که
 حکم شریف و لاجبلا مثالی ایله مشا ایله وصولی و لایق
 رعایت لوازم اقا شکر خدای بنگارن سکوه بوغیر بنایوت
 اثری حومه ایالت و حوزة حکومت و اما نکان ولان
 جراب و جوی و قصبات و نواحی با اعلام و اعلام ایلد
 خراس و عومه اظهار عیش و نشاط و اشعار فوج و نیش
 ایچون بکرمی کون ریخت و برروب بروج و قادغین
 از دیا و خندان و شاندا فی ایچون طوب و قنکله
 اندر و برب و تزیین اسواق بلدان ایتد و برب صلحا و
 و عبید و آزاد و بندل صدقات و احسان ایله ثابت و ثابید
 عز و شوکت ایچون خیر دعالوا بندر مکن دقیقه فوت
 اتمیه سن خیر فی واسط شصت و رمضان لبارک من شهر
 سنه ثمان و اربعین و لغت و عظیم

عجم شاهن ایلدی کلاک کون بونا مه هایون ریل کتاب
 عداقه اقلدی خیر ایشا ایلوب کون کوند زلا مشر

ÖZGEÇMİŞ

ÖZER KÜPELİ

13 Eylül 1976'da Balıkesir Gönen'de doğdum. İlk, orta ve lise tahsilimi İstanbul'da tamamladım. 1993 yılında lisans eğitimime başladığım Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1997 yılında mezun oldum. Mezuniyet tezi olarak Prof. Dr. Necmi Ülker danışmanlığında *XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başlarında Gönen Kazası (1882-1922)* isimli tezi hazırladım. 1997 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başladığım yüksek lisans eğitimimi 2000 yılında Yrd. Doç. Dr. Turan Gökçe danışmanlığında hazırlamış olduğum *Tahrir Defterlerine Göre XV-XVI. Yüzyıllarda Homa Kazası* isimli tezle bitirdim.

Akademik kariyerime 1997 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil ve Tarih, Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezi'nde Uzman olarak başladım. Daha sonra 2000 yılında Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne Okutman olarak naklen atandım. 2005 yılından bu yana aynı görevi Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde sürdürmekteyim.

ÖZET

OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ (1612-1639)

1603'te başlayan Osmanlı-Safevi savaşı 1612'de yapılan barışla sona erdi. Ancak barış dönemi sadece iki yıl sürdü. Çeşitli sebeplerle 1614'ten sonra ilişkiler yeniden gerginleşti ve savaş tekrar başladı. Osmanlılar bu süreçte iki defa Azerbaycan'a sefer düzenlediler. Birincisinde Revan kuşatıldı, fakat alınamadı. İkincisinde ise Osmanlı ordusuna yardıma gelen Kırım hanı Erdebil yakınlarında Safevi ordusuna yenildi. Buna rağmen Halil Paşa Erdebil'e yürüdü. Sonuçta Safeviler barış istediler ve 1618'de Serav'da yeni bir barış yapıldı. Bu anlaşmanın 1612 yılında imzalanan anlaşmadan tek farkı Safevilerin vermek zorunda oldukları ipek haracının yarı yarıya düşürülmesiydi.

Barış sadece altı yıl sürdü. Bağdat 1624 yılında Safeviler tarafından zapt edilince savaş tekrar başladı. Sonraki on beş yıl süresince Bağdat'ı geri almak Osmanlılar için gurur meselesi oldu. Lakin Bağdat iki defa kuşatılmasına rağmen alınamadı. Çünkü yanlış askerî planlamalar ve Abaza meselesinin devleti ciddi şekilde meşgul etmesi buna engel oldu.

1625 yılından sonra Bağdat'a düzenlenen bütün seferler başarısız olmuş, malî ve askerî kayıplar yanında devlet ciddi şekilde itibar kaybetmişti. Sonunda tamamen iktidarı ele geçiren IV. Murad bizzat harekete geçti. Amacı hem kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek, hem de Bağdat'ı geri almaktı. Ancak 1635'te çıktığı ilk doğu seferi Bağdat yerine Revan'ın fethiyle sonuçlandı. Revan'ın altı ay sonra Safeviler tarafından geri alınması ve Van'ın kuşatılması, IV. Murad'ın bir kez daha doğuya sefere çıkmasına yol açtı. Kırk günlük kuşatmadan sonra 1638 yılı sonunda Bağdat fethedildi. Ardından Safevileri barışa zorlamak için İran'ın içlerine doğru bir harekâta girişildi. Neticede 1639 yılında iki devlet Kasr-ı Şirin'de barış yaptılar. Bu anlaşmayla belirlenen sınırlar sonraki süreçte iki devlet arasındaki anlaşmazlıklarda sınır konusunda en önemli referans oldu. Bu anlaşma aynı zamanda yüz elli yıllık Osmanlı-Safevi mücadelesini bitirdi.

ABSTRACT

OTTOMAN-SAFAVID RELATIONS (1612–1639)

The Ottoman-Safavid war started in 1603 and ended with the peace in 1612. However, peace time only lasted two years. Relations became strained after the from 1614 various reasons and the war began again. Ottomans were campaign organized to Azerbaijan in this process twice. Revan was the first siege, but could not be retrieved. The second to help the Ottoman army in the Crimean Khan, Safavid army was defeated near the Erdebil. Despite this Halil Pasha marched on Erdebil. As a result Safavids wanted peace and in 1618 peace was signed in Serav. This agreement was signed in 1612 agreed that the only difference without having to give Safavids the lower half was given tribute silk.

The peace lasted only six years. In 1624 Baghdad was conquered by Safavids war began again. During the next fifteen years to take back Baghdad became a matter of pride for the Ottomans. Although the siege of Baghdad could not be retrieved twice. Because of the wrong state of military planning and Abaza issues to engage in serious disability that is.

Held since 1625 to all military operations in Baghdad have failed, the financial and military losses among government had lost credibility in a serious way. Finally seized power from the act itself was Murad IV. He lost the state's purpose and authority to re-establish and get back to Baghdad. However the first east campaign instead of Baghdad was organized on Revan and in 1635 resulted in the victory. Taken back six months after by Safavids of Revan and the siege of Van, once again to the east campaign to Murad IV led out. The end of 1638 after forty-day siege of Baghdad was conquered. Then, to force peace Safavids action towards the entry into Iran's interior was. Consequently, in 1639 the two states near the Kasr-i Sirin made in the peace. The limits determined by this agreement between the two states in the next process in the border dispute was the most important references. Hundred and fifty years of this agreement also graduated from the Ottoman-Safavid struggle.